

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Published under the Authority
of the Maharaja Sayajirao
University of Baroda.

GENERAL EDITOR :

B. BHATTACHARYYA, M.A., PH.D.

No. CX

भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते

कृत्यकल्पतरौ

चतुर्थे भागः ।

॥ श्राद्धकाण्डम् ॥

KRTYAKALPATARU

OF

BHATTA LAKSHMĪDHARA

Vol. IV

ŚRĀDDHAKAṆḌA

EDITED BY

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR.

**BARODA
ORIENTAL INSTITUTE
1950**

Printed at the Madras Law Journal Press, Mylapore, Madras
by N. Ramarathnam, M.A., B.L. and Published by
Benoytosh Bhattacharyya on behalf of the
Maharaja Sayajirao University of Baroda
at the Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 15

PREFACE.

Among prescribed rites that of Śrāddha is the most important. Its antiquity is acknowledged. Āpastamba in a famous passage ascribes its introduction to Manu the Patriarch, who desired through its due performance to bring about the salvation of human beings (*niś-śreyārtham*). Though the number of times in the year when the Śrāddha should or could be performed is very large (at least for a fourth part of the year), omission to do it when it should be done is regarded as more heinous than the neglect of the many appointed daily duties. The dread of social outlawry is enhanced by making a person who has become an outcaste (*patita*) unfit to receive *Śrāddha-piṇḍa* after death. In times like ours when loyalty to ancient duties is dissolving and persons enjoy freely the advantages of *connubium* and commensality, even when they openly neglect the daily duties of their *varṇa* and *āśrama*, there is marked reluctance to omit the performance of *Śrāddhas*. The duty to perform *Śrāddha* is universal: women as well as men, adults as well as children, the initiated and uninitiated (*upanīta* and *an-upanīta*), have the duty, which is unescapable. The inter-relation of the duty or competence to do the *Śrāddha* to a deceased relation and of the right to succeed to the dead person's estate throws a new light on the nature of property and of the apparent continuance of rights over it even among dead owners. When a rich man dies, every claimant to the estate of the dead man performs the obsequies and the Śrāddha of the deceased. In a general way property devolves with the *piṇḍa*, and even escheat of a property to the King is coupled with the regal responsibility to have the death rites and Śrāddhas of the last owner of the property properly done, when there are obviously none else to do them. The deep hold that the Śrāddha has had on Indians is evidenced by survivals of many of its features, as noted by Dr. Rhys Davids (*Buddhist Suttas*, S. B. E., XI, p. xlii and lxx) in Buddhist funeral feasts and gifts. Jaina animus towards Brahmanism is shown, among other things, by the prohibition of participation in Śrāddha feasts by Jaina monks (S. B. E., XXII, p. 92-9). The paramount importance of *Śrāddha* in life is seen in the large number of books that have been written on Śrāddha in the literature of Dharmaśāstra. In every digest (*nibandha*)

an important section is allotted (as a rule) to the treatment of *Śrāddha*, though in most of them its place within the digest is not always logical. The Dharma and Grhya *sūtras* deal with the rite with meticulous care and exactness, and small points of difference in their interpretation and enunciation of the ritual (*kalpa*) have survived to mark off one *grhya-śākhā* from others. Under a well-known rule, a person must follow the ritual laid down, in all matters, in his own *grhyasūtra*, and he has the option of following the rules of other 'schools' only when on any points his own is silent, and where the rules in the other 'schools' do not conflict with the letter or spirit of those of his own branch (*śākhā*). Similarly, the common stock of *śrāddha-mantra* is varied in the different Vedic schools. This is why in digests the procedure of different *śākhās* is shown. Apart from the sections in complete *nibandhas* devoted to the exposition of *Śrāddha*, there are several special treatises on the subject, written by authors of eminence, like Hemādri, Rudradhara, Divākara and Nanda Pandita. Every *smṛti* deals with *Śrāddha*, and the individual features of *śākhās* is reflected in *smṛtis*, which belong to specific Vedic schools. Thus, among the *aśvakaś*, which almost all *smṛtis* reckon as three, Yājñavalkya and the Śāklayajurvedic schools count them as four. Manu deals extensively with the subject, and his acknowledged pre-eminence and authority makes Lakṣmīdhara start his exposition of any topic by a citation from Manu, which is followed up by citations from other *smṛtis* which enlarge or develop the ideas in Manu. This practice is peculiar to Lakṣmīdhara, and by not following it, most writers have been tempted to make endless repetitions, which do not gain in weight thereby, and very diffuse writing that makes a show of learning and is wearisome. The most extensive monograph on *Śrāddha* is the part of Hemādri's *Parasara Khaṇḍa* that deals with it. It covers over 1,600 pages of print, but much of it is taken up with irrelevant or unnecessary explanations, or repetitions of the same ideas or rules from different writers.

The study of *Śrāddha* rules will throw light on the importance of the *gotra* principle, which being ill-understood to-day has led to *sagotra* marriages being supported even by persons possessed of considerable knowledge of Sanskrit. It is an accepted canon of Dharmaśāstra that the ascription of a rational ground for a 'command' or precept, based on Vedic

sanction is unnecessary, and that where reasons are given even in *smṛtis* they are to be treated merely as *arthavāda*. That the *gotra* is to be considered only in marriage unions, as now commonly held, is negated by the importance which *gotra* relationship has in the Śrāddha ritual—*e.g.*, prohibition of a person of the same *gotra* as the person on whose death anniversary a Śrāddha is performed officiating as the invited (*nimantrita*) guest (see *infra*, Introduction, p. 17). *Gotra* relationship (*sagotratva*, *sapratavatva*) leads to obligation to do the funeral rites of a person and share in the *śuddhi*, which springs from death. The change from the paternal to the husband's *gotra* in the *kanyādāna*, which is the preliminary step (*pūrvāṅga*) of the common marriage in the *Brāhma* form, makes her more 'distant' than collateral agnates of the father, who has given her away. She cannot belong to two families simultaneously, and inherit either the duty of doing Śrāddha or funeral rites to parents or the estate in both, as a normal thing. If it is realised that ancestral property has the expenses of funeral rites and doing Śrāddha as a first charge on it, much of the loose advocacy of women's rights to paternal family property, along with their brothers, may be checked. The study in isolation of the *Uyavahāra* sections in digests of Dharmaśāstra and neglect of other branches like those dealing with Śrāddha and Śuddhi by modern lawyers (with a few exceptions, *e.g.*, Rājakumār Sarvādhikārī) is responsible for the advocacy, by judges and legislators, on grounds of sentiment or fancied equity, of alterations in Hindu law, which run counter to the whole basic idea of Hindu society and philosophy. The need to study the literature of Śrāddha and *Śuddhi* in order to correct wrong orientations and deductions that undermine Indian society is now more imperative than ever before in view of the power of the modern State and legislatures to make changes which are not warranted by history or canon.

The study of the literature of Śrāddha has thus more than an ethnographic or antiquarian value. But, while the *uyavahāra* sections of Dharmaśāstra digests have been translated into modern European and Indian languages, the sections, which are not less important for a proper understanding of the Indian concepts of life, the hereafter and of society, remain hidden in the obscurity of a 'dead language'. Sixty years ago, when Rājakumār Sarvādhikārī wrote his learned and acute

work on the Hindu Law of Inheritance, and felt compelled to begin his exposition by an elaborate description of Śrāddha, even he had to depend largely on citations of the views and quotations of a popular Dharma work composed late in the eighteenth century, and not on more authoritative and far earlier works, then unavailable in print, but now accessible to students.

Among them Lakṣmīdhara's section on Śrāddha would have figured pre-eminently. It is easily the best treatise on Śrāddha now available. Other works are larger and cover a number of topics of minor importance which he deliberately omits. In a famous verse at the very beginning of the *Kṛtya-kalpataru* he has indicated the rules that he would follow in the composition of his great work: "Of authorities on identical topics, a single text has been adopted at one place, and others only when needed. That which is based on knowledge is cited and that based on ignorance is rejected in citations of authority. Only the view upheld by the teaching and practice of the elect (*śiṣṭa*) is expounded, and ambiguities are resolved and clarified. When there has been an endless controversy, a decision (*vyavasāhā*) is given." Adherence to these rules have made the sections of the *Kṛtya-kalpataru* compact, logical and decisive. *Śrāddhakāṇḍa* exhibits these features. This is why Lakṣmīdhara's section has formed the basis of all later expositions of the subject, and his views are followed even when his name is not mentioned, and are treated with the greatest deference by writers like Govindānanda and Rudradhara. He rarely loads his work with rules of procedure, leaving them to the erudite *purohit*. The terseness of his statements and economy of quotations and explanations makes his book one for the specialist, and not the common reader.

Imperfect or erroneous conceptions of Śrāddha are not exclusively modern. Vague ideas of the survival of human personality after death have made even orthodox laymen among Indians regard it as a way of placating the spirits of dead ancestors, and anthropomorphism, encouraged, by picturesque or figurative expressions in dicta from *smṛtis* have made most persons look in the performance of the Śrāddha for means of satisfying the special wishes of the dead ancestors, when alive, in the provision made during the rite. Śrāddha has been taken as 'ancestor worship' even by specialists, who have

made an extensive study of Śrāddha literature. It has been regarded as incompatible with the loftier monotheistic and philosophic beliefs of the Indian *elite*, and as almost a survival of an aboriginal practice. Within the pages of Lakṣmīdhara's monograph correctives to these errors are available, but they need elucidation. The growth of religious sects has made for the elaboration of special rules and for the importation into the Śrāddha ritual of acts that are not sanctioned by ancient authority, as illustrated in *Śrāddhakāṇḍa*. In South India, for example, while the minimum number of guests to be invited to officiate is three, and the rule that the guest, who is to represent the manes is only one (an odd number being prescribed for this type of guest), the two (the minimum even number) to represent the Gods is made up of one for the Viśvedevas and the second for Viṣṇu, described, for this purpose, as *śrāddha-samrakṣaka*, the 'protector of the Śrā'dha'. The formula describing the *havis* (fire-offering) in the fire-rite that precedes the feeding of the invited guests, and through which offerings are now made to three generations of male ancestors to go to the specified, putative, and not real progenitor—which has aroused disgust by the misunderstanding of Manu's famous verse on the subject (IX, 20), is found only in a line which is recited before every offering of *havis* in the fire during the *ekodāṣṭa*. This mantra is found in *Śrāddhakāṇḍa* only in an allusive statement referring to the offering of water for washing the feet of the guests (*pādyam*) in a text of *Viṣṇu-smṛti* (*inf.* 164). Taken along with his attitude to flesh-eating, as seen from the *Niyatakāṇḍa*, Lakṣmīdhara's numerous citations of *smṛti* dicta enjoining the offering of flesh has to be construed as not imperative but optional, allowable but (as ruled by Manu) not desirable.

While works on Śrāddha later than that of Lakṣmīdhara's, which is the oldest surviving treatise on the subject have enlarged on many minor matters like the performance of Śrā'dha on the fortnightly day of fast (*ekādaśī*), the wearing of caste marks or *mudras* on the Śrāddha day, the prior offering of the food cooked for Śrāddha guests to God in the daily *pūjā*, and the right of those who are not of the same *gotra* and *pravara* and are not blood relations, to eat the remnants of the food that remain after the Śrāddha guests have been fed and sent away (*pitrśeṣam*) and dealt at length with definitions of technical terms like *kāṇḍapṛṣṭa*, *parivitti*, *vṛṣaṣṭipati*, etc., and

enumerate the different classes of sons, they do not go into the essential features of the rite farther than Lakṣmīdhara and often fall short of his treatment. Their inability to grasp his principles, while merely following the order of his treatment generally and dealing with the topics he has dealt with beginning with the definition of Śrāddha and the classes of Śrāddha and ending with *jīvatśrāddha* (Śrāddha to one who is alive, like that done by oneself when bereft of all surviving relations or about to enter on *śanyāśrama*), they deal almost in the beginning with the fruits of the performance of Śrāddha and the perils of not doing it, (*śrāddhaphala*), while Lakṣmīdhara, following Manu, does not emphasise these points, as a duty that is enjoined has to be discharged irrespective of its fruits, and deals with *śrāddhaprasāmsā* in his twenty-third *parva*.

The intensive study of Lakṣmīdhara's work reveals the wide and unauthorised changes that have crept into the performance of the rite to-day, owing to the ignorance of the directing priests (*purohitāh*), who simply memorise and mechanically carry out the directions in second-rate manuals of ritual composed in recent times, without understanding the reasons for the rites, or the aim and character of Śrāddha. Many prohibited acts are now done in ignorance and are common. The rite which was named to stress the paramount need in the performer of faith in it and devotion based on knowledge of its truth, is now done mechanically even by those who are "orthodox" and more perfunctorily by those who are less strict in their practice of enjoined religious duties, and mechanically, without perception and zeal. In ancient times, when kings recognized and enforced on subjects their enjoined duties, non-performance of Śrāddha by a descendant, on whom the duty lay, even if he inherited no property, would have been penalized and punished. To-day, when *pinda* and inheritance were connected in law, one who succeeded to an estate was at liberty to neglect his duty after succession to the estate. One who was made an outcaste for grave offences or who had become a convert to Islam or Christianity or another religion was held to have forfeited his right to property from the dead person. Sentiment and ignorance of the basic connection between the two, as well as the desire to befriend conversion made first for laxity in judicial enforce-

ment of the rule and later to legislative intervention to "safeguard" the rights of inheritance of converts to non-Hindu religions. The process of change is continued in modern agitations for rights to those who have no precedence (being of another *gotrā*) in inheritance.

The task of editing a classic of this type, composed by a great *smṛta* and administrator like Lakṣmīdhara, has not been an easy one. The wide reading it entailed and the task of probing into apparent conflicts of authority, have been repaid by the light gained by the study and by increasing veneration for the author's transcendent learning and ability. In the footnotes, citation from later works, and references which show what *mantras* are alluded to in the text, have been given along with explanations of terms or passages that would supplement Lakṣmīdhara's own economic comments, made in the belief that his work would be read only by those to whom much commentary would be needless.

An additional difficulty of a personal nature has arisen from first a serious accident that happened to the editor, when the work was in the Press (for a long time), and later by fading vision consequent on progressive cataract, which made reading of proof sheets first difficult and later almost impossible. But for the willing and competent help given by learned friends, the work could not have been released from the Press. In recording my obligations in this respect, I have to mention the assistance given by two members of the staff of the Adyar Library, Madras, Mr. A. N. Krishna Aivangar, M.A., L.T., (my old pupil from whom similar help has been received for many years) and Vyakarana Siromani N. Ramachandra Bhatta. They have seen to the passing of the proof of the Text, and provided the Appendices, including the Index of Half-verses. The book would have been unintelligible to a modern reader, even if grounded in Dharmaśāstra without explanations. These have been embodied in the introduction, which attempts to survey the entire field while summarising the contents of the *partas*. In the revision of the Introduction and in passing it through the Press, I have been greatly helped by the erudition of Mr. A. Parameswara Aiyar, B.A., B.L. (Retired Subordinate Judge, Madras) and Mr. N. Raghavacharya, M.A., L.T. (formerly of the Madras Education Service). My

indebtedness to them is so great that a formal acknowledgment of it falls short of my grateful recollection of it.

To the general Editor, Dr. B. Bhattacharyya, I owe an expression of gratitude for his constant guidance, help and encouragement based on his appreciation of the magnitude and importance of the Digest on the editing of which I have now been engaged for many years.

An expression of thanks is due to Mr. N. Ramaratnam Aiyar, Proprietor of the Madras Law Journal Press, for having undertaken the printing of the work amidst much pressure of other work. It is the second section of the Digest that this Press has printed.

Mylapore, Madras, }
27th October, 1949 }

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS.

Preface

Contents

INTRODUCTION

Pages 1-51.

General observations (1-3). Ancestor worship (3-5).

Classes of Śrāddha (Parva 2; pages 6-7). Times for Śrāddhas (Śrāddhakāla. Parva 3; pages 7-10).

Kāmyaśrāddhakāla (Parva 4; page 10).

Śrāddhadeśah (Parva 5; pages 10-11).

Śrāddha oblations (Haviṃsi, Parva 6; pages 11-13).

Things to be rejected (Varjani, Parva 6 A.; pages 13-14).

Śrāddha Guests (Parva 7; pages 14-16).

Exceptionally qualified Guests (Parva 8; pages 16-17).

Persons to be excluded from Śrāddha (Śrāddhavarjyāḥ, Parva 9; pages 17-19).

Persons unfit for Commensality (Apāṅkteyāḥ; Parva 10; pages 19-20).

Nimantarāṇa and Nimanatranīyāḥ (Parva 11; pages 20-21).

Preliminary rites on Śrāddha day (Parvas 12 and 13; pages 21-23).

Hospitality in Śrāddha (Atithyam, Parva 14; pages 23-24).

Those to be kept away from Śrāddhas (Apājanīyāḥ, Parva 15; page 24)

Some Śrāddha Technique (Vidhi-paribhāṣā; Parva 16; pages 24-25).

Invocation and Incidental Rites (Parva 17; pages 25-27).

Cooking Utensils (page 28).

The Burnt Offering (Agnaukaraṇam, Parva 17 A.; pages 28-30).

Serving of Food (Pariveśanavādhi, Parva 18; pages 30-31).

Rules for eating (Parvas 19 and 20; pages 31-32).

Concluding rites in Śrāddha (Śrāddhottarakarma Parva 21; pages 32-33).

Praise of Śrāddha (Śrāddhastuti, Parva 23; pages 33-34).

Nature of the Manes (Pitṛ-svarūpam, Parva 22; page 34).

Amatśrāddha (Parva 24; page 34).

Śrāddha by one with Father alive (Jivatpitṛkādi-śrāddham, Parva 25; pages 35-36).

Śrāddha by one with Two Fathers (<i>Dvipitṛka-śrāddham</i> , Parva 26; pages 36-38).	
<i>Putrikā-putra</i> (Parva 26, A; page 38),	
<i>Ekoddiṣṭam</i> (Parva 27; pages 38-40).	
<i>Sapīṇḍikaraṇa</i> (Parva 28; pages 40-42).	
Śrāddhas after <i>Sapīṇḍikaraṇa</i> (Parva 29; page 42).	
<i>Śrāddhādhikāriṇaḥ</i> (Those competent to do Śrāddhas Parva 30; pages 42-47).	
<i>Ābhyudayikam</i> (Parva 31; pages 47-49)	
Śrāddha to One Alive (<i>Jivat-śrāddham</i> (Parva 32, pages 49-51).	
	Pages

THE SANSKRIT TEXT	१	२५९
APPENDIX A—Index of Smṛti Authors or Works cited		२८१
APPENDIX B—Index of Itihāsas and Purāṇas cited		२८४
APPENDIX C—Index of Vedic Works cited		२८५
APPENDIX D—Index of Citations in Footnotes		२८६
APPENDIX E—Index of Half-verses		२९०

विषयनिर्देशः

मङ्गलाचरणम्		पु	१
प्रतिज्ञा		"	१
भाट्टस्वरूपम्	पर्व १	"	३
भाट्टभेदाः	" २	"	६
भाट्टकाळाः	" ३	"	९
काम्यभाट्टकाळाः	" ४	"	२४
भाट्टदेशाः	" ५	"	३०
हवींषि	" ६	"	४१
विवर्ज्यानि	" ६-आ	"	५१
प्राज्ञपरीक्षा	" ७	"	५५
पट्टिपावनाः	" ८	"	६३
वर्ज्याः	" ९	"	७४
अपाङ्केयाः	" १०	"	८१
निमन्त्रणं निमन्त्रितनियमाश्च	" ११	"	१०३
प्रागावाहनाच्छ्राद्धविधिः	" १२	"	११३
भाट्टसम्पदः	" १३	"	१२७
आशिःध्यम्	" १४	"	१३२
अपासनायाः	" १५	"	१३६
विधिपरिभाषा	" १६	"	१४१
अपासनादिविधिः	" १७	"	१४४
अग्नौकरणम्	" १७-आ	"	१६१
परिवेषणविधिः	" १८	"	१७३
अन्नसंकरूपः	" १८-आ	"	१८३
भोजनविधिः	" १९	"	१८७
अपादिविधिः	" २०	"	१९४
भाट्टोत्तरं कर्म	" २१	"	१९९
विद्यादित्यरूपम्	" २२	"	२३०

आहस्तुतिः	„ २३	„ २३२
आमआहम्	„ २४	„ २३४
जीवस्त्वित्वादिआहम्	„ २५	„ २३६
द्विपित्वाहम्	„ २६	„ २४१
एकोद्विष्टम्	„ २७	„ २४४
सपिण्डीकरणम्	„ २८	„ २५३
सपिण्डीकरणोत्तरेआहम्	„ २९	„ २६१
आह्वाधिकारिणः	„ ३०	„ २६३
आभ्युदयिकम्	„ ३१	„ २६८
जीवन्मूलादिविधिः	„ ३२	„ २७७

ERATTA.

PAGE	LINE	FOR	READ
5	36	Visvedeva	Visvadeva
14	33	Omit "and" with which the line begins and at the end of the line add	{ are entered tained
19	2	The Unfit	Persons Unfit
19	10	Exasoboteur	exasaboteur
20	35	branches	twigs
21	9	starve	fast
21	27	They are respectively	The Somapas are
23	15	are in	are not in
23	20	North	East
23	21	South	North
23	22	Single	odd
25	14	approched	approached
25	16	Satya in Nandi	Satya and Vasu in Nandi
25	16	"Vasu in Naimittika"	Read deleting the words
25	17	Naimittika	Naimittika
30	35	Kartashouldre peat	Karta should repeat
32	35	Let those women of	Let those of
32	35	Scattererd	Scattered
35	16	After "equinoxes" delete the comma and then delete	full stop and put (Samkramana)
35	17	After "Solar months" add Samkramana and read as Solar months (Samkramana)	
39	41	Delete thirteenth	and read same
40	5	Delete though	and read even if
41	21	bhrunahatti	bhrūnahatyā
41	28	Delete the words	"in the first case"
41	30	For in the second"	Read "in others"
43	2	After former delete the full stop and put a comma	
43	2	The	the
45	36	delete the bracket after form	
49	35	XXII	XXXII
५	१	अथ	वृथ
२०	११	१,११२-११३	२,१२२-१२३
२०	८	७८,५२७३	७८, ५२-५३

२८	११	७८, १-३७	७८, १-३५
४४	१	७०, १-१४	८०, १-१४
१२७	Line 4 of English note (1)	Sentence	sentence
१२९	१८	विष्णुः [१८-४]	विष्णुः [८१-४]
१३४	१८	मनुः [३-२८३]	मनुः [३-२४३]
१४१	८	दैवपूर्वम्	दैवपूर्वम्
१४३	१४	मनुः [३ २८९]	मनुः [३-२७९]
१४७	९	संशोधनान्तं	संशोधनान्तं
१६३	} Top lines in all these pages	अपासनादिविधि	अग्नौकरणम्
१६५			
१६७			
१६९			
१७१			
१७३	२	परिवेषणं विधिः	परिवेषणविधिः
१८६	१	परिवेषणविधिः	अन्नसंस्कारः
२५०	४	विष्णु [२०-१-११]: विष्णु [२१-१-११]	
२५४	५	अनुज्ञापितः	अनुज्ञापितः
२६०	१६	पाण्डुरमाप	पापिष्ठमपि
२६७	१०	स्वमानुषाम्	स्वभर्तृणाम्
२७८	१०	विप्रकृति	विप्रकृति

INTRODUCTION.

Lakṣmidhara devotes the fourth section of his great digest to a comprehensive survey of *Śrāddha*. In the three previous sections, he had dealt with duties that lie on every one, like the sacraments according to *varṇa* and *āśrama*, and the daily rites (*dhnikā*) that take up the time of the householder (*grhastha*). As usual, he follows in this respect also the order of treatment in *Manusmṛti*. The performance of *śrāddha* is a duty that cannot be abandoned by any one, whatever be his *varṇa*, if he belongs (as a *dvija*) to the first three *āśramas*, and has ancestral spirits to worship and propitiate. But unlike the daily duties, which are 'constant' (*nitya*), the *śrāddha* is, in a general sense, *naumittika*, 'occasional'. One whose parents are alive is forbidden to do a *śrāddha* of the standard type, viz., the *pārvana-śrāddha*. But if he has lost his father, he must do the father's obsequies, some of which partake of the character of *śrāddha*, and after the lapse of one year, from the death of the father, the duty descends on him to perform to the father and two ancestors immediately preceding the father, *śrāddhas*, or their substitutes many times in a year, at stated intervals or occasions. He who omits this duty is a reprobate of the worst type. The dead have a claim on the living which can neither be ignored nor discharged perfunctorily. In the absence of direct descendants the obligation descends on collaterals, and then on persons connected with the dead person by spiritual or educational ties. In the last resort, if no such person is available, the king as the head of the community must get the rite done by some capable person, meeting the expenses either out of the escheated property of the dead person, or from the state resources. In protecting those who are without natural protectors, the king is represented as 'the father of the fatherless'. In getting so imperative a rite as the *śrāddha* done for one who has passed away, the king may be said, by an extension of figurative expression, to be the son of all the sonless in the kingdom. Even the royal prerogative of escheat may be viewed as a tangible expression of such a relation. The concept is behind the duty of subjects to offer libations to a dead king, and of a minister to do his *śrāddha* if there is no one of the royal family left to do it.

A number of old beliefs enter into the idea of the supreme duty of honoring ancestors by *śrāddha*. He who has a good thing must share it with others : the learned sages must spread their light, the gods (*devāḥ*) from their vast power over nature confer blessings on mortals, and those who are capable of extending their line must do so by marrying and begetting children. The exaltation of the life of the householder and of marriage springs from this belief. He discharges a natal debt to his forefathers by continuing the line. The living can offer comfort and support to those who have passed away. Ancestors who have passed away can be helped by rites performed for their benefit by descendants. Such a rite is the *śrāddha*. The son (*putra*) saves fathers from the hell of *put*. The dead ancestors in their regions rejoice when a son is born in the line, because he can perform a *śrāddha* at Gaya, which will give them inexhaustible satisfaction (*trpti*). The son owes his physical being to his father. He springs from the father's limbs (*aṅgāt-aṅgāt-sambhavati*). Physically and spiritually the father is reborn in the son. The idea extends the area of obligation from common ancestry both vertically and horizontally. The members of a patriarchal group are replicas of the patriarch. The dominant position of the head of the old joint family derives its strength from this idea. The individual in such a group will be submerged but for the imposition on him of duties that are personal and untransferable. Such a duty is that of doing the *śrāddha* to a parent. A kind of common ownership in family properties unites its members, not only with one another but with all dead ancestors and with all potential descendants also. The family property is a trust held by the living for the benefit of the dead and the unborn. The idea links the duty of offering *śrāddha* to ancestors with the claim for inheriting a part of the family property. The descent of an estate is directed by the devolution of the *adhikāra* (competence, obligation) to do obsequial rites for the late owner. The bond that ties those akin is reinforced by the tangible expression of the gratitude of the survivors to the dead kinsmen by obsequial rites and offerings. The degrees of consanguinity are reflected in the degree of obligation to do such rites, in its prescribed forms, some who are proximate offering balls of rice (*piṇḍa*) and others who are remote giving libations (*udaka*). Affinity of such duties makes those who have the duties *sapiṇḍa* or *samānodaka*. The

skein of *śrāddha* furnishes guidance in the labyrinth of the Hindu law of inheritance.

Ancestor Worship

Śrāddha is a form of 'ancestor worship', which reflects the gratitude of the living descendants to dead forbears, or the awe and fear inspired by belief in such ancestor's occupying a position, after their death, in which they can confer benefits or cause harm. Blessings and curses from the spirits of departed ancestors are universally held to be potent. Both ideas are reflected in verses on *śrāddha-phala* cited in digests. The idea that doing a *śrāddha* to a particular dead person is a duty imposed by Dharma, irrespective of its results, is on a higher plane than that which encourages the discharge of the duty by holding out hopes of good as a result. Duty has to be discharged, in the real Dharma spirit, without expectation of benefit (*niṣkāmya*). In this sense, one class of *śrāddha*, viz., *kāmya-śrāddha* is an inferior type, and is almost like an incantation. Another type, viz., *ṛddhi-śrāddha* or *nādimukha-śrāddha* has not this feature. In moments of approaching festivities or joyful occasions, like marriages, or after incidents like the birth of a son, it is right to recall one's obligations to ancestors and conceive them as sharing one's joys as his sorrows. The prayer that is repeated by every one who does a *śrāddha* for benefits is not to be deemed a *quid pro quo* for doing what one is in duty bound to do, but a recognition of the interest of gods and the departed ancestors in the good (material prosperity) of their living representatives. It is only on the occasion of a *śrāddha* that they are invoked and conceived as *actually* present. Dr Rajkumar Sarvadhikari (*Hindu Law of Inheritance*, 1882) rationalizes ancestor worship, as reflected in the *śrāddha*. "The love we feel for our father and grandfather, the gratitude we owe to them, and the respect we entertain for them, prompt us to honor their memory, when dead; and the act of remembrance takes the form of a solemn offering to the manes of our ancestors. The idea that the spirit of our parents hover around us, and are gratified by our acts of devotion, takes strong possession of the human mind, when unenlightened by the spirit of philosophy. Both love and devotion bear no analysis as to their nature, and spurn the hard realities which would dissolve the charm. We long to show to the spirits of our ancestors that they live in our memory; we realize their embodied existence by the mind's

eye, and forgetful of the surrounding world, we become conscious for a moment of their actual presence, and in the exuberance of our feelings we offer them food and water to allay their hunger and thirst. This is *Śrāddha*, the tribute of respect paid to the memory of our ancestors, the food offered to the manes, the solemn feast of the dead." (pp. 60-61)

Like rationalization of idol worship (*arca-pūjā*), this explanation misses the chief element in the conception of *Śrāddha*, the intense conviction (*śraddha*) in its actuality and obligatory character. *Śraddha* is derived from *śrad*, 'truth' 'reality' and *dha* 'to hold'. "It signifies, accordingly, the holding of, or belief in truth." (p. 60) He who does a *śrāddha* must, in propriety, be filled with the conviction of every part of the rite being *real*, i.e. true. Over and over again in the rules for the performance of the different elements of the ritual, this need for implicit belief is stressed. A *śrāddha* is not to be conceived, as is done by Dr Sarvadhikari, as "emblematic," any more than the worship of an idol is worship, not of a present (but invisible) power, but emblematic worship. Dr. Sarvadhikari's other statement that the idea is unleavened by the spirit of philosophy will also not meet the facts. Among the numerous mediaeval writers on *śrāddha* are some of the acutest Vedāntins and logicians of India. They cannot be held to have had a double personality, a rational and an irrational, and their acceptance of the practice and theory of *Śrāddha* as indicative of a lower personality based on habit and not on reason. The *Śrāddha* rite is founded on beliefs in the nature and constitution of the world, such as are exhibited in the great law-books of Manu and Yājñavalkya. The cosmology which it presupposes is also reconcilable with basic concepts of Indian philosophy, e.g. the ideas of the nature and relation of the individual soul to the Universal Soul, of *ātman* to *Paramātman*, of the cosmic law of Karma and of transmigration and rebirth under the impact of Karma and of the nature of existence, as well as the doctrine of the *puruṣārthas*. The ultimate end of all effort is to end re-birth, by overcoming the drag of Karma. One who is 'in debt' (*ṛṇi*) is handicapped in the ascent to emancipation (*mokṣa*). Failure to perform appointed or enjoined duties (*karma*) implies being 'in debt'. The debt to one's ancestors is discharged only partially by marrying and having a son to carry on the line, which itself is to ensure the due performance of rites to ancestors in the form

of *pity-tarpana* and *śrāddha*. Further, the immanence of the Supreme Being makes homage to any being in effect worship of the Supreme Being. He who worships the *śrāddha-devatāḥ* and the Manes does in reality worship only the Supreme Being. That this might not be forgotten in the formal expressions in use in the *śrāddha* this idea is explicitly stated, as in the *pariṣecana mantra*, instead of "Om *Prāṇāya svāhā*" the expression "Om *Prāṇāya Nārāyaṇāya svāhā*" is used. In every *śrāddha* its being equivalent to a *śrāddha* done at Gaya, and of the consumer of the offerings being Viṣṇu as *Gadādhara* is recited. This is done specially by Vaiṣṇavas of South India.

The same idea is expressed in the Purāṇas and the *Mahābhārata*. Mitramiśra cites a verse from the great epic in which Viṣṇu says: "Know that I am the father, the grandfather and the great-grandfather, to whom the ball (*piṇḍa*) is offered, and I am also in the *piṇḍa* so offered" (*Śrāddhaprakāśa*, p. 11). *Nandipurāṇa* has a verse identifying each of the three ancestors with one of the triple forms (*trimūrti*) of the Supreme Being (*Ibid.*, p. 11). The four *vyūhas* of Viṣṇu, viz. Aniruddha, Pradyumna, Samkarṣaṇa and Vāsudeva are each identified with the performer of the *śrāddha* (*kartā*) the manes representing his father, that representing his grandfather and the manes representing his great-grandfather (*Ibid.*, p. 12). Every household has to perform the five *yajñas* daily, and one of them is the *Vaiśvadeva* which the performer of the *śrāddha* cannot omit even on the *śrāddha* day, though he must do it only after the *śrāddha* is finished and before he takes his food. The offerings in this rite consist of the food prepared for his own consumption, and after a part is thrown into the fire as offerings to the gods etc the remnants (of the *pañcayajñas*) have to be given, according to Āpastamba (II, 9, 5) to animals, and even to *caṇḍālas* and dogs. "The injunction in the *pañcayajña* to give water to the manes, *bali* to the elementals, offerings to gods, food to guests and the remnants of *Vaiśvadeva* to dogs, birds and outcastes, involves two implications, viz., permeation of all beings, both in this life and beyond it by the Universal Spirit, and the duty of those to whom hearths and homes have been given to recognize in the common bond a debt to be discharged by daily offerings which commemorate the obligation." (*Introduction to Gṛhastha kāṇḍa*, p. 68).

Classes of Śrāddha (II)

Twelve classes of *Śrāddha* are named by Viśvāmitra and described by the *Bhaviṣya-purāṇa*. *Śrāddhas* to be done daily, and even with oblations of water in case of inability to do them in the normal way, are termed *Nitya Śrāddhas*. It is one of the five daily sacraments (*pañcayajña*). It is to be offered to the Manes (*pitarah*) in general, and the three immediate ancestors and their wives receive offerings also in them. The type is described as one without Viśvedevas (*Vaiśvedeva-vihṇa*). *Naimittika* or occasional types are those for one ancestor alone (*ekoddīṣṭha*)—the term applied to the annual *Śrāddha* for an ancestor. It is to be done without oblations to gods (*adaivikam*), and an odd number of persons should be fed in it. The *Kāmya* or voluntary class is for the attainment of a desired end (*kāmya*), and it should follow the method of the *Pārvaṇa śrāddha* or the ordinary ancestral type, in which oblations are offered to maternal as well as to paternal ancestors. The *Īrddhi-śrāddha* is offered on occasions of rejoicing, like the birth of a son (*putra-janmādi*). In this type the rite should be in the forenoon, and all movement should be from the left to the right (*pradakṣiṇa*) and the sacred thread should be worn on the left shoulder (*upastiti*) by performer. The *Sapindikana-śrāddha* should have four separate vessels (*pātra*) for the three Manes (*pitarah*) and the deceased person (*preta*) respectively, and the last should be dipped into the vessels of the Manes, and for the remainder of the rite the procedure (with *mantras*) of the normal *pārvaṇa* type should be followed. The *Pārvaṇa* or 'ancestral' *śrāddha* is done on new-moon days and the two *sankrāntis*. It is the commonest form and its performance is enjoined on many special occasions, and is done for both lines of ancestors. When a number of persons, who have to perform a *śrāddha* individually, elect to do it together (*gṛhṭhi*), because a number of suitable learned men are gathered together, whose services can be utilized by doing the rite together, the performers can save separate expenditure on the articles needed. This view of *Sankhadhara* in regard to the purpose and advantage of the *Gṛhṭhī śrāddha* is accepted by Lakṣmidhara (p. 7). The advantage is to the performers. But according to a view cited by Rajkumar Sarvadhikari (p. 81) the combined performance is for the convenience of the assembly of learned Brāhmaṇas gathered together on an occasion, when they have all to do a *śrāddha* with separate cooking of food and gathering

of necessary utensils and materials. When a number of Brāhmaṇas are fed in a rite of purification (*śuddhi*) and a *śrāddha* is then done, it is termed *Suddhiśrāddha*. The *Karmāṅga-śrāddha* is that done in the preliminary part of an important ceremony like nuptials (*niṣeka*), birth etc. The description "*niṣeka-kāle some ca*" is interpreted by Lakṣmīdhara as implying both Vedic and Smṛti rites (*śrauta-smṛta*). The *Daiivika-śrāddha* is that done in honor of gods, with special *havis*. The *śrāddha* done when one starts on a pilgrimage to holy places (*tirtha-yātrā*) or again on re-entering the house on return from the pilgrimage is termed *Yātrā-śrāddha*. The last type, known as *Puṣṭi-śrāddha* is done when for restoration of health in disease, and before taking medicines or preparing medicine (*rasāyanādi kartavye*), and the Manes are propitiated.

It is noteworthy that Lakṣmīdhara's citations and commentary are reproduced or summarized by later writers like Divākara (*Śrāddhacandrikā*, pp 5-7) and Nandapaṇḍita (*Śrāddhakalpatalā*, pp. 6—8).

Vijñāneśvara (*Yājñ.*, I, 218) offers a classification of *Śrāddhas*, which is simpler; first into *pūrvāṇa* (i.e. that done for three ancestors in the line of ascent) and into *ekoddiṣṭa* (i.e. that done for only one deceased person); secondly, into three classes, *nitya* (ordinary), *naimittika* (occasional) and *kāmya* (for a special object). The first of these three is to be performed on the happening of a fixed and determinable event, like the New Moon (*amāvāsyā*); the second, *naimittika* is that which has to be done on the occurrence of an uncertain event, like the birth of a son, or an eclipse; and the third, *kāmya* is to be done to attain a desired object or realize a wish. Some of the twelve kinds can be regrouped under this classification, but some will be on the border line, or can go into one class or another.

Times for Śrāddhas (Śrāddha-kālāḥ, III)

One of the tests of a proper *Śrāddha* is that it should be performed at a prescribed time or occasion. These are carefully detailed. Even the performance of a *Śrāddha*, "when the desire to do it," outside the named times, occurs (*śrāddha ॥ prati-ruciḥ*). Gautama (15, 5) declares that the prescription of an obligation to do a *śrāddha* at a particular moment, is conditional on the availability of materials, holy Brāhmaṇas and the accessibility of a holy spot, and that if

these are readily available, the performer need not wait for a prescribed occasion to do the *śrāddha* but may do it at once. Lakṣmīdhara interprets the exemption as implying that the performance of the *śrāddha* rite on New Moon days etc., is conditional on the person on whom the duty is laid being able (*śakta*) to do it, by being free from disease (*arogiṇā*) and commanding the ingredients necessary for the rite (*dravyādi-yogin*). If a person is really unable to do the rite, as for example in the absence of these conditions (*asāmarthyē*) he does not incur blame or face misfortune (*pratyavāya*) by the involuntary omission (p. 16). Certain general rules regarding time are laid down. *Śrāddhas*, except those done on the anniversary of a parent or ancestor, must be done during the dark fortnight (*apara-pakṣa*). All *śrāddhas* should be done after mid-day is past (*aparāhṇa*). Where there is freedom to choose the day, the odd (*ayugma*) lunar day (*tithi*) must be chosen. *Śrāddhas*, except when lunar eclipses occur (*uparāga rūhu-darśana*), should not be done at the evening twilight (*sandhyayorubhayoh*) or at night because, as Manu warns (III, 280) nights belong to the demons (*rākṣasāḥ*) or when the sun has newly risen (*surye acirodite*) (p. 23). The condition that a *śrāddha* should not be done at the approach of the night will be violated by the *Pīṇḍapitr-yajña* rule that it should be done when the rays of the setting sun are just visible over the trees (*aparāhṇe adhīrṅkṣa-sūrye tū pīṇḍa-pitr-yajñena caranti*, Āpastamba, I, 7.2). As this rite is done on New Moon days, authorities like Karka have considered it to be a subordinate part (*anga*) of that rite, while Jaimini declares it to be an independent rite (*Jaimini-sūtra*, IV, 4.19-21) and that it is not a subordinate part of the *darśa* (New Moon) sacrifice. This rite is intended for both the gods and the Manes (*pitarāḥ*) and balls of rice (*pīṇḍāḥ*) are offered along with a *yajña* to both. Its nature has given room for much scholastic discussion on the definition of *Śrāddha* and the determination of its essential features.

The classical text enumerating the normal occasions on which *śrāddhas* have to be performed is that of Yājñavalkya (I, 217-218), with which Lakṣmīdhara begins his *parva* on *Śrāddha-kāla* (p. 9). These verses enjoin *śrāddha* on *amāvāsya* (New-Moon days), the eighth (*aṣṭakā*) day of the dark fortnights of two seasons, *hemanta* or *śiśira* (i.e. from the middle of December to the middle of April), the dark fortnight (in the

months of *Bhādrapada-Āsvina* i.e. September-October) known as *Mahālaya* or *Pitṛpakṣa*, the two solstices (*ayanadvaya*, i.e. *dakṣiṇāyana* and *uttarāyana*), the two equinoxes (*viṣuvat* i.e. about the third week of March and September), and the entry of the sun on a sign of the zodiac (*sūryasamkramaḥ*), when the moon in the course of the month reaches the *seventeenth* division of its path known as *vyatipāta*, and when it is in the asterism *Magha* while the sun is in the asterism *Hasta*, (*Gajacchāyā*), and eclipses of the sun and the moon. The *aṣṭakas* are reckoned by Vijñāneśvara, following Āśvalāyana, as four, whereas Raghunandana, takes them as only three. Lakṣmīdhara cites *Viṣṇu-smṛti* to show that the *aṣṭakas* are only three (*tisro aṣṭakāḥ*, p. 10). He also adds, on the same authority, three *anvaṣṭakāḥ* and the thirteenth in Proṣṭapada month, and in *Maghi*, which Lakṣmīdhara interprets as Full-Moon day, and the two seasons of *Vasanta* and *Sarat* (i.e. middle of April to middle of June, and the middle of October to the middle of December). Yājñavalkya enjoins the performance of *śrāddha* during *Vṛddhi*, which Aparārka (p. 9 *inf.*) illustrates by the Vedic rites in marriage (*vivāha* etc.) and the birth of a son. He also enjoins the performance, when the mood comes on one to do it (*prati ruciḥ*), and the necessary Brāhmaṇas and materials for the rite become available. *Viṣṇusmṛti* describes *vṛddhi* as *abhyudaya*, and adds the natal asterisms of the performer, his son and wife to the occasions when *Śrāddha* must be done, for in the words of Prajāpati, "they are the constant (*nityān*) days for the performance of *Śrāddhas*." (p. 10). Lakṣmīdhara cites Manu for the duty of doing every month, in the evening following the performance of the New Moon (*amāvāsya*) *śrāddha*, the *Pindapitr-yajña* (p. 10) and proceeds to describe the rite itself (p. 111-13) in detail.

While the performance of *śrāddhas* on all such occasions is an obligation to be discharged without any expectation of a reward, special merit and consequential good attach to the doing of *śrāddhas* in special periods (e.g. *Mahālaya* or *Pitṛpakṣa*), on specified asterisms and *tithis*, and in places like Gaya, and (according to Lakṣmīdhara) *Vārāṇasī* (*Kāśī*, p. 19) similar benefits are held to spring from offering of honey, and flesh of certain animals during *śrāddha*. Gaya is pre-eminently the place for the performance of *śrāddha*, and even in the ritual followed for the annual *śrāddhas*, the rite is called "*Gayaśrāddha*" and

the performer walks in the direction of Gaya. Daily *śrāddha* (*ahar-ahar*) should not be done, according to Nandapaṇḍita (p. 11), during the *pīṭy-pakṣa*. Unlike Nandapaṇḍita and later writers, who disapprove of the offering of flesh in *śrāddhas*, and explain away the numerous *smṛti* dicta enjoining the offering of flesh of various animals as specially acceptable to the Manes, by declaring that they relate to other cycles of Time and are interdicted in Kaliyuga (cf. *Śrāddha-Kalpalatā*, p. 56), Lakṣmidhara makes no such qualification to the dicta that he cites enjoining the use of meat in *śrāddha*.

Kāmyaśrāddha-kālāḥ (IV Parva)

The optional nature of *Kāmya śrāddha* makes for selection of an appropriate time for its celebration, as it is not fixed as in the case of the *nitya* and *naimittika* rites. To aid in the selection of the proper time in relation to the benefit aimed at, the results that follow performance on each of the days of the moon's transit (*tithi*) and asterism are given in *smṛtis*. They are collected in the fourth *parva* of *Śrāddha-kāṇḍa* (pp. 23-29). A comparison of the citations will show that different results are indicated by different authorities for doing the rite on the same *tithi* or *nakṣatra*. Thus by doing the *śrāddha* on the first day after full moon (as *śrāddhas* must be done in the dark fortnight only), the benefit according to Kātyāyana is obtaining women (*striyaḥ*), while according to Manu it is male progeny, and according to Āpastamba it is daughters, and wealth according to *Brahmapurāṇa* (p. 27). Similarly if it is done on the twelfth lunar day (*dvādaśī*) the results according to Kātyāyana, Manu, Āpastamba, Hārta, Viṣṇu and Paithinasi are wealth and grain (*dhana-dhānyam*), gold (*jātarūpa*), cattle, prosperity (*śrī*), gold and silver and land respectively. The differences should be treated as indicating any one of the results foreshadowed, and should not be treated as inconsistencies.

Śrāddha-deśāḥ (V Parva)

The efficacy of a *śrāddha* is enhanced by its being done in places of special sanctity. This leads to a collection of dicta-indicating sacred rivers, sands, hills, hermitages etc., numbering about two hundred. The list is illustrative and the number can be increased from the *Purāṇas*. A *śrāddha* done in such a holy spot is said to be millions of times more efficacious than if done at home (p. 40). Lakṣmidhara observes

(p. 40) that the catalogue of such sacred spots is to direct the inhabitants of any area to perform *śrāddhas* at the holy place nearest their residence (p. 40). But in regard to certain sacred streams like Gaṅgā, Yamunā, Sarasvatī and Narmadā, sacred lakes like that at Puṣkara, famous spots like Kāśī, Kurukṣetra and Gayā, the merit in doing *śrāddhas* in those spots is so transcendent that they must be regarded as specially recommended to all. Gayā and the *akṣaya-vata* (the undying tree) near it are specially recommended for the performance of *Śrāddhas*. In fact its value as a *tirtha* rests almost solely on this aspect. The indication of places of special sanctity for doing *śrāddhas* at, is coupled with a general and specific recommendation to reject certain areas. First, *śrāddhas* should not be done in any area in which the system of *varṇāśrama* has disappeared (*pranaṣṭāśramavarṇa*). Such areas are treated as *mlecchadeśa*, unfit for Āryan occupation. The kingdom of Trisanku (to the north of the Mahānadi and south of Kikāṣa), Kāraskara, Kalinga, and the countries to the north of the Sindhu (Indus) river are specifically banned. The warning of Nandapaṇḍita should be noted; the indication of holy *tirthas* does not necessitate one's doing *śrāddhas* only in those places; they have special sanctity but those who are unable to journey to them can still obtain full merit (*punya*) by performing *śrāddhas* in their own places. (p. 40, Note).

Śrāddha Oblations (Haviṃśi) [Parva I']

The efficacy of a sacrifice is dependent among other things on the use of proper substances as oblations (*havis*). According to Gobhila the chief *havis* is barley (*yava*), and rice if barley is unavailable, and if both are not available, curds, milk, milkgruel (*yavāgu*) and even water may be poured into the fire. There is a specific prohibition against the use of certain cereals like *maṣa* (black-gram), *koḍrava* and *gaura*. A verse quoted by Nārāyaṇa, the commentator on *Āśvalāyana-Gṛhyasūtra* (I, 9, 6) mentions ten substances as fit for *havis*, viz. milk, curds, gruel (*yavāgu*) clarified butter (*sarpis*), cooked rice and husked rice (*odana-taṇḍula*), flesh (*māṃsa*), sesame oil and water. Manu mentions as a *havis*, (II, 272) the food of hermits (*munyannāni*), which is interpreted by Lakṣmidhara (*inf.* p. 42) as forest rice (*nivāra*). He also mentions *pāyasa*, a liquid preparation of milk and sugar as a *havis*.

In *śrāddhas* there is a *homa* (fire-rite) in which oblations to gods and the Manes are offered in the fire. There is a general prohibition against the use of flesh as a fire oblation (Kane, II, p. 681). The gods receive their offerings through the fire ; and they as well as the Manes through the " mouth of Brāhmaṇas " (*Brahmaṇḍ-mukha*). The Brāhmaṇa is, according to a Vedic dictum, Fire (Agni-Vaiśvānara), and one should, therefore, sacrifice in Brāhmaṇas's right hand (*Taitt. Br. III, 7, 3*). The description by Manu (IV, 117) that the hand of the Brāhmaṇa is his mouth (*pānyāsyō hi dvijas-smṛtaḥ*) as pointed out by Medhātithi, makes the feeding of a Brāhmaṇa and giving him a *dakṣiṇā* on that account equal (*Śrāddha bhojanam tan-nimittan ca dravya-grahanam tulyam*).

Accordingly, the term *harīṣyāni* in *śrāddha*-ritul includes not only the ordinary oblations to the Fire like clarified butter and cooked barley or rice, but all edible substances that are specially recommended or not interdicted.

Flesh of many kinds seems to have been in use in *Śrāddhas* and they are held in *nibandhas* as interdicted in Kaliyuga. In the section on *haris* Lakṣmidhara has collected many texts to show the relative value as *śrāddha* food (or "oblation" metaphorically) of many kinds of meat, fish and fowl. It is noteworthy that the use of meat is not obligatory. In indicating the relative periods of satisfaction to the Manes by different kinds of food, Manu states that articles used by hermit (*munyannāni*) afford "endless satisfaction" (*ānantiyam*). This is consistent with Manu's position in regard to flesh-eating.

Madhu (honey) and sesamum seed (*tila*) the latter in heaps—are specially recommended for *śrāddha*.

Lakṣmidhara concludes this section (*parva*) with the following pointed remarks :

"Wherever the specification of a special good result (*phalaviśeṣa*) is made in regard to a substance to be used as *haris* (food) in a *śrāddha*, it is a recommendation only to those who seek that good result (*guṇa phalārthinaḥ*). Where no special benefits are specified to a substance, it is to be regarded as a constant factor in *śrāddha* performance and the rite will be regarded as incomplete without its use. Ordinarily the lineaments of a *śrāddha* are completed by the use in it of

substances that are commonly recommended, as far as obtainable. If articles so recommended are unobtainable, substances that are not prescribed and at the same time, are not forbidden, may be treated as equal to substances that are prescribed for use. The substitute (*pratinidhi*) of any forbidden substance is equally interdicted, and cannot be used. Where a special benefit *phalaviśeṣa* is attached to a substance, that special benefit is in addition to the completion of the features of a *śrāddha*, and substances like the flesh of cows and buffaloes which are recommended only for special advantage (*phalaviśeṣārtham*), can be used only by those who desire those special results and by no others, who only desire to complete a *śrāddha* in the ordinary way. The meat of buffaloes and the like, which are neither recommended nor rejected, may still be used in the absence of articles that are prescribed for use. The satisfaction of Manes for short or long periods by the use as *haviṣya* of certain substances is great or small according to the nature of the articles prescribed." (*inf* pp. 49-53). *Śrāddha* is an enjoined rite and to do it is a duty, to be done irrespective or without the expectation of any reward (*niṣkāmya-karma*), in the true spirit of Dharma. It is needless, therefore, to go in for such special *havis*. It may be noted that the passages dealing with periods of satisfaction following the use of flesh of many animals, like the rhinoceros, (*khadya-māmsa*), are all brought by Lakṣmīdhara in the *parva* on *Kāmya-karma*. In the true spirit of Dharma, a *Kāmya-śrāddha* is an inferior act; *kāmya-śrāddha* follows the ritual but not the spirit of true *Śrāddha*.

Things to be Rejected (Varjyāni) (Parva VI-A)

Lakṣmīdhara cites verses to show that black gram, wheat and barley among grains, liquorice (*mādhuka*), asafoetida (*rāmaṣam*), camphor, (*karpūram*), jaggery (*guḍam*), rock-salt (*saindhavam*) and pepper (*marica*) are specially valuable for *śrāddha* (pp. 47-48). Clarified butter should be so served that it overflows the vessels of the Brāhmaṇas who are guests (p. 49). It may be noted that while buffalo milk is interdicted, buffalo *ghee* is commended. *Payasam*, a preparation of cow's milk, sugared and loaded with cooked wheat or rice, is said by *Dēvapuruṣa* (*Śrāddhacandrikā*, p. 22) to be equal to all eatables (*sarvānnadah sava proktaḥ yena dattam tu payasam*). The passage of the *Mahabhārata* (p. 52) which condemns *hingu* or asafoetida among resinous substance is explained, in relation to its sanction for use in *Śrāddha* in other works thus: "It cannot be given

in its natural state but is allowable if it forms part of the preparation (in cooking) of something else (p. 53)". Divākara (*Śrāddha-candrikā*, p. 24) reconciles the prescription and rejection of asafoetida as giving a discretion (*vikalpa*) to the user. He also states that certain authorities construe the interdiction to apply only to white asafoetida (*śvetahingu*). Whatever food substances are ordinarily unallowed are also disallowed for *śrāddhas*. In a śloka cited by Aparārka (p. 241) such articles are divided into four classes: viz. those which are bad by nature (*jātiduṣṭa*) e.g. garlic (*grīṇjanam*), those which are bad by lapse of time (*kāladuṣṭa*), such as stale food, those which are bad by undesirable or impure contact (*samsargaduṣṭa*) and those which cause disgust (*sahrlllekha*). Food substances that emit a bad smell (*durgandha*) or are foamy (*phenila*) like those with hair in them, are forbidden even for ordinary consumption, and much more so in *śrāddha* (p. 54). Water in tanks dug by outcastes is forbidden for use in *śrāddha* (p. 54). Food covered with a cloth after cooking cannot be served also. Articles begged specially for the sake of Manes (*pitṛyartham me prayaccha*) should not be used (p. 54). The wood-apple (*kapittha*) cannot be used for the Manes. Cooked food on which salt is sprinkled after cooking is rejected (p. 54). Among articles normally allowed which are rejected for *śrāddha* may be mentioned cummin seed (*jīrakam*), artificial salt, brinjals (*vārtaka*) and the grey gourd (*kāsmāṇḍa*). Any article, like a vegetable, of which part has already been used (*upabhukta*) cannot be used in *Śrāddha*.

Śrāddha Guests (Parva VII)

The devotion (*śrāddha*) which is the essential mental attitude of the person doing a *śrāddha* rite should be reflected in the care with which those asked to preside over the rite, and those who after it is over are treated as guests (*atithayaḥ*). The qualities which are most desirable in persons to be treated as Brāhmanas officiating in the ceremony itself, as representing the Manes and *Viśvedevas*, and the features which should lead to their summary rejection are dealt with in the next four *parvas* (7 to 10). To begin with a close examination of the fitness of the Brāhmaṇa to be invited is enjoined before a *śrāddha* invitee is approached. In the same way persons possessed of the requisite noble ancestry, learning and character are regarded as priceless. As the officiating

Brāhmaṇas the former if of the highest quality are termed "the wealth of the Śrāddha" (*Śrāddha-sampat*), while the presence of even one or two such persons in a row of guests is held to purify the whole line of diners (*pañkti*), and they are accordingly described as *pañktipāvanāḥ* (purifiers of guest-rows). When a person claiming to be a Brāhmaṇa presents himself for food or at a sacred place of pilgrimage, to officiate in a rite there the scrutiny of his qualifications (*parikṣā*) is forbidden (p. 56, note 3), but such scrutiny is specially enjoined in selecting a Brāhmaṇa for a *śrāddha*, by Manu himself (III, 149). Such an examination is necessary, as the merit of the rite is proportional to the learning and sanctity of the invitees who are to represent in it the gods and the Manes. Even in regard to the persons so selected, the competence is not equal for representing the *deva* and *pitr-varṇas*. Thus, while a young man, who possesses the qualification is eligible, he should not be put to a *pitr-varṇa*. Gautama cites the view of "some" (*vke*, p. 60) "the age of the guest shall be proportionate to that of the Manes." The commentator on Gautama explains the dictum thus: in honor of the father a young man is to be invited, in honor of the grand-father an old man, and in honor of the great-grandfather a very old man." Lakṣmīdhara gives this explanation of the rule: when the father etc., died in old age, and a representative as guest has to be chosen, he should be equal in age to the deceased (p. 60). Maskari, however, limits the rule only to the rite of *sapindi-karana* (p. 60). Among persons of equal qualifications the older, and among persons of equal age the poorer are to be preferred for a Śrāddha, according to Āpastamba (p. 61). Between persons of equal good birth (*kuiṭh*) and learning (*śrūta*), he who is uncovetous should be preferred, or he who has stayed longest in the house of his teacher (*ciraśāsī*, p. 62).

The scrutiny should be not merely of the personal equipment of the person but of his ancestry for at least three generations (*dūrādeva parikṣeta*, p. 56). Manu forbids invitations to relations or friends, when other qualified persons are available, as that would be making use of a *śrāddha* to gain friendship or strengthen it (III, 138-142., p. 74 *inf.*). Learning and birth are neutralized by the practice of astrology, according to a verse of Yama cited by Lakṣmīdhara (p. 62). Like the rejection of the Vedic expert, who makes a living by

teaching the Veda for money, this is a rejection of a professional element.

A *śrotīya* explained by Kullūka (p. 57) as one who has studied the *Sāma Veda* alone, is most eligible. A good choice benefits the giver, the guest, the gods and the Manes. Those who have mastered the first three Vedas are very eligible. Such terms indicating qualifications as *trisaṃparṇaḥ*, *Jyeṣṭhasāmagāḥ* and *pañcāgnīḥ* are explained by Lakṣmīdhara in less exacting terms than by Hemādri (p. 58). A verse of Bṛhaspati (which is an *arthavāda*) states that the three immediate ancestors are respectively placated by persons having qualifications in the three Vedas respectively (p. 58). Śātātapa makes a special plea for the master of the fourth Veda also (p. 59), which is significant, as it deals with spells and incantations and is usually looked down on. Gautama lays stress on personal appearance also (*Rūpasampanna*, p. 60). Good disposition (*sādhu*) is emphasized by Vasiṣṭha (p. 60). One under pupillage cannot be invited to officiate. Ascetics (*yati*) and one who is an expert in Yoga (*yoga-vit*) are suggested by Vasiṣṭha (p. 60) and the *Matsyapurāṇa* (p. 62). If all others fail, even close relations like the grandson, father-in-law, the maternal uncle and the son-in-law (*viṣṇu*) and a teacher may be invited (p. 62). Ordinarily they are not to be invited.

Exceptionally Qualified Guests (Part VIII)

Persons of exceptional learning, good birth or personal sanctity and strictness in adherence to the enjoined duties are deemed to radiate all round them a purifying influence, which extends to all fellow guests sitting with them in a row (*pañkti*). One who is so designated is thus the exceptionally superior Brāhmaṇa. Naturally such a person will be an admirable asset for a *śrāddha*, if he does not come under one of the excluded categories, in spite of his personal merit. Thus among those excluded from *śrāddha* participation are persons of the same *gotra* such as being of the same *gotra* or near relations. But they can be in the wider category of guests. Conversely, if no others are available with the high qualities described to preside over the *śrāddha*, one with less qualification can be invited rather than allow the *śrāddha* to fail. But such persons are not of the class of *pañktipāvanas*. Lakṣmīdhara's devoting a long *parva* to the high qualities of this class of Brāhmaṇa is following the great *smṛtis*. It is indirectly of

value as showing the exalted ideals kept before the Brāhmaṇa, who is not to depend only on his birth, and not personal merit, to find casual feeding, and become a social parasite.

Some of the qualities that are indicated may be noted: a householder to be of this class should scrupulously follow the regimen of his *āśrama*. Thus he should not fail to approach his wife in her fertile period (*ṛtu*) (*ṛtukālābhigāmi*, p. 69). His mother must have been married when she was a *gauri*, i.e. not over eight years of age at marriage (p. 70). Erudition includes *Nītiśāstra* (p. 71). As a householder he should not care for gifts (*pratigrahanisneha*, p. 65). The *Sannyāsin* and the *yogin* are exalted above those of equal qualifications. Moral qualities are not less vital than birth, learning and the performance of sacrifices and enjoined ritual to complete one's qualification for being counted in this exalted class.

Persons to be Excluded from Śrāddha, Varjyāḥ, (Parva IX)

Certain persons must be excluded from invitation to officiate as Brāhmaṇas in Śrāddhas. They are termed *varjyāḥ*. Certain persons are regarded as so bad that their presence in a line of guests pollutes the line, (*pañktidūṣakāḥ*) and they are styled persons unfit to sit in the line (*apāñkteyāḥ*). There is a small element of difference between the two. Certain persons, who are otherwise eligible, if their birth, learning and character are considered, may have to be rejected ordinarily from invitation to officiate in *śrāddha*. Thus, Manu (74) prohibits the feeding (i.e. as Brāhmaṇa) the friend and the foe and explains that their presence will make the ceremony futile. So are near relations, like the maternal uncle, the son-in-law and others, as well as persons of the same *gotra* and *pravara*, according to a verse of *Kārmapurāṇa* cited in *Śrāddha-candrikā* (p. 18), for according to Gārgya (cited in *Memādri*) "śrāddha oblation (*haviḥ*) is like a virgin (*kanyā*)" i.e. not to be given to one of the same *gotra* or *pravara* (*yathā kanyā tathā haviḥ*). One otherwise excellent, whose wife is pregnant (*garbhini*) cannot be invited to officiate (*Ibid.*, p. 19). A person regarded as a *pañktidūṣaka* or *apāñkteya* is of course unfit to officiate as a chief guest in a *śrāddha*. Thus, one whose wife is in menses (*raktāmbarā*) is among the latter according to Lakṣmīdhara (p. 93); this follows the rule that for a religious rite or sacrifice husband and wife must officiate together, and if one is disqualified (as a menstruous wife will be) the other cannot officiate. But in a *śrāddha*, the ceremony, must go on, even if

the wife of the officiant is impure. This is the practice. Not only does a *pañktidūṣaka* pollute a line of guests by sitting with them but even if he sees them eating they become polluted and must stop eating. (Manu, III, 176, p. 96). Every *pañktidūṣaka* is ineligible for a *śrāddha*; but every person who is excluded (*varjya*) from a *śrāddha* is not a *pañktidūṣaka*. Some of those excluded from *śrāddha* guestship may be named. The Brāhmaṇa who does not study the Veda (*anadhīyanaḥ*), who follows a low occupation (*hīnavṛtti*) e.g. living by snaring fowl, beasts or by fishing, who is the servant of a Śūdra or a king' or is the village beggar (*grāmayācaka*), who "sells the Veda" (i.e. teaches it for a fee), who teaches the Veda to those whose *upanayana* has not been done, who does not perform the prescribed fire rites or who makes a living by practising jugglery or "magic" (*indra-jāla*). One who suffers from any of the eight sin-caused diseases" (*aṣṭa-pāparogāḥ*) must be dropped. The eight are stated as insanity (*unmāda*), skin-disease (leucoderma and leprosy), consumption (*rājayakṣmā*), asthma (*śvāsa*), diabetes (*madhu-prameha*), *bhagandara* (dropsy and *asmari*).

The idea is that they result from evil action in a past birth. Like birth in a low *varṇa* or in animal or vegetable form, such diseases reflect past badness. It is regarded as best to avoid contact with the persons so suffering. They are objects of compassion but not thereby entitled to be admitted to *śrāddha* or *śrāddha-pañkti*. The dumb, the congenitally blind person, the deformed, the cripple, the person who has more or fewer *aṅgas* (limbs) are all excluded similarly. Such persons are helpless. Those who are moral derelicts stand in a different footing; their rejection is demanded by their bad conduct. The adulterer, the person who profits by his wife's adultery, he who marries before his older brethren (*parivetr*), the unchaste acolyte (*avakīrṇi*), the drunkard (*madyapa*), the husband of a Śūdra wife (*śūdrāpatī*), the usurer (including in it the black-marketer), the miser, the habitual slanderer, the betrayer of friends (*mitradruk*), the Brāhmaṇa who deserts his parents, wife and children and preceptor, the thief, the *vṛṭiya* one who has passed the maximum age without *upanayana* and the open athiest (*nāstika*). The six types of sex impotents (*klibāḥ*) are excluded on the same ground as the persons suffering from "diseases caused by past sins." The person who sails over the sea, and the sorcerer are also to be rejected. (p. 80).

The Unfit for Commensality (A-pāñkteyaḥ, Parva X)

The list of persons declared unfit to sit in a dinner row overlaps that of the excluded persons. It is more extensive in one sense. Among this class are, for instance, persons who aim at kingship (*rāṣṭrakāmaḥ*), because a Brāhmaṇa cannot be a king, the cattle dealer (*paśuvikrayī*), the gambler, the perjured witness (*kāṭasākṣī*) the anchorite who has renounced the monastic life (*pravrajyāvasitāḥ*) the reviler of parents and wife, the person whose teacher is his own son (*sutācāryaḥ*) the exasoboteur (*parasvānam nāśakaḥ*), the hater of the Veda and of Brāhmaṇa (*brahmadviṣ*), the son who carries on a dispute with his father (*pitṛā-vivadamānaḥ*), the astrologer and the carrier of corpses for money (*pretaniryātakaḥ*). Among these condemned persons are the professional temple priest (*devalaka*), the *purohita* (domestic priest, who works for money, p. 88), the seller of men (i.e. slave dealer), the outcaste (*patila*) and the person who acts as priest to outcastes (*patila-purohita*) and the astrologer (*jyotiṣaka*). Persons of questionable origin like the son of an unmarried girl (*anūdhūputra*), and the son of a remarried woman (*paunarbhavaḥ*). The lascivious husband (p. 93) is condemned equally with the husband who does not approach his wife during *ṛtu*. The Brāhmaṇa who has taken as an additional wife a Śūdra woman, and begets a son on her, while neglecting his caste-consort, is rejected along with persons whose ancestry is unknown (*avijñātapārvuḥ*). Among those who are condemned as unworthy of commensality is he who cooks for himself alone (i.e. who does not entertain guests or makes food to be offered to the gods and Manes) and who forgets the Veda he has learned by neglecting it (*adhīta-vismṛta*). A Brāhmaṇa who lives a whole year depending for water on a well in the village is to be rejected as slipping from his *varṇa* (p. 99). The Brāhmaṇa profiteer (p. 99) is rejected also. The catalogue is not exhaustive and digests add to the number of persons who are undesirable as guests. For example, the *Karmavipākasaṃgraha* is quoted in *Śrāddhakalpata* (p. 44) for excluding from *śrāddha* repasts the person who corresponds to the modern elementary school teacher (*aḥṣarapāṭakaḥ*), the person suffering from elephantiasis (*sthūlacaranaḥ, ślipādi*) and the person whose ears have not been bored (*aviddhakarnaḥ*), while Sumantu (*inf.* p. 90) excludes *paustika*, the seller of books (*pustaka vikretā*) i.e. the professional bookseller. He who obstructs a gift (*pradāna-*

nivārakaḥ) is among those excluded by Yama (*Śrāddhakalpalatā*, p. 45), and it must be taken more as a warning to persons not to hinder acts of munificence than as technical exclusion from *śrāddha*. Learning from books has been looked down upon in ancient India (see Kane, *HDS.*, II, p. 347), and the sale of books encourages book learning.

Nimantrana, Nimantrananiyamāśca (Parva XI)

The Brāhmaṇas who are to officiate in a *śrāddha* should be invited to do so in a due form. After they accept the invitation they have to observe certain inhibitions. The formal invitation is termed *nimantranam*, and the term is popularly used as a synonym for *śrāddha*, showing the importance attached to it as an essential feature of the rite. The invitation proper is preceded by an intimation of the approaching rite, *nivedana*. The invitation has to be made the preceding day, but if that is not possible, it should be given on the morning of the *śrāddha* itself. It has to be made with due solemnity, after personal purification by baths etc (*śuciḥ*), in a spirit of devotion and with a controlled and calm mind (p. 103). The invitees should have the necessary birth, bodily, personal and ethical qualifications (p. 103). The number to be invited depends on one's ability to feed a number, but it should be an uneven number (*ayugmān*). Normally the invited persons should not be of the *gotra* and *pravara* of the performer of the *śrāddha* (*śrāddha-kṛt*). Ascetics, who come unexpectedly in search of cooked food as alms (*bhikṣārtham*), about the time, may be "fed", i.e. utilized in the *śrāddha* ceremony (p. 104). A dual number of persons should be invited to take the place of the "gods" (*Viśvedevas* and an odd number to take the place of the Manes; i.e., if the number invited is only three, one will be set apart for the Manes, and two for the "gods". In South Indian practice, one of the latter is set apart for the *Viśvedevas* and the other for *Viṣṇu*, who is styled "*śrāddha-samrakṣaka*," the protector of the *śrāddha*. The invitees should be given branches for cleaning their teeth. The house in which the ceremony is to be done should be washed and daubed with cowdung. Āpastamba (p. 105) rules that there should be three invitations to the same person, the first on the day previous, the second on the morning of the day of the rite, and the third when the invitees are to be called to sit for food. (p. 105); for, "in *śrāddhas* everything should be done thrice

(*trihprāyam*).” The invitee’s right knee should be clasped by the inviter, who should say “You are invited by me” and then he must make the invitee hear the rules he must observe (*niyamān śrāvayet*): “You should observe and so should I personal purity scrupulously and we should be continent during the night” (p. 105). The Manes hear the invitation and in aerial form eat the food along and then return to their illustrious world unseen by mortals, (p. 105). The performer should starve till the ceremony is finished (Āpastamba, on p. 106). The invitees, after accepting the invitation, should “eat with restraint” (*niyatāhāra*), observe sex restraint (even if their wives are “in season”), be truthful, avoid any travelling or physical exertion, abstain from conjugality (even embracing their wives), and conversing gaily and, suspend Vedic study, and not accept food from any one but the inviter till the rite is over (p. 107), for, the moment the invitation is accepted, the Manes enter the bodies of the invitees (*pīlaraḥ-samviśanti*, p. 106). One who has accepted an invitation cannot, at the peril of losing his merit acquired in a year, accept another invitation (p. 107). A host who fails to honor an invitee is reborn as an animal. The invitee should not delay his attendance (*na cirakāri*, p. 108).

Among the Manes, different sets are to be honored or invoked (*dhr̥ṇam*) by members of the different *varṇas*. Thus the *Somapa* group (*gaṇa*) are those for Brahmanas, the *Havirbhuj* for Kṣatriyas, the *Ājyapa* for Vaiśyas and the *Sukalins* for Śūdras. They are respectively the children of Bhṛgu (Kavi), the Havirbhujas of Angiras, the Ājyapas of Pulastya, and the Sukalins of Vasiṣṭha, four of the ten primeval sages created by Manu (*Manusmṛti*, I, 35). Other groups of the Manes, *vis.*, the Agnidagdha, the Anagnidagdha, the Kāvya, the Barhiṣads, the Agniṣvāta, and the Saumya are to be invoked for śrāddhas by Brāhmaṇas alone (Manu, III, 199, on p. 111). A different enumeration by Hārita is also given by Lakṣmīdhara (p. 111). He concludes the parva with the remark that at the time of invocation the deceased ancestors are to be mentally contemplated in the forms of the Manes appropriate to the *varṇa* of the performer of the *śrāddha*.

Preliminary Rites on Śrāddha day (Parvas XII and XIII)

A *śrāddha* must be done only in the afternoon of the day on which its performance is due, and must begin at *kutapa-kāla*,

i.e. the 8th *muhūrta* of the day, the duration of a *muhūrta* being 48 minutes, or two *nāḍis*. This and the next four *muhūrtas* are best for doing the *śrāddha*. *Kutapa* is explained etymologically by the *Mitākṣarā* (1, 226) as sin (*kum*) killer (*lapati*).

The invited Brāhmaṇas must arrive in the morning, with their nails pared and hair shaved, and must be received ceremoniously by the performer of the rite. They must be made to stand on *maṇḍalas*, smeared with cowdung, and offered a welcome with the words "*svāgataṃ*" have their feet well washed with cowdung, ghee and water, and be given *arghya*. After the reception, they must be given oil (*añjanam*) for their bath. The reception should take place outside the house in which the *śrāddha* is to be done. When the guests return after their oil-bath they must again be received in the same manner and let into the house, where the ceremonies will begin. A third formal reception of the kind must take place before the guests are taken inside to sit for their food. In common practice nowadays, the three are combined into one, and made to come on the occasion last specified. The guests, it may be noted should have finished their morning *kriyas* before arriving at the performer's house. Meantime, the performer should have got ready for the ceremony, by bathing, wearing pure and white clothing, purifying himself with *ācamana* etc., and finish the morning rites before the fire, along with his wife. The place where the *śrāddha* has to be done must be swept, cleaned and well-rubbed down with cowdung and white clay (*śveta-mṛt*). According to *V'isṇusmṛti* (p. 120) the guests must be first received in the forenoon if the ceremony falls in the white fortnight (*śuklapakṣa*) and in the afternoon if it is in the dark fortnight (*kṛṣṇapakṣa*). Sesame seed should be scattered all over the places used, as it is credited with the power to drive away demons (*asura*) (p. 117.)

Much space is devoted in special treatises on *Śrāddha* to such matters as the selection of a suitable place for doing the rite, the kinds of *darbha* or *kuśa* grass to be collected and their form, the other ingredients or instruments for the rite, the materials of which the cooking vessels must be made, as also the vessels in which the food should be served (*pariveśaṇa-pātrāṇi*), or eaten (*bhojanapātrāṇi*), the sorts of flowers, incense, scents, unguents, the timber of which the planks on which the guests are to be seated may or may not be made, their proper

covering (*āsanāni*) the kinds of cloth for presentation, the type of umbrellas to be given, etc. The rules in regard to these will apply to all sacred rites, and are accordingly omitted by Lakṣmīdhara. What is so collected (*sampādita*) for a *śrāddha* is *śrāddha-sampat* (p. 128, note). Manu catalogues these as the afternoon, sesame seed, *darbha* grass, a proper place for celebration (*vastu*) and its being made fit, a spirit of liberality in dispensing food etc. (*sr̥ṣṭiḥ*), the proper cooking of tasty food (*mṛṣṭiḥ*) and eminent Brāhmaṇas are the real "riches" (*sampadaḥ*) of *śrāddha* (p. 127). As regards the place in which the rite should be done, Lakṣmīdhara cites texts to condemn the performance in places not owned by the performer, as the Manes of the owner of such a place get the merit of the rite (p. 116). Forests, mountains, rivers and similar places that are in individual ownership are commended as fittest, where one's own house is unavailable (p. 116). The supply of seats to the invitees should be accompanied by gifts of the skin of the black antelope (*ajina*) for covering the seats. Those invited to officiate as "gods" should be seated facing north, and be supplied with *darbhas* in pairs, while those who represent the Manes should be seated facing south and be given single *darbha*. They should be so seated as not to touch one another (p. 118). For the representation of the gods, the selected invitees should be in pairs, and in odd numbers for those that represent the Manes, as they have to represent three generations of ancestors (p. 120). They should observe silence, when seated, for breach of the rule will mean the loss of the *śrāddha* (p. 121). Haradatta lays down that only Brāhmaṇas should be fed at *śrāddha*, not even learned Kṣatriyas possessing the requisite learning, purity, etc. (p. 122, note). Hārīta justifies the placing of the representative of the gods (*viśvedevāḥ*) facing north on the ground that they are the protectors of the *śrāddha* (*rakṣakāḥ*) and so should face the Manes whom they are to guard (p. 124). If only one Brāhmaṇa is available, he should be made to represent the Manes, and the place of the gods should be occupied by *darbha* and the food (*naivedya*) should be placed in front of it.

Hospitality in Śrāddha, Atithyam (Parva XIV)

Casual hospitality in a *śrāddha* should be extended to Brāhmaṇas who come as guests, and particularly to ascetics accompanied by acolytes (*bramacāriṇaḥ*). They are regarded as "Lords" (i.e. owner) of all cooked food" (*pakvāṇa*

svāminau), for neither stage (*āśrama*) permits its members to cook food for themselves but compels them to seek it from householders. Such casual guests whether ascetics or householders (p. 134) should be fed with the permission of the invited *Śrāddha* guests (*brāhmaṇairabhyānujñātaḥ*), according to Manu.

*Those to be kept away from Śrāddha,
Apāsaniyāḥ (Parva XV)*

The purity of the preparations and the ritual of the *śrāddha* are held to be ruined by contact or even being seen or touched by certain animals and persons, and they are accordingly to be kept away (*dūrataḥ parivarjayet*). Among human beings those who are not to be allowed to touch, or see the food being prepared, served or eaten or witness, even from a distance of the fire rite of the ceremony, are outcastes, eunuchs, persons suffering from "sinful disease" (*pāparoga*), the husband of a *vṛṣālī* (an elastic term which includes many types of women), the *Sūdra*, the atheist (*nāstika*), and the *nagna* (a term interpreted as meaning 'those who have abandoned the *Vedas* (*vedāparityāgināḥ*, p. 139), like Jains and the like, an adulteress (*pumīścalī*) and a woman in her courses (*rajasvalā*). Certain animals are also not to see or in any way, contact the *śrāddha* food, ingredients, guests, etc., e.g., village swine, cocks, dogs, cats, and crows. The list is to caution the performer of a *śrāddha* to have the ceremony done in a place in which such animals or persons will not come near.

Some Śrāddha Technique, Vidhi-paribhāṣā (Parva XVI)

A short chapter is devoted to the indication of some important rules (*vidhi*) to be observed in different types of *śrāddha*. This is preliminary to the consideration of such types later. First, as to the inclusion of the *viśvedevas* in the invocation and worship. The daily *śrāddha*, the *ekoddiṣṭa* ("for one person") at the eleventh day after death should be done without the *Viśvedevas*; all other *śrāddhas* should include the gods, as without the "gods" the demons rob the *śrāddha* (p. 141). In a *śrāddha* of the gods (*daiva-śrāddha*), nothing should be used without first having water sprinkled on it with due mantras and articles should be taken from the north side of the sacrificial enclosure and thrown to the south of it (p. 141). To the twice-born the rite in honor of the *Manes* is more important than that in honor of the gods

but offerings made first to the gods are not indicative of the relative importance of the two, but show that it is to fortify the śrāddha by obtaining the protection of the gods (Manu, p. 142) for the demons will "devour" the śrāddha which is without such protection. Brāhmaṇas who are to represent the Viśvedevas must be invited, received and fed first but dismissed after those who represent the Manes (Medhātithi, p. 142, note). In rites to the Manes, the sacred thread (*yajñopavīta*) should be over the right shoulder, and the circling must be from the right to the left (*apasavya*). In homage to the Viśvedevas, the right knee should be bent, and in that to the Manes the left knee.

Bṛhaspati enumerates the Viśvedevas as ten. Though addressed collectively, they are individually approached for certain types of śrāddha. Thus, Kratu and Dakṣa are invoked in *Iṣṭi*, Satya in *Nāndi*, Vasu in *Naimittika*, and in the annual *Naimittika*, in which the śrāddha is in honor of one ancestor (*ekoddiṣṭa*) but is done with the Fire rite as in *Pārvaṇa-śrāddha*, both Kāla and Kāma, in *Kāmyaśrāddha* Dhuri and Rocana and in the *Pārvaṇaśrāddha*, Purūravaḥ and Mādrava. They may all be invoked with the words: "Let the great ones come, the grantors of wishes, the Viśvedevas! They who are brought to this śrāddha may they be attentive *"śūvadhānā."*

Invocation and Incidental Rites (Parva XVII)

The gods and the Manes have to be invoked after the guests have arrived and been ceremoniously received, seated and decorated. The procedure of these preliminary acts is next described, with appropriate citations from *smṛtis*, *sūtras* and *purāṇas*. The object of quoting nearly the same rules from different *sūtras* is to meet the rule that every performer should follow the rules laid down in the *sūtra* of his own branch (*śākhā*) of the Veda. The guests are made to stand on a *maṇḍala* (circles drawn on the ground) with powdered grain, white earth, ashes or stones (p. 160). *Arghya* and water for washing the feet (*pādya*) are to be offered to the standing guests, who are then to be taken to the place of performance of śrāddha and given seats on which barley or sesame seed have been sprinkled after they have sipped water (*ācamaniya*). The *Mitākṣarā* (I, 229) notes the procedure, which Lakṣmīdhara also cites, of the seats of both the *devas* and the *Manes* being

covered with *kusa*. The performer should then mutter the *gāyatrī mantra*, after obtaining permission to do so from the guests (*tadanujñayā*). He must also repeat the *mantra* beginning with the words "To the gods and to the Manes," which was framed by Brahma, the repetition of which thrice at the beginning and the end of the *śrāddha* and in the placing of the rice-ball (*piṇḍa*) is efficacious. The *Viśvedevas* should be first invoked, after seeking and receiving from the guest or guests, who represent them, the permission to do so. This invocation is to be through prescribed *mantras*. As a preliminary rite, sesame seed should be scattered all round with a *mantra* calling on the demons, who may disturb the *śrāddha* to flee. The *mantra* used for this purpose is held to drive them away (p. 145).

After the *Brāhmaṇas* are seated, the performer should ask first for permission to invoke the *Viśvedevas*. This is granted in a set form of words. He should then invoke the gods with the *ṛk* beginning "*Viśvedevāḥ āgata*" and the *smṛti* hymn beginning "*āgacchantu mahābhāgāḥ*." This should be done with the sacred thread on the left shoulder (*upavīti*). He should then offer *arghya* to the gods (through their representative) or representatives, by pouring water on their palms, the water coming from a vessel in which a *pavitra* or ring of *darbha* had been placed with barley in the water. The *ṛk* beginning *śanno devīrabhiṣṭaye* (*R.V.*, X, 9. 4) should be recited when this is being done, and when barley (*yava*) is put in, with the *mantra* beginning *yavosi*. He should repeat the *mantra* (*Taittirīya Brāhmaṇa* II, vii, 15) beginning *yā divyā āpaḥ* when pouring water for the *arghya*. The gods, during worship, are given sandal paste, scents, (*gandha*), flowers (*mālya*), incense (*dhūpa*) and a lamp which is lit is waved before them (*dīpa*). Each of these acts is preceded by an appropriate *mantra*. The *Brāhmaṇas* representing *Viśvedevas* should be shown these honors also.

Only certain perfumes, flowers and incense can be used in *śrāddha*. Sandal, saffron, camphor and also heart-wood (*agaru*) are alone allowed by *Viṣṇusmṛti*, cited in the *Mitākṣarā* (I, 232). Red flowers should not be used nor flowers with bad smell. Certain flowers like those of the *arka* plant must not be used. For the *dhūpa* incense animal perfume should not be used. Lamps filled with clarified butter or sesame oil are to be used for *dīpa*. The representative of the

Viśvedevas should be given *darbha pavitra* or darbhas for making the ring. A similar procedure is to be followed in regard to the representatives of the Manes, but the sacred thread must be worn on the right shoulder and all movements must be *apradakṣiṇa*, i.e. from the right to the left, and the left hand should be used instead of the right for the *camasa*, and the water in the vessel should be poured into the palm of the *pitr-varga* through the *pitr-śrīṭha* gap of the right palm into the outstretched palm of the invitee. Each generation of the Manes is to be called by designation, and *arghyam*, *pādyam*, etc., should be offered to each individually, even if only one representative officiates for all three generations of Manes. Sesame seed should be put into the water thus used, instead of barley, as for Viśvedevas. The Manes are to be invoked with the *ṛk* beginning *usantas-tvā*. The vessel in which the water is kept should be turned down, after the pouring of water in both cases. The vessel so turned face down should not be lifted up, because according to Śaunaka the Manes stay within the vessel, and the food of the *śrāddha* is rendered unfit for being eaten by the Manes, if the water vessel is lifted back into position (p. 148).

The presentation of unbleached (*ahata*) pairs of cloth to all the guests is recommended as necessary.

In regard to the vessels, broken vessels should not be used. Likewise for cooking the *śrāddha* food, earthen vessels are prohibited. Silver and gold vessels among metals are commended, especially the former, as well as vessels made of specified kinds of wood (p. 154). Gifts of kind to the Manes are held in high esteem. The sacred string (*yajño-pavīta*) is one of them. A water vessel (*kamaṇḍalu*), pairs of wooden sandals (*pāduka*) fans (*vyajanam*), umbrellas (*chatra*), etc. A long list of other gifts is given on pp. 158-9, but the gift of apparel is regarded as the best, because without clothing one cannot do any rite to gods or Manes (p. 159). He who fails to present cloths to the guests at *śrāddha*, will become a *piśāca* (demon) after death, according to a verse cited by the *Śrāddha-kalpalaṭā* (p. 72). The cloths presented should not be torn, dirty, previously bleached, or colored (*Ibid.*). If gold or silver vessels are not possible, vessels of copper or brass (*taijasa*) may be presented. Earthen pots can on no account be presented.

Cooking Utensils

Mitramiśra (*Śrāddha-prakāśa*, p. 155-6) deals with the vessels that may or may not be used for cooking food for *śrāddha*. He permits vessels of baked earth to be used, if they are new and strong, i.e. will not get broken during cooking. All broken vessels are barred, and so are all made of iron (*kālāyasa*). Wooden plates are commended for keeping cooked rice. Iron is held to be specially bad for rites to Manes. Iron knives used for cutting up fruit and vegetables must be kept in the kitchen only (*mahānasa*) and not be brought within sight of the Brāhmaṇas (p. 155). The use of vessels of copper for cooking in *śrāddhas* is commended

The Burnt Offering Agnau Karaṇam (Parva XVII, A)

Making burnt offerings in the fire, with the permission of the Brāhmaṇas invited, and before they are fed is an essential part of the *Śrāddha*, and may be regarded as important as the feeding of the Brāhmaṇas. The ritual is directed to be that of the *Piṇḍapitṛyajña* which is towards sunset on New Moon days, after the *śrāddha* of the day is finished. This rite is described as a sacrifice to the Manes (*pitṛ-yajña*). As part of the *pārvaṇa* or annual *śrāddha* it precedes the feeding. The oblation (*haviṣyam*) should be of fresh cooked food (rice or barley) soaked in clarified butter. The fire-sticks to be used should be of *palāśa* wood (p. 167), and their tips should be dipped in *ghee* before they are thrown into the fire (p. 168). In works on *Śrāddha-prayoga* the Fire in which the oblations should be thrown is stated to be the *Gṛhyāgni*, the fire kindled on marriage (which is also known as *Aupāsānāgni*, *Aupasada*, *Āvasathya*, *Vaivāhika*, *Sālāgni* and *Smārtāgni*), according to Aparārka (*inf.* p. 168 note). The three *Srauta* Fires are the *Ahavanīya*, the *Gārhapatya*, and the *Dakṣiṇāgni*. He who has kindled the *Srauta* fire (*Ahitāgni*) alone should do it in *Dakṣiṇāgni*, and not every one as laid down in the passage from *Brāhmapurāṇa* cited on p. 167. They should do it in the *Gṛhyāgni* (the nuptial fire). *Vāyupurāṇa* (p. 168) even allows it to be done in the *Laukikāgni* or ordinary cooking fire. *Matsyapurāṇa* (p. 169) gives the option to do the rite either in *Dakṣiṇāgni* or in the *Āvasathya* (or *Gṛhyāgni*) which has been specially kindled for the purpose (*prāṇīte*, i.e. *prthak-kṛte*). The cooked mess to be used as oblation should be free of salt and condiments (*vyāñjanam*). According

to Āśvalāyana the performer should wear the sacred thread on the right shoulder (*apasavya*) or *prācināriti* (p. 162). Kātyāyana states that the fire offering should be made with the thread on the left shoulder (*upavīta*, p. 171) facing east, if it is for the gods, and it may also be done with the thread on the right shoulder, facing south. Lakṣmīdhara explains that the option given means that one must follow whatever is laid down in regard to this in his own *Gṛhyasātra* (p. 171).

If a fire is absent (*agnyahāve*) the oblation of food may be put into the palm of the Brāhmaṇa, with the same mantras as used in the Fire oblation. The learned Brāhmaṇa is the Fire (p. 173). The "absence of the fire" (*agnyahāva*) is explained by Lakṣmīdhara (p. 171) as the performer not having either the *Śrauta* or *smārta* fire prescribed for the rite. Āparārka construes the expression as meaning that the *kartā* has no wife (p. 168, note) i.e. is a widower or bachelor. Alternatives to placing the *havis* on the right palm of the Brāhmaṇa are given on p. 172. They include throwing the oblation into water. The unused portion of the *havis* should be kept covered in a vessel, and is to be used later for being mixed with the food served to the Brāhmaṇas. The Brāhmaṇa in whose palm the oblation is placed is not to eat it ! (*na tu dattasya bhakṣaṇaśaṅkhā kartavyah*, p. 162).

The Fire having been got ready with the prescribed rites for that ceremony, (*idhmamādhyā*, p. 163) the *kartā* offers successive oblations with the words "To Yama and Aṅgiras alone with the Father," "*svāhā*," "to Agni who carries the oblation (*kavyavahanā*), *svāhā*," and "to Soma along with the Father, *svāhā*". The offering should be coupled with the specification of the ancestor to whom it is being offered also, namely the father, the grandfather and the great-grandfather (p. 163, note). It has already been stated that among the Manes, the Somapas are for Brāhmaṇas as also the Kāvyas, Barhiṣadas and the Agniṣvāttas (inf. p. 110). Hārīta states (p. 162) that an offering to "Soma along with the Father" pleases the *Somapa* Manes. The offering to Yama and Aṅgiras pleases the elders of Yama, the Barhiṣads, and the Agniṣvāttas.

Viṣṇusmṛti prescribes the recitation of the first five, the second five and third *ṛks* of the *Rakṣasāhna-mantras* given in the *Kāṭhaka* for *Nāndīśrāddha*, *Kāmyasrāddha* and terminal *sapīṇḍikarāṇasrāddha* respectively. (p. 164).

Baudhāyana directs that the giving away of the *piṇḍas* (balls of rice) should be done immediately after the fire rite, and what remains after the *piṇḍas* have been made should be given to birds, because of the vedic statement that Manes move about in the form of birds (p. 166). The Fire rite should be done with the sacred thread worn on the left shoulder, according to Kātyāyana (p. 171). Gobhila directs the oblations to the Manes to be done *prūcināvīti*. The *havis* (material for oblation) should be made of the same cooked rice that is to be served to the Brāhmaṇas (Vyāsa, in *Śrāddha-kriyakaumudī*, p. 150). Govindānanda states that the option must be exercised according to one's own Gr̥hyasūtra.

The Serving of Food Pariveśaṇa-vidhi (Parva XVIII)

The feeding of Brāhmaṇas who represent the gods and the Manes is the chief rite in a śrāddha, and all others lead to it. The devotion of devout and pious mind which is indicative of śrāddha is to be shown in the serving of the food. The *kartā* should be calm, free from anger, serve without haste, neither laugh nor weep when the food is being served, nor ask if the food is relished or whether any food may be brought, nor speak any falsehood when the food is being served (p. 177). If crows or kites (*śyena*) come in, they are not to be driven out, as the Manes may take their form. But as crows cannot see the food being served, the rule of serving the food and doing the śrāddha in an enclosed (*samvṛta*) place is intelligible. The thumb of the Brāhmaṇa should be grasped by the *kartā* and it should be taken round and made to touch all the food that is served already on the plate, beginning with *ghee*. Ghee should not be put into the hand of the eater; cold rice should not be served. Food should not be served in iron ladles (p. 180). No discrimination should be made between one *bhoktā* and another (p. 181).

When the eater is introduced to the food, i.e. when the food is being offered to him, after being placed on the plates, the *kartā* should recite, according to Baudhāyana (pp. 184-185) three *mantras* one each for the food served to the Manes of father, one of the grand-father and one of the great-grand-father. If the presiding Brāhmaṇas are three for the Manes, each mantra is repeated separately before the appropriate person; if there is only one *bhoktā*, all the three are recited in sequence. The *mantra* for the father is: "Fire, sees thee, who art co-extensive with the earth (*prthivisaman*) the

Rk-verses are thy greatness, lest the gift be in vain; the earth is the vessel for thee, the sky is the cover; I offer thee in the mouth of the Brāhmaṇa, I offer thee in the Prāṇa and the Apāna of the learned Brāhmaṇas; thou art imperishable, mayest thou never fail to the Manes who are our fathers yonder in the other world." To the food for the grandfather, the mantra is altered by substitution of 'Air' for Fire', 'the middle sphere (*antarikṣam*)' for the 'earth' "hears thee" for "sees thee", the 'Yajus formulae' for 'Rk' and "grand-fathers'" for fathers. The third address is to the food for the great-grandfather with the changes "Sun" for Agni and Vāyu "and" Sāmans), *antarikṣam* for the "earth" and the "middle sphere" in the two other *Rks*. The omission of this "*mantra*" in offering the food, as well as the omission of the *pranava*, when beginning to eat ruins the food offered (*i.e.* makes it go to the demons, p. 192).

Rules for Eating (Parvas XIX & XX)

The Brāhmaṇas who are guests at a Śrāddha should not speak of the quality of the food they have consumed. They should not speak also of the quality of the *havis* (*i.e.* the food), offered in their palms (p. 187). They should not praise one another. They should not indicate the insufficiency of the food or drink offered by speech but they may make signs with their hands (p. 188). They should not eat with their sandals on, or touching their seats with their feet, (*i.e.* the feet must rest on the ground) nor with their heads covered (p. 189). They should all begin to eat simultaneously (p. 191).

Lakṣmidhara's sanction of the old rule of flesh eating in *śrāddha* is indicated by his citing the dictum of Vasiṣṭha (p. 192) condemning an ascetic, who when eating at a *śrāddha* declines to eat the meat served, for detention in Hell for "as many years as the slaughtered beast has hairs". The leavings of the Śrāddhas should not be given away to women, (other than those of the family), Sūdras and uninitiated boys (p. 193).

Before the guests begin to eat, the *kartā* should recite *raṁṣoghna* (demon-expelling) *mantras*, and meditate on the Manes and the gods being present in the bodies of the Brāhmaṇas. He should place *pinḍas* on the ground, and say that the Manes of the father, the grandfather and the great-grandfather may be propitiated by the *pinḍa* so placed (p. 197). The guests also should repeat certain *mantras*. When

eating they must be made to hear (*śrāvayet*) Vedic hymns, Purāṇās and Dharmaśāstra, and the music of the Viṇā and the flute (p. 197). In expelling demons the presence of Viṣṇu (Hari) as the consumer of the offerings (*havya-kavya*) should be assumed at the *Śrāddha*.

According to Śaṅkha the *Śrāddha* guests should not touch one another (*Śrāddhakalpalatā*, p. 79). Food served with only one hand should not be eaten (p. 190).

Concluding Rites in *Śrāddha*

Śrāddhottaram-Karma (Purva XXI)

When the guests have finished eating, the *kartā* should take a plate with food and a vessel of water, and ask "Lords, any more food and water" (*svāmināḥ tirtham prasādam?*). When they reply "All full" (*sakalam sampūrṇam*), he asks again "Are you satisfied" (*trptāsthaḥ*), they reply "We are satisfied" (*trptāsmā-h*). He then asks "What should be done with the food that remains?" (*annaśeṣaḥ kim kriyatām*) and they reply "Let it be eaten by you along with friends" (*iṣṭaiḥ saha bhujyatām*). Then taking some of the food, he draws a line of the length of six inches (*Śrāddhakalpalatā*, p. 84) and places the *piṇḍa* (ball of rice) on the line. The *piṇḍa* should be of the size of an husked coconut (p. 85). Then having sprinkled water over the line, he should spread food on the line in front of the guests. The mantra for the *piṇḍas* should be "Let those women of my family who have been cremated or not cremated because they have been cast off, may they obtain satisfaction by the *piṇḍa* placed on the ground." The food scattered (*ṛikīrāṇnam*) should be scattered over the line in front of the Brāhmaṇas representing the gods (Viśvedevas) and say "To the gods who do not drink Soma, and who are excluded from a share in sacrifices to them I offer food in the form of scattering Viśvedeva offering." To the Manes, he offers the scatterings "To the women of my family who have died without undergoing *samskāras*, or who have been abandoned, to them I give scattered food from the share of the Manes." Then after the guests have risen and washed their mouths and hands and feet and received *ācamana* water, and been seated, he should offer them *dakṣiṇā*, and request them to say "*Svadhā*". When they have said it, he must pray, "May the Viśvedevas be satisfied" he should add the prayer: "May liberal donors increase in family, and also the Vedas and progeny. May faith (*śrāddha*) never forsake us. May,

we have plenty to give away." The guests give a benediction in the same words. Then he repeats the Vedic parting *mantra* (*Rgveda*, VII, 38. 8): "Deeply skilled in law, eternal, deathless, Singers, oh Vajins help us in each fray for booty. Drink of this mead, be satisfied, be joyful. They go on paths which gods tread" and then he makes a circumambulation of the standing guests (who have been asked to get up) and sees them off. He is then free to eat the remnants, and feed Brāhmaṇas with them (p. 210). The piṇḍa should then be taken out and given to crows.

Besides the piṇḍa placed on the ground as above, the Manes of three generations should be invoked and separate piṇḍas should be offered to each of them and their wives, specifying each, and water should be taken round the six piṇḍas, from the right to the left. The water vessel should at last be turned down. The piṇḍas should be taken, pair by pair, and blended, and the middle piṇḍa may be given to a chaste wife, who desires male progeny.

The remnants on the plates of the guests should be buried, or thrown into water, and should not be eaten by others.

This finishes the *Śrāddha*. The kartā may then proceed, before taking his food, to do the daily *raśvadeva* with food separately cooked. On the night of the *Śrāddha*, he should remain without eating, and also avoid conjugal intercourse. He should also avoid Vedic study that day.

Praise of Śrāddha (Śrāddha-stuṭi, Parva XVIII)

The value of *Śrāddha* is indicated by the blessings which accrue to one who does it and the evils that fall on one who neglects it. In a *Śrāddha* the Manes, the gods and the Brāhmaṇas are sacrificed to. If they are so dealt with, they bestow wealth, food, male progeny and longevity, by the blessing of the Manes. They also bestow on the doer of a *Śrāddha* fame, strength and joy, following health and affluence. Even reading of the rules of *Śrāddha* confer blessings on the reader (p. 232). In the family of one who neglects his duty to perform *Śrāddhas*, heroic and healthy sons are not born nor does fame accrue to them. So, let the *śrāddha* be done even with water, or roots or fruits, and on no account let the doing of a *śrāddha* be omitted for want of means (p. 233).

Mitramiśra offers other citations in praise of *Śrāddha* to show its importance (pp. 2-3). Sumantu holds that there is

nothing more important than doing Śrāddha (*śrāddhaḥ parataram nāsti*). The *Brahmavaivartapurāṇa* (which Lakṣmīdhara never quotes) holds that the rites for the Manes are even more important than those for the Gods, and the propitiation of the Manes (*pitrāpyāyanam*) is prescribed as a prologue to all rites to gods. In a Śrāddha those who are worshipped are the Manes, the Gods, the Brāhmaṇas and Fire; when these are worshipped, it is Viṣṇu who is worshipped, declares Yama. In a Śrāddha nothing is wasted, claims another Purāṇa, because even the leavings are used up, and accordingly, whatever be the difficulty in the way, it must be overcome and the rite of Śrāddha must be done, according to the prescribed ritual (*yathāvidhi*).

Nature of the Manes (Pitrādi-svarūpam, Parva XXII)

The dead are not Manes; they become so when *sapindikarāṇa* has been done at the end of the eleven days of obsequies following death. By the expression it is not meant that obsequial offerings should not be offered to the dead, who have not become Manes, however (p. 230). Each generation of the Manes is represented by specific gods (*devatā*), the Vasus represent the fathers, the eleven Rudras represent the grandfathers and the twelve Ādityas represent the great-grandfathers. What is implied is that the fathers, grandfathers and great-grandfathers are to be meditated on as the appropriate gods, and their wives as the females of the gods. The position is clarified thus by the *Mistāksarā* (I, 269). "As a mother during pregnancy gets satisfaction herself from food etc given to herself from food etc. given to her as *dehade* and also nourishes the foetus and also give satisfaction to the giver of *dehade*, so also the Vasus, Rudras and Ādityas are the real *pitrs*, and they receive the śrāddha offerings. When they are satisfied, they in turn satisfy the *pitrs*, and also grant many blessings to the Śrāddha performer. This is also the view of Viśvarūpa, cited on p. 231.

Āmasrāddha (Parva XXIV)

Āma is uncooked food. A Śrāddha has to be performed with cooked food (*annam*) and it has to be offered to the fire and to the Manes through the fire and Brāhmaṇas. Lakṣmīdhara corrects the common error of assuming that he who has not been initiated into Vedic study (*anupanīta*) is not entitled to have a fire (*anagnikah*) like a widower though a *dr̥ija* or a *dr̥ija* boy. The person who is not entitled to have a

sacramental fire can still have a cooking fire (*pākāgni*). The *anagnika* is interpreted by Lakṣmīdhara as one who does not have a cooking fire even. That is to say in an emergency, when no fire is available even to a *sāgnika* he may perform the *āmaśrāddha* in lieu of the regular *śrāddha*. Vaidyanātha regards an eclipse as one of such occasions. The Śūdra may always perform *śrāddha* in this form, without *mantra*, as he is not entitled to utter it, and with *namaskāra* (homage) to the recipient Brāhmaṇa instead of the other rites, including feeding and *homa*.

Mitramiśra (pp. 284-285) quotes Kātyāyana for the occasions in which *āmaśrāddha* may be done. They are when one is bereft of a fire, as in a misfortune (*āpadi*), when one is away from his home, or in a place of pilgrimage *tīrtha*. Baudhāyana is cited by him to show that during the commencement of the equinoxes (*samvramana*) or commencement of solar months, when cooked food and Brāhmaṇas are unavailable, or during exile or when a son is born (and a pollution comes to the *kartā*) instead of dry or uncooked grain (*āma*) gold (*hema*), i.e. money may be used as a substitute. But it should be four times the value of grain (*āma*) used in this substitute *śrāddha*. It is a device to get over non-performance of a *śrāddha* when it is due to be done, and there is no other way of doing it.

Vaidyanātha (*Sūtratmakāphala*, ed. Gharpure, p. 821) cites Hārīta for the rule that *āmaśrāddha* should not be done as a substitute for the monthly (*masika*) and annual (*vādika*) *śrāddhas*. Both these are devices, of which there are simpler ones like giving grass to cows, or making a *śrāddha* with libations of water mixed with sesame seed, rather than drop so obligatory a rite altogether.

Śrāddha by One With Father Alive
(*Jyotiṣitrikādī-Śrāddham, Parva XXI*)

The rule in regard to one with a father who is alive is that he should not perform a *śrāddha*. An exception to the rule will arise if a son, whose father is alive has kindled the sacred fire (*sāgnikaḥ*), and thereby acquiesces the obligation to perform the *pinḍapitṛyajña*, and later on the *pāṇama-śrāddha*. Another is the *abhyudaya-śrāddha*, which one may have to perform on an auspicious occasion like a marriage, even when the father is alive. In such a case, the *pinḍa* is offered to the three generations of

ancestors to whom the father will offer it, if these are not alive. If a grandfather is also alive, the next three generations must be offered *piṇḍas*. If a father is dead, the son has to perform his *śrāldha*; and if in such a case the father's father is alive, then he is omitted in *piṇḍa-dāna* and the next two ancestors are invoked and given *piṇḍas*. Manu rules that the grandfather who is alive (though his son, i.e., the *karta's* father is dead) may, at his option eat at the *śrāddha* as a guest (p. 226). Only three ancestors are to be given *piṇḍa*, no fourth. If one's father and grandfather are both alive, the *piṇḍa* should be offered to the three ancestors to whom the grandfather usually offers them. (Viṣṇu, p. 236). If both the father and grandfather are dead, but the great-grandfather is alive, the *piṇḍa*, must be offered to the two dead and to the father of the great-grandfather. If the father, grandfather and great-grandfather are all alive he should offer no *śrāddha* at all (Viṣṇu, p. 236). The dictum that *piṇḍa* should not be offered overlooking a living father (*na jizantam atikramya dadyāt*) is an indication of the general rule that one whose father is alive does not perform an ordinary *śrāddha*. It will not apply to *ṛddhi-śrāddha* and other ceremonies which have to be done in connection with other rites (*karmāṇa*) as omitting them is wrong. (p. 238). Govindānanda (p. 239 note) holds that if the father is disqualified for performing *śrāddha* by becoming an outcaste (*patita*) or an ascetic (*prajita*) or by incurable disease or excessive debility due to age, the son has competence (*adhikāra*) to do a *śrāddha* even if the father is alive. *Kātyāyana śrautasūtra* considers three alternatives open to one whose father is alive, and has yet to do the *piṇḍa-pitṛ-yajña*: (1) he may pass over the father and offer *piṇḍas* to the three ancestors above the father; (2) he may stop short of the offering of *piṇḍas* and perform only the *homa*; or (3) he may omit the rite altogether, which is the view favored by Jātūkarnya on the ground that when the main rite, *piṇḍadāna* is prohibited by such a person, it is best for him not to begin the *piṇḍapitṛyajña* (p. 240).

Śrāddha by One With Two Fathers
(*Daṇḍapitṛka-śrāddhām, Parva XXVI*)

A person who may be said to have two fathers is an adopted son (*dattaka*), but it is confined to one type of adoptee, viz. *duyāmuṣyāyana*. When a man gives his only son away in adoption but with an undertaking that he should be

deemed the son of both fathers, he is called even now a *dvyamuṣyāyana* and he inherits to both his natural and adoptive father. According to the *Pravarādhyāya* cited on p. 241, if an agnate (*pitṛya*) makes an agnate of his, his son by a ceremony (*vaikāryena*) the son belongs to the adopter. If either father has no issue by his wife, the adoptee inherits to him also. He has to do the *śrāddha* to both and offer *pinḍas* to both the natural and the adopting father. The *śrāddha* may be done separately for each father, or it may be done together, the two being invoked together for one *pinḍa* but the ancestors are counted from the adopter (*parigrhīta*) The son of a *dattaka* inherits to his adoptive grandfather.

Lakṣmīdhara considers, however, a son of two fathers, created by *niyoga* (levirate) on a sonless widow. The owner of the "field" (the wife) is the putative husband; the giver of the seed (*bījīn*) is the impregnator. Without seed there will be no plant; without soil also there will be no plant, as the soil is necessary for the reception of the seed. The giver of the seed (*utpādayitā*) is the more important of the two, according to Hārīta (p. 241) and his *pravara* takes precedence in the son so produced. Two *pinḍas* may be offered by him to both fathers or they may be both offered as one together, and so with the *pinḍas* to the grandfathers and great-grandfathers. Ordinarily, *niyoga* is done by one of the same *go'tra* and an agnate. But it may happen that a widow gets a son by a father, who is either appointed (*niyukta*) or unappointed (i.e. in adultery). In both cases, the son should first offer water and *pinḍas* to the dead husband (nominal father), and then offer them to the bestower of the seed (*bījīn*). The first to be offered them is the real father, and then the nominal.

Nārada deals with a different class of sons, who might be deemed to have two fathers. If a loose woman (*scāirini*) has sons by several men (other than the real husband), the offspring belong to the real fathers, and should offer *pinḍas* only to them. But if the mother has been obtained from the nominal husband by payment of a price (*śulka*) by the procreator, the *pinḍas* should go only to the latter; but if the procreation is clandestine or without payment to the nominal husband, then the *pinḍas* should go only to the husband.

The types had become obsolete long ago, and *Niyoga* had been condemned even by Manu. Lakṣmīdhara merely repeats old authorities for a practice which had gone out of use. It

also indicates that he did not know, or accept the *kalivarjya* list of practices (like *niyoga*) interdicted in *Kaliyuga*.

Putrikāputra (Parva XXVI A)

A man with an only daughter may make an agreement with her husband that she will be treated as a son and that her offspring will belong to him as well. The son of an "appointed daughter" (*putrikā*) should offer water and *pinḍa* in *śrāddha* to both his paternal and maternal grandfathers. If he loses his natural father, he should offer *pinḍas* in three generations on both lines, i.e. mother's and father's.

Ekoddiṣṭam (Parva XXVII)

Ekod-diṣṭa is, as explained by the *Mitākṣarā* (I, 251) that intended (*uddiṣṭaḥ*) for "one" (*ekah*). The ceremonies done for one recently dead are designated *ekoddiṣṭa*, as they are held in honor of only one individual, i.e. the dead person. "The first sixteen funeral repasts taking place after the ten days immediately succeeding the day of death, as well as that on the anniversary of such day, are *Ekoddiṣṭa*. It is a *naumittivā* rite (Rajkumar Sarvadhikari, p. 84). The ritual for *śrāddhas* are the same, except for the alterations indicated for specific forms. Thus, Yājñavalkya notes that *Ekoddiṣṭa* is done without invoking the gods (i.e. *Viśvedevas*), with one *arghya* only, one *pacirasa*, without invocation *ārahanam* and the fire oblations (*agnau karanam*). It should be done *atasaḥ ya*, from the right to the left, and with sacred thread on the right shoulder. Different forms of words are to be used at the time of bidding farewell to the guests (*śraṇajalam*). It should be performed at *mid-day*, as noted by Devala. A single *pinḍa* is to be offered.

Rajkumar Sarvadhikari holds that *Ekoddiṣṭa* was the form in which the *śrāddha* was first instituted, and that the *Pārvaṇa śrāddha*, in which three generations of ancestors are worshipped, is a later improvement. According to *Varāhapurāṇa* the first *śrāddha* was done for a son, not for an ancestor. "The deceased parents, or dear kinsmen, whose loss was deeply deplored, must have been the first objects of the *śrāddha* rite and it must have been long after the institution of this ceremony that the *Pārvaṇa śrāddha* was developed." (Sarvadhikari, p. 92)

The citations made by Lakṣmīdhara deal with the modifications of the ritual of *Pārvaṇa śrāddha* in *Ekoddiṣṭa*.

The question about being satisfied (*typti-praśna*) should be in the form "*śvāditaṃ*." The libation with *tila* (*tilodakam*) is one only. The word "*anu*" (in the formula *ye ca tvāmanu*) is not to be used. The dead person is not to be addressed or referred to as *pitr* (*Mane*). he becomes one of the Manes only after the rite of *Sapindikarāṇa*. The feeding should be on a sumptuous scale and presents should be given to the guests. The first *Ekoddiṣṭa* which is the one properly so called, must be done on the *eleventh* day after the death of the person commemorated by it. The presiding Brāhmaṇa should be invited the evening previous to the ceremony. The host and the guest should be ritually pure the next morning after bath etc. The guest should be received with *arghya*, *pādyā* etc., be seated ceremoniously and presented with white flowers, incense, perfumes, clothes etc, shoes and umbrella, etc. The remnant of the food served may be given only to agnatic relations (p. 248). The *kartā* should dig three trenches after the Brāhmaṇas have left, four *anūlas* long and deep, light three fires close to the trenches, and make in them three oblations of cooked rice to "Soma accompanied by the Manes," "To Agni who carries oblations to the Manes", and "Reverence to Yama Aṅgiras."

These rules are laid down by *Viśvāsmṛiti*.

The ceremony should be repeated every month on the day of the death of the person commemorated (*Viśṇu*, p. 250). The twelve monthly *śrāddhas* (*Māsika*), follow the *ekoddiṣṭa* on the dates of death, with the first *ekoddiṣṭa* and the three adjunct *śrāddhas* (*dāvānu māśika*) make the sixteen *śrāddhas* in first year of death. It is only after a year of the *sapindikarāṇa* that the dead spirit gets peace (*apṛāṇa*) and becomes one of the Manes. A water vessel should be given to the presiding Brāhmaṇa, in the *māsika* ceremonies and just before the *sapindikarāṇa*, and the ceremony in which this is done is termed *sodakumbha*.

The fear that if the person who is bound to do the funeral rites dies within the twelve months following the death of the person commemorated, the dead spirit might remain a *preta*, is responsible for a common practice. On the twelfth day following death, and the day after *ekoddiṣṭa*, the sixteen monthly *śrāddhas* are performed *in aṅguṣṭha*, commonly in the form of *amāśrāddha*, and on the thirteenth day, the *sapindikarāṇa* (which can be done only after the sixteen monthly *śrāddhas*

have been performed) is done. The extract from *Viṣṇusmṛti* given by Lakṣmīdhara apparently assumes this practice as it authorises the use of terms *pitr̥mate* in the oblations on the fire, when the word *pitr̥* cannot be used till the *sapindiḥkaraṇa* is done. Accordingly, in common usage the monthly *śrāddhas* (though done in substitute form of *āmaśrāddha*) take the ritual of *pārcana-śrāddha*, and three ancestors are invoked in them. They are not accordingly *ekoddiṣṭa*, except in the sense of being in honor of the death of one person only.

Sapindiḥkaraṇa (Parva XXVIII)

The rite of *sapindiḥkaraṇa* is intended for the peace of the deceased person. It unites him to the dead ancestors, and after such ritualistic introduction and union, he loses his corpse (*preta*) quality and joins the ancestors in the world of Manes (*Pitṛloka*). As long as the ceremony is unperformed, the spirit of the dead person is unable to get access to the world of ancestors. The *sapindiḥkaraṇa* guarantees the united soul against loss of *śrāddha* benefits, even if his direct descendants fail; for, he gets a share of the offerings made by collaterals and agnates in the *śrāddhas* they perform to common ancestors. The failure referred to need not be through the death or extinction of the direct line of descendants of the dead person. The failure may arise by their becoming outcastes or cursed (*patita, abhiṣaṣṭa*).

The ceremony should be done only after the sixteen *māsika* or monthly *śrāddhas* and *ekoddiṣṭa* of the eleventh day after death are done. The practice already referred to (*inf.* p. 39) as a precaution of performing the sixteen "monthly" *śrāddhas* on the twelfth day after death is sanctioned by *Viṣṇusmṛti* (p. 245). This practice is referred to as *dhārṣa* i.e., anticipation. The *sāgnika* (the person who has secured a fire) must perform *pitr̥-yajña* (or *pinḍa-pitr̥-yajña*) on New moon days. He cannot do those rites unless he has done *sapindiḥkaraṇa* to his dead father etc. This is one more reason for doing *sapindiḥkaraṇa* on the thirteenth day after death, and not at the end of twelve months, and before the first anniversary (*Pārcana*) *śrāddha*. A *vyddhi-śrāddha* cannot be done before *sapindiḥkaraṇa* has been done; accordingly, the rite should be done in anticipation on the thirteenth day, or before the *vyddhi-śrāddha* is begun (p. 255). When a nephew, brother or *sapinḍa* of a dead person has to do an *abhyudaya-śrāddha* (*vyddhi*) he

must first do the *sapindikarāṇa* to the uncle, or brother etc. if it has not been done already.

The performance of the anniversary *śrāddha*, as long as life lasts (*yāvadjīvam*) becomes a duty after the *sapindikarāṇa*.

The ritual is symbolic. Four vessels for *arghya* water are got ready, one for the recently dead person, and one for each of his father, grandfather and great-grandfather. Similarly a ball of rice (*piṇḍa*) is made for the dead person and three balls for the next three ancestors. With prescribed *mantras* (*ye samāna etc.*) the water of the vessel dedicated to the dead person is sprinkled into the vessels which contain water for the three higher ancestors. The ball of rice offered to the dead person is divided into three parts, and one part of each is added to the three remaining balls of the ancestors. The father and grandfather of the dead person are invoked to unite with the dead person, and the fourth is released. For the *kartā* thenceforth the three ancestors will stop short of the great-grandfather of the dead person, as he has been released (p. 253).

Vaijāvāpa is cited for the rule that one who has been cursed (*abhisāsta*) or has become an outcaste (*patila*) or been guilty of the comprehensive sin of *bhrūṇahatti* or an adulteress, if dead, must not be sought to be thus united in a *sapindikarāṇa* rite. It is post-mortuary and permanent excommunication for vicious persons (p. 255).

As regards females who are dead in the case of a girl who dies unmarried, the father performs the rite, and in the case of a married but sonless woman the husband (p. 258). The *gotra* should be that of her father in the first case if the marriage has been *dsura* etc and that of the husband in the second. After the *sapindikarāṇa*, the dead wife joins her father, the husband's father etc and the two families are united (p. 258). After *sapindikarāṇa* whatever *piṇḍa* or water is given to a man goes also to the wife of the man. Libations and food for dead women should be offered invoking them by the *gotra* of the husbands, since after the performance of the *homa* on the fourth day of marriage (*caturthi*) the husband is united to the bride in all organs (p. 259). When a father is dead but the grandfather is alive the union should be effected of two ancestors above the grandfather (p. 260). In doing a *sapindikarāṇa* to ancestral spirits (Manes) those who have not been united (by a collateral by not doing *sapindikarāṇa*, *asamskṛtāḥ*) should be united by the one now doing the

rite (p. 260). The union of the mother's manē should be not with that of her mother but with that of the paternal grandmother of the performer (p. 258). In the case of one who is the son of a "woman who has been made a son" (*putrika*), he should effect the union of her spirit with that of the maternal-grandmother first, and then the maternal great-grandfather.

Śrāddhas After Sapīṇḍikarāṇa (Parva XXIX).

The dead when united with the Manes of higher ancestors become satisfied (*kṛtārthāḥ*). Accordingly, to invoke them alone and offer *pīṇḍas* to them alone is wrong (p. 261). The invocation of one spirit is proper only till his union by *sapīṇḍikarāṇa*. The son of the body (*aurasa*) and the son raised on the wife by another (*kṣetraja*) must do all *śrāddhas* after *sapīṇḍikarāṇa* only by the *Pārvaṇśrāddha* ritual, i.e., by invoking all three generations of ancestors. This is the view of Jābāla (p. 261). The *Matsyapurāṇa* holds that the *pārvaṇa* ritual must be followed by all who have lit their fires (*agnimataḥ*). The *Matsyapurāṇa* also condemns those who abandon the *ekoddiṣṭa* form (invoking only one ancestor) even after *sapīṇḍikarāṇa*, in all forms of *śrāddha* (p. 262). The contradictory dicta are reconciled by Lakṣmīdhara, following the author of *Mahārnavaśrāddha* (p. 262) thus: the sons who are of the body (*aurasa*) or of the wife (*kṣetraja*), who have also acquired fires (*sāgni*) should do the annual *śrāddha* only by the *pārvaṇa* ritual (invoking all three ancestors); all the other ten types of sons and *aurasa* and *kṣetraja* sons, who have not lit their fires should follow the *ekoddiṣṭa* ritual only.

Śrāddhādhikārinah (Who are competent to do Śrāddhas?),
(Parva XXX)

Adhikāra means both competence or capacity and duty or obligation. He who has an *adhikāra* for a rite must do it. Where different persons are stated in a serial order as having *adhikāra* the duty to do the rite devolves on them in that order.

The devolution of property of a dead person follows the line of descent of competence to do the funeral rites of the dead person. It reflects the idea that property is owned by the dead even after death, and by the unborn even before birth. It is a tie between the dead, the living and the unborn. The persistence of the claim of the dead on the living is shown by

the latter having an obligation to perform the funeral rites and *śrāddhas* of the former. The custom in some parts of the world (e.g., Malabar) restricting to owners of land the right of cremation within their lands, and of the conservation of groves of trees in which ancestral spirits dwell in the form of serpents are called *kāvu* in Malayalam.

A distinction has to be made in regard to the form of obsequial rites, of which the *śrāddha* is one. The *Viṣṇupurāṇa* (p. 264) divides them into three classes: the first (*parva*), the middle (*madhyama*) and the last (*uttara*). The first are the rites which start from cremation of the dead person and end with the period of death impurity; the second start from the rite of *ekoddiṣṭa* and go on till *sapindiکارणा*, and include the monthly *śrāddhas* done before *sapindiکارणा*; and the last are the rites which come up for performance after the dead person is united to the Manes by *sapindiکارणा*. The first consists of offerings of water mostly (*udakāñjali*) and even remote agnates have an equal duty with nearer to offer them (*samānodaka*). The other two are *śrāddhas* proper and involve the offering of balls of cooked food (*pinda*) to the spirit of the dead person whether united with the Manes or not. This, only closer relations can do. They are *sapindas*. It is only on failure of *sapindas* on the paternal and maternal sides that the *samānodakas* come in for *śrāddha-piṇḍa* offering.

Lakṣmīdhara was a contemporary of Viṣṇāneśvara, whose dicta have been (in the absence of Lakṣmīdhara's work) the most widely accepted hitherto.

Both cite Marici (p. 26). "When the father dies, the obsequial rites should be done by the son according to rule (*vidhānatah*). If there are many sons, who still dwell together, whatever rites are done by the eldest son with the consent of the other sons and with the undivided family property (*avibhāgena dravyeṇa*) is held to be done by each and all of them."

Bṛhaspati (p. 264) states the duty of sons, in the first instance to do the *śrāddha* of the dead father, and if there are no sons, by agnates (*jāti*), cognates (*bandhu*), friends (*suhṛt*), pupils (*śiṣya*), teacher (*ṛtvik*), servant (*bhṛtya*) and priest (*purohita*), each succeeding person taking the duty if the preceding are unavailable. A similar rule is given by Gautama: "In the unavailability of sons, the *sapindas*, the *sapindas* on the mother's side, and the pupils (*śiṣya*) should do the *śrāddha*, and failing them the *ṛtvik* and *Guru*" (p. 264). *Viṣṇupurāṇa*

makes it clear that the absence of "sons" must be taken as absence of their sons, grandsons, etc. The son, the son's son, the son's son's son (*prapautra*), and in the same way the brother and his sons, grandsons, great-grandsons etc. and the descendants of *sapinda*s, and on failure of even these the *samānodakas* and their male descendants, and after them similarly the *samānodakas* of the mother's family. Paithinasi (p. 263) and *Viṣṇupurāṇa* (p. 264) refer to a contingency now remote: *viz.* the interruption of the line within three generations (*tripuruṣa*) by an outcaste (*patita*) or one of a lower caste, as such intrusion destroys the continuity of the family. If both the male and female lines are extinct on the male side, the rites should be done by the women of the family. Similarly, if the dead man had wives of lower castes and sons by them, then all of them should offer jointly one *pinḍa* and not each one *pinḍa*, though their periods of impurity will be according to the *varṇas* of their respective mothers (p. 263). Such mixed marriages give rise to rules which are now obsolete, but which probably were not so in Lakṣmidhara's time, as he cites the rules relating to them. Thus, one authority declares that children by mothers of lower *varṇas* to a dead Brahmana father do the obsequial rites to him, but the father cannot in such cases do the rites to sons of non-Brahmana origin; in such cases their mothers should do the rites for them, as they will have to do to their mothers (p. 266). No funeral rites (and *śrāddha*) should be done to a dead ascetic by sons etc. (p. 266). Even the cremation is interdicted to ascetics (who have to be buried), on the model of the saintly Vidura, in whose case the cremation was prohibited on the ground that he had already been "burnt" by wisdom (*jñānāgnidagdha*) and a second "burning" was ruled out (p. 267). The normal rule is that when one of the same *gotra* (among relations) is available, one of another *gotra* (e.g. a-*sapinda* of the mother) should not do the rite (p. 265). The dictum of *Mārkaṇḍ. yapurāṇa* (p. 267) that his women (*striyaḥ*) should do, without repetition of Vedic *mantras*, the obsequial rites (including *śrāddha*) is explained by Lakṣmidhara as referring to the dead man leaving no widow of his own *varṇa* but leaving widows of other *varṇas*; for, it is explicitly ruled that before a dead man's brother can undertake the duty there should be no *savarna* widow to do it in preference to him (p. 267). The rites to women follow the same rules, but a sonless woman cannot have *sapindikarṇa* done for her (p. 267).

~ Certain rules given by other digests may be now indicated. Śaṅkha's dictum that in the absence of sons (*putrābhāve*) the widow of the same *varṇa* as the dead man (*patnī*) should do the rites, is widened by making "sons" synonymous with all the twelve kinds of sons. But on the *Kalivarjya* rules, the only sons that are to be recognized in Kaliyuga are the son of equal *varṇa* (*aurasa*) and the adopted son, (Divākara's *Śrāddhacandrikā*, p. 12). The *aurasa* son has competence and duty to do the *śrāddha* of his father even if he has not been 'initiated' (*anupanīta*). But the uninitiated boy must have had his *cāḍākarṇa* done and be above three years of age (*Ibid.*, p. 23). The adopted son cannot do the father's *śrāddha* without first becoming initiated (*upanīta*). If a man leaves more than one *savarna* widow of whom the senior is the *patnī* (the wife for religious rites) if there is a son by a co-wife (*apatnī*), he has preferential claim to do the rites (*Ibid.*, p. 15). If a man dies sonless but leaves daughters, the married daughter (*ūdhā*) takes precedence of the unmarried (*anūdhā*) in doing his obsequial rites (p. 15, Bharadvāja). The grandson who inherits his maternal grandfather's estate (i.e. a *putrikāputra*) should perform the *śrāddha* to that grandfather (*Ibid.*, p. 15).

Nandapaṇḍita (*Śrāddhakalpalatā*, p. 9) cites the following comprehensive rule from *Smṛtisamgraha* (p. 9), each of the following succeeds to the duty of performing the obsequial rites and giving *pinḍas*, in the absence of all those named before him; or her "The son, the grandson, his son, the son of the daughter made *putrikā*, the lawfully wedded wife (*patnī*), the brother, his son, the father, the mother, the daughter-in-law (*snuṣā*), the sister (*bhaginī*), her son, (*bhāgineya*), the *sapinḍa* and *samnodaka*." If all fail (or are not available), the king should have the *śrāddha* and obsequial rites performed from the property of the dead man for "the king is the kinsman of his subjects, whatever *varṇa* they may belong to," (p. 9, *Ibid.*). The widow who had been married in Dharmic form) according to Nandapaṇḍita (*Ibid.*, p. 11) is entitled to perform the funeral obsequies and *śrāddha* of the husband with Vedic *mantras* (*Ibid.*, p. 11). The acolyte (*Brahmacārin*) does not commit a breach of his vows by doing parental obsequial rites and *śrāddha* (p. 12). "An elder brother is not competent to perform the rites and *śrāddha* of a younger brother" says Baudhāyana, but the rule

is explained away by Nandapaṇḍita (*Ibid.*, p. 12) as applicable only in cases in which a competent son is unavailable or there is no friendliness between the dead and the surviving brother. The son of a *putrikā* should do his mother's father's rites. He must do the rites of his natural father only if he has no brother, since only the eldest son of the *putrikā* belongs to the maternal grandfather (p. 13). If a father is an outcaste (*palita*) the obsequial duties that would have been his, devolve on his son, i.e. he is treated as dead though alive (p. 14).

The common rule is that a son has no competence to do a *śrāddha* during the life-time of his father (if not an outcaste). There are six exceptions to the rule. The son can do *śrāddhas* even in the life-time of his father in *ṛddhi-śrāddha* on his second marriage (for in his first marriage, the father must do the *śrāddha*) the birth of a son, the *iṣṭi* for Manu's Soma sacrifice, in pilgrimage centres (*tīrthā*) and when an honored guest arrives (p. 14). Nandapaṇḍita denies the need to do a *ṛddhi-śrāddha* for a second marriage (p. 15). The marriage (*udvāha*) must mean, therefore, that of a son or daughter. Mitramiśra (*Śrāddhaprakāśā*, pp. 339-361) discusses a number of matters on which authorities have differed. For example, Śūlapāṇi has upheld the view that when there are several sons, and they are all living separately and with their shares of the paternal property, every one of them should do the sixteen *śrāddhas* following *ekoddiṣṭa* (on the 11th day after the death of the father) and upto the *sapindikarāna*, and must do the annual *Pārvana* separately (p. 340). It might happen that the brothers might be in different and far-off places and the consent and contribution, which the dictum of Marici (*infra* p. 263) holds as enabling the eldest brother to do the obsequial rites on behalf of all brothers, may not be given. In that case, the obsequial rites might be done by the brothers separately in different places. Otherwise the younger son becomes guilty of a grave lapse, and he becomes a *vidhihīna* (p. 341). The common rule is that even if a younger son, in the absence of the eldest son, does the cremation, he must continue the rites upto *ekoddiṣṭa*, and if the eldest brother comes within the period, he must also do all the rites, as on him lies the obligation to do them. (*Ibid.*, p. 342). Manu rules that undivided brothers should do the obsequial rites together, through the eldest, and when they have a common mess (*ekapātrama vasalām*) they must do the *śrāddhas* together. Śūlapāṇi

holds that this rule is only permissive in favor of the undivided younger brothers, and they obtain additional merit if they do *śrāddhas* separately, when living together (*pr̥thak dharmāṇo stāne phalāṇīsayah pr̥tiyate*)". He relies on Laghu-Hārīta's rule that the sixteen *śrāddhas* upto *sapīṇḍikarāṇa* should be done by every son separately (p. 339). Mitramiśra questions the soundness of the practice of southerners (*dākṣiṇātyāḥ*) to have the eldest son re-perform all rites including *sapīṇḍikarāṇa*, if the death has taken place when he was away, and a younger brother has had to do them. His contention is that after *sapīṇḍikarāṇa* the dead person has ceased to be a *preta* and has become a *pitr̥*, and cannot again be invoked as a *preta*.

Another point discussed by Mitramiśra is the *adhikāra* of the daughter to do the obsequial rites to the father, if she has no brothers, on the basis of the dictum of Manu (IX, 130) "the daughter is equal to the son" (*putreṇa duhitā samā*) and on the assumption that the word *bhrātā* (brother) in the enumeration includes sister (*bhaginī*)

In the rule giving a daughter the obligation to do the funeral rite and *śrāddha* of a father, the unmarried daughter (*unūḍhā*) is preferred to the *samskr̥tā* i.e. the married daughter. Why is this distinction made? Mitramiśra explains it thus: Manu rules that the *pinda* follows the *gotra* and the estate (*gotra-rik̥tā-nu gātānugāḥ pīṇḍāḥ*), and a married daughter belongs to a different *gotra* from the deceased, and is also not entitled to a share of the father's estate (*rik̥tā*). Accordingly he explains away the rule of Bhāradvāja (p. 358): "the married daughter should give the libation and *pinda* to the dead father, and do the *ekkoḍdiṣṭam* equally with brothers", as referring to married daughters, when there remains no daughter unmarried (p. 358).

Abhyudayikam (Parta XXXI)

It is natural for one to remember one's ancestors in moments of joy or seasons of prosperity, and to invoke their blessings when about to undertake any important act of an auspicious character. All these are termed *īrddhi* or *abhyudaya*. As the means of pleasing the Manes is by *śrāddha*, the rite performed either before or after such occasions is known as *īrddhiśrāddha* or *Abhyudayaika*. It is also called *Nāndīśrāddha*, *Nāndi* meaning *Sampr̥ithi*, 'plenty', or 'affluence' (*nāndi sampr̥iddhiriti kathyate*, p. 268). The Manes are usually pictured as "tearful in visage" (*aśrumukhā*) (*inf.*

p. 270). In these rites, they assume a joyous expression, and are described as 'nāndīmukhāḥ.' Gods (*devāḥ*) assume the form of 'joyous Manes' (*nāndīmukhāḥ*) when invoked in this rite (*Śātātapa*, p. 271), and eat the food offered (*pitṛṇām rūpamās. tthāya devatānām samaśnute*, p. 271). When the gods are satisfied by the rite, in this form, they in turn give satisfaction to the Manes.

The *śrāddha* performed in this way loses some of the features distinctive of rites to Manes. Thus, the sacred thread should be worn in the normal way, as in rites to gods, and not hang from the right shoulder. All circumambulation and movements should be from the left to the right (*pradakṣiṇa*). Sesame seed should not be used, and barley should be substituted for it (*yavaistilārthaḥ*, p. 270). The balls (*piṇḍa*) should not be of cooked rice (*annam*) but curds mixed with unbroken rice (*akṣata*) and jujube fruit (*badara*). The *darbha* should be used unbent (*rjw*). The expression *svadhā*, which is used in rites to Manes, is not to be used (p. 271). The Brāhmaṇas who are guests should be in pairs (*yugma*). The ceremony should take place in the forenoon. The prayers (*japa*) should drop the *mantras* in honor of the Manes. The *piṇḍas* should be offered facing east (*prācīmukha*) and placed on *darbha* (grass) with the end to the east, unlike the *pūrcana-śrāddha* where it should be pointed to the south (*dakṣiṇāgra*).

The *ābhyudāyikam* proper should be prefaced by a *mātr-yajña* or *mātr-pūjā*, to placate the "divine Mothers." The "Mothers" may be adored in the form of pictures drawn on paper or idols (*pratimā*). The ten "Mothers" are named thus in *Caturvimsatimata* (cited in *Śrāddhaprakāśa* p. 292):—Gaurī, Padmā, Sacī, Dakṣa, Savitrī, Vijayā, Jayā, Devasenā, Svadhā, and Svāhā. *Śātātapa* substitutes *medhā* for *Dakṣa* in the list of ten Mothers.

The forms in which the Mothers should be imagined or represented pictorially for purposes of worship are given in detail by *Śrāddhaprakāśa* (pp. 294-296). *Bharīṣyapūrāṇa* (*Ibid.*, p. 293) declares that if the *śrāddha* is begun without first doing the *Mātr-pūjā*, they in their anger will cause harm to the performer of the *śrāddha*.

The ritual prescribed is that of *pūrcana-śrāddha*, with important changes, some of which have already been indicated. The invocation of the *nāndīmukha-pitaraḥ* is to begin from the great-grandfather, proceed next to the grandfather and come

last to the father. The wives of these are to be separately invoked by name and *gotra* on their paternal line, and they are included in the invocation of the maternal grandfather, maternal great-grandfather and the father of the first. Nine are thus to be invoked and placated with food etc. The prayers and recitations during the feeding of the guests should not be those described for ordinary *śrāddhas* but different ones which are specified.

The *Nāndīśrāddha* should be done by a father for his son till the latter completes his *snāna* and *samāvartanam*, after which the son should do such rites himself. In counting ancestors those who are alive should be dropped, and the next in ascent invoked. Eight Brāhmaṇas are to be fed at this *śrāddha*.

The occasions for doing the *Nāndīśrāddha* are many. Lakṣmidhara's two citations are not exhaustive, but illustrative. About eighteen occasions are given in other digests. They too are not exhaustive. It may be assumed that no important event should pass without the performance of *Nāndīśrāddha* as a preliminary rite.

If the required number of Brāhmaṇas cannot be secured, eight married women, who have husbands and children alive (*suvāsinī*), are to be worshipped and fed (*Śrāddhaprakāśa*, p. 298).

This is analogous to two practices which are authorized and described in *Śrāddhakalpata* (pp. 121-122). If a mother died in the lifetime of the father (*mātā mṛtā mangalasūtreṇa*), women with husbands and children (*suvāsinī*) are to be fed along with the *Śrāddha* Brāhmaṇas and given presents of clothes, ornaments and toilet requisites. (*Prayogapārijāta*). If a woman has become a *sati* or predeceased her husband, the same procedure should be followed, and they should be invited along (*niyujjīta*) and fed along with the Brāhmaṇas (*dvijaissaha*).

Śrāddha to One Alive (Jivacchrāddham, Parva XXII).

The concluding chapter of *Śrāddhakāṇḍa* is devoted to an account of the *śrāddha* that may be done to one in his own life-time. Such a *śrāddha* involves a contradiction, as the definitions of *śrāddha* make it a rite in honor of the dead, whether they are *preta* or have been united to the Manes by *sapindikarāṇa*. In the *śrāddha* to a living person the rites stop with *ekoddiṣṭa*, and do not include *sapindikarāṇa* (Baudhāyana,

cited in *Śrāddhaprakāśa*, p. 363). The underlying idea seems to be that the whole is animated by a conviction of the instability (*anityatva*) of all life, of the transcendence and immanence of the Supreme Being (conceived as Viṣṇu), and of the confident hope that on his own death he merges in the Supreme Being and has no existence in *Pitṛloka* "the world of Manes." To such a person, as to an ascetic, no *śrāddha* need be done after his physical death. After the conclusion of *ātmaśrāddha* (a *śrāddha* to oneself) one is released from all obligations of life, including the performance of *śrāddha* to ancestors. He is ritually unalive. He does not contravene the rule that the *śrāddha* should be done as long as life lasts. A *śrāddha* done at Gayā is held to give eternal satisfaction (*akṣaya-trīpti*) to the Manes. One who does the *śrāddha* at Gayā is assured that he needs do no more *śrāddha*. He who wishes to do his own *śrāddha* is accordingly told that he must first do the *śrāddha* at Gayā. In a sense the person who has done his own *śrāddha* is like a *jīvanmukta*.

The ritual is given in a passage of Baudhāyana, and in two Purāṇas, viz. *Brahmapurāṇa* and *Līṅgapurāṇa*. Lakṣmidhara relies on the first and Mitramiśra on the second.

The doer of a *śrāddha* (*kartā*) is reminded always that he must possess *śrāddhā*, i.e. devotion and belief. In *Jivacchrāddha* there must, in addition, be a conviction of a philosophical and Vedantic nature. This is why the *kartā* has to spend the first night in repeating the eight-letter (*aṣṭākṣara*) homage formula to Viṣṇu. The ceremony begins on the thirteenth day of the dark fortnight, and its main feature is the cremation of a bundle of *darbha* made to resemble, and represent the *kartā*. The post-cremation rites are done for it. The performer is now ritually dead. He is one without a fire (*niragni*) as his fire has been used up in the cremation.

The rites on the second day stimulate those of *sañcayanam* following death. The form it takes is to fill three vessels with pulse, mixed with sesame seed and rice, and throw the contents as offerings to the Earth, the god of death (Yama) and to Rudra, as the lord of the crematoria (*śmaśānapati*). The ground is sprinkled with milk to assuage the heat generated by the cremation of the "corpse" (i.e. the *Darbha* image). The *Kartā* then enters a river, walks into it till the water comes to his navel, and offers seven libations, ending with *svadhā* and *namaḥ*, to the Lord of Death, invoked by seven descriptive

epithets. Then calling to mind Śiva as Rudra and lord of crematoria, fried rice (*lāja*) is scattered in his name. Then, ten libations of water mixed with *tila seed* are made to the three ancestors and their wives, and ten balls of rice (*piṇḍa*) are offered, nine to them and the tenth libation and *piṇḍa* being to himself. He should throw into the water ten pots (*kumbha*) of water mixed with *tila*. He should then come back to his house, sprinkling milk on *darbha* spread near the door-step, and sleep with his head facing south. Next day, (*amāvāsyā* or new moon) he should do the *masika-śrāddhas* and the *sapīṇḍikāraṇa* (Note—it is condemned above). The period should be observed as one of impurity (*āśauca*) by relations. The word *preta* is however to be avoided in every part of the ritual of this ceremony (*Śrāddhamayūkha* ed. Gujarathi Press, p. 160).

॥ कृत्यकल्पतरुः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीधरविरचितः ॥

॥ श्राद्धकाण्डम् ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यः पुण्यात्मा धिनोति प्रतिदिनममितैर्हन्तकारैर्मनुष्या-
न्कठ्यैरव्याजमव्यैः पितृगणममरस्तोममस्तोकहठ्यैः ।
श्रीनाथध्यानसिन्धुस्रवणसुम्बरसोपेतचेतोमरालः
सः श्रीलक्ष्मीधरोऽयं विरचयति सुधीः श्राद्धकाण्डं चतुर्थम् ॥

॥ प्रतिज्ञा ॥

श्राद्धस्वरूपं तद्भेदाः काला देशास्ततः परम् ।
हविष्याणि विवर्ज्यानि ब्राह्मणानां परीक्षणम् ॥
पक्षीनां पावना वज्या अपाहतेया निमन्त्रणम् ।
निमन्त्रितस्य नियमाः श्राद्धमावाहनाग्रतः ॥
श्राद्धसंपद आतिथ्यमपास्यञ्च यथाक्रमम् ।
विधीनां परिभाषा च जपासनमुष्णो विधिः ॥
परिवेषणमन्त्रस्य सङ्कल्पो भोजने विधिः ।
जपादिविधिरपि कर्म श्राद्धोत्तरं क्रमात् ॥

पित्रादीनां स्वरूपं च आद्वस्तुतिरनुक्रमात् ।
 आमआद्वं तथा जीवत्पितृकआद्वमेव च ॥
 अथ द्विपितृकआद्वमेकोदिष्टमनन्तरम् ।
 सपिण्डीकरणआद्वं आद्वं तत्करणोत्तरम् ॥
 आद्वधिकारिणोऽप्यत्र आद्वमभ्युदयाश्रितम् ।
 आद्वं जीवन एवात्र कथ्यते तदनन्तरम् ॥
लक्ष्मीधरेण कृतिना नानामुनिवरोक्तिभिः ।
द्वात्रिंशत्पर्वणामेवं आद्वकाण्डे निरुच्यते ॥

॥ १ ॥

॥ अथ श्राद्धस्वरूपम् ॥

अथ श्राद्धकल्पः ।

तत्र हारीतः [अ. १२]

अथानः श्राद्धकल्पं व्याख्यास्यामः । संवत्सरः प्रजापतिः । तस्योदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्णश्च । तद्देवानाम् । दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिः अपराह्णश्च । तत् पितॄणाम् । नान्यभावः कृत्स्नभावाद्युभयथा इज्यन्ते । व्यामिश्रत्वाद्दहरहः । अथाप्यत्रोदाहरन्ति—यस्येमे वर्त्मनी हव्यकव्ये वह्नो देवा यस्यार्घं, पितरोऽर्घं तथैव निमेषा यस्य मूलं, तं ऋतवो वै यजन्मममृतत्वंमियात् ॥

शुक्लश्च तामिस्रश्च पक्षौ । यस्माद्देवानां पितॄणां चैवं विभक्तः कालः, तस्मात् कृत्स्नस्य कालस्यानेनैव प्रकारद्वयेन मंगृहीतत्वात्, 'नान्यभावः' नान्यथात्वं, तद्व्यामिश्रत्वात् पूर्वाह्णापराह्णादिभेदेन । 'अहरहर्भयथापि इज्यन्ते' प्रकारद्वयेन पूर्वाह्णापराह्णादिभेदेन । 'इमे वर्त्मनी' देवयानपितॄणामस्ये । एतस्मादर्थवादवाक्यात् सामान्यतः श्राद्धकर्तव्यताविधिः कल्प्यते ॥

(१) योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः भूयते स एवायं सावत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति । तत्रोदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्ण इत्येको भागः । अहर्दिनम् । तदेतत्संवत्सरावयवजातं देवानाम् । दक्षिणायनं संवत्सरावयवजातं पितॄणाम् । अथ पित्र्यं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । '१' संवत्सरं प्राप्य यथाविभागं देवाश्च पितॄश्च यजन्तं पुरुषममृत मोक्षादिफलाभिमुखेन 'इयात्' आगच्छतीत्यर्थः । इति देवपितृविभागेन काव्यनिर्णयः ॥ (देवाग्निः, १६३—१६७)

आद्वस्वरूपं च आपस्तम्बेन व्यक्तमुक्तम् । यदाह
आपस्तम्बः [२, १६, १-४]

अथैतन्मनुः आद्वशब्दं कर्म प्रोवाच । प्रजानिःश्रेयार्थं
 [च] । तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं । मासि
 मासि कार्यम् । अपरपक्षस्याऽपराहः श्रेयान् ॥ इति

‘आद्वशब्दं’ आद्वमिति ‘शब्दो’ वाचको यस्य
 तत्तथा । ‘ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं’ आहवनीयवद्व्यक्तद्रव्य-
 प्रतिपत्तिस्थानत्वेन । एतेन पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागो
 ब्राह्मणस्वीकरणपर्यन्तं आद्वस्वरूपं प्रधानमित्यर्थादुक्तं
 भवति । अन्यत्र तु दैवआद्धादौ आद्वशब्दप्रयोगो
 गौणः तद्धर्मप्राप्त्यर्थः, कौण्डपायिनामयनहोम इवा-
 ग्निहोत्रशब्दः । अत्र च पित्रादीनां प्रत्येकं देवतात्वम्,
 न समुदिनानाम् । ‘नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यक्षमादौ
 प्राङ्मुख्योर्निवेदयेत् । पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय
 च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुख्ये’ इति विष्णुना [७३, १३-१४]
 प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वेनाभिधानात् ।

ततो मधुघृताक्तं तु सोष्णमक्षं निलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवनीर्येन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्गोऽन्नमितीत्युक्त्वा विश्वान् देवांश्च संयजेत् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमक्षं स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च । यत्तु ‘अमावास्यायां पितृभ्यो
 यथात्’ इत्यादिवाक्येषु बहुवचनम्, तच्च प्रमाणान्तर-
 सिद्धप्रत्येकदेवतात्वानुरोधादभिधानक्रियापेक्षम् ‘गर्गा
 मोक्ष्यन्नाम्’ इतिवत् । नापि पित्रादेः सपत्नीकस्य
 देवतात्वम् । तथास्त्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत

न योविद्भूयः प्रथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रान्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति शातातपवचने भर्तृसंबन्धिपिण्डभागस्यैव
पत्नीतृप्तिहेतुत्वेनाभिधानाद्विपरीतमेव प्रमाणमस्ति ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मवयस्यधरात्मजमहासान्धिनिधिविग्रहिकभट्ट-

श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ

आद्यकाण्डे आद्यस्वरूपम् ॥

॥ २ ॥

॥ अथ श्राद्धभेदाः ॥

विश्वामित्रः

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धयर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्टयर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥

विबृतं चैतद्भविष्यपुराणे^१

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तस्मिन्त्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥
एकोदिष्टं तु यच्छ्राद्धं तस्मैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवकं कार्यमयुग्मान् भोजयेद्विजान् ॥
कामाय विहितं काम्यभिप्रेतार्थमिदमे ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं त्वगाधिप ॥
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ।
सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ने तृपवीतिना ॥
गन्धोदकनिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेनपात्रं प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोदिष्टं स्त्रिया अपि ॥

१. आश्विनिका, ३

२. आश्विनिका, ४

अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् ।
 क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमुदाहृतम्^१ ॥
 गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां 'संपत्सुखार्थं पितृतृप्तये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तद्ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
 शुद्धयर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः^२ ॥
 निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुसंवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च^३ ॥
 देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तद्देविकमिहोच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन^४ सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
 पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमेव वा ॥

‘वृद्धिः’ पुत्रजन्मादिः । ‘नित्येन तुल्यं शेषं स्यात्’ इति
 तु समन्त्रावश्यकार्यं पार्वणमेकोद्दिष्टं चाभिमतम् । तेनाय-
 मर्थः—सपिण्डीकरणस्य बोधयामकत्वात् पार्वणांशे पार्वणेन
 एकोद्दिष्टांश एकोद्दिष्टेन तुल्यं विशिष्टं अङ्गजानं स्यादिति ।
 ‘एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि’ इति च, अत्रैकोद्दिष्टपदेनैकोद्दिष्टयो-
 गात् सपिण्डीकरणमेवाभिहितं प्रसंगात् स्त्रीसंबन्धेनापि ।
 ‘क्रियते वा पर्वणि’ इत्यत्र पर्वशब्दः संक्रान्त्यादिपरः । ‘गोष्ठी’
 चात्र श्राद्धकर्तृसमुदायः । ‘संपत्सुखार्थं’ श्राद्धसामग्रीसंपदा
 यत्सुखं तदर्थं बहूनां विदुषां केनचिन्निमित्तेन युगपच्छ्राद्धे

१. ‘पार्वणमिति स्थितिः’ इति श्राद्धचन्द्रिकापाठः
२. ‘संपत्सुखार्थं’ इति आ. च., ६; सग्यक सुखार्थं—उ.
३. ‘कर्माङ्गं श्राद्धमुच्यते’ इति आ. च.
४. ‘विशेषेण’ इति आ. च.

कर्तव्य उपस्थिते पृथक्पाकायसंपत्तौ संभूय आद्व-
सामग्रीसंपादनेन यच्छ्राद्धं क्रियते तद्गोष्ठीआद्वमिति
शङ्खधरः । 'निषेककाले सोमे च' इत्यादि औतस्मार्तकर्मो-
पलक्षणम् । देशान्तरगमने गृहप्रवेशे च यच्छ्राद्धं
तत्तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमने तीर्थयात्रां कृत्वा गृहप्रवेशे
च बोद्धव्यम् ॥ 'यो यः कश्चित्' इत्यादि ब्रह्मपुराण-
वचनात् । 'शरीरोपचये' शरीरोपचयहेतौ रसापनादौ
कर्तव्ये ।

॥ 'इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्निधिरिग्रहिकमह
श्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
आद्वकाण्डे आद्वमेदाः ॥

१. यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत् सुसंवतः सुमनाः सुविमाहितः ।
सः पूर्वं स्वगृहे कृतोपवासः संपूजयेद्भक्तिमत्तो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् चैव साधून् भीमान् प्रीजन् वितनोति शक्यता प्रवक्ष्यात् ।
प्रत्यागतश्चाप्य पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥
इति आद्वप्रकाशे ब्रह्मपुराणवचनम् । (१. १११)

॥ ३ ॥

॥ अथ श्राद्धकालाः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः [१, २१७-२१८]

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥

“व्यतीपातः” [योगविशेषः] सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्ति-
साम्यसमयः । ‘गजच्छाया’ ब्रह्मपुराणोक्ता ।

योगो मघाश्रयोदयोः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते ॥ इति

(1) ‘अमावास्यादयः’ भाद्रस्याङ्गभूताः काला मन्वादिभिः प्रकीर्तिताः ।
अत्र अमावास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः । सा च सिनीवाली कुट्टश्चेति
द्विविधा । ‘दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुट्टस्तथा’ । तत्र सामिकैः सिनीवास्यां
भाद्रं कार्यमितरेः कुट्टाम् । ‘अष्टका’ मार्गशीर्षादिमासत्रयापरपक्षाष्टम्यः । तत्र यज्ञकु-
च्छौनकः—“हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” [आश्व. गृह्य. २, ४,
१] इति । विष्णुस्तु त्रयमेवाह ८६, १] ब्रह्मपुराणे च पुनरष्टकाभ्यन्तसः । ‘वृद्धिः’
विवाहादिः वैदिककर्मणः पुत्रजन्मादिभ्य । ‘अयनद्वयं’ मकरकर्कटसंक्रान्ति ।
‘द्रव्यब्राह्मणसंपत्तिः’ द्रव्यस्य भाद्रार्द्राह्मणस्य वा संपत्तिः लाभो यत्र काले स
भाद्रकालः । विषुवे भेषे तुलायां च सूर्यस्य संक्रान्तिः । अयनवदस्यापि पृथग्व-
चने प्रयोजनम् । ‘व्यतीपातो’ योगविशेषः । तत्र वृद्धमनुः—“भवणाक्षि-
पनिष्ठाद्वा नागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥” नागदैव-
तमाश्लेषा; ‘मस्तके’ प्रथमपादे, यदि चन्द्रः । गजच्छाया चोक्ता स्मृत्यन्तरे—यदेन्दुः
पितृदैवत्ये हंसश्चैव करो स्थितः । तिथिर्वैभवणीया च गजच्छायेति सा स्मृता ॥ इति ।
‘पितृदैवत्यं’ मघा; ‘हंस’ आदित्यः; ‘करो’ हस्तनक्षत्रम्, ‘वैभवणीया’
प्रबोदणी । ग्रहणं उपरागः । (अपरार्कः ।)

विष्णुः [७६, १-२; ७७, १-६]

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टकाः माघी प्रौष्ठ-
पयूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति ।।

एतांस्तु आद्वकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आद्वमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

आदित्यसंक्रमणम् । विषुवद्वयम् । विशेषेणायनद्वयम् ।
व्यतीपातः । जन्मर्क्षम् । अभ्युदयश्च ।

‘एतांस्तु आद्वकालान् वै नित्यानाह’ प्रजापतिः ।

आद्वमेतेषु यहत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

‘माघी’ पौर्णमासी, तथैव समुदायप्रसिद्धेः ।

मनुः [३, ११२-११३]

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पितृणां मामिकं आद्वमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तन्नामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

‘पितृयज्ञो’ऽत्र पिण्डपितृयज्ञः । ‘पिण्डान्वाहार्यकं’
पिण्डानामनु पश्चादाह्रियते क्रियते यहर्गआद्वं तत्तथा ।
‘मासानुमासिकं’ प्रतिमासभवम् । ‘पितृणां मामिकं’ इति ।
मासिकं वर्गआद्वं यत् पिण्डानामनु पश्चादाहार्यं कर्त्तव्यं
विदुः बुधा इत्यर्थः । एतेन पिण्डान्वाहार्यकमिति संज्ञा-
करणम् । निर्वचनं गुणविधानार्थमुक्तं भवति । ‘आमिषेण’
प्रशस्तेन ऋगमांसादिना ।

(१) व्रीहियाकः धान् । यवपाको वसन्तः (वैजयन्ती)

(२) ‘जन्मर्क्षम्’ आगमनः पुत्रस्य भार्यायाश्च जन्मनक्षत्रम् । (वैजयन्ती)

(३) तत्र कृतं आद्वं भिक्षां वाचस्पतिगणकप्रधानमुपदिष्टे कर्त्तव्यं
कर्त्तव्यतादिप्रत्ययवत्तर्कामलाचनं भवतीति वैजयन्ती ॥

(४) ‘काम्बानाह’ इति मुद्रितविष्णुसूक्तौ

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । [२, ८१-९२]

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।^१

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥

अष्टमंऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिष्कविदो वदन्ति ॥

यस्मिन्नन्दे द्वादशैकश्च यन्य-

स्तस्मिंस्तृतीया परिदृश्या न जायते ॥

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

स्वर्वितां तां विदुः केचित्तुपेध्वमिति चापरे ॥

वर्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

(1) पिण्डपितृयज्ञभूतानां पिण्डानामनु पक्षादाह्रियते क्रियते इति 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे' 'राजनि' इन्दो कर्तव्यम् ॥ (स्मृतिचन्द्रिका, p. 307.)

‘क्षीणे राजनि’ क्षीणे सोमे । ‘तृतीयांशे’ त्रिधा विभक्तदिबसतृतीयभागे, अपराह इति यावत् । ‘चतुर्दशी-यामं’ चतुर्दश्या यामम् । ‘तुरीयं’ चतुर्थम् । ‘पूरयेत्’ अमावास्या क्षीयमाणेति सम्बन्धः । ‘यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव’ इत्यादिना चन्द्रदर्शनश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परीहारः कृतः, अदर्शनस्य क्षयोपलक्षणत्वात् । ‘दृश्यमानेऽप्येकदा’ इति यद्गोभिलवचनम् [१,७,९], तदपीत्यंभूतचतुर्दशीविषयम् । ‘तदन्ते’ चतुर्दशीशेषे । यदामावास्या श्राद्धयोग्यकालव्यापिनी न भवति तदायं पक्षो बोद्धव्यः । इतरथा तु प्रथम एव पक्षः । ‘अमावास्याऽष्टमांश’ इति, यदाऽमावास्या-यष्टमोऽंशोऽपराहव्यापनयोग्यो भवत्यपरदिने तदाप्य-गुरूपस्य चन्द्रमसो विद्यमानत्वात् क्षयाभावात् तत्र श्राद्धं कर्तव्यम् । अत एव हेनोर्यत्रामावास्याया न वृद्धि-क्षयो, किं तु विष्टम्भेनोभयदिनयोरपराहसंबन्धामावास्या-संभवस्तदा पूर्वदिन एव श्राद्धं कर्तव्यम् । ‘क्षीणे राजनि शस्यत’ इति मनुवचनात् । आग्रहायणज्येष्ठामावास्यायोः तज्ज्योतिःशास्त्रानुसारेण चन्द्रगतिवैलक्षण्यात्, ‘अष्टमोऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति’ इत्यादिप्रकारस्यासंभवादुत्तर-दिन एवास्याष्टमांशोऽपि श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः । ‘तदन्त

(1) चतुर्दश्याः प्रहरचतुर्थं यदमावास्या व्याप्नोति, अगदिने च क्षीयमाणः । तृतीयांशव्यापिनी, तदा चतुर्दशीदिन एव श्राद्धमिच्छते । एव तदिनविहित-तृतीयांशोऽमावास्याऽप्राभावात् तदिन एव श्राद्धम् । अगदिने तृतीयांशव्याप्तेः । ननु चेन्न “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत” इति श्रुतिविरोधः स्यात् । तदहोरात्रशेषे मिनीवाल्मीके चन्द्रदर्शनात् । न च “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति गोभिलवचनात् [१,७,९] सोऽपि वैकल्याः काल इति वाच्यम् । अनुस्यवकत्वेन भूतिस्मृत्योर्विकल्पाभावात् । अत एव ‘यदहस्त्वे वेति’ न मन्वाविरोध आशङ्कितः । तद्विरोधस्य ‘दृश्यमानेऽप्येकदा’ इति विकल्पयद्विदवादिपक्षस्य विरोधं परिहरति !!’ नारायणोपाध्यायकृतपरिशिष्टप्रकाशः pt. 2, p. 64-55.]

एव' इति अमावास्यान्त एवेत्यर्थः । 'खर्वितां' इति निन्दयानु-
ष्ठानाङ्गत्वमुक्तम् । अपरे तु तामेव 'उपेध्वं' इति, अर्थानुष्ठा-
नार्थमुपगच्छतेति मन्यन्ते । एवं हि विकल्पे व्यवस्थामाह
'वर्धमानां' इत्यादि । एतेनामावास्यावृद्धिपक्षे चतुर्वशी-
संमिश्रा हेयैव । इतरथा तु क्षीयमाणत्वे स्तम्भे चतुर्वशी-
मिश्रैव प्राच्याऽनुष्ठनार्थमित्युक्तम् ॥ नन्वेवं वर्धमानामा-
वास्यापक्षे तस्यामेवामायामनुष्ठेयानुष्ठाने प्रतिपदनुष्ठेयं
पक्षादिचरुप्रभृति द्वितीयाविद्धेऽपि प्रसज्येत । तच्चात्यन्त-
निषिद्धम् ।

पर्वणो यश्चतुर्योऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥

इति बोधायनेनैतावत् एव कालस्य यज्ञाङ्गत्वेनोक्तत्वात् ।
द्वितीयाविद्धे 'एव वै सुमना नामेष्टिः' इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ
निन्दावचनाच्च । तत्राह

'पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः' इति ।

अनेनेदमुक्तं भवति—द्वितीयारहितस्येष्टिकालस्य प्रात-
र्युक्तस्य प्राप्तौ सत्यां द्वितीयासहितो निन्दितः । अप्राप्तौ
स एव यागाङ्गमिति ॥ अमावास्याप्रसङ्गादिवमुक्तम् ॥

ब्राह्मपुराणे

अमावास्यायां श्रवणं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा ।

तदा पितृभ्यः श्राद्धं तु दत्तमक्षय्यमुच्यते ॥

विष्णुपुराणे । ३, १४, ७-९; १५-१६]

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।

श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं प्राप्नुयादष्टवार्षिकीम् ॥

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रे चर्क्षे पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादक्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छताम् ।
 बारुणेन त्वमावास्या देवानामपि तुर्लभा ॥
 माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि बारुणेन ।
 ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥
 'काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन् भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ॥
 दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥
 'तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः काले यदा तत् क्रियते पितृभ्यः ।
 आढं परां तृप्तिमुपेत्य तेन युगं सहस्रं पितरः स्वपन्ति ॥

‘मैत्रं’ अनूराधा । ‘रौद्रं’ आर्द्रा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।
 ‘अजैकपात्’ पूर्वभाद्रपदा । ‘बारुणं’ शनमिषक् ।

कात्यायनः^३

अद्यायुतं आढं कुर्वीत शाकेनापि । नापरपक्षमति-
 क्रमेत् । मासि मासि चोशनमिति श्रुतिः ॥

वैजवापः

कृष्णपक्षे आढं कुर्वीतान्नं संस्कृत्य ।

‘संस्कृत्य’ पक्त्वा ।

‘मनुः [३, २७६, २७८]

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्वशीम् ।

आदौ प्रशस्तास्तिथयो यथैता न नथेतराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपश्चाद्विशिष्यते ।

तथा आदस्य पूर्वाह्वादपराह्णे विशिष्यते^४ ॥

(१) तस्मिन् काले माघे माघे अश्विपञ्चदश्यामित्यर्थः । (हेमाद्रिः, १७५)

(२) तत्रैव तस्यां माघपञ्चदश्यामित्यर्थः । (हेमाद्रिः, १७६)

(३) अपराहः, ४२२

(४) ‘शक्यताना आहकर्मणि चतुर्वशीं यस्ता’ इति विष्णु-

स्मृत्यः (७८, ५०) ‘चतुर्वशी आयुष रात्रिः’ इत्यापस्तम्बः (२, १६, २०,)

() विशिष्यते प्रतिबचनान् पूर्वाह्णं च आहकर्मण्यता बोधयति’ इति

कुल्लुकभट्टः ।

ब्रह्मपुराणे

पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।
 परार्थीनः प्रवासी वा निर्धनो वापि मानवः ॥
 मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम् ।
 नाश्नन्ति पितरश्चेति कृत्वा हव्यमले तु यः ॥
 न तर्पयति तान् भक्त्या देहात्तद्गुधिरं वत ।
 पिबन्ति सर्वनाशं च कुर्वन्त्यनु पदे पदे ॥
 तस्माद्भयेन च पितॄंस्तर्पयेत् सततं बुधः ॥

यमः

पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो अपराहे च वेदवित् ।
 अपां समीपे दूर्वासु दर्भेषु सिकनासु च ॥
 'तेभ्यः' पितृभ्यः, 'पितरोऽस्य न गृह्णन्ति' इत्यत्रैव
 प्रकरणे यमेनोक्तत्वात् । 'दर्भेषु' दर्भमयदेशेषु । एवं
 दूर्वादिष्वपि ।

तथा

आषाढयामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान् ।
 तर्पयेत् पितृपूर्वं तु तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥
 अस्यार्थः—श्राद्धं कृत्वा पुनस्त्रीन् पञ्च वा विप्रान्
 पृथगेव भोजयेत्, तदक्षय्यफलं भवति ॥

गौतमः [१५, १-४]

अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो^१ दद्यात् । पञ्चमी-
 प्रभृति वापरपक्षस्य यथा श्राद्धम् । सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
 ब्राह्मणसन्निधौ^२ । कालनिधमः शक्तिनः ॥

(१) 'पितृभ्यः' पितृनुदिवच । बहुवचनं पितृमाहप्रपितामहयोरपि देयम् ।
 (मत्सरिः)

(२) 'सन्निधाने' इति मत्सरिपाठः । 'उपपत्तौ' इति च व्याचष्टे ।

योऽयममावास्यादिकालनियम उक्तः शक्तस्य द्रव्या-
दियोगिनो अरोगिणो बोद्धव्यम् । असामर्थ्ये तु तदकरणेऽपि
न प्रत्यवैति ॥

वसिष्ठः [११, ४३]

श्रावण्याग्रहायिण्योश्चान्वष्टक्यां च पितृभ्यो दद्यात् ।

निगमः

आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोज-
येत् पूर्वश्रुतेः । अपरपक्षे यदहः संपद्येत । अमावास्यायां
तु विशेषेणाष्टकातीर्थतिथिद्रव्यब्राह्मणसंपत्सु चिकिर्षेत ॥

‘ब्रह्माण्डपुराणे

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥

तथा

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा^२ ॥

श्यामाकैस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तत्पितृप्रियैः ।

‘दिने दिने’ प्रतिदिनम्, सकल एव पक्ष इत्यर्थः ।

‘त्रिभागहीनं’ पञ्चमीमारभ्येत्यर्थः ॥ ‘त्रिभागं’ दशमीमारभ्य ।

‘अर्धं’ पक्षस्याष्टमीमारभ्येत्यर्थः ।

तथा^२

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

(1) ‘पुराणे’ इति स्मृतिचन्द्रिका, ८८; ‘ब्रह्माण्डपुराण’ इत्य-
परार्कः, (४२४)

(2) अपरार्कः, ४२३—‘अत्र पूर्णमास्यन्तमासाभिप्रायेण प्रोष्ठपद्या
अपरपक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्ष उक्तः । त्रिभागहीनपक्षेऽपि प्रत्यहं श्राद्धं कार्यम् । पक्षमिति
द्वितीयावशादत्यन्तसंयोगावगमात् ।

(3) ‘ब्रह्मपुराणम्’ इत्यपरार्कः (४२४)

‘तावच्छ्राद्धस्य काल’ इति, यस्य कुतश्चिन्निमित्तात् कन्यागतापरपक्षे श्राद्धं न निष्पन्नम्, तं प्रति यावत्तुलास्थः सविता तावान् श्राद्धकालो विहित इत्यर्थः ।

भविष्यपुराणे

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितॄणां तु महालये ॥

‘महालये’ कन्यागतापरपक्षे ।

ब्रह्मपुराणे

श्राद्धं विषुवतोः कुर्यात् तथा चायनयोर्द्वयोः ।

दिनलोपे व्यतीपाते ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

‘दिनलोपः’ यस्मिन्नहोरात्रे दिनत्रयस्पर्शः ।

तथा

युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते ॥

वायुपुराणे

पित्र्यदानाय मृले स्यूरष्टकास्त्रिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्या यूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥

शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।

अन्वष्टका पितॄणां वै नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः ।

आसु श्राद्धं च यः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥

क्षिप्रं प्राप्नोति श्रेयांसि परत्रेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु ह्यपूजिताः ॥

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परत्रेह च नित्यशः ॥

‘मूले’ आदौ, प्रधानस्थान इति यावत् । अष्टकाया-
स्तिथिपूर्वोभयरूपत्वात् देवपितृपूजाऽवश्यं कर्तव्या ।

ब्रह्मपुराणे

ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां तु शकैः संतर्पयेत् पितॄन् ।

प्राजापत्यां द्वितीयायां मासैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।

वर्षासु मेध्यशकैस्तु चतुर्थ्यमेव सर्वदा ॥

‘शुद्धैः’ प्रशस्तैः । अत्र च शाकादिविकल्पः शाखा-
भेदव्यवस्थितः ॥

देवलः

अयुग्मास्तिथयः सर्वा युग्माभ्यः प्रतिपूजिताः ।

कालनः पूजिनौ मासौ माघप्रोष्ठपदावुभौ ॥

पक्षयोः शुक्लपक्षाद्वि बहुलः श्राद्धपूजितः ।

उक्ता तिथिपरीक्षेयं नक्षत्रेषु प्रचक्षते ॥

उत्तराः श्रवणस्तिष्यो मृगशीर्षं प्रजापतिः ।

हस्तः शतभिषक् स्वातिश्चित्रा पित्र्यमथाश्विनम् ॥

नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैतानि तु पैतृके ।

अपराणि च नक्षत्राण्युच्यन्ते कारणैः क्वचित् ॥

यस्मिन् गुणोदितं विप्रं पात्रभूतमवाप्नुयात् ।

श्राद्धस्य पूजितः कालः भवेत्स एव वा पुनः ॥

‘उत्तराः’ तिस्रः । ‘प्रजापतिः’ प्रजापतिदेवत्या
रोहिणी । ‘पित्र्यं’ मघा । ‘आश्विनं’ अश्विनी । ‘अपराणि’
घनिष्ठादीनि । ‘कारणैः’ माघपञ्चदशीयोगादिभिः ॥

हारीतः

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ तु न कालमवधारयेत्^१ ।

पितॄणामतिरेकोऽयं मासि कार्यो ध्रुवः स्मृतः ॥

(१) ‘तीर्थे’ वेण्यादौ, ‘द्रव्योपपत्तौ’ अलभ्यश्राद्धीयद्रव्यप्राप्तौ च
अमावास्यापराह्णादिरूपः कालो न प्रतीक्षितव्यः (श्राद्धचन्द्रिका, पृ. १०)

पात्रं वा ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ।

अष्टका ये चाभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः ॥

‘न कालमवधारयेत्’ अमावास्याऽपराह्णादिकं न प्रतीक्षेतेत्यर्थः । ‘अतिरेकः’ अधिकः अष्टकादिरपि, ‘ध्रुवः’ आवश्यक इत्यर्थः ॥ ‘अष्टका’ इत्यादि, मासि कार्या अमावास्याश्राद्धादयः ।

पैठीनसिः

कः श्राद्धकालो देशो द्रव्यं द्विजातय इति ॥

‘देशो’ वाराणसी । ‘द्रव्यं’ खड्गमांसादि ।

‘द्विजातिः’ पङ्क्तिपावनादिः ।

शातातपः

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरस्त्वीहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।

तस्मादद्यात्सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

‘नवोदके’ वर्षादौ । ‘ब्राह्मणेषु’ प्राप्तेष्विति शेषः ।

मनुः । [३, २७३ - २७४]

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य तु^१ ॥

‘प्राक्छाये कुञ्जरस्य’ प्राच्यां दिशि गतायां हस्ति-

च्छायायाम् ॥

वसिष्ठः [११, ३९ - ४०]

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

(१) ‘प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां छायायामपराह्णेतरे काल इत्यर्थः—

मेघातिथिः

मधुमांसैश्च शालैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

शङ्खलिखितयमाः

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

विष्णुः [७८, ५२ - ७३]

[अपि] पितृगीते गाथे भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं^१ वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य वा ॥

पैठीनसिः

छागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ॥

इति पितरः समुदीक्षन्ते ॥

‘सर्वलोहेन’ सर्वतो लोहितवर्णेन छागेनेत्यर्थः ॥

तथा हविष्यप्रस्तावे देवलः

‘छागो वा सर्वलोहितः’ इति ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २६१]

यद्दाति गयास्थश्च सर्वमानन्यमुच्यते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥

शङ्खः

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

(1) ‘सकलं मास’मिति केशववैजयन्ती पठति ।

ब्रह्मपुराणे

आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।
 प्रावृष्टतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ॥
 विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ॥
 काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
 तस्मात्तां तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥
 मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ।
 ग्रासमात्रं परगृहाद्व्यक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥
 भिक्षामात्रेण यः प्राणान्संधारयति वा स्वयम् ।
 यो वा संवर्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
 श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसंचितैः ।
 त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥
 नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते ।
 यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

अत्र च त्रयोदशीविषयानेकवाक्यपर्यालोचनया
 प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयोदश्यां पुत्रिणाऽपुत्रिणा वा पिण्ड-
 सहितश्राद्धमेवावश्यं कर्तव्यमिति गम्यते । मघायुक्तायां
 तु तस्यामेव ज्येष्ठपुत्रवत्ता पिण्डरहितं श्राद्धं कर्तव्यम् ।
 कन्यागतापरपक्षाधिकारे—

तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते ।
 ऋक्षे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणवचनात् । यत्तु 'युवमारिणश्च भवन्ति' इत्यादि-
 निन्दाश्रवणं तद्वक्ष्यमाणत्रयोदश्युपविद्धकाम्यश्राद्धप्रयोग-
 विषयम् ॥

पार्वणश्राद्धविध्यनन्तरं मनुः [६, २८९ - २८२]

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥

न पैतृकयज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

‘त्रिरब्दस्य’ संवत्सरे वारत्रयम् । अयं च साग्निरग्नि-
साधारणः । संवत्सरमध्ये यदवश्यकर्तव्यत्वेनोक्तं पार्वण-
श्राद्धं कुतश्चिद्द्रव्याद्यसंभवादेर्निमित्तादसंपत्तावनुकल्पः ॥
पाञ्चयज्ञिकं तु पञ्चयज्ञान्तर्गतश्राद्धं यत्तत्प्रतिदिनमुदकादि-
नापि कर्तव्यम् । अत एव पार्वणश्राद्धमभिधाय देवलेनापि—

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं क्वचित् ।

द्विश्चतुर्वा यथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

इति शक्तिसंभवासंभवतारतम्येन बहवः कल्पाः प्रद-
दिताः । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु त्रिरनुष्ठीयेमानं श्राद्धं कन्या-
कुम्भवृषस्थेऽर्के यस्यां कस्यां च तिथौ कर्तव्यम् । आहिता-
ग्निनापि तु तत्रापि दर्श एव । यस्मात् श्राद्धाङ्गपैतृयज्ञिक-
शब्दोपात्ताग्नौ करणहोमाङ्गभूतो दक्षिणाग्निर्न दर्शव्यतिरेके-
णान्यदस्ति । निमित्तान्तरात्तदष्टकादिश्राद्धं तद्यतः कुतश्चि-
द्विप्रपाण्यादि निष्पाद्याग्नौ करणाङ्गमेव कार्यम् ॥

देवलः

मानवः श्राद्धकल्पोऽयं मनुना समुदाहृतः ॥

बहुपिण्डाष्टकासु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् ।

द्विश्चतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

यमः

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमानन्त्यमुच्यते ॥

विष्णुः [७७, ८-९]

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥
राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।
गुणवत्सर्वकामोऽयं पितॄणामुपतिष्ठते ॥

शातातपः

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न कुर्वीत कदाचन ॥

आपस्तम्बः [१, १६, २३-२४]

न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीतान्यत्र राहुदर्शनात् ॥

मनुः [३, २८०]

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते^१ ॥

(१) 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इति श्राद्धस्य ध्वंसनसामान्यात् राक्षसी चासौ मन्वादिभिः कथिता । तथा सन्ध्ययोरुभयोश्चैवाचिरोदित इति रात्र्यादौ निषेधं कुर्वन्नप्य-
राह्यादन्यत्रापि तिथिच्छेदग्रहणादपेक्षया श्राद्धमस्तीति शपयति मासानुमासिकश्राद्धाद्य-
संभवेन (गोविन्दराजः)

॥ ४ ॥

॥ अथ काम्यश्राद्धकालाः ॥

तत्र काम्यायनः

अथ काम्यानि भवन्ति । स्त्रियः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म । अश्वास्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः । पुत्राः पञ्चम्याम् । षष्ठ्यां द्यूतक्रद्धिः । कृषिः सप्तम्याम् । अष्टम्यां वाणिज्यम् । एकादश्यां नवम्याम् । परिचारिका एकादश्याम् । द्वादश्यां धनधान्यम् । कुप्यं ज्ञानिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्याम् । युवानस्तस्मिन् म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् । अमावास्यायां सर्वम् ॥

मनुः¹

कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांल्लभते सुतान् ।
कन्यकास्तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु² ॥
एकादश्यां तथा ऋद्धिं³ ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपं च रजनं कुप्यमेव⁴ च ॥

(1) इमे श्लोकाः मनुस्मृतिव्याख्यातृभिः मेधातिथिगोविन्दराजकुल्लकादिभिर्न धृता व्याख्याताश्च । दाक्षिणान्यकोशेषु परं वर्तन्ते, व्याख्याताश्च नन्दिन्याख्यायां व्याख्यायाम् ॥

See J. Jolly's Notes to his edition of *Mānava Dharma Sāstra* (p. 298)

(2) 'चातुरं तथा' इति नन्दिनीपाठः ।

(3) 'तथा रूप्यं' इति नन्दिनीपाठः

(4) रूप्यमेव-इति नन्दिनीपाठः

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः^१ ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 पक्षत्यादिषु निर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान्^२ ।
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समश्नुते ॥

‘वन्दिनः’ स्तावकान् । सद्यो भवतीति यावत् । ‘द्युतं’
 द्यूतजयम् । ‘कुप्यं’ सुवर्णरजनातिरिक्तं ताम्रादिधनम् ।
 ‘पक्षत्यादि’ इति, पक्षतिः प्रतिपत्, प्रतिपदादितिषिफलं
 शोभनममावास्यायामित्यर्थः ।

आपस्तम्बः [२, १६, ६-२१]

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति ।
 कर्तुंस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रिय-
 माणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते । द्वितीये स्तेनाः । तृतीये
 ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् । पञ्चमे पुमांसो बह-
 पत्यो न चानपत्यः प्रमीयते । षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलः ।
 सप्तमे कर्षे राद्धिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकखुराः ।
 दशमे व्यवहारे राद्धिः । एकादशे कृष्णायसत्रपुसीसम् ।
 द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीया-
 पत्यो युवमारिणः [भवन्ति] । चतुर्दश आयुधे राद्धिः ।
 पञ्चदशे पुष्टिः ॥^३

‘सततं श्राद्धं कुर्वन्नाप्नोति’ इत्यधिकारे—

(1) ‘पुत्रप्रजाः’ इति नन्दिनी.

(2) Omitted in Jolly's Notes. See Chowkhamba edn. of
 मनुस्मृति, p. १११.

(3) ‘अध्वशीलः’ पान्थः । ‘अक्षशीलः’ कितवः । ‘राद्धिः’ सिद्धिः ।
 ‘एकखुराः’ अश्वादयः । ‘व्यवहारो’ बाणिज्यं शास्त्रपरिज्ञानं वा । ‘आयुधे राद्धिः’
 वस्त्रमात्रे जयः ॥ (उज्ज्वला).

विष्णुः [७८, ३६ - ५०]

गृहेष्वभिरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि^१ । कन्यां वरदां^२
द्वितीयायाम् । सर्वान्कामांस्तृतीयायाम् । यशश्चतु-
र्थ्याम् । [सुरूपान् सुतान्] पञ्चम्याम् । द्यूतविजयं
षष्ठ्याम् । ^३कृषिं सप्तम्याम् । ^४वाणिज्यमष्टम्याम् । पशू-
न्नवम्याम् । वाजिनो दशम्याम् । पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विन्
एकादश्याम् । कनकरजते द्वादश्याम् । सौभाग्यं
त्रयोदश्याम् । सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् । शस्त्रहतानां
श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता ॥

^५“श्राद्धं कुर्याद्” इत्यधिकारे—

हारीतः

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं शस्त्रहतानामारोग्यकामः । नवमीं सेनामभि-
जेतुकामः । दशमीमन्नकामः । एकादशीं वृद्धिकामः । द्वादशीं
श्रीकामः । त्रयोदशीं यशस्कामः । चतुर्दशीं भूतिकामः
स्वस्तिकामो वा । अमावास्यां सर्वकामः ॥

^५पैठीनसिः

पञ्चम्यां पुत्रकामो यजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां
वृद्धिकामः । अष्टम्यामन्नायकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्चस-
कामः । दशम्यां सर्वकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां
क्षेत्रकामः । त्रयोदश्यां स्त्रीवशित्वम् । चतुर्दश्यां शस्त्रेण
हतानाम् । सर्वकामोऽमावास्यायाम् ॥

(१) ‘गृहमभिरूपाः स्त्रियः’ इति मु. वि.

(२) ‘वरदा’ अभीष्टप्रदाम् । ‘कन्या’ जामातृश्च । (वैजयन्ती)

(३) ‘कृषिं’ कृषिफलम् ।

(४) ‘वाणिज्यं’ क्रयविक्रयफलम् ।

(५) हेमाद्रिः, २६३.

ब्रह्मपुराणे

श्राद्धं तु पौर्णमास्यां च कृत्वा पूर्णफलं लभेत् ।
 प्रतिपद्यर्थलाभाय द्वितीयार्थाय चापरा ॥
 तृतीयायां वरार्थाय शत्रुनाशाय चापरे ।
 पञ्चम्यां-धनलाभाय श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 षष्ठ्यां तु बालरक्षार्थं सप्तम्यां बन्धुवृद्धयोः ।
 वृद्धिकामस्तथाष्टम्यां स्त्रीकामो नवमेऽहनि ॥
 दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी संतत्यर्थी तथापरे ।
 द्वादश्यां जयलाभाय त्रयोदश्यां विभूतये ॥
 प्रायानशनशस्त्राग्निविषोद्वन्धकिनां तथा ।
 चतुर्दश्यां तु कर्णव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥
 अमावास्यां तु स्वर्गाय भक्त्या संतर्पयेत् पितृन् ॥

अत्र च यत्तिथिफलनानात्वं तदधिकारिभेदेन बोद्ध-
 व्यम् । यत्र च स्तैन्ययुवमारित्वादिरपत्यदोषः श्रूयते,
 तत्राप्यनपत्यतया तद्द्वेषसहितापत्यमात्रार्थिनोऽधिकारः ॥

मनुः [३, २७७]

युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ।
 अयुक्षु तु पितृनर्चन्^१ प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्^२ ॥

यमः

युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्चन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥

(1) 'कुर्वन्' इति मूलमातृकायाम् । 'अर्चन्' इति मेधातिथिप्रभृतयः ।

(2) युग्मासु तिथिषु (द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु) श्राद्धं कुर्वन्, सर्वानभि-
 लषितान् कामानवाप्नोति । अयुग्मादिषु तिथिषु (प्रतिपत्तृतीयाद्यासु) अयुग्मेषु
 नक्षत्रेषु (अश्विनीकृत्तिकादिषु) श्राद्धेषु पितृन् पूजयन्, सुतधनादिपरिपुष्टां संततिं
 प्राप्नोति ॥ (गोविन्दराजः)

याज्ञवल्क्यः [९, २६५-२६८]

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 पुत्रं श्रैष्ठ्यं ससौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभान् ।
 प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीस्तथा ।
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं विद्यां^१ भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रदास्यति^२ ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानापनुयादिमान् ।
 आस्तिकः श्रद्धानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ सर्वदाप्रतिहताज्ञाशालिता^३ ।

विष्णुः [७८, १-३७]

सततमादित्यदिने श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति ।
 सौभाग्यं चान्द्रे । समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान्
 बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं शौक्रे । जीवितं शनैश्चरे ।
 स्वर्गं कृत्तिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चसं सौम्ये ।^४
 कर्मणां सिद्धिं रौद्रे । सुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । श्रियं
 सार्षे । सर्वान् कामान् पैत्र्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्यम्णे
 ज्ञानिश्रैष्ठ्यं हस्ते । सुरूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । वाणि-
 ज्यसिद्धिं स्वातौ । कनकं विशाखासु । मित्राणि मैत्रे ।
 राज्यं शाक्रे । कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सर्वान्
 कामान् वैश्वदेवे । श्रैष्ठ्यमभिजिति । सर्वान् श्रवणे । लवणं
 वासवे । आरोग्यं वारुणे । कुप्यद्रव्यमाजे । गृहमा-
 हिर्बुध्न्ये । गाः पौष्णे । तुरगानाश्विने । जीवितं याम्ये ।

(१) ‘वेदो’ इति मिताक्षरापाठः । ‘विद्या’ इति विश्वरूपः ।

(२) ‘संप्रयच्छति’ इति मिता. पाठः । ‘परिवेषयेत्’ इति विश्वरूपः ।

(३) ‘स्वर्गं’ निरतिशयसुखम् । ‘श्रैष्ठ्यं’ शक्तिषु । ‘सौभाग्यं’ जनप्रियता ।

‘समृद्धिः’ घनादेः । ‘भिषक्सिद्धिः’ औषधफलवाप्तिः ॥ (मिताक्षरा)

४ ‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रं’ आर्द्रा । ‘सार्षे’ आश्लेषा ।

ब्रह्मपुराणे

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् भरण्यामायुरुत्तमम् ।
 कृत्तिकायां विज्वरत्वं श्राद्धकृत् समवाप्नुयात् ॥
 प्राजापत्ये प्रजां पुष्टिं सौमे चौजः सुशोभनम् ।
 आर्द्रायां क्रूरसिद्धिं तु पुत्रान् चेष्टान् पुनर्वसौ ॥
 तिष्ये सुतान् वीरधर्मान् सार्षे च लभते धनम् ।
 ज्ञातिश्रैष्ठ्यं मघास्वेव भाग्ये सौभाग्यमुत्तमम् ॥
 दानशक्तिमथार्यम्णे हस्ते श्रैष्ठ्यं महर्द्धिमत् ।
 त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यं स्वातौ वाणिज्यमुत्तमम् ॥
 विशाखायां शुभान् पुत्रान् मैत्रे चात्याहतां गतिम् ।
 आधिपत्यं तु ज्येष्ठायां मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥
 आषाढासु यशोलाभमुत्तरासु विशोकताम् ।
 श्रवणेन गतिं पुण्यां धनिष्ठासु धनं बहु ॥
 वारुणेन कृषेर्वृद्धिं विशाखे चाविकं बहु ।
 बह्वीर्गाश्चोत्तरायां च पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
 इति संचिन्त्य योगेन विधिना साधयेच्च यत् ।
 स तस्मिन् दिवसे श्राद्धे भक्त्या संतर्पयेत् पितॄन् ॥

॥ ५ ॥

॥ अथ श्राद्धदेशाः ॥

तत्र विष्णुः [८५, १-६७]

अथ पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम् । जपहोमतपांसि च ।
पुष्करे स्नातमात्रः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव
गयाशीर्षे । वटे^१ । अमरकण्टके । वराहपर्वते । यत्र कचन
नर्मदातीरे । यमुनातीरे । गङ्गायां विशेषतः । कुशावर्ते ।
[विन्दुके] बिल्वके । नीलपर्वते । कनखले । कुब्जाम्ने ।
भृगुतुङ्गे । केदारः । महालये । नडन्तिकायाम् । सुगन्धायाम् ।
शाकंभर्याम् । फल्गुतीर्ते । महागङ्गायाम् । तण्डुलिका-
श्रमे [त्रिहलिकाश्रमे] । कुमारधारायाम् । प्रभासे । यत्र
कचन सरस्वत्यां विशेषतः ।

१. 'वटे' अक्षयवटे । 'वराहपर्वते' वराहाकारे पर्वतविशेषे । 'कुशावर्तः'
न्यम्बकगिरिस्थितो गोदावरीप्रभवः । 'विन्दुके' दक्षिणदेशस्थतीर्थविशेषे ।
'बिल्वक' इति पाठस्तैवेव । 'कुब्जाम्ने' उत्कलदेशस्थं क्षेत्र, गङ्गाद्वारस्थं वा ।
'भृगुतुङ्गे' अमरकण्टकसमीपस्थो विन्ध्यापादः । 'केदारः' उत्तरपर्वतस्थः ।
'महालयः' पर्वतविशेषः । 'नडन्तिका' नद्यभियुक्तभ्यो ज्ञेया । 'सुगन्धा'
नदी सौगन्धिकनगसमीपस्था । 'फल्गुतीर्थ' गयास्थम् । 'त्रिहलिकाग्रामः',
'तण्डुलिका' इति पाठः, शालग्रामः । काश्मीरदेशे क्रौञ्चपर्वते कुमारशक्ति-
प्रहारेण जलधारा निर्गतास्ति सा 'कुमारधारा' । दक्षिणदेशे इषुपातक्षेत्रे वा ।
'अगस्त्याश्रमः' पुष्करसमीपे सरस्वतीतीरे । 'कण्वाश्रमो' मालिनातीरे ।
'श्रीपर्वतो' दक्षिणदेशस्थः श्रीशैले मल्लिकार्जुनस्थानम् । 'कालोदक' यामुनस्तीर्थ-
विशेषः । 'उत्तरमानसं' केदारोत्तरपर्वतस्थम् । 'वडवा' तीर्थविशेषो दक्षिणस्थः ।
'मतङ्गवापी' गयादक्षिणभागस्था । 'विष्णुगद' गयामध्यस्थितम् । 'ओसजं'
शूर्पारकं दक्षिणदेशस्थं तीर्थम् । 'स्वभावा' रघुनाथश्रीकृष्णादीना जन्मस्थानानि ।
'निकुञ्जा' वृन्दावनवर्तीनि भगवत्कीडास्थानानि लताग्रहाणि । 'मनोशाः'
दुलभीचत्वरादयः ॥ (वैजयन्ती)

गङ्गातीरे प्रयागे च सरस्वत्यां विशेषतः ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

अगस्त्याश्रमे । कण्वाश्रमे । कौशिक्याम् । सरयू-
तीरे । शोणस्य ज्योतिषायाश्च संगमे । श्रीपर्वते । कालोदके ।
उत्तरमानसे । [वडवायाम् ॥] मतङ्गवाप्याम् । सप्तार्धे ।
विष्णुपदे । स्वर्गमार्गपदे । गोदावर्याम् । [गोमल्याम् ॥]
वेन्नवत्याम् । [विपाशायाम् । वितस्तायाम् ॥] शतद्रुतीरे ।
चन्द्रभागायाम् । ईरावत्याम् । सिन्धोस्तीरे । दक्षिणे
पञ्चनदे । औसजे । एवमादिष्वन्येषु तीर्थेषु । सरिद्वरासु ।
सर्वेष्वपि संगमेषु । प्रभवेषु । पुलिनेषु । प्रस्रवणेषु ।
पर्वतेषु । निकुञ्जेषु । वनेषु । उपवनेषु । गोमयेनोपलिप्त-
गृहेषु । मनोज्ञेषु । अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

‘प्रभवेषु’ नदीनामुत्पत्तिदेशेषु । ‘सरिद्वरासु, संगमेषु’
इति प्रस्तुत्य ‘प्रभवेषु’ इत्यभिधानात् । ‘पुलिनं’ नदी-
तोयोत्थितः प्रदेशः । ‘प्रस्रवणं’ निर्झरः । ‘निकुञ्जो’
लतादिबेष्टितप्रदेशः । ‘उपवनं’ गृहवाटिका । ‘मनोज्ञं’
रमणीयम् ।

शङ्कः

यद्वाति गयास्थञ्च प्रभासे पुष्करेषु च ।

प्रयागे नैमिषारण्ये सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥

गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमरकण्टके ।^१
 नर्मदाबाहुदातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥
 कुरूणां च कुरूक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
 सप्तर्षे वृष्णिनूपे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥

देवलः

आद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
 कुरूक्षेत्रं प्रयागश्च च नैमिषं पुष्कराणि च ॥
 नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ॥
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ।
 'विविक्तं' विजनम् ॥

बृहस्पतिः [आद्ध, ६६-६७, ५१]

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राभ्ररकापातभीरवः ।
 गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति
 करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्तं तथैव च ।
 पालयिष्यति वार्धक्ये आद्धं दास्यति चान्वहम् ॥
 गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥
 ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
 दृष्ट्वैतानि पितॄन्श्चार्यं वंशान् विंशतिमुद्धरेत् ॥

(1) शङ्खस्मृतावपि—

गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमरकण्टके ।
 नर्मदाबाहुदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
 सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयता ब्रजेत् ॥
 इति हेमाद्रिः, १६१-१६२

(2) हेमाद्रिः, १६१

वायुपुराणे [७७, ९६-९९, १०१-१०६, १०८-१०९]

‘गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयागृध्रवटे चैव श्राद्धं दत्तं महाफलम् ॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृते ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः^१ ॥
 ख्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनम् ।
 एवं पञ्चवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
 यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनम् ।
 तृतीयायां तथा पादे^२ निश्चीवायाश्च मण्डले ॥
 महाहृदे च कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ।
 मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥
 बहून् वर्षगणांस्तप्त्वा तपस्तीर्थेषु दुश्चरम् ।
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥
 नाम्ना कनकनन्देति तीर्थं जगति विश्रुतम् ।
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं याति स्वशरीरेण मानवः ।
 दत्तं चापि सदा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ॥
 स्नात्वा ऋणत्रयं तत्र निक्षिणोति^३ नरोत्तमः ।
 मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं निर्वर्तयेत्ततः ॥
 उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ।

(1) ‘गङ्गाया’ इति मु. पाठः (आनन्दाश्रमकोशे, २८८)

(2) ‘मासचक्षुषा’ इति मु. पाठः, पृ. २७९

(3) ‘निःस्वरे पावमण्डले?’ इति मु. पाठः

(4) ‘त्रैलोक्यविश्रुतम्’ इति मु. पाठः (पृ. २८९)

(5) ‘यान्ति कामचारा विहङ्गमाः’ इति मु. पाठः

(6) ‘निष्क्रिणाति’ इति मूलमातृकायाम् .

(7) मुद्रितवायुपुराणे न दृष्टोऽयमर्थः ।

तस्मिन्निर्वर्तयेच्छाद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ॥
कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ।

मन्स्यपुराणे [२२, १०-१२]

नन्दाथ ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरीषु च ।
तथा ^१चित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमम् ॥
गङ्गासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् ।
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वच्छतद्रुसलिलोद्गमः ^२ ॥

तथा [२२, १६-१८]

कृत्तशौचं महापुण्यं सर्वपापनिषदनम् ।
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ॥
तीर्थमिक्षुमती नाम पितृणां दुर्लभं मदा ।
संगमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरस्सदा ॥

तथा [२२, २०]

यमुना देविका काली चन्द्रभागा ह्यद्वती ।
नदी धेनुमती ^३ पुण्या परा वेन्नवती तथा ॥

तथा [२२, २२-२६]

नीलकुण्डमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ।
तथा ^४भद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ॥
मन्दाकिनी तथाऽच्छोदा विपाशा च सरस्वती ।
^५तीर्थं मित्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महाफलम् ॥

६

(1) 'मित्रपदं' इति मुद्रितमात्रये, पृ. ३७

(2) 'सलिले हृदे' इति मु. मात्रये.

(3) 'धेनुमती' इति मु. मा.

(4) 'भद्रसरः' इति पाठान्तरम्

(5) 'पूर्वमित्रपद' इति . पृ. ३८

प्रियानन्दी महाकालस्तथा कालञ्जरं शुभम् ।
 वंशोज्जेदं हरोज्जेदं गङ्गोज्जेदं महालयम्^२ ॥
 भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाद्वारमेव च ॥
 गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ॥

[तथा]-^१ २२, २७-२९]

ओंकारं पितृतीर्थं च कावेरी कपिलोदकम् ।
 संभेदश्चण्डवेगायास्तथैवाऽमरकण्टकम् ॥
 कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ।
 शुक्रतीर्थं च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ॥
 सर्वव्याधिहरं पुण्यं फलं कोटिशताधिकम् ।

तथा [२२, ३०-७६]

कायावरोहणं नाम तथा चर्मण्वती नदी ।
 गोमती वरणा तद्वत्तीर्थमौशनसं भवम्^३ ॥
 भैरवं भृगुतुङ्गं च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ।
 तीर्थं वैनायकं नाम 'वत्सेश्वरमतः परम् ॥
 परं तथा पापहरं पुण्या च तपती नदी ।
 मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसंगमस्तथा ॥
 महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ।
 तथा वेणानदी पुण्या महाशालस्तथैव च ॥
 महारुद्रं महालिङ्गं दशार्णा च नदी शुभा ।
 शतरुद्रा शताहा च तथा विष्णुपदं परम् ॥

(१) 'प्रियानन्दी' इति मु. मा.

(२) 'महाफलम्' मु. मा.

(३) 'तीर्थमौशनसं पर' इति मु. मा., वृ. ३८

(४) 'भद्रेश्वरमतः परम्' इति मु. मा.

अङ्गारवाहिका तद्वन्नदौ द्वौ शोणधर्धरौ ।
 कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी शुभा ॥
 एतानि पितृनीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ।
 आद्धमेतेषु यद्वत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् ॥
 द्रोणी वाटनदी ^१धारासरः क्षीरनदी तथा ।
 द्वारका कृष्णतीर्थं च तथार्बुदसरस्वती ॥
 नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकन्यका ।
 धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
^२गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः ।
 एतेषु पितृनीर्थेषु आद्धमानन्त्यमुच्यते ॥
 तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनार्दनः ।
 यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेघलायां व्यवस्थितः ॥
 तथा मन्दोदरीतीर्थं यत्र चम्पा नदी शुभा ।
 तथा सामलनाथश्च महाशालवती ^३ तथा ॥
 पयोष्णीदक्षिणे तीरे देवदेवेश्वरं तथा ।
 कोटीश्वरं तथा देव रेणुकायाः समीपतः ॥^४
 तत्र कोटं च साकोटं तथा जल्पेश्वरं महत् ^५
 अर्जुनं त्रिपुरेशं च ^६ सिद्धेश्वरमतः परम् ॥
^७शैलेशं श्रीकरं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ।
 महेन्द्रं च महापुण्यं तथा श्रीरङ्गसंज्ञितम् ॥

(1) धारानारिर्ध्वानदी—मु. मा.

(2) This should come earlier, as in the printed *Mātsya*.

(3) 'महाशालवती' मु. मा., १८

(4) Missing in the printed *Mātsya*

(5) 'चक्रवाक (चक्रकोट) चर्मकोट तथा जल्पेश्वरं महत्' इति मु. मा., १८

(6) 'त्रिपुरेश्वर' इति मु. मा.

(7) 'शैलेशं शाकरं तीर्थं' इति मु. मा., १८

एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलमश्नुते ।^१
दर्शनादपि चैतानि सर्वपापहराणि वै ॥
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ।
भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी वज्जुला नदी^२ ॥
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ।
त्र्यम्बकं नाम तीर्थं तु सर्वतीर्थनमस्कृतम् ॥
यत्राऽऽस्ते भगवान् भीमः स्वयमेव जनार्दनः ॥^३
श्राद्धमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिगुणं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि ^४व्रजन्ति शतधा द्विजाः ॥
^५श्रीपर्णी च नदी पुण्या व्यासनीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी नाम शिवधारा तथैव च ।
^६भवतीर्थं च विख्यातं पम्पातीर्थं तथैव च ॥
पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलापुरमलं तथा ।
^७अङ्गारभूतं विख्यातमानर्नकमलम्बुसम् ।
आम्रान्तकेश्वरं चैव तद्वत्काम्रकं परम् ।
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं ^८पुरश्चन्द्रं पृथुदकम् ॥
सहस्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी ।
रामाधिवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसंज्ञकम् ॥^९
इन्द्रनीलं महानादं तथा च प्रियमेलकम् ।
एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकान्यपि ॥

- (१) 'फलदं श्रुत'मिति मु. मा.
- (२) 'कुङ्कुमला नदी' इति मु. मा.
- (३) 'भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः' इति मु. मा.
- (४) नश्यन्तीति मु. मा, ३८
- (५) 'श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयतीर्थमनुत्तमम्' इति मु. मा. पाठः.
- (६) 'भवतीर्थं च' मु. मा.
- (७) 'अङ्गभूतं च विख्यातमामर्नकमल[म् नन्दकमल]म्बुसम्' इति मु. मा.
- (८) 'कृष्णचन्द्रं', 'पृथुचन्द्रं', 'पुरश्चन्द्रं' इति पाठभेदाः मुद्रितमात्स्ये द्रष्टा.
- (९) 'सौमित्रिसंज्ञकः', इति मु. मा.

एतेषु सर्वदेवानां साभिध्यं पश्यते यतः ।^१
 दानमेतेषु सर्वेषु भवेत्कोटिशताधिकम् ॥
 बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ।
 तीर्थं पाशुपतं नाम वटी पर्पटिका^२ तथा ॥
 आद्धमेतेषु दत्तं च कोटिकोटिशतोत्तरम् ॥
 तथैव पितृतीर्थं च यत्र गोदावरी नदी ।
 युता लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलावहा ॥
 जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं रामायतनमुत्तमम् ।
 प्रतीकस्य भयाद्भिन्ना यत्र गोदावरी नदी ॥
 तीर्थं तद्व्यकव्यानामप्समरोऽयुतसंयुतम् ।
 आद्वाप्तिकार्यं दानं च तत्र कोटिशताधिकम् ॥
 तथा सहस्रलिङ्गं च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
 सेन्द्रफेना नदी पुण्या यत्रेन्द्रः त्वेदितः पुरा ॥
 निहृत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
 तत्र दत्तं नरैः आद्धमनन्तफलदं भवन् ॥
 तीर्थं तु पुष्करं नाम मालग्रामं तथैव च ।
 शोणपातश्च विख्यातो यत्र वैश्वानरालयम् ॥
 तीर्थं सारस्वनं नाम स्वामितीर्थं तथैव च ।
 मल्लन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 वैदर्भा चाऽथ वेगा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ॥

- (१) 'दृश्यते' इति मु. मा.
- (२) 'पार्वतिका', 'पर्वतिका', 'वर्षटिका' इति शठेभदाः मु. मा. तस्ये इष्टाः
- (३) 'सुवर्मान्नजलावहा' इति मु. मा., ३९.
- (४) 'क्रमादायातमुत्तमम्' इति मु. मा.
- (५) 'पतितः पुरा' मु. मा.
- (६) 'सोमपात च' इति मु. मा.
- (७) 'मल्लन्दरा' 'मिलिन्दरा' इति शठे मु. मा. द्रष्टे (मु. ३९)
- (८) 'वैरा च' इति मु. मा.

कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरो गिरिः ।
 एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ॥
 लोहवण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ।
 विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा 'नन्दातटं शुभम् ॥
 कुञ्जाम्बं च तथा तीर्थमूर्वशीपुलिनं तथा ।
 संसारमोचनं तीर्थं तत्रैव ऋणमोचनम् ॥
 एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
 अट्टहासं महातीर्थं गौतमेश्वरमेव च ॥
 तथा वसिष्ठतीर्थं च हारीनं तु ततः परम् ।
 ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हयतीर्थं तथैव च ॥
 पिण्डारकं च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ।
 घण्टेश्वरं च बिल्बं च नीलपर्वतमेव च ॥^१
 तथा च बदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ।
 जयन्तं विजयं चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
 श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।^२
 वैकुण्ठतीर्थं च परं भीमेश्वरमथापि वा ।
 अश्वतीर्थं च विख्यातमनन्तं श्राद्धदानयोः ॥
 तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ।
 तीर्थं वसुप्रदं नाम छागलिङ्गं तथैव च ॥
 एतेषु श्राद्धदानारः प्रयान्ति परमं पदम् ।
 तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा ॥
 'सप्तगोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेष्वनुत्तमम् ।
 तत्र श्राद्धं प्रदानन्त्यमनन्तफलमीप्सुभिः ॥

(1) 'नदीतटं' इति मु. मा.

(2) The following additional verses are found in the printed *Māṭya* (p. 9)—

तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥ तथा च बदरीतीर्थं गणनीयं तथैव च ।

(3) तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वर तथा ।

तथा [२२, ८१]

एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत्कोटिगुणमिष्यते ॥

तस्मात्तत्र प्रयत्नेन तीर्थं श्राद्धं समाचरेत् ॥

तथा

^१कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।

प्राग्दक्षिणादिशो गत्वा सर्वकामचिकीर्षया ॥^२

अत्र श्राद्धदेशत्वेन कथिननानादेशीयतीर्थस्वरूपविशेषास्तत्तद्देशनिवासिभ्योऽधिगन्तव्याः ॥^३

वायुपुराणे^१ [७८, २१-२३]

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।

उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ॥

देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि वर्जितः ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च मिन्धोरुत्तरमेव च ॥

प्रणष्टाश्चमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ।

शङ्खः

म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ सन्ध्यायां च विशेषतः ।

न श्राद्धमाचरेत् प्राज्ञो म्लेच्छदेशं न च व्रजेत् ॥

(१) मु. मात्स्ये नोपलब्धः ।

(२) Entire passage reproduced by आद्यप्रकाशः, १४३-१४८.

(३) अत्र च श्राद्धं प्रशस्तत्वेन कीर्तितानां नानादेशीयतीर्थानां स्वरूपाणि तत्तद्देशवासिभ्योऽधिगन्तव्यानि । अत्र च तीर्थादिदेशोन्वीयान्त्यादि-अवणाद्गुणस्त्वन्वयस्य एव तद्विधयो न तु तीर्थादीनामङ्गत्वस्य । अतश्च तदभावेऽपि न श्राद्धवैगुण्यमिति ध्येयम् ॥ (आद्यप्रकाशः, १४७)

(४) आद्यप्रकाशः १४७

(५) 'प्रणष्टाश्चमधर्माश्च' इति मित्रमिश्रादृतपाठः ।

॥ ६ ॥

॥ अथ हवींषि ॥

अत्र हविर्विशेषात्प्रीतिविशेषः । तत्र

मनुः [३, २६६-२७२]

यद्विधिरकालाय 'यजानन्त्याय कल्पते ।
 पितृभ्यो विधिवदत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 तिलैर्ब्रीहियवैर्मषैरन्निर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते' विधिवत्पितरो ऋणाम् ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
 औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
 षण्मासांश्छागमासेन पार्षतेनाथ सप्त तु' ।
 'अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥
 दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
 शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥
 संबत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वार्षीणसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशावार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यज्ञानि च सर्वदाः ॥

“औरभ्रं” मेषमांसम् । ‘शाकुनं’ पक्षिमांसम् ।
 ‘वृषतः’ चित्रमृगः । ‘एणः’ कृष्णसारः । ‘इडः’ शम्बरः ।

(1) ‘हविर्विधिरात्राय’ इति मेषातिषिपाठः । ‘विरात्राय’ शब्दो
 टीर्थकावचनः इति च व्याचक्ष्यते ।

(2) ‘तृप्यन्ति’ इति मेषातिषिपाठः ।

(3) ‘पार्षतेने च सप्त वै’ इति मेषातिषिः ।

(4) ‘अष्टावैषममासेन’ इति मेषातिषिः ।

‘गव्यम्’ इति पयोविशेषणम् । ‘पयसा गव्येन संबत्सरम्’ इति उशनोवचनात् । वार्षीणसस्य स्वरूपं निगमे दर्शितम्-

‘त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्षीणसं तु तं प्राहुर्याशिकाः पितृकर्मणि ॥

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

सर्वे वार्षीणसं प्रोक्तमित्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

‘महाशल्काः’ मत्स्यविशेषाः, ‘महाशल्किनो मत्स्याः’

इति यमवचनात् । ‘मुन्यन्नानि’ नीवारादीनि ॥

यमः^३

शल्यकश्चतुरो मासान् रुहः प्रीणाति पञ्च वै ।

शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ॥

अष्टौ मासान् वराहस्तु मेषः प्रीणाति वै नव ।

माहिषं दश मासांस्तु गावयं रुद्रसम्मिनान् ॥

तथा

आनन्त्याय भवेदत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया तत्र दत्तं महाफलम् ॥

तथा

यत्किञ्चिन्मधुना युक्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

उपाकृतं तु विधिना मन्त्रेणाहं तथाकृतम् ॥

‘गावयं’ गवयमांसम् । ‘रुद्रसम्मिनान्’ एकादश-
संख्यान् । ‘उपाकृतं’ मन्त्रवद्भस्मसंस्कृतम् । ‘अहं तथाकृतं’
उपाकृतमेव ॥

(१) पयोविकारः पायसम्, दध्यादि । पयःसंस्कृत आदेनः प्रसिद्धः ।
(मेषातिथिः)

(२) पिबतो यस्य त्रीणि जले स्पृशन्ति कर्णौ त्रिहो न, स त्रिभिः
पिबतीति ‘त्रिपिबः’ । (मेषातिथिः)

(३) आह्वयप्रकाशः, ५८.

(४) ‘गवयो’ गोसदृशः श्वः, तस्य मांसं ‘गावयम्’ । (आह्वयप्रकाशः, ५४)

देवलः^१

तुष्यन्ति मत्स्यैर्द्वौ मासौ त्रीन् मासान् रुक्मिर्मृगैः ॥
शाकुनैश्चतुरो मासान् पञ्च तृप्यन्ति पार्ष्णैः ॥
शशैः षाण्मासिकी तृप्तिः कौर्मैः स्यात् साप्तमासिकी ।
अष्टौ मासान् वराहेण नव तृप्यन्त्यजे हरौ^२ ।
दश माहिषमांसेन तृप्यन्त्येकादशाविकैः ॥

कात्यायनः^३

अथ तृप्तिः। ग्राम्याभिरोपधीभिर्मांसं तृप्तिः [आरण्या-
मिर्वा] तदलाभे मूलफलैरङ्गिर्वा महाज्जेनोत्तरास्तरप्यन्ति ।
छागोस्त्रमेधा आलब्धाः शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा
स्वयं मृतानां बाहृत्य पचेत् । [मासद्वयं मात्स्यैः ।
त्रीन् मासान् हरिणमृगमांसेन ॥ चतुरः शाकुनेन । पञ्च
रौरवेण । षट् छागेन । सप्त कौर्मैः । अष्टौ वराहेण । नव
मेषमांसेन । दश माहिषेण । एकादश पार्ष्णैः । [संवत्सरं
गव्येन पायसेन पयसा वा । वार्ध्वाणमस्य मांसेन च द्वादश
वर्षाणि ॥ अक्षया तृप्तिः स्वङ्गः कालशाकं लोहितच्छागो
मधु महाशल्का वर्षासु मघासु च श्राद्धं हस्तिच्छायायां च ॥

‘उत्तराः’ मूलफलादयः । ‘उन्नः’ अनङ्गान् ।
‘आलब्धाः’ कृतालम्भाः ॥^४

(१) हेमाद्रिः, ५९४.

(२) ‘अज्जेन च’ इति हे. पाठः

(३) हेमाद्रिः, ५९०-५९१

(४) हेमाद्रिः, ५९०-५९१. Words in rectangular brackets, which are omitted in the text are supplied from Hemādri: प्रोक्षणादितस्कारपूर्वकं संज्ञापनं ‘आलम्भः’ । एतत् [छागोस्त्रमेधा] पशुत्रयव्यति-
रिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादितस्कारमन्तरेणापि, स्वयं परेण वा हतानां, क्रमाद्युपाय-
व्यादितं मास श्राद्धादानुपयोगनीयम् ॥ (५९२)

विष्णुः [७०, १-१४]

[तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः] शाकैः इयामाकैः
प्रियङ्गुनीवारैः मुद्गैर्गोधूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । [द्वौ मासौ
मत्स्यमांसेन । त्रीन् मासान् हरिणेन तु । चतुरश्रोरध्रेण ।
पञ्च शाकुनेन । षट् छागेन ।] सप्त रौरवेण । अष्टौ पार्षतेन ।
नव गव्येन । दश माहिषेण । एकादश तूपरेणाजेन ।
संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा । अत्रापि पितृगीता
गाथा भवन्ति ।]

कालशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्वाणसस्य च ।

विषाणवर्ज्या ये त्वङ्गा आसूर्यं तान् लभेमहि ॥^२

‘तूपरः’ शृङ्गोत्थानकालेऽपि शृङ्गरहितः ।

पैठीनसिः

वृतेन मांसं प्रीणाति । कालशाकेन द्विमासम् । यवा-
ग्वपूपकृसरेण त्रिमासम् । मत्स्यैश्चतुरो मासान् । आजेन
मांसेन पञ्च । पायसेन षण्मासान् । शाकुनेन सप्त
मासान् । अष्टौ मासानैणेयेन । नव मासान् गव्येन ।
एकादशमासान् माहिषेण । द्वादशमासांश्छागेन ।
त्वङ्गेन त्रयोदशमासान् । सर्वलोहेन च्छागेनानन्त्यमिति ॥

‘तृप्ता भवन्ति’ इत्यनुवृत्तौ—

उशना

चतुरो मासान् कृष्णसारङ्गेण । अष्टौ मासान्
वराहेण । नवं रुक्मा । दश मेघेण ॥

(1) ‘आसूर्यं’ वाक्चन्द्रसूर्यादिपदार्थानामवस्थानं, तावत्काळं तान् एवं
लभेमहीति पितरः प्राप्यन्ते । (हेमाद्रिः, ५९५)

(2) हेमाद्रिः, ५९५

(3) हेमाद्रिः, ५९२

आपस्तम्बः [२, १६, २२-२६; २, १७, १-३]

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूल-
फलानि च । स्नेहवति त्वेवाऽग्ने तीव्रतरा [पितॄणां] प्रीति-
र्प्राधीयांसं च कालम् । तथा धर्माहुतेन द्रव्येण तीर्थे
प्रतिपन्नेन । संवत्सरं गव्येन प्रीतिः । मूयांसमतो
माहिषेण । एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं
व्याख्यातम् । खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनऽऽनन्त्यं कालम् ।
तथा शतबलैर्मत्स्यस्य मांसेन । वार्ध्राणसस्य च ॥^१

‘स्नेहवति’ घृताद्यैः, तदलाभे नैलाद्यपि । ‘तीव्रतरा’
अतिशयवती । ‘धर्माहुतेन’ न्यायोपात्तेन । ‘तीर्थे
प्रतिपन्नेन’ तीर्थयात्रा, तद्गतेन द्रव्येणेत्यर्थः । ‘खड्गो-
पस्तरणेन’ [खड्गचर्मनिर्मितामनेन] इति ।

शङ्खलिखितौ^२

धर्मेण वित्तमादाय पितृभ्यो दद्यात् ।

शङ्खः^३

आम्रान् पालेवनानिक्षून् मृद्वीकाभव्यदाडिमान् ।

विदायांश्च भरुण्डांश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् ॥

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।

दद्याच्छृङ्गादं प्रयत्नेन शृङ्गादविसकेवुकान् ॥

‘पालेवनं’ जम्बीराकारं फलं ‘बोठ’ इति काश्मीरेषु
प्रसिद्धम् । ‘मृद्वीका’ द्राक्षा । ‘भव्यं’ कर्मरङ्गम् ।

(१) मेध्यग्रहणं प्रातिपिधाना मा भूदिति । ‘शतबलिः’ बहुशस्वको
तोहिताश्वः । (हरदत्तः)

(२) हेमाद्रिः, ५२४

(३) तत्रैव, ५५०; अन्तिमश्लोकस्य पूर्वार्धं हेमाद्रौ न द्रष्टव्यम् । कस्तुर-
व्याख्यानं हेमाद्रिणा धृतम् ।

‘विदार्यान्’ कन्दान् । ‘भरुण्डाः’ जलप्रभवाः कन्द-
विशेषाः इति मञ्जरीकारः^१ । ‘केवुकं’ आर्द्रकसदृशः कन्द-
विशेषः । केवुकस्य निषेधस्तु आरण्यशाकविषयः ॥

हारीतः

क्षत्रियैस्तु मृगयायां विधिना यदुपाहृतम् ।

श्राद्धकाले प्रशंसन्नि सिंहव्याघ्रहतं च यत् ॥

मनुः [३, २५८]

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

^२अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

‘अनुपस्कृतं’ अविकृतमिति यावत् । ‘अक्षार-
लवणं’ ऊषरमृत्तिकाकृतलवणम् । यदि तु क्षारं च
तल्लवणं चेति द्वन्द्वानन्तरं नञ् संबध्यते तदोभय-
वृत्तित्वात् समासार्थगौरवं स्यात् ॥

महाभारते [अनु, १३५, ८]

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षय्यं मनुरब्रवीत् ॥

तथा

सर्वकामैः स यजते यस्मिन्नैर्यजते पितॄन् ॥

न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचन ॥

‘वर्धमानतिलं’ तिलबहुलम् ।

वायुपुराणे^३

श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितॄणां सर्वकामिकम् ।

कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

(१) गोविन्दराजकृतम्भुनिमञ्जरी ?

(२) ‘अक्षारलवण’—अत्र संदिश्यते—“किं इन्द्रगर्भो नम्बमासः,
उत नम्बमास एव ।” इति मेधातिथिः । “विशदेः क्षारादन्यलवणं सामुद्रं
केचन वा, प्रकृत्या स्वभावेन स्थितम्” इति नारायणः (मनुटीकासंग्रहे, १००)

(३) हेमाद्रिः, ५१८

इयामाका हस्तिनामानो विद्धि तान् यज्ञनिःसृतान् ।
 प्रसातिका प्रियङ्गुश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥
 एतान्यपि समानि स्युः इयामाकानां सदा गुणैः ।
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ॥
 महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिका ।
 कृष्णा श्वेता लोहिता च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥
 बिल्वामलकमृद्वीकाः पनसाम्नातदाडिमम् ।
 भव्यपारावताक्षोटम्बर्जुराग्नफलानि च ॥
 कसेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् ।
 तमालं शतकन्दं च गन्धालु शीतकन्दकम् ॥
 कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चञ्चुर्वेत्राङ्कुरस्तथा ॥
 कटफलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।
 कर्कन्धुर्मीरकं वारं तिण्डुकं मधुसाहयम् ॥
 बैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ।
 पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
 सुगन्धि मत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥
 नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

‘प्रसातिका’ प्रसाटीति मध्यदेशप्रसिद्धं धान्यम् ।
 ‘महायवाः’ वण्डयवाः ॥ ‘मधूलिका’ यावनालविशेषः ॥
 अस्या एव विशेषणं ‘कृष्णा श्वेता लोहिता च’ इति ।
 ‘अक्षोटं’ गिरिसंभवपीलुफलम् । ‘कोविदारः’ श्वेतकाञ्चनार-
 विशेषः । ‘तालकन्दं’ तालमूलीति प्रसिद्धम् । ‘शतकन्दं’
 शतावरी । ‘शीतकन्दकं’ शालुकम् । ‘कालेयं’ करालारूपं
 शाकमिति गोविन्दराजः¹ । ‘सुनिषण्णं’ चाङ्गेरीसदृशं शाकं

(1) The reference is important as it definitely places Govindarāja before Lakṣmīdhara.

जलप्रभवम् । 'सुवर्चला' सूर्यभक्ता । 'बड्बुः' बड्बु इति
प्रसिद्धं शाकम् । 'कट्फलं' कट्फलवृक्षमेव । 'कङ्कणी'
अम्लरसा द्राक्षा । 'मोचं' कदलीफलम् । 'कर्कन्धुः' बदरी-
विशेषः ।

आदित्यपुराणे

मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
आदुकर्मणि शस्त्रानि सैन्धवं अपुसं तथा ॥
'रामठं' हिङ्गु ।

मार्कण्डेयपुराणे [३२, १०]^१

यवव्रीहिसगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः ।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चातिशोभनाः ॥
'निष्पावा' बल्लाः शिम्बिसदृशा दक्षिणापथे प्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे [८०, ४२-४८]

^२भक्षान्पेय्यः करम्भं च इष्टका घृतपूरकाः ।
^३कृसरं मधु सर्पिश्च पयः पायसमेव च ॥
^४स्निग्धमुष्णं च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।
दधि गव्यं च संसृष्टं भक्षान्नानाविधानपि ॥
^५दत्त्वा न शोचति आद्रे वर्षासु च मघासु च ।
घृतेन भोजयेद्विमान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥
शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

(१) श्रीवानन्दमुद्रितकोशे

(२) 'मस्यान् धानाः करम्भाश्च' इति मु. वा. पु. २१८

(३) 'कृसरान् मधुपर्कं च' इति मु. वा. पु.

(४) 'स्निग्धांश्चापूषाश्च' इति मु. वा. पु.

(५) 'तदत्र शोचति आद्रे' इति मु. वा. पु. २१९

स्युष्म संवत्सरं प्रीता 'अषकैर्मेषकैणकैः ॥
सक्तून् लाजास्तथापूपान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ।
सर्पिस्सिद्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ॥
श्राद्धेषु तानि यो दद्यात्पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥

‘करम्भो’ दधिमिश्राः सक्तवः । ‘घृतं भूमौ समुत्सृ-
जेत्’ तथा घृतेन पात्रं पूरणीयं यथा भूमौ घृतं
क्षरतीत्यर्थः । ‘पृथुकाः’ चिपिटाः ॥

मत्स्यपुराणे

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्रीरघृतपायसैः ।
दत्तमक्षयमिन्याहुः पितरः पूर्वदेवताः ॥

हारीतः

तिलैः श्राद्धं पुष्टिकामः कुर्यात् । अपूपै ऋद्धिकामः ।
घृतगुडतिलैस्तेजस्कामः । मौभाग्यकाम आरोग्यकामो
वा परमांनन । कृसरमांसदधियवाग्भिः सर्वकामः ॥

अत्र श्राद्धद्रव्येषु यत्र फलविशेषसंयोगस्तत्र गुणफला-
र्थिनः प्रवृत्तिः । यत्र गुणसंयोगो नास्ति तेषां निन्यवदङ्गत्वा-
त्तैर्विना श्राद्धाङ्गानिष्पत्तिरेव । सामान्यतो विहितस्याभ्यव-
हरणीयद्रव्यस्य यथालाभमुपकल्पितस्य श्राद्धस्वरूपसं-
पादकत्वम् । नदलाभे त्वविहिताप्रतिषिद्धं विहितसहश-
मुपादानव्यम् । यत्तु श्राद्धप्रकरणनिषिद्धं तत्प्रतिनिधित्वे-
नापि नोपादेयम् । यत्र तु फलविशेषसंयोगस्तस्य श्राद्ध-
स्वरूपसंपादकत्वे सति तत्तद्विशेषनिष्पादकत्वमपि । यत्तु
निषिद्धं गोमहिषमांसादि फलविशेषार्थं च विहितं तत्फला-
र्थिनैर्नोपादेयम् । नातदर्थिना श्राद्धस्वरूपमात्रसंपादकत्वेन ।

(1) ‘प्रीताः कृत्तरेमंशुरेण च’ इति म. वा. पु.

यस्वत्रैव विहितं निषिद्धं च माहिषमांसादि कार्यकारिबिहि-
तद्रव्याभावे ननुपादेयम् । यत्तु तस्मिन्नेव द्रव्ये पितृतृप्ति-
कालाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं तत्तस्यैव द्रव्यावस्थाविशेषापेक्षया
व्यवस्थितं बोद्धव्यम् ।

॥ ६ आ ॥

॥ अथ विवर्ज्यानि ॥

तत्र हारीतः

अथ वज्यानि । पालङ्क्यानालिकापौतीकशिग्रुसृमुक-
बार्नाकभूस्तृणकपेष्टुमाषमसूरकृतलवणानि च श्राद्धे न
दद्यात् ॥^१

‘सृमुकं’ जलग्रभवत्वादिरशाकम् । ‘भूस्तृणकपेष्टु
ग्राम्यारण्यौ शाकविशेषौ काश्मीरेषु प्रसिद्धौ’ इति
हारीतभाष्यकारः । माषनिषेधोऽत्र गौरमाषविषयः,
‘माषास्मिलाश्च’ इति वायुपुराणे माषाणां विधानात् ॥

विष्णुः । ७०, १७-१८।

पिप्पलीसृमुकभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुरसा । सर्जकसुव-
र्चल । कृष्माण्डालाबुबार्नाकपालङ्क्यो । पोदकी । तण्डुलीयक-
कुसुम्भपिण्डालुकमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् । राजमाषा-
सुरीपर्युषितकृतलवणानि ॥^२

‘आसुरी’ राजसर्षपः ॥

(1) ‘नालिका’ नाम दीर्घनाला शिरोभागावर्धितस्वल्पतलवा जला-
द्ययोज्यया प्रसिद्धनालदन्ता वाहेः । ‘पौतीक’ पौतीक आपादकोनं पथायामिषेय
शाकम् । ‘कपेष्टः’ भारष्पांशेषः काश्मीरेषु प्रसिद्धः इति हारीतभाष्यकारः ।
‘कृतलवणानि’ कृत्रिमलवणानि ॥ (इ.म.वि, ५५६)

(2) Words in brackets supplied from the printed *Vishvasmṛiti*.

शाङ्गः

भूस्तृणं सुरसं शिग्रुं पालङ्क्यां सृमुकं तथा ।
 कूष्माण्डालाबुवार्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
 पिप्पलीं मरिचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।
 कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत् ॥
 राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।
 लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥

‘सुरसं’ तुलसी । ‘वंशाग्रं’ वंशकीरम् । ‘कोरदूषकः’
 वनकोद्रवः ।

महाभारते

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाश्चणकास्तथा ॥^१
 हिङ्गु द्रव्येषु ‘सर्वेषु अलाबू लशुनस्तथा ॥
 ‘पलाण्डुसौभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ।
 ‘कुक्कुण्डकान्यलाबूनि कृष्णं लवणमेव च ॥
 ग्राम्यवाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
 कृष्णाजं जीरकं चैव शीतपाकी तथैव च ॥
 अङ्कुराद्यास्तथा वज्र्या इह शृङ्गाटकानि च ॥
 वर्जयेन्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
 अवकुष्टावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥^७

(1) ‘वंशाग्रं’ वंशाङ्कुरः, न त्वग्रमात्रम् ॥ (हिमाद्रिः, ५५९)

(2) अनुशामनपत्रं, १३८, ३८-४१, (कुम्भपोषण मु. पु.)

(3) ‘पुलकास्तथा’ इति तत्रैव

(4) ‘शाङ्गेषु मूल्यानां लशुन’ इति मु. पा.

(5) ‘पलाण्डुः सौभाञ्जनकः’ इति मु. पा.

(6) ‘कूष्माण्डकान्यलाबूनि च’ इति मु. पा.

(7) ‘पुलकाः’ असपूर्णतण्डुलयुक्तधान्यानि । ‘हिङ्गुद्रव्येषु’ शाकादि-
 संस्कारद्रव्येषु । ‘सौभाञ्जनकः’ शिग्रुः । ‘शीतपाकी’ शाकाविशेषः ॥ (नीलकण्ठः)

‘कुक्कुण्डकानि’ कवकानि उन्नाकसमानप्रकृति-
द्रव्याणि पिण्डोपमानि । ‘कृष्णं लवणं’ सौवर्चलम् ।
‘कृष्णाजं’ कृष्णजीरकम् । ‘शीतपाकी’ काकजङ्घा ।
‘हिङ्गु द्रव्येषु’ द्रव्येषु मध्ये हिङ्गु अश्राद्धेयमित्यर्थः । अयं तु
निषेधः स्वरूपेण दीयमानस्य । यत्तु ‘मधूकं रामठं च’
इत्यादित्यपुराणे^१ विधानं तद्व्यान्तरसंस्कारकत्वेन । एवं
मरीचादावपि ॥

बाराहपुराणे

अकृताग्रयणं चैव धान्यजातं द्विजोत्तम ।
राजमाषानणुंश्चैव मसूरांश्चैव वर्जयेत् ॥

हारीतः

विषलघ्नहतं मांसं व्याधतिर्यग्घृतं च यत् ।
न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

वायुपुराणे

वर्जनीयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ।
करुभं यानि चान्यानि रसगन्धहतानि च ॥
अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।
तुर्गन्धि फेनिलं चैव तथा वै पल्वलोदकम् ॥
लभते यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ।
आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमेकशफं च यत् ।
माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥

(१) मधूकं रामठं चैव कपूरं मरिचं गुडम् ।

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सन्धय प्रयुज्यते तथा ॥ इति आदित्यपुराणे

[हेमाद्रिः, ५.६५]

(२) ‘व्याधिभिर्जग्धितं च यत्’ इति हेमाद्रिणा भूतपाठः । (५८२)
‘विषेण’ ‘उच्छन्ना’ कूटयन्त्रादिप्रकारेण हतस्य, तथा ‘व्याधिभिः’ सिद्ध्यन्-
त्यतिरिक्तश्चापदैव हतस्य पयोः यन्मांसं, यच्च मन्त्रवर्जितम्, तच्छ्राद्धादौ ‘न प्रशंसन्ति’
न मन्यन्ते । (हेमाद्रिः)

‘पल्वलं’ अल्पसरः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ॥ ३२, १८, १६, १७,]

पित्र्यर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यद्याप्युपाहृतम् ।
वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः श्राद्धकर्मणि ॥
दुर्गन्धि केनिलं चैव तथाल्पप्रदरोदकम् ।
यद्य सर्वायुमुत्सृष्टं यद्याभोज्यनिपानजम् ॥
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ॥

‘अभोज्यनिपानजं’ पतितादिकारितपुष्करिण्यादिजलम् ।

मत्स्यपुराणे

मसूरशणनिष्पावराजमाषकुलुत्थकाः ॥
पद्मविल्वकधत्तृपारिभद्रादरूषकाः ।
अदेयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा ॥
कोद्रवो हारवरटकपित्थमधुकाकमी ।
एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ॥
‘पारिभद्रं’ फरह इति प्रसिद्धम् ।

ब्रह्मपुराणे

द्विः सिद्धं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहिनम् ।
शर्कराकीटपाषाणैः केयैर्यद्याप्युपद्रुतम् ॥
पिण्याकं मथितं चैव तथातिलवणं च यत् ।
सिद्धाः कृताश्च भक्ष्याश्च प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥
दधि शाकं तथा भक्ष्यं शुक्तं चोषधिवर्जितम् ।
वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिव्रानपि ॥

‘अग्रावलेहिनं’ उपभुक्ताग्रभागम् । ‘सिद्धाः कृताश्च’
इत्यादेरयमर्थः-येषु सिद्धेषुत्तरकालं प्रत्यक्षं लवणप्रक्षेपः कृतः ।

॥ ७ ॥

॥ अथ ब्राह्मणपरीक्षा ॥

तत्र 'मनुः, शातातपश्च द्वितीये

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वज्र्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तश्चैव यैश्चास्त्रैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥^१

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्नानं मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैर्णैव शुध्यतः ॥^२

‘दूरान्परीक्षा’ पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा । तीर्थ-
मिव ‘तीर्थ’ फलप्राप्तिहेतुरित्यर्थः । ‘प्रदाने सोऽतिथिः’
अस्मिन् प्रदाने सोऽतिथिवत्पूज्यः ।

(१) मनु., ३, १२४, १३०-१३२.

(२) न वेदपारग इत्येव भोजयितव्यः । किं तर्हि ‘दूरात् परीक्षेत’ निपुणतो
मातापितृवशद्वयपिशुद्विविज्ञानम् । ‘तीर्थे तद्व्यकथ्यानाम्’—तीर्थमेव तीर्थे येनोदकं
प्रहीनुमवतरन्ति तर्जायम् । येन यथा मार्गेणोदकार्थेनो गच्छन्त उदकं लभन्ते एवं
तादृशेन ब्राह्मणेन इव्यकथ्यानि पितृन् गच्छन्ति इति प्रशङ्का । अन्यस्मिन्नपि इष्टा-
पूतदाने ब्राह्मणोऽतिथिः ॥ (मेधातिथिः)

(३) रुधिरदिग्धौ हस्तौ रुधिरैणापमृज्यमानावाधिकृतं रक्ष्येते, न निर्मलौ
भवतः, एवमावेदज्ञानं ब्राह्मणः भोज्यमानः पितृनष्टो नवतितराम् ॥ (मेधातिथिः)

यमः

पूर्वमेव परीक्षेत 'ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

इष्टान् वा यदि वाऽनिष्टांस्तांस्तु तत्कालमानयेत् ॥

‘पूर्वं’ निमन्त्रणादिति शेषः ॥ इष्टाऽनिष्टावप्रापातनः प्रीत्यप्रीतिविषयौ । अरिमित्रयोः ‘नारिं न मित्रम्’ इति निषेधात् ॥

मनुः [३, १४०]

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

‘ओत्रियादीन् भोजयेत् । दुर्वालादींश्च न भोजयेत्’ इति प्रक्रम्य—

गौतमः [१५, २०-३०]

हविष्यु चैवम् । दुर्वालादीन् श्राद्ध एकैके ॥

५६ ‘हविष्यु’ हव्येषु, दैवेष्वित्यर्थः ।

(1) ‘पूर्वं’ श्राद्धदिनात्प्रागेव । ‘शरीरदोषाः’ काण्ठकुण्ठादयः । ‘व्रतानि’ ब्रह्मचर्यादीनि ॥ (हेमाद्रि, ५०८)

(2) ‘स्याक्विरस्तपस्विनो दान्तान् इष्टान् वा यदि वेतगन्’ इति हेमाद्रिः पठति ।

(3) ‘तत्तीर्थं श्राद्धविषयम्’ तद्वचनस्य तीर्थं श्राद्धप्रकरणे दशविध्यमाज-त्वात्” इति श्राद्धकल्पलता, ३८ ॥ यथा पञ्चपुराणे—‘तीर्थेषु ब्राह्मणाश्चैव परीक्षेत कदाचन । अन्नार्थिनमनुग्रामं भोजयेन्मनुशामनात् ॥’—(श्राद्धचन्द्रिका, २१)

(4) न भोजयेत् (गौतम, १५, १५) स्तेन—हविष...दुर्वाला... (१७—‘दुर्वालाः’ शिपिविष्टः, हीनप्रव्रजन इत्येके, स्वत्नानिरित्येके) (मस्करि)

(5) दुर्वालादारम्य वेऽनुक्रान्तास्तान् श्राद्ध एव भोजयेत्, न तु दैवे । एकव्रतहन्ता न तु गौतमः, सम्प्रवासम्भवकृतो विकल्पः ॥ (मस्करि) मस्करि-व्याख्या हेमाद्रिणा भूतः (५११)

मनुः [३, ११८]

^१भोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

वसिष्ठः [३, ८]

^२अभोत्रियाय यदत्तं पितृभ्येति न देवताः ॥

मनुः, शातानपथ्य द्वितीये [मनु, ३, १३३, १३५, १३६]

दातृन् प्रतिगृहीतृंश्च कुरुते फलमागिनः^३ ।
विद्वद्भ्यो दक्षिणा दत्ता विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥
यत्नेन भोजयेच्छाद्वे बहुचं वेदपारगम् ।
शास्त्रान्तगं वाप्यध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम् ॥^४
^५एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आद्वमर्चिनः ।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥
'समाप्तिगं' समस्तशास्त्राध्यायिनम् ।

यमः

बहुचो वा त्रिसोपर्णश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
पञ्चामिर्वा चतुर्वेदी त्वथवा ब्रह्मशीर्षकः ॥

(१) छन्दोमात्राभ्यायी 'भोत्रियः' (कुल्लुकः) । 'हव्यानि' आद्यान्-
भोजनानि विश्वान् देवानुद्दिश्य यानि विहितानि । 'कव्यानि' पितृभ्य उद्दिश्य यानि
विहितानि । 'अर्हन्तमः' महाकुले जातो विद्यावृत्तसमर्थः । (मेधातिथिः)

(२) भोत्रियाय च देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः । अभोत्रियाय दत्तं हि
पितृभ्येति न देवताः ॥ इति मुद्रितवासेष्ठे (ed. Führer)

(३) प्रशंसेया । 'इदंशमेतद्दिगुये दानं यत्प्रतिगृहीताप्यहहकव्यमाग्नयेत
कल्पे हि ददे किं पुनर्दाता' इति ॥ (मेधातिथिः)

(४) अन्ये तु भाष्यार्थानि कनिषेधार्थमिदं श्लोक मन्वन्ते । (मेधातिथिः)

(५) एषा त्रयाणां त्रिविद्यानामन्यतमो भोजनीयः । एतद्वृत्तं भवति—
वर्तमानशास्त्राध्यायिनो नानाशास्त्राध्यायिनो वा भोजनीयाः ॥ (मेधातिथिः)

(६) हेमाद्रिः, १८४.

आत्मविद्याङ्गविद्यैव ब्रह्मदेयासुतस्तथा ।

'सर्वे च ते यथावत्स्युरेकदेशोऽपि वा भवेत् ॥

अथः परेऽबराक्षैव आत्मा तत्रैव सप्तमः ।

ते सप्तपुरुषाः सर्वे तदन्नमुपभुञ्जते ॥'

'त्रिसौपर्णः' 'चतुर्वर्गा युवतिः सुपेवा' इत्यादि ऋक्त्रये
सुपर्णपदोपलक्षितः । 'ज्येष्ठसामगः' ज्येष्ठसामाध्येता ।
'पञ्चामिः' पञ्चामिप्रकाशकमन्त्राध्येता । 'ब्रह्मशीर्षकः'
अथर्वशिरसोऽध्येता । 'ब्रह्मदेया' ब्राह्मविवाहेनोदा ॥

बृहस्पतिः

पथेकं भोजयेच्छाद्रे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।

ऋचो यजुषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

अटेन पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।

यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥

ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषापि पितामहः ।

पितुः पितामहः साम्ना 'छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः ॥

(1) 'एते सर्वे' इति हेमाद्रिपाठः

(2) 'त्रिसुपर्णः' ऋग्यजुषोर्य एकदेशस्तदध्ययनाद्भ्रं च तदस्यास्त्यसौ
'त्रिसौपर्णः' । 'पञ्चामिः' गार्हपत्याहवर्नायदाक्षिणाग्निमध्यावसत्याः अग्नयो
यस्य सः । 'आत्मवित्' आत्मनन्ववेना । 'एकदेशोऽपि' इत्युक्तानां सर्वेषामसम्भवे
यावन्तो लभ्यन्ते तावन्तो ब्राह्माः । 'परे' चतुर्थात् पुरुषात् प्रभृतयः, 'अबरे'
चतुर्थात्पूरे अथः त्रितयामहमपितामहाः । 'आत्मा' यजमानः, एते 'सप्तपुरुषाः'
विशिष्टांश्च दत्तमन्नं भुञ्जते । यथा रिशादीनां दण्डा पुरुषाणां भाद्रमुपकारकं भवति,
एवं यजमानस्यापि परलोके विशिष्टफलोत्पादकं भवति ॥ (हेमाद्रिः, १८४)

(3) 'छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः' इति मूलकोशे । 'अधिकस्ततः' इति
हेमाद्रिपाठः (१८५)

यमशातातपौ

छन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेवे च बहुचम् ।
पुष्टिकर्मणि चाध्वर्युं शान्तिकर्मण्यथर्वणम् ॥^१

शातातपः

भोजयेद्यस्त्वथर्वाणं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
^२अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः ॥
यस्त्वन्यं भोजयेच्छ्राद्धे विद्यमानेष्वथर्वसु ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धकाले त्वथर्वणम् ।
भोजयेद्व्यकव्येषु पितॄणां च तदक्षयम् ॥

मनुः [३, १२४-१२५]

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे ।
^३स्वाध्यायज्ञाननिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
^४हव्यानि तु यथाश्राद्धमेतेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥
अश्रोत्रियः पिता तस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
[^५अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥]
ज्यायांसमनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रमंपूजनार्थं तु सत्कारमिनरोऽर्हति ॥

(१) पुष्ट्यर्थं कर्म 'पुष्टिकर्म' । अरिष्टोपशमनार्थं यत्कियते तच्छान्तिकर्म ।
(हेमाद्रिः, १८५)

- (२) 'अनन्त' अपर्यन्तमानम् । 'अक्षय' अकृशम् । (हेमाद्रिः, १८५)
(३) 'तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च' इति मेषातिथिपाठः,
(४) 'हव्यानि तु यथाश्राद्धाय' इति मेषातिथिपाठः
(५) मूलमातृकायां मुटितः श्लोकार्थः ।

पाञ्चबल्क्यः [१, २१९, २२१]

अग्र-याः सर्वेषु वेदेषु ओत्रियो ब्रह्मविशुवा ।
 वेदार्थविज्जयेष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चामिर्ब्रह्मचारिणः ।
 पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥

‘अग्र-याः’ प्रकृष्टाः । ‘त्रिमधुः’ ऋग्वेदेकदेशस्तद्ब्रतं च । तद्योगात् पुरुषोऽप्यभिधीयते ।

भोजयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः [१५, ९-११]

ओत्रियान् वाग्रपवयःशीलसंपन्नान् । युवभ्यो दानं प्रथमम् । एके पितृवत् ॥

‘ओत्रियान्’ छन्दोऽध्यायिनः । ‘वाक्संपन्नान्’ संस्कृत-
 भाषिणः । ‘रूपसंपन्नान्’ मनोज्ञवपुषः । ‘वयःसंपन्नान्’
 अबालान् । ‘शीलसंपन्नान्’ सम्यक्प्रणिहितमनोवा-
 क्कायान् । वयःसंपन्नेष्वपि ‘युवभ्यो दानं’ ‘प्रथमं’ प्रधानम् ।
 अयं हि प्रथमः कल्पो यद्युवभ्यो दानमित्यर्थः । ‘एके
 पितृवत्’ यद्वयस्काः पित्रादयः प्रमीतास्तद्वयस्कान् भोज-
 येदित्येके मन्यन्ते ॥^२

वसिष्ठः [११, १९-१७]

[अपरपक्ष ऊर्ध्वं चतुर्ध्याः] पितृभ्यो दद्यात् । पूर्वेषु ब्राह्मणान्
 सन्निपात्य यतीन् गृहस्थान् साधून् वाऽपरिणतवयसो-
 ऽविकर्मस्थान् ओत्रियान् शिष्यान् अन्तेवासिनः ॥

‘सन्निपात्य’ सन्निधाय । ‘साधून्’ क्षीणदोषान् ।
 आश्रमस्थानन्यानापि ‘अविकर्मस्थान्’ अकुत्सितकर्मणः ।

(१) हेमाद्रिः—परितोषकण्ठे, ११५

(२) उपनिषद्भरणे बरेकोदितं तद्विषयमिदं वेदितव्यम् (मरकटी)

‘अशिष्यानन्तेवासिनः’ अध्ययनं परिसमाप्य गुरुकुल-
निवृत्तान् ॥

कात्यायनः

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्रयेत् । पूर्वेषुर्वा । स्नातकानेके ।
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा । ओत्रियाननवयान् स्वकर्म-
स्थान् । अभावेऽपि शिष्यान् साधारान् ॥^१

आपस्तम्बः [२,१७,१०]

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यकृशञ्चेप्सन् ।
तुल्यगुणेष्वेव दरिद्रः श्राद्धीयद्रव्यार्थी श्रेयानित्यर्थः ॥

मनुः [४,३१]

वेदविद्याव्रतस्नातान् ओत्रियान् गृहमागतान् ।
पूजयेद्द्रव्यकठ्याभ्यां विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥

यमः

वेदविद्याव्रतस्नाताः ओत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः क्षान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हठ्यं च कठ्यं च प्रशान्तेभ्यः प्रदीयते ।
न वेदविक्रयकृतः स्वधर्मच्छिद्रदर्शिनः ॥

(1) कृतसमावर्तनाकृतविवाहः ‘ज्ञातकः’ । येषां पितृतः मामृतश्च
‘अवयं’ दोषो नास्ति ते ‘अनवयः’ । ‘स्वकर्मस्थाः’ स्वाभमविहितभातस्मात्तकर्म-
निरताः । (हेमाद्रिः, १८९)

(2) ‘गृहमेधिनः’ इति मेधातिथिकुत्सुकादयः पठन्ति; गृहमागता-
निति नन्दिर्नपाठः ॥ ‘गृहमेधिनः’ गृहस्थाः । ‘विपरीताः’ अज्ञातकाः वर्याः ।
विधिषाः ज्ञातकाः गृह्यन्ते । तत्र ‘वेदज्ञातकाः’ अभीतवेदाः । ‘विद्याज्ञातकाः’
विद्यार्थब्रिह्मज्ञाननिवृत्ताः । व्रतानि ‘षट्प्रशदाम्बिकम्’ इत्यादीनि । सत्यामपि
वेदतर्थाब्रिह्मज्ञानसमाप्ती न तावत्येव स्नानं किं तर्हि षट्प्रशदाम्बिकाकालः पूरयि-
स्य इति पञ्च ॥ (मेधातिथिः)

(3) हेमाद्रिः, १८१-१८२.

आपस्तम्बः [९, १५, ११]

शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वान् सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥^१

पैठीनसिः

प्रयताय शुचये सर्वत्र [देयं] इदं कथ्यं च । तस्मा-
च्छुचिरिति विज्ञायते ॥^२

मत्स्यपुराणे

सर्वज्ञो वेदवित् सत्री ज्ञानविद्याकुलान्वितः ।
पुराणवेत्ता धर्मज्ञः प्राज्ञः स्वाध्यायकृत्परः ॥
शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ।
ब्राह्मणो योगविच्छान्तो विजितात्माऽथ शीलवान् ॥
भोजयेद्यापि दौहित्रं यज्ञतः श्वशुरं गुरुम् ।
विट्पतिं मातुलं बन्धुमृत्विगाचार्यसोमपान् ॥

‘विट्पतिः’ जामाता ॥

स्कन्दपुराणे

कुलश्रुताभ्यां संयुक्तावलुब्धस्तु विशिष्यते ।
[ताभ्यामपि च विप्राभ्यां चिरवासी विशिष्यते ॥]^३

यमः

नक्षत्रतिथिपुण्याहमुद्भूतान् मङ्गलानि च ।
न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्मुक्तं अक्षयं भवेत् ॥

(१) एकान्तेऽपि विविधप्रतिषेधानुशारिणः शुचयः, तान् । ‘मन्त्रवतः’
अचीनवेदान्, ‘सर्वकृत्येषु’ भोक्तेषु गाह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु देवेषु पित्र्येषु मानुषेषु
च ‘भोजयेत्’ ॥ (हरदत्तः)

(२) ‘प्रयताय’ सयताय । ‘शुचये’ ब्राह्मण्यन्तराष्ट्रीयमुक्ताय । ‘सर्वं’
जनने मरणं देवभोजनदो च । अयमर्थः कुतो विज्ञायते । (हेमाद्रिः, १८०)

(३) Supplied from Aparārka, p. 443, ‘चिरवासी’ विज्ञात-
वासी यदा गुरुकुले चिरवृद्धो भवतीति ॥ (अपराकः)

॥ ८ ॥

॥ पङ्क्तिपावनाः ॥

देवलः

ब्राह्मणेष्वाप्यपाङ्क्तेयान् हव्यकव्येषु वर्जयेत् ।
परीक्ष्य बहुधा विप्रानाहरेत् पङ्क्तिपावनान् ॥

तत्र मनुः [३, १७३-१७६]

अपङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाठ्यते वैद्विजोत्तमैः ।
तामिबोधत कात्स्नर्येन द्विजाग्र-यान् पङ्क्तिपावनान् ॥
अग्र-याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
ओत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥
त्रिणाशिकेतः पञ्चाग्निस्रिसौपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसन्तानो 'धर्मविज्जेष्ठसामगः ॥
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः' ॥

‘त्रिणाशिकेतः’ अप्यर्चुवेदभागस्तद्भूतं च । तद्योगात्
पुरुषोऽपि तथा ॥^१

(1) ‘उवेष्टसामग एव च’ इति मेधातिथिपाठः । ‘अन्वो गो म्येष्टसामगः’
इति नम्विनी पठति ।

(2) पवनः पावनवेता यस्य पञ्चाग्रयो गृहे ।

साधं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥ इति हारीतः.

(3) त्रिणाशिकेताश्चो वेदविभागोऽप्यर्चुणात्—‘पीतोदका जम्बतृणाः’
इत्यादिः । तदप्यवनवचनात् पुरुषोऽपि त्रिणाशिकेता अप्यते । (मेधातिथिः)
‘त्रिणाशिकेतोऽप्यर्चुवेदभागस्तद्भूतं च’ इति कुल्लुकः ।

यमः

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव तु ।
 बहुचक्षुः त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वाथ यो भवेत् ॥^१
 त्रिणाशिकेनो^२ विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
^३अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविष्णुश्च वदद्भवित् ।
 मन्त्रब्राह्मणविद्वैव यश्चान्यो धर्मपाठकः ॥
 ऋषिब्रती ऋषीकश्च^४ तथा द्वादशवार्षिकः^५ ।
 ब्रह्मदेयासुतश्चैव गर्भशुद्धः सहस्रदः^६ ॥
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
 निष्णामः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ॥
 गुरुर्वाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ।
 विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ॥
 अनमित्रो न चाऽमित्रो मैत्रश्चात्मविदेव च ।
 स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पफलप्रदः ॥^७
 ऋजुर्बुद्धिः^८ क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ।
 वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवासपरायणः ॥

- (१) 'त्रिमधुः' ऋग्वेदेकदेशः तद्वत् च (हेमाद्रि, ३९५)
 (२) विरजा नाम मन्त्रविशेषस्तदध्ययनात् पुरुषोऽपि विरजाः ।' (हे)
 (३) 'अथर्वशिरसो' नाम अथर्ववेदेकदेशः (हे)
 (४) 'ऋषीकः' ऋषेः क्रिश्चिद्वनगुणः । 'ऋषेः क्रिश्चिद्वनगुणैर्म्यूनं ऋषीक
 इति कीर्तितः' इति सुमन्तुस्मरणात् [हेमाद्रि, ३९६]
 (५) 'द्वादशवार्षिकः' द्वादशवर्षवेदव्रतचारी ।
 (६) 'सहस्रदः' गोसहस्रद इति भेषातिथिः ।
 (७) 'पुष्पफलप्रदः', 'पुष्पशक्तिप्रदः' इति पाठास्तौ ।
 (८) 'बुद्धिः' दवाङ्कः । 'क्षमी' इति हेमाद्रिणादवपाठः (३९५)

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ।^१
 वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
 ब्रह्मचर्यासु निरता ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
 अत्युत्क्रान्तास्त्वधर्मेभ्यस्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ॥
 सन्निधौ नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतिसंगताः^४ ॥
 प्राणिर्हिसानिवृत्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।
 अग्निहोत्ररताः शान्ताः कृपावन्तोऽनसूयकाः ॥
 ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।
 सत्यवन्तश्च धीराश्च नित्यं दानपराश्च ये ॥
 मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।
 एते वै भूतले देवाः पूर्वं देवैर्विनिर्मिताः ॥
 यत् किञ्चित् पितृदैवत्यमेभ्यो दत्तं तदक्षयम् ।
 दूरादेव परीक्षेन ब्राह्मणांश्चरितव्रतान् ॥
 स्थविरांस्तपस्विनो^६ दान्तान् निष्णातान् यदि वेतरान् ।
 तान्सर्वान् भोजयेच्छ्राद्धे साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

तथा^८

विद्वांसः सुव्रताः शान्ता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।
 तैर्भुक्तं व्रजते देवास्तैर्भुक्तं व्रजते पितॄन् ॥

- (1) एते द्विजातयः पुण्याः पाङ्क्त्याः सशकीर्तिताः ।
 नियमं तावन्त्येव हव्यकव्ये च योजिताः ॥
 इति हेमाद्रिणा धृतः श्लोकोऽत्र न दृष्टः (पृ. ३९५)
- (2) हेमाद्रिः, ३९८
- (3) अत्र मन्त्रिण इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे मन्त्रिणो गावभ्यादि-
 मन्त्रजपनिरताः (हेमाद्रिः, ३९८)
- (4) 'श्रुतिसंगताः' इति हेमाद्रिपाठः ।
- (5) Hemādri wrongly brings in place of this half-verse
 that higher up beginning with सन्निधौ नियमस्थाश्च, which he repeats.
- (6) हेमाद्रिः, ५०८. दान्तानिष्ठान् वा यदि वेतरानिति तेनादत्तपाठः
- (7) हेमाद्रौ न दृष्टः ।
- (8) हेमाद्रिः, ३९९ ।

‘ऋषीकः’ ऋषेः किञ्चिदूनः । ‘द्वादशवार्षिकः’ द्वादश
वर्षाणि वेदव्रतचारी । ‘सहस्रदः’ गोसहस्रद इति मेधातिथिः ।
‘विमुक्तः सर्वतः’ ऋणादिति शेषः । ‘अनमित्रः’ शत्रुरहितः ।
‘न चाऽमित्रः’ न कस्यापि शत्रुः । ‘मैत्रः’ मैत्रीवतः । ‘शृणी’
कृपालुः ॥^१

^२शङ्खः ॥

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।
ब्रह्मदेयापतिर्यश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
यजुषां पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
नित्यं यागपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

हारीतः

^३ स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽयोनिमंकरम्बमार्येयत्वं
वेति कुलगुणाः । वेदो वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मं विज्ञानं

(1) Comments reproduced by Hemādri.

(2) हेमाद्रिः, ३१.१.

(3) हेमाद्रिः, ३१.२—apt. ‘द्वादशोभयतः’—अस्यायः—‘मन्त्रनिरूपेण
चिरकालावस्थानं स्थितिः’ इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । इतिहरम्बाह—
‘शास्त्रोक्तवर्णभ्रमादिधर्मेष्ववस्थानमापद्यति ततोऽप्रत्ययवत् स्थितिः ।’ यदाहुः—
अयाव्याप्रचलनममार्गे चाप्रवर्तनम् । आपद्यति यतो धर्मो न गुणः स्थितिरुच्यते ॥
इति ॥ जातिबद्धिप्रबन्धेन स्मर्यते चरणं कुलं । तदेतन्मावच्छिन्नवेदविज्ञा-
प्रकीर्तिता ॥ विज्ञानीयायाम् अपन्यानुत्पादनेन असंकीर्णदानित्वम् ‘अयोनिमंकरम् ।’
स्वीयप्रवरगतपितृभूतम् ‘आर्येयत्वं ।’ ‘धर्मः’ मन्त्रादिधर्मशास्त्रम् । ‘अध्यात्मं’
आत्मविबेकशास्त्रम् । ‘धीनाविस्मरणं स्थितिः’ । एतेषां पण्णा भवन् ‘भुतम् ।’ ब्रह्मणि
साङ्ख्यं ‘ब्रह्मण्यता ।’ अमायया देवपितृकर्मणामनुष्ठानं ‘देवपितृमकता’ । जीवतोः
क्षुब्धत्वं ‘पितृमकता’ । विगलितरागद्वेषता ‘समता’ । सर्वजनद्वेषचारित्र्यत्वं ‘सौम्यता ।’
बाणादिभिः परपीडाराहित्यम् ‘अपरोपतापिता ।’ परदोषानाविकरणम् ‘अनसूयता ।’

स्थितिश्चेति षड्विधं श्रुतम् । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता
समता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुध्यं
मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
अयोदशविधं शीलम् । क्षमा दमो दया दानमहिंसा
गुरुपूजनं शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं
संतोषो हृदव्रतत्वं चेति षोडशगुणं वृत्तम् । कुलीनाः
श्रुतवन्तः शीलवन्तो व्रतस्थाः सत्यवादिनोऽन्यङ्गाः
पाङ्क्त्याः । 'द्वावशोभयतः भ्रोत्रियाः त्रिणाचिकेतस्त्रिमधु-
स्त्रिसौपर्णस्त्रिशीर्षा ज्येष्ठसामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्
रुद्रजापी तूर्ध्वरेता ऋतुकालाभिगामी तत्त्वविचेति पङ्क्ति-
पावना भवन्ति ॥ अथात्रोदहरन्ति—

पचनः पाचनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

मायंप्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

अकटिनहृदयत्वं 'मृदुता' । 'कलहविरहित्यम्' अपारुध्यम् । 'प्रसन्नमनस्कता'
मैत्रता । साधुकारिणा अनुमोदन 'प्रियवादिता' उपकारसंप्रतिपत्तिः 'कृतज्ञता' ।
रक्षितृत्वे साधुः 'शरण्यः' तस्य भावः 'शरण्यता' । विद्यायनुत्सेकः 'प्रशान्तिः' ।
यथाविधि तस्य स्वव्यनिवृत्तिपूर्वकं परम्य-भाषादनं 'दानम्' । विशिष्टमन्त्रावृत्तिः
'जपः' । देवतोद्देशेन प्रक्षेपान्तः स्वव्यत्यागा 'होमः' । 'सन्तोषः' विनृण्णता ।
स्वीकृतव्रतापरित्यागः 'हृदव्रतत्वं ॥' (हेमाद्रिः, ३९४)

(१) हेमाद्रि, ४०० 'दशोभयतः' इति । 'दशोभयतः भ्रोत्रियाः'
इत्यनेन याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्ता मातृतः पितृतोऽपि दशगुणशुद्धिरभिहिता । रुद्रशिरो
वैश्वानरशिरोऽथर्वाशरश्चेति त्रयाणां शीर्षाभ्येता 'त्रिशीर्षा' । 'रुद्रजापी' 'नमस्ते
रुद्रमन्यव' इत्यादिरुद्रध्यानजपपरः । ऊर्ध्वमेव रेतो यस्य सः 'ऊर्ध्वरेताः'
स च नैष्ठिकब्रह्मचारी । 'तत्त्ववित्' आत्मतत्त्वज्ञः । पञ्चयशायर्यमज्ञ पचतीति
'पचनः' आचस्यः । पाचयतीति 'पाचनः' सम्यः । गार्हपत्य - आहवनीय -
दाक्षिणाग्निरिति आग्निप्रय 'त्रेता' । एते पञ्चाग्नयो यस्य गृहे दीप्यन्ते ।
वेदव्रताचरणपूर्वकम् अर्थज्ञानपर्यन्तं गृहीतवेदः 'ज्ञानकः', तमेतं शमदमादिभिः
गुणैरुपेतं सहस्रसंख्यकभोक्तृद्विजपरिकल्पितपङ्क्तिपावनात् 'सहस्रसम्मितं' इत्याहुः ।
स एव पञ्चाग्नित्वाद्विगुणैरुपेतः 'शतसाहस्रः', लक्षणपरिमितपङ्क्तिपावन इत्यर्थः ।
'अनृचा' वेदरहितानाम् ॥ (हेमाद्रिः, ४००-४०१)

सहस्रसंमितं प्राहुः स्नातकं पूर्ववद्गुणैः ।
 पञ्चाग्न्यादिगुणैर्युक्तः शतसाहस्र उच्यते ॥
 अनृचां यदि वा कृत्स्नां पङ्क्तिं योजनमायताम् ।
 पुनाति वेदविद्विप्रो नियुक्तः पङ्क्तिमूर्धनि ॥

द्वादश वक्ष्यमाणा उभयतः श्रोत्रियादयः । 'पचनः'
 आबसध्याग्निः । 'पाचनः' सभ्योऽग्निः । 'पूर्ववद्गुणैः' पूर्व-
 वद्गुणैर्युक्तः ॥

१ शङ्खलिखितौ

अथ पाङ्क्तेया वेदवेदाङ्गवित् पञ्चाग्निरनूचानो
 व्यवहारी^२ श्रोत्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसौपर्णो ज्येष्ठ-
 सामगः^३ सन्ध्यास्नायी वेदपरः सदाग्निको मातृपितृशुश्रूषु-
 'धर्मशास्त्रविदिति ॥

'अनूचानः' प्रासङ्गप्रवचनस्याध्येता । 'व्यवहारी'
 शास्त्रानुष्ठानशीलः । 'सदाग्निकः'^५ अविच्छिन्ननित्यकृत्यः ।

वसिष्ठः [३, १९]

[त्रिणाचिकेतः] पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णश्चतुर्मेधी बाज-
 सनेयी षडङ्गविद्ब्रह्मदेयानुसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठ-
 सामगो मन्त्रब्राह्मणविद्यश्च^६ स्वधर्मानधीयते । यस्य [च]

(१) हेमाद्रिः, ३९१

(२) अत्र 'व्यवहारी' स्थाने हेमाद्रौ (३९१) 'सांख्ययोगोपनिषद्महा-
 शास्त्रविष्णोभियः' इत्यधिकः पाठः ।

(३) 'सन्ध्यास्नायी' स्थाने 'सांख्ययोगोपनिषद्महाशास्त्राभ्यायी' इति
 हेमाद्रिणा धृतः पाठः (३९१)

(४) 'धर्मशास्त्रपतिः' इति हेमाद्रिपाठः ।

(५) 'सदाग्निकः' नित्यमग्निहोता (हेमाद्रिः)

(६) 'यश्च धर्ममधीते' इति हेमाद्रिपाठः (४०१); 'यश्च धर्मानधीते' इति
 श्रुतिव्यासिद्धे (४. ११)

दशपुरुषं मातृपितृवंशः श्रोत्रियो [वि]ज्ञायते विद्वांसः
स्नातकाश्च ते पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥

‘चतुर्मेधी’ चातुर्मास्ययाजी । ‘तत्र हि चत्वारो मेधा
वैश्वदेवादयः क्रियन्ते ॥

उशना

तत्र ब्राह्मणो वेदविद्याव्रतस्नातकः पञ्चपुरुषपारं-
पर्यादविवर्णितचारित्र्यमर्यादस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसु-
पर्णश्छन्दोविज्ज्येष्ठसामगः शतवर्षोऽलुप्तधर्माध्ययनः
मन्त्रप्रभृतिजाप्यप्रवचनाध्यायपरः ऋतुकालामिगामी
छन्दसा शुद्धदशपुरुषः स्नातक इति पङ्क्तिपावनाः ॥

विष्णुः [७३, १-२१]

अथ पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निः ।
ज्येष्ठसामगः । वेदपारगः । वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः ।
पुराणेतिहासव्याकरणपारगः । [धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य
पारगः] । तीर्थपूतः । यज्ञपूतः । [तपःपूतः] । सत्यपूतः ।
दानपूतः^४ । मन्त्रपूतः । गायत्रीजपनिरतः । ब्रह्मदेयानु-
संतानः । त्रिसौपर्णी । जामाता । दौहित्रश्चैति पात्रम् ।
विशेषेण च योगिनः^५ । अत्र पितृगीता गाथा भवति—

अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥

(१) तत्र हि चत्वारो मेधा भवन्ति । ज्योतिष्टोमयाजी वा । एवंरूपो
बाजसनेर्यति संबन्धः । ‘विद्वांसः’ इति बहुवचनं वैदुष्यस्यानेकरूपत्वार्थम् ॥

(हेमाद्रिः, ४०२)

(२) ‘मर्यादस्त्रिणोऽङ्गविज्ज्येष्ठसामगः’ इति हेमाद्रिणा वृत्तपाठः (४०२)

(३) ‘जाप्यप्रवचनाध्यायपारगो’ हे. पाठः

(४) ‘दानपूतः’ is missing in Jolly's *i'isnusmrti*, p. 196

(५) ‘विशेषेण वयोन इति’ इह हेमाद्रिणा वृत्तपाठः (४०३)

मत्स्यपुराणे

यस्तु व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥^१
अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।
सा गौरी तत्सुतो गौरः पङ्क्तिपावनपावनः ॥

वायुपुराणे

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेत् ।
इतिहासपञ्चमान् वेदान् यः पठेद्द्विजसत्तमः ॥
^२अनन्तरं यते सोऽयं नियोक्तव्यो विजानता ।
त्रिवेदोऽनन्तरं तस्य द्विवेदस्तदनन्तरम् ।
एकवेदस्ततः पञ्चाक्षित्याध्यायी ततः परम् ॥

ब्रह्मपुराणे

षडङ्गविज्ज्ञानयोगी यज्ञतत्त्वज्ञ एव च ।
अयाचितार्थी विप्रो वा श्राद्धकल्पविदेव च ॥^३
अष्टादशानां विद्यानामेकस्यापि तु पारगः ।
त्रिविशुद्धस्त्रिसौपर्णी पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगः ॥

(१) हेमाद्रिः, ४०४

(२) अत्र हेमाद्रिणा धृतार्धश्लोक आहतः । उदयपुरमातृका तु
'अनन्तावितथा योगा नियोक्तव्या विजानतः' इति पठति ॥ 'सर्वविप्राणां' मेष-
चारिणहस्थवानप्रस्थानाम् । 'सर्वेषां' त्रिमधुत्रिसुपर्णात्रिणाचिकेतानां यो
द्विजसत्तमः सेतिहासांश्चतुरो वेदानधीते सोऽयं यतेरनन्तर (पश्चात्) नियोजनीयः ।
'नित्याध्यायी' अधीयमानवेदः । (हेमाद्रिः, ४२०)

(३) षडङ्गवित् ज्ञानयोगी योगतत्त्वज्ञ एव च ।

अयाचिताशी विप्रो यः श्राद्धकर्मणि भोजयेत् ॥

इति हेमाद्रिणा धृतः पाठः । (४१०) "समाधिदशब्दवाच्यशुद्धात्मपरामर्श-
रूपयोगभूमिकानिपुणो 'ज्ञानयोगी' इत्युच्यते ॥" (हे. ४११)

चान्द्रायणैः पराकैर्वा नियमैर्यस्तु संस्कृतः ।
 बार्हस्पत्यं नीतिशास्त्रं शब्दविद्यां च वेत्ति यः ॥
 इतिहासपुराणैश्च यः पवित्रीकृतः सदा ॥
 अकृत्यमपि कुर्वाणः स पवित्रशताद्वरः ।
 बहुनात्र किमुक्तेन इतिहासपुराणवित् ॥
 अथर्षशिरसोऽध्येता तावुभौ पितृभिः पुरा ।
 तपः कृत्वा तु योगात्तु प्रथितौ पितृकर्मणि ॥

१ वायुपुराणे

गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ॥
 ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी त्वेको विशिष्यते ॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा संकीर्णस्तस्करोऽपि वा ।
 नान्यत्तु ^२कारणं दाने योगिष्वाह प्रजापतिः ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ॥
 पुत्रो वाप्यथवा पौत्रो ^३ध्यायिनं यस्तु भोजयेत् ॥

अथ मनुः [३, १४७-१४८]

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
 मातामहं मातुलं च स्वकीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं ^४विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

- (1) हेमाद्रि, ४१३
- (2) 'कारणं' इति हेमाद्रिपाठः ; तारण—उ.
- (3) 'ध्यायिनं' इति हे.
- (4) 'विट्पतिः' जामाता ।

पङ्क्तिपावनानन्तरं^१—

बौधायनः [२, १४, ३-४]

तदभावे रहस्यवित् । ऋचो यजूंषि सामानीति
आद्वस्य महिमा । तस्मादेवंविधं सपिण्डमप्याशयेत् ॥^२

आपस्तम्बः [२, १७, ४-६]

भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्ते-
वास्यसंबन्धान्^३ । गुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोदर्योऽपि
भोजयितव्यः । एतेनाऽन्तेवासिनोऽपि व्याख्याताः^४ ॥

‘न भोजयेद्’ इत्यनुवृत्तौ—

गौतमः [१५, १९-२१]

शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च । भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यः ।
गुणवन्तम् ॥^५

वसिष्ठः [११, १८]

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ॥^६

(१) बौधायन, १४, २—‘इति पङ्क्तिपावनाः’

(२) ‘रहस्यं’ अरण्ये पठितव्यो ग्रन्थः, यस्तमर्थतो ग्रन्थतश्च वेति सोऽपि
पङ्क्तिपावनः आद्वहः । अत्र ‘तदभाव’शब्दः पूर्वसंबन्धनीयो रहस्यविदभावे
‘त्रिमध्वादयः’ (बौ., २, १४, २) इत्यर्थः (गोविन्दस्वामी ॥)

(३) गुणहानात् परेषामिति मूलमातृका ।

(४) ‘योनिबंधाः’ मातुलादयः । ‘मन्त्रबंधाः’ ऋत्विजो याज्याश्च ।
‘अन्तेवासिसंबन्धः’ शिष्या आचार्याश्च (उड्डवला ॥)

(५) चशब्दाद्याज्यांश्च । द्वितीयचकारात् ; समानार्थेयांश्च । एकेग्रहणात्
भोजनीया एवेति गौतमः । तत्र यदि गुणवन्तस्तदा भोजयेत् । यदि गुणहीनास्तदा
न भोजनीया इति द्रष्टव्यम् । (मस्करी)

(६) अपिशब्दात् समानगोत्राणामपि ग्रहणमिति (मस्करी) । एकवचन-
प्रयोगात् एकमपि भोजयेत् । यथाह वसिष्ठः [११, २९:]

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

भुतवृत्तशीलसंपन्नमवलक्षणवर्जितम् ॥ (मस्करी)

महामारते [अनु, ३१, २४-२५, ३०-३१]

चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः ।
 सावित्रीजाः क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥
 क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
 न त्वेवं वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥
 अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिकोऽपि वा^१ ।
^२पश्चाच्चेत्पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्णं दारुणैः कृषिकर्मभिः^३ ।
 भवेत् सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ॥

- (1) 'प्राणिविक्रयिको वणिक्' इति मु. म. भा.
- (2) 'सनिष्कृतिः पुनः सोमं पीतवान् केतनक्षमः' इति मु. म. भा.
- (3) 'दारुणैरपि कर्मभिः' इति मु. म. भा.

॥ ९ ॥

॥ अथ वर्ज्याः ॥

तत्र मनुः [३, १३८-१४१]

न आद्वे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आद्वे भोजयेद् द्विजम् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि आदानि च हवींषि च ॥
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्वेषु च हविःषु च ॥
यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छाद्वेन मानवः ।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छाद्वमित्रो द्विजाधमः ॥
संभोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥
'संभोजनी' सहभुज्यते यया ।

तथा [३, १४४]

कामं आद्वेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

मनुर्यमश्च प्रथमे [मनु, ३, १६८, १४२]

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
'यथेरिणे बीजमुप्तं न वप्ता लभते फलम् ।
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥

(1) 'इरिणं' ऊषरदेशः ।

वसिष्ठः [३, १२]

विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु ^१श्राद्धानि भुञ्जते ।
तान्यनावृष्टिमृच्छन्ति ^२महद्वा जायते भयम् ॥

मनुयमशानातपाः ^३

यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् शूलष्टर्ययोगुडान् ॥

हारीतः

अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
बुष्पापणात्तु देहस्य दुरात्मानो हि ते स्मृताः ॥
क्षौद्रेषु निरता नित्यं यातुधानाः प्रकीर्तिताः ।
यदेवं बहुभिः पापैः सदा यन्ति नराधमाः ॥
पक्षिमीनमृगघ्ना ये सर्पकच्छपघातिनः ।
नानाजन्तुवधे सक्ताः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते ॥

तथा

शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः ।
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबान्धवाः ॥

‘क्षौद्रं’, शूद्रकर्म, प्राणिवधादि । ‘देहस्य’ मनुष्य-
शरीरस्य । ‘ब्रह्मबान्धवाः’ द्विजाधमाः ॥

यमः

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ॥

(१) ‘येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते’ इति मुद्रितवासिष्ठे ।

(२) हेमाद्रिः—‘ऋच्छन्ति’ प्राप्नुवन्ति (४६०)

(३) मनुः, ३, १३३ । हेमाद्रिः, ४६१—‘पिण्डान्’ ग्राहान् ।

‘अमन्त्रवित्’ वेदरहितः । ‘दीप्तान्’ अग्निसन्तप्तान् । ‘ऋष्टिः’ आनुषविशेषः ।

‘अयोगुडाः’ अयोगोलकाः ॥

उशना

यथार्थहेतोः पतितानादिष्टान् मनुरब्रवीत् ॥
 वेदविक्रयिणो ह्येते नैव आद्वेषु भोजयेत् ॥
 'यथार्थमादिष्टान्' अध्यापनमित्यर्थः ॥

तथा

असमानयाजकाश्च श्रुतिविक्रयकाश्च ये ॥
 अन्यपूर्वप्रजाताश्च पतितान् मनुरब्रवीत् ॥
 असंस्कृताऽध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ॥
 तमो विशन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥
 'असंस्कृतोऽ'न्नानुपनीतः ।

'आमन्त्रयेद्' इत्यनुवृत्तौ—

कात्यायनः^१

द्विर्नम्रशुक्ल^१विक्लिधश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधित-
 व्यङ्गश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जम् ॥

'द्विर्नम्रो' विधर्मा । 'शुक्लः' अतिगौरः । 'विक्लिधः'
 विचर्चिकादियुतः । 'विद्धप्रजननः' कृतशिशुविकारविशेषो
 दाक्षिणात्ये प्रसिद्धः ॥

गौतमः [१५, १५-१९]

न भोजयेत् स्तेनह्रीवपतितनास्तिकतद्वृत्ति^२वीरहाग्ने-
 दिधिषूदिधिषूपतिस्त्रीग्रामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्निमथपकु-

(१) हेमाद्रिः, ४६९—विक्लव for विक्लिधः ।

(२) 'वीरहा' पुरुषमात्रघातकः, 'अवीरा याश्च योषितः' इत्यादौ
 पुरुषे वीरशब्दप्रयोगात् (मत्स्यरी).

ज्येष्ठायां यद्यनूदाया कन्या या तृह्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषूर्ह्येया पूर्वा तु दिधिषूस्मृता ॥

इति मनु (!) स्मरणात् । अथवा [मनुः १, १७९]

भ्रातृमृतस्य भार्याया योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स श्रेयो दिधिषूपतिः ॥

शरकूटसाक्षिप्रातिहारिकान्^१ । उपपतिर्यस्य च सः । कुण्डा-
शिसोमविक्रय्यगारदाहिगरदावकीर्णिगणप्रेष्यागम्यागामि-
हिंस्रपरिवित्ति^२ परिवेत्तृपर्याहितपर्याधातृत्यक्तात्मदुर्बलकुन-
खि^३ श्यावदन्तपौनर्भवकितवाजपराजप्रेष्यप्रातिरूपिकशूद्रा-
पतिनिराकृतिकिलासिकुसीदवणिक्शिल्पोपजीविज्यावादि-
त्रतालतृत्यगीतशीलान् । पित्रा चाऽकामेन विभक्तान् ।
शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च ॥

‘तद्वृत्तिः’ पतिताथोपजीवी । ‘स्त्रीग्रामयाजकः’ स्त्रीणां
बहूनां चाविशेषेण याजकः । ‘मद्यपः’ सुराव्यतिरिक्तमद्य-
पाता, सुरापस्य पतितपदेनोक्तत्वात् । ‘कुचरः’ कुत्सिता-
चारः । ‘प्रातिहारिकः’ प्रतिहार इन्द्रजालम्, तेन जीवति
प्रातिहारिकः । ‘यस्य च स’ इति, ‘उपपतिर्यस्य विद्यते’ यस्य
व्यभिचारिणी भार्येत्यर्थः । ‘आत्मत्यागी’ साहसिकः ।
‘दुर्बलो’ऽत्र नपुंसकः । ‘अजपः’ जपरहितः ।^४ ‘प्रातिरूपिकः’
कूटपण्यस्य विक्रेता । ‘किलासी’^५ सिध्मलः । ‘ज्याशीलः’
आयुधाभ्यासरतः ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २२२-२२४]

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गाः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ^५ कुनखः श्यावदन्तकः ॥

- (१) ‘प्रातिहारिकः’ ऐन्द्रजालिकः (अपराकः, ४५३) ॥
- (२) दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ (मनुः. ३, १७१)
- (३) ‘श्यावच्छिन्नि’ इति मस्करीपाठः ।
- (४) ‘प्रातिरूपिकः’ कूटतुलामानादिव्यावहारिकः, येन केनाचित् प्रकारेण
बद्धितो वा । (मस्करी)
- (५) ‘किलासी’ कुष्ठी भूमिहर्ता वा (मस्करी)
- (६) परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलका ।
पत्यौ जीवति कुण्डस्स्यान्मृते भर्तारि गोलकः ॥ इति मनुः (६, १७४)

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिः शस्तकः ।
 मित्रधृक् पिशुनः सोमविक्रयी परनिन्दकः ॥
 मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी कुण्डाशी^१ वृषलात्मजः ।
 परपूर्वापतिस्तेन कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

^२यमः

नाश्रन्ति पिशुने देवा नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।
 भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 न खरैरुपजातस्य न रक्तोऽन्तरवाससः ।
 द्वयङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥
 य एतैर्लक्षणैर्युक्तास्तांस्त्वपङ्क्त्यान् विनिर्दिशेत् ॥
 ये त्वेतैरशुभैर्दोषैर्निवृत्तास्तान्नियोजयेत् ॥

^३देवलः

गोभर्तृविश्वस्नाह्नदप्रव्रजितमित्रघातकाः । मातृपितृ-
 पुत्रदारान्निहोत्रत्यागिनो यज्ञोपनिहन्ता वृषलीपतिः
 सोमविक्रयी व्रात्यो निष्क्रियश्चैति पतिताः । जारोपप-
 तिकुण्डाशिकुण्डगोलकभर्तृदिधिषूपनिमूढभृतकाध्यापका-
 याज्ययाजकब्रह्मधर्मदुष्टद्रव्यविक्रयिकदर्यवर्णसंभेदकानार्य-
 अष्टशौचाधन्यदेवलकवार्धुषिकगोत्रभित्परिवित्तिपरिवेत्त-
 कृष्णपृष्ठकाण्डपृष्ठाधिकृतनिराकृत्यवकीर्णिम्लेच्छावरेटकर-
 णारण्यागारदाहिनः षड्विधाः क्लीबाश्चेत्युपपातकिनः^४ ।
 अनपत्यकूटसाक्षिपुंस्त्वोपघाति^५स्त्रीजितसेतुभेदकनालाव-

(१) कुण्डस्यान्नं योऽश्नाति असौ 'कुण्डाशी' । एव गोलकस्यापि ।
 (मिताक्षरा)

(२) अपराकं, ४४७-४४८.

(३) हेमाद्रिः, ४९६.

(४) अपराकं, ४४९.

(५) 'कूटोपसाक्षिपृष्ठोपघातिस्त्रीजित' इति हेमाद्रिपाठः (४९६) ।

चरण^१रङ्गोपजीविविधर्मपाठक^२प्रायश्चित्तनिमित्तधूर्तसाह-
सिकमृगयुक्तवनास्तिकपिशुन^३शठवणिग्वन्दि^४पौनर्भवा-
त्मंभरिशुक्तिसमुद्रयायिकृत्याभिचारशील^५मेलकश्वयुग्वै-
द्यभृतककन्यादूषक^६कृतघ्नकूरकुहकमित्रध्रुग्दत्तापव्ययिसम-
यभेदक^७वाग्दण्डपरुषकारुकशिल्पकहस्त्यारोहाश्वबन्धका-
श्चेति वज्र्याः पातनीयकाः । अष्टाभिः पापरोगैरभिभूता
विकलेन्द्रिया हीनाङ्गाधिकाङ्गाश्चेति पङ्क्तिदूषकाः । उन्मा-
दस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधु प्रमेहो भगन्दरो महोदर-
मश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः । जडान्धकाणबधिरकुणि
इति विकलेन्द्रियाः । उभयभेदसंकलेदा दुष्टव्रणाः । पापिष्ठ-
तमाश्चेति ।

एते पञ्चविधाः प्रोक्ता वर्जनीया नराधमाः ।
स्वसंज्ञालक्षणास्ते स्युः विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
एते दुर्ब्राह्मणाः सर्वे क्रमशः समुदाहृताः ।
कर्मणा योनितश्चैव देहदोषैश्च कुत्सिताः ॥
एतेषां कर्मदोषेण पतिता ये नराधमाः ।
यान्ति ते निरयान् घोरान् त्यक्ताः सद्गिरिहैव च ॥
योनिदोषेण ये दुष्टा ये च दोषैः शरीरजैः ।
इहैव वर्जनं तेषां भवेदनपराधिनाम् ॥
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिकः कुहकः शठः ।
मित्रध्रुक् चेति सर्वेषां विशेषाग्निरयालयाः ॥

- (1) 'खड्गोपजीवि' इति हेमाद्रिः ।
- (2) 'पाठकानित्ययाचकप्रायश्चित्तवृत्तिधूर्तसाधनिकमृगयु' इति हेमाद्रिः ।
- (3) 'शवरवणिक्' इति हेमाद्रिः ।
- (4) 'पौनर्भवात्मंभरि-शुल्लिक समुद्रयायि' इति हेमाद्रिः ।
- (5) 'तैलिक शास्त्रिक-' इति हेमाद्रिः ।
- (6) 'भ्रणघ्न' इति हेमाद्रिः ।
- (7) 'वाग्दण्डपरुषाशक्त्यशिल्पिक' इति हेमाद्रिपाठः ; वाग्दुष्टपरुष—उ.

सर्वे पुनरभोज्याः स्युरदानार्हाश्च कर्मसु ।

ब्रह्मभावाग्निरस्ताश्च पापदोषवशानुगाः ॥

‘तालावचरणः’ तालवादनजीवी । ‘विधर्मपाठकः’
[श्रुतिस्मृत्यविहितानां धर्माणामध्येता] पुष्कसः । ‘मेलकः’
मृगवधजीवी ॥ ‘श्वयुक्’ श्वक्रीडी । ‘दत्तापव्ययी’ दत्तस्या-
सद्व्ययकर्ता । ‘वाग्दण्डपरुषः’ वाग्दण्डाभ्यामुग्रः । ‘अश्व-
बन्धः’ विक्रयार्थं योऽश्वान् बध्नाति । ‘कुणिः’ पाणिविकलः ।
अन्ये च ‘राज्ञः पुरोहितप्रभृतयः’ स्मृतिकारैरेव निरुक्ता
अग्रे प्रमृश्यन्त इति वक्ष्यामः^१ ॥

इति वज्र्याः ॥

(१) ‘यज्ञापहन्ता’ यज्ञविघ्नकारी । नियन्त्रितकयोरकर्ता ‘निष्क्रियः’ ।
‘गोलस्य’ वैधवेयस्य, ‘भर्ता’ पुत्रत्वेन स्वीकर्ता, ‘गोलभर्ता’ । ब्रह्मैव धर्मो यस्य
‘ब्रह्मधर्मा’ ब्रह्मावैतन्व्याजेन सकलधर्मत्यागीत्यर्थः । ‘अनार्यः’ अशिष्टः ।
‘निकृतः’ छद्मप्रयोगपरः । ‘पृष्ठोत्पत्ती’ परोक्षे घातोपायप्रयोक्ता, चमरी-
पुच्छच्छेत्ता वा बलीवर्दपुच्छोत्पादनेन वाणिज्यादिकर्ता वा । ‘तालावचरणः’
तालवादकः, चरतेर्मक्षणार्थत्वात्तालफलस्य तालनिर्यासस्य मक्षयिता वा । श्रुतिस्मृत्य-
विहितानां धर्माणां अध्येताऽ‘धर्मपाठकः’ । प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायभूतेन वा परप्राय-
श्चित्ताचरणलब्धेन वा द्रव्येण वृत्तिर्जीवनं यस्य सः ‘प्रायश्चित्तवृत्तिः’ । ‘धूर्तः’ वज्रकः ।
तुरगादिसाधनेष्वधिकृतः ‘साधनिकः’ । ‘मृगयुः’ पापविध्यसनी । देवपित्रादिभ्योऽप्रदाय
निजोदरभरणमात्रपरायणः ‘आत्मभरिः’ । ‘भ्रूणघ्नः’ गर्भपाती । ‘कुहकः’
दाग्निभ्रुकः । ‘दत्तापव्ययी’ परैर्दत्तस्य घनस्यासद्व्ययकर्ता ॥ (हेमाद्रिः, ४९७-४९८)

॥ १० ॥

॥ अथापाङ्क्तेयाः^१ ॥

तत्र यमः

अपाङ्क्तेया^२ द्विजाश्चान्ये तान् मे निगदतः शृणु ।
येभ्यो दत्तं न देवानां न पितॄणां च कर्मकृत् ॥
काणाः कुण्डाश्च^३ पण्डाश्च^४ कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
^५राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः^६ पशुविक्रयिणश्च ये ।
^७मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो^८ ग्रामयाजकाः ॥
वृषलीभिः प्रपीताश्च श्रेणीराजन्ययाजकाः ।
राजभृत्यान्धबधिरमूकखल्वाटपङ्गवः ॥
^९कलोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।

- (1) हेमाद्रिः, ४८८-४९०.
(2) 'अश्राद्धेयाः' इति मित्रमिश्रादृतपाठः
(3) 'कुन्जाश्च' इति हेमाद्रि-मित्रमिश्रादृतपाठः (आद्यप्रकाशः, ९१)
(4) 'पण्डाश्च' इति हेमाद्रिमित्रमिश्रौ ।
(5) पौरोहित्यार्थं यशार्थं वा राष्ट्रे वशीकर्तुं कामयते सः 'राष्ट्रकामः' ॥
(हेमाद्रिः, ४९०) । 'परराष्ट्रं' इति मित्रमिश्रः (९४)
(6) 'तापसोन्मत्ताः' इति मित्रमिश्रः ।
(7) 'ग्रामकूटाः' इति हेमाद्रिः, ४८८ ; मित्रमिश्रः, ९३; 'मानकूटा' इति कमलाकरः । ग्रामं कूटयति छलयतीति 'ग्रामकूटकः' (हेमाद्रिः, ४९०)
(8) 'ग्रामयाचकाः' इति हेमाद्रिः । 'ग्रामयाजकाः' इति मित्रमिश्रः ।
(9) 'कलया' सुवर्णवृद्धया जीवतीति 'कलोपजीवी' (हे., ४९०)
'कल्योजीविनः' इति मित्रमिश्रः । 'कन्योपजीविन' इति युक्तमिति आद्यप्रकाशे सूचितम् ।

^१दण्डध्वजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यकराश्च ये ॥
 अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः^२ ।
 कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्षकाः ॥
 श्यावदन्ताः कुनखिनः कुष्ठिनः शिल्पिनश्च ये ।
 वणिजो मधुहन्तारो^३ हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
^४सूचकाः पोषकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
^५समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
 अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
^६वैष्णवीषु च ये सक्ता अलाजादाहिनस्तथा^७ ।
 धनुष्कर्ता द्युतवृत्तिमित्रध्रुक् शठ एव च ॥
 इषुकर्ता तथा वज्र्यो यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाश्रमी^८ ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च यः ॥

(१) यो महापराधी राजा च पदायङ्कनेन कृतदण्डः स 'दण्डध्वजः' उच्यते (हेमाद्रिः)

(२) 'गरदानलदाहकाः' इति मित्रमिश्रः

(३) 'मधुहन्तारो' इति हेमाद्रिमित्रमिश्रौ—मधुग्रहणार्थं मधुमक्षिकोपचाती 'मधुहन्ता' इति व्याकुरुतः । 'मधुहर्तार' इति—उ

(४) 'सूचकाः' परदोषस्य इति शेषः (श्रा. प्र., ९४)

(५) राजादिकृता व्यवस्थाः 'समयाः' (हे.)

(६) 'वैष्णवीषु' इन्द्रजालादिमायासु (हे.)

(७) 'शलाकादाहिनश्च ये' इति हेमाद्रिवीरभिमित्रोदयपाठः । 'शलाकादाहिनः' ब्रह्मचिकित्साया लोहशलाकया दाहकाः । कल्पतरौ तु 'अलाजादाहिन' इति शठः । तदा लाजादाहो लाजशोमस्तदुपलक्षितो विवाहो येन कृत इत्यर्थः ॥ (ब्राह्मप्रकाशे, ९४) ॥ 'शलाका' शस्त्रं, 'दाहः' अग्निकर्म, ताम्बा ये भेषज्यमाचरन्ति ते 'शलाकादाहिनः' इति हेमाद्रिः (४९१) ॥

(८) यः शास्त्राविहिताश्रमेषु वर्तते स 'वृथाश्रमी' (हे.)

यश्च प्रव्रजिताज्जातः ^१प्रव्रज्यावसितश्च यः ।
 तावुभौ ब्रह्मचाण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
 राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य च ।
 समुद्रयायी वान्ताशी ^२केशविक्रयिणश्च ये ^३ ॥
 अवकीर्णी ^४शरीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कर्ग्यश्च सह पित्रा विवादकः ।
^५दाण्डिको बन्धकीभर्ता ^६त्यक्तात्मा ^७दारदूषकः ^८ ॥
 सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जितः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यश्च नास्तिकः ।
 दुष्टश्च ^९दारकाचार्यो मानकृतैलिकस्तथा ॥
 चौरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च नाशकाः ।
 चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजान्न नियोजयेत् ।

‘पण्डो’ऽत्र षण्डः । ‘चिकित्सकः’ चिकित्साजीवी । ‘राष्ट्र-
 कामाः’ राष्ट्राधिपत्यकामाः । ‘मानकूटाः’ कूटमानव्यवहा-

- (१) विधिवत्प्रव्रज्या स्वीकृत्य ततः परिभ्रष्टः ‘प्रव्रज्यावसितः’ (हे.)
- (२) ‘वार्ताशी’ इति हेमाद्रिः (४८९)
- (३) ‘केशविक्रयिणः’ चामरादिविक्रेतारः
- (४) ‘च वीरघ्नो’ इति हेमाद्रिमित्रमिश्रौ । बालहन्ता इति च व्याख्यातम् ।
- (५) अपराधप्रयोज्यदण्डाधिकृतः ‘दाण्डिकः’ (हे.)
- (६) पुंश्चलीपतिः (हे.)
- (७) कृतात्मघातोद्यमः (हे.)
- (८) मुखमुखादिना पुरुषान्तरसंयोजनेन वा कुलस्त्रीणा दूषयिता
 ‘दारदूषकः’ । वनितान्तरानुरक्ततया पूर्वदाराणां मिथ्याभियोक्ता वा ‘दारदूषकः’
 (हेमाद्रिः)
- (९) शिशूनामक्षरपाठको ‘दारकाचार्यः’ । (हेमाद्रिः)

रिणः । 'अ्रेणी' सजातीयसमूहः । 'खल्वाटः' खलतिः ।
 'दण्डध्वजः' साहसदण्डादिषु राज्ञा कृतदण्डचिह्नः ।
 'पोषकाः' पक्षिणामिति शेषः । 'वैष्णवी' शूद्रा । 'अलाजादा-
 हिनः' लाजानां दाहो विवाहस्तद्रहिताः, ते च कृतसमा-
 वर्तना बोद्धव्याः । 'शठो' मायावी । 'भ्रामरी' अप-
 स्मारी । 'दुर्बालो'ऽत्र लोहितकेशः, खल्वाटगण्डयोः पृथ-
 गुपादानात् । 'पूगः' सङ्घः । 'दारकाः' अनुपनीताः ।
 'तैलिकः' तैलविक्रयोपजीवी ॥

मनुः [३, १५०-१६७]

ये स्तेनाः पतिता क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् म॒नुरब्रवीत् ॥
 जटिलं चानधीयानं 'दुर्बालं' कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
 विकित्सकान् देवलकान्^२ मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनम्बी श्यावदन्तकः^३ ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निवार्धुषिस्तथा ॥
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः^५ ।
 ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥

(१) 'दुर्बलः' इत्यन्ये पठन्ति; 'भोक्तुमक्षमः' इति हेमाद्रिः (४८३);
 'दुर्बालः' स्खलितलोहितकेशो विकलेन्द्रियो वा । 'कितवो' शूतकारः । 'याजयन्ति ये
 पूगान्' सङ्घान् । यः क्रमशः प्रत्येकमपि बहुन्याजयति बहुकृत्व आर्त्विज्यं करोति,
 सोऽपि न भोज्यः । (मेघातिथिः)

(२) 'देवलकाः' प्रतिमापरिचारकाः । (मेघातिथिः)

(३) 'विपणेन' लवणादिना प्रतिपिद्धपण्येन

(४) 'श्यावदन्तकः' इति मेघातिथिहेमाद्रिमित्रमिश्रपाठः । श्यामदन्तकः-उ.

(५) 'निराकृतिः' सत्यविकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः (मेघातिथिः)
 विस्मृतवेदो वा (हेमाद्रिः, ४८३)

(६) ब्राह्मणानां वेदस्य वो द्वेष्टा 'ब्रह्मद्विद्' (हेमाद्रिः)

कुशीलवोऽवकीर्णी^१ च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः ।
^२शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः^३ कुण्डगोलकौ ॥
^४अकारणात् परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
^५ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः^६ ॥
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी^७ ॥
 धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः^८ ॥

(१) 'अवकीर्णी' स्त्रीसंबन्धात् विदुमब्रह्मचर्यः ।

(२) शूद्रस्य शिष्यः 'शूद्रशिष्यः', तस्य गुरुः ।

(३) वाचा दुष्टः परुषानृतभाषी । अभिशस्त इत्यन्ये (मेधातिथिः)

(४) परित्यागकारणं च 'त्यजेत् पितरं राजघातकम्' इत्यादि । मातापित्रोः
 'परित्यागस्तु' तत्पादसेवादेः शुश्रूषायाः अकरणम् । (मेधानिधिः)

(५) 'ब्राह्मैः' याजनाध्यापनार्दिभिः, 'यौनैः' कन्यादानादिभिः संबन्धैः, यः
 पतितैः सह ससर्गं गतः, 'संवत्सरेण पतितेन सहाचरति' इति पातितपदेनैव
 लब्धेऽपि ससर्गिणि वत्सरादवर्गमपि प्रतिषेधार्थमिदम् ॥ (हेमाद्रिः, ४८४)

(६) अगारस्य गृहस्य दग्धा । 'कूटकारकः' साक्ष्येभ्वनृतवादी ।
 (मेधातिथिः) ॥ 'कृतानां' नाणकानां कर्ता वा (हेमाद्रिः, ४८४)

(७) 'केकरो' वलितप्रेक्षा अध्यर्धदृष्टिः । 'पापरोगी' कुष्ठो । 'रसविक्रयी'
 विषस्य विक्रेता । (मेधातिथिः) ॥ मधुरादिरसाधिष्ठानानां गुडलवणक्षौद्रकप्रभृतीनां
 विक्रेता इति शङ्खधरः (हेमाद्रिः)

(८) 'अग्नेदिधिषूपतिः' इत्यत्र दिधिषूशब्दस्य अग्नेपदेन पतिपदेन च पृथक्-
 संबन्धः । ततोऽग्नेदिधिषूपतिरेकः दिधिषूपतिरन्यः । समासान्तर्गतस्यापि एकशब्दस्य
 द्वाभ्यां भिन्नप्रस्थानाभ्यामभिसंबन्धः स्मृतिशास्त्रत्वादुपपद्यत इति समाहितं
 मेधानिधिना । मृतस्य भ्रातृभार्यायां धर्मेण नियक्तायामपि योऽनुरागवशदालिङ्गन-
 चुम्बनादीनि कुर्यादसकृद् वा प्रवर्तते स 'दिधिषूपतिः' । जीवतस्तावत् भ्रातृभार्या-
 यामनुरक्तः 'अग्नेदिधिषूः' । अथवा विवाहाद्वा । ज्येष्ठायामनूदायां या कनीयसी
 परिणीयते सा 'अग्नेदिधिषूः', तस्याः पतिः 'अग्नेदिधिषूपतिः' ॥ (हेमाद्रिः, ४८५)

मिश्रधृग्यतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा^१ ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे^२ रतः ।
^३गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
 श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलपुत्रश्च^४ गणानां चैव याजकः ॥
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी^५ श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥
^६औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 एते विगर्हिताचारा अपाङ्गमेया नराधमाः^७ ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥

‘जटिलो’ ब्रह्मचारी । अत्र ‘अनधीयानः’ उपनी-
 तमात्रोऽनादिष्टवेदव्रतः । यत्र ‘ब्रह्मचारी’ ‘सहस्रद’ इत्यत्र

(1) ‘भ्रामरी’ अपस्मारी । ‘श्वित्र्य’ श्वेतकुशी । ‘पिशुन’ परममं
 प्रकाशकः कर्णेजपः ॥ (मेधातिथिः)

(2) ‘चावरणे’ इति मूलमातृकायाम् । ‘आवरण’ आच्छादन इति
 (मेधातिथिः)

(3) ‘गृहसंवेशकः’ वास्तुविद्योपजीवी । (हेमाद्रिः)

(4) ‘वृषलपुत्रश्च’ इति मेधातिथिपाठः—शूरेभ्यः सेवादिना यो जीवति
 इति व्याख्यातञ्च ।

(5) ‘श्लीपदी’ एकः पादो महान् यस्य । (मेधातिथिः)

(6)a ‘उरभ्राः’ मेषाः पण्ये यस्य सः ‘औरभ्रिकः’ । एवं ‘माहिषिकः’ ।

(हेमाद्रिः)

(7) ‘एतान् विगर्हिताचारान् अपाङ्गमेया नराधमान्’ इति मेधातिथिः पठति ।

पङ्क्तिपावनत्वमुक्तं, तदध्ययनयुक्तस्य बोद्धव्यम् । 'दुर्बालः' खलतिः, न तु दुश्चर्मा, तस्य पदेनैव पृथगुपादानात् ॥ 'प्रतिरोद्धा' गुरोरासेधकर्ता । 'गणाभ्यन्तरः' गणस्य सामान्यपुरुषः । 'वृक्षारोपकगृहसंवेशकदूता' अत्र भृतिजीविनो बोद्धव्याः^२ ॥

शङ्खः

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था^३ बैडालवृत्तिकास्तथा ।
हीनाङ्गा चाधिकाङ्गाश्च विज्ञेया पङ्क्तिदूषकाः ॥
कुनन्वी श्यावदन्तश्च दुश्चर्मा वृषलीपतिः ।
कुष्ठी च राजयक्ष्मी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ।
गुरूणां प्रतिकूलाश्च वेदाग्न्युत्सादिनश्च ये ।
गुरूणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः ।
शूद्राभरसपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

शङ्खलिखितौ

^५अनृतवादी तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गर्दोऽमिदः^६ शूद्रोपाध्यायो वन्दी घाण्टिको देवलको पुरोहितो

(1) 'प्रतिरोद्धा' गुरोर्वाग्व्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धे प्रातिकूल्ये च वर्तते । (मेधातिथिः)

(2) वृक्षान् रोपयति मूल्येन । धर्मायै तु न दोषः । 'दूतो' राज्ञः प्रेम्णो दासवद्विनियोज्यः । दूतस्तु सन्धिविग्रहादावेव प्रेष्यते । 'गृहसन्निवेशकः' वास्तु-विद्याजीवी । न त्वात्मनो गृहाणा सन्निवेशयिता ॥ (मेधातिथिः)

(3) अविहितप्रतिपिद्धकर्मानुष्ठातारो 'विकर्मस्थाः' (हेमाद्विः)

(4) 'वृत्तिकाः शठाः' इति हेमाद्विः (५९३)

(5) 'अनृक्', (अनधीतवेदः) इति हेमाद्विपाठः (४९२)

(6) 'अमिदः' श्रागणिकः शूद्रोपाध्यायो इति हेमाद्विणा धृतः पाठः । श्रागणैः चरतीति 'श्रागणिकः' ।

नक्षत्रादेशवृत्तिर्ब्रह्मपुरुषो^१ मद्यपो ब्रह्मविक्रयी कितवः
कूटकारको मानुषपशुविक्रयिणश्चेत्यपाङ्क्तेयाः ॥

हारीतः

चिकित्सकवृषलप्रेष्यकारुकितवश्वक्रीडकशकुनिजी-
वन^२मीनघातकचेष्टितपुंश्चलवार्धुषिकाहितुण्डिकप्रत्यवसित -
भृतकाध्यापकतैलिकसूचकनियामककुशीलवादीन् दैवे पित्र्ये
च वर्जयेत् । नास्तिकक्रीडकदर्यपौरन्ध्रिकाक्रीडिनोऽनृतवादि-
नो जपहोमसन्ध्याशौचवर्जिताः यौनस्रौवमौग्वसंकरसंकी-
र्णाश्चापुण्या ब्राह्मणवृत्तिप्लववधबन्धोपजीविवृषलीपतिशूद्र-
ग्रामयाजकतस्करागारदाहिगरदसोमविक्रयिगायननर्तकधनुः
शरयोजकाः ^३कुण्डगोलकौ नराशंसकापिलकदेवल^४घाण्टि-
कनक्षत्रजीविमहोदधिगामिदीर्घरोगिमहापथिकाः पतिताः
पणितपुरोहिताश्चानिर्वर्तमानाः पङ्क्तिदूषका भवन्ति ॥

‘वृषलप्रेष्यः’ शूद्राजाकारी । ‘शकुनिजीवनः’ श्येन-
जीवी । ‘मीनघातकचेष्टितः’ ‘मीनघातको’ बकः, तस्येव
चेष्टितं वृत्तिर्यस्य स तथा, बकवृत्तिरित्यर्थः । ‘आहितुण्डिकः’
सर्पक्रीडाजीवी । ‘नियामकः’ पोतवाहकः, भृतिमादाय यः
परान्नियच्छति वा । ‘कुशीलवः’ चारणः । ‘आक्रीडी’ सतनं

(१) ‘यो जीवन्मुक्तवेपेण लोक प्रतारयन् द्रव्यमर्जयति स ‘ब्रह्मपुरुषः ।’
(हेमाद्रिः)

(२) हेमाद्रिः, ४९८.

(३) ‘मीनघातकांवेष्टिक’ इति हेमाद्रिः ।

(४) ‘कदर्य-क्रीडन’ इति हेमाद्रिः ।

(५) ‘अण्डगोद्यौ नराशंस-प्रघाण्टिक नक्षत्रजीवि-महान्धिगामि’ इति
हेमाद्रिणा पठितम् ।

(६) यः क्षुद्रघण्टिकादिनिबन्धनपुरःसरं नृत्यगीतादिना जीवति स
‘घाण्टिकः’ । यो वा महतीं घण्टां वादयन्नेव प्रतिगृहं भिक्षते सोऽपि ‘घाण्टिकः’ ।
गुर्जरदेशे घण्टाल इति प्रविद्धः ॥ हेमाद्रिः, ४९४

क्रीडनशीलः । 'अनृतवादी' अनृतभाषणशीलः । 'नराशंसः'
मनुष्यस्तुतिशीलः । 'धनुःशरयोजकः' धनुःकर्ता शरकर्ता च ।
'कपिलः' कुत्तिसतकपिलः, अतिकपिलमूर्तिरिति यावत् ।
'दीर्घमहापथिकः' दीर्घाध्वना मरणे कृतोत्थमः ।
'अनिवर्तमानाः' तत्रैवाभिरताः^१ ॥

^२विष्णुः [८२, ३-३०]

हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेत् । विकर्मस्थांश्च । बैडाल-
व्रतिकान् । वृथालिङ्गिनः । नक्षत्रजीविनः । देवलकान् ।
चिकित्सकान् । अनृढापुत्रान् । तत्पुत्रांश्च । बहुयाजिनः ।
ग्रामयाजिनः । शूद्रयाजिनः । [अयाज्ययाजिनः^३] । ब्राह्म्यान् ।
'अनृतयाजिनः । पर्वकारान् । सूचकान् । [भृतकाध्या-
पकान्] । भृतकाध्यापितान् । शूद्राक्षपुष्टान् । पतितसं-
सर्गान्^४ । अनधीयानान् । संध्योपासनभ्रष्टान् । राजसेवकान् ।
नग्नान्^५ । पित्रा विवदमानान् । पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्याय-
त्यागिनश्चेति ॥

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।

एतान् विवर्जयेद्यन्नाच्छ्राद्धकर्मणि पण्डितः ॥

(१) मरणफलकर्मावावेष्टन 'आवेष्टः' । आवेष्टनेन पशुसंशपनार्थं यो यस्मै
परिकीर्यते स 'आवेष्टिकः' । संगृहीतपुंश्वलीशुल्केन यो जीवति सः 'पौंश्वलः' ।
आश्रयात्परिच्युतः 'प्रत्यवसितः' । स्वं धनं स्वस्यायं 'सौवः' स चासौ सङ्करश्च
'सौवसङ्करः' वृत्तिसङ्कर इत्यर्थः । 'महान्धिगामी' द्वीपान्तरगन्ता । मुमूर्षतया
प्रस्थितः 'महापथिकः' । 'अनिवर्तमानाः' प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः ॥ (हेमाद्रिः, ४९५)

(२) हेमाद्रिः (४९४)

(३) 'अयाज्ययाजिनः'—Wanting in the printed *Īśnusmṛti* and
Hemādri's citation .

(४) The printed *Smṛti* and Hemādri read तद्याजिनः for
अनृतयाजिनः (?)

(५) पतितससक्तानिति—उ.

(६) 'उग्नान्' इति हेमाद्रिपाठः ।

‘पर्वकारः’ इषुकारः । ‘उग्रो’ऽत्र दृष्टान्तःकरणकोपः ।

आपस्तम्बः [२, १७, २१।

श्वित्रिः शिपिविष्टः परतत्पगाम्यायुधीयपुत्रश्शद्रो-
त्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणाः [भवन्ति ॥]

‘श्वित्रि’ दुश्चर्मा । ‘आयुधीयपुत्रः’ आयुधजीविनः
पुत्रः । ‘शद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यां’ असमवर्णदारपरिग्रहे
ब्राह्मण्यां पुत्रमनुत्पाद्य शूद्रायामुत्पादितपुत्र इति कपदी ॥^२

सुमन्तुः

तत्स्करकितवाजपालगणिकाशूद्रप्रेष्या[गम्यागामि]-
परिवेत्तपरिवित्तिपर्याहित[पर्याधातृ]पौनर्भवान्धबधिरचार-
णक्लीबावकीर्णिगार्धुषिकगरदायिककूटसाक्षिनास्तिकवृषली-
पत्य^३हुतादोत्सृष्टामिसोमविक्रयि[विक्रेतृ]पौस्तिक[कथक^५]कु-
ण्डाशि[कुण्डगोलक^६]यन्त्रकारकाण्डपृष्ठ^७दुश्चर्मषण्ड[^८चण्ड]

(1) ‘पर्वकारः’ काण्डकारः (हेमाद्रिः, ४९५)

(2) Cited by *Vīraṇitrodaja*, p. 97 यो विशुद्धजातीयायामपि
ब्राह्मण्यां शूद्रात् शूद्रसमानाद् ब्राह्मणादुत्पन्नः ॥ (हेमाद्रिः, परिशेषखण्ड, ४९६.)

(3) ‘अहुतादः’ विना पञ्चयज्ञादिक भोक्ता इति वी. मि., ९५

(4) ‘पौस्तिकः’ पुस्तकविक्रेता (वी. मि., ९५)

(5) ‘कथकः’ विटजनरञ्जनाय बृहत्कथादीनां कथानां वक्ता
(हेमाद्रिः, ४८०)

(6) [] Omitted by the manuscript, and restored from
Hemādri, p. 486

(7) काण्डपृष्ठाभोक्ता हारीतादिभिः—[बी. मि., ९५]

शूद्राऽपुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

(8) ‘चण्डः’ छिन्नमेहनचर्या इति हेमाद्रिः (४८८)

विद्वद्दिशन्^१ देवलकण्ठारूढ[षण्डारूढ]पतित^२ प्रायोत्थितकुन-
खिकिलाशि^३ श्यावदन्तवणिकूलिपिवादिअनृत्यतालो[नृत्य-
गीतवाद्यो]पजीविमूल्यसांवत्सरिक^४ महापथिकाश्मकुट्टकही-
नाङ्गातिरिक्ताङ्गविरागवाससश्चापाङ्क्तेयाः ॥

‘प्रेष्य’पदस्य गणादिपदैः प्रत्येकमभिसंबन्धः ।
‘यन्त्रकारकः’ इक्षुतिलयन्त्रकारी । ‘प्रायोत्थितः’ अनशन-
व्रतभ्रष्टः । ‘मूल्यसांवत्सरिकः’ मूल्येन यो नक्षत्रादि
कथयति, ज्यौतिषक इत्यर्थः ॥

पैठीनसिः

^५[कुनखिकिलाशि श्यावदन्ताः पित्रा विवदमानश्च
यश्च स्त्रीजितः। कुष्ठी क्लीबः कितवो दुर्वालो दुश्कर्मा सुरा-
गर्भो विद्वद्व्रजननः पतितः पिशुनः सोमविक्रयी यज्ञवेद-
विक्रयी वाणिजको ग्रामयाजी मिथ्याभिशास्तो वृषल्याम-
भिजानः परिव्रित्तिः परिवेत्ता दिधिषूपतिः पुनर्भूपुत्रः
गोलकुण्डाजाविकाश्चौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यपाङ्क्तेयाः ।
श्राद्धे नैतान् भोजयेत् । न यज्ञकर्मणि ॥

‘सुरागर्भः’ सुरा गर्भे यस्मिन्, यस्मिन् गर्भस्थे
मात्रा सुरा पीता ॥^६

(1) ‘विद्वद्दिशः’ शिश्रमूले छिद्रं कृत्वा तत्र सुवर्णघण्टिकाघटितमुक्ता-
फलादिवन्धनकर्ता इति हेमाद्रिः (४८८)

(2) ‘आरूढपतितः’ त्रिदण्डादिव्रतमारुह्य तस्मात् परिभ्रष्टः (हेमाद्रिः, ४८८)

(3) ‘किलाशिः’ सिध्मरोगी (हेमाद्रिः, ४८९)

(4) ‘महापथिकः’ समुद्राया चारी नित्याश्वगो वा ; ‘अश्मकुट्टकः’
प्रासादादिनिर्माणाय पाषाणतक्षकः (हेमाद्रिः)

(5) हेमाद्रिः ४९२

(6) सुरापत्नीगर्भसम्भूतः ‘सुरागर्भः,’ कृतप्रायश्चित्तेन सुरापेन जनितो वा
(हेमाद्रिः, ४९३)

उशना^१

अपाङ्क्तेया भवन्ति । तद्यथा जडबधिरजातान्ध-
 भ्रित्रिकुष्ठिकुणिश्यावदन्तवार्षुषिकदेवलकवणिकूशठ^२गणा-
 भ्यन्तरचिकित्सक^३पौनर्भवकाणशिल्पोपजीविपतितसंप्र-
 योक्तृ^४कितवानृतदाम्भिकपरपरिभावित^५प्रभृतयः ॥

‘कुणिः’ विकलपाणिः । ‘परपरिभावितः’ परत्वेन
 शश्रुत्वेन परिभावितः परीक्षित इत्यर्थः ॥

‘वायुपुराणे

यस्तिष्ठेद्वायुभक्षस्तु चातुराश्रम्यबाह्यतः ।
 अयतिर्मोक्षवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तश्चित्रवादी बहुश्रुतः ।
 अनाश्रमी तपःस्तेये तं विप्रं न निमन्त्रयेत् ॥
^७औपपत्तिस्तथा ^८शाक्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 घ्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कार्पटिकास्तथा ।
 निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च सर्वभक्ष्यांश्च वर्जयेत् ॥

(१) हेमाद्रिः, ४७९-४९०.

(२) ‘घण्डः’ घोडा सशस्त्रकारणे कृतलक्षणः । ‘गणः’ सङ्घः, ये सदैक्या
 क्रियया जीवन्ति तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, । तदन्तर्गतः चातुर्विधोऽपि ब्राह्मणः
 ‘गणाभ्यन्तरः’ (हेमाद्रिः, ४८०)

(३) धनार्थं रुजां प्रतिकर्ता ‘चिकित्सकः’ । धर्मार्येनस्तु तस्य प्रशस्तत्वा-
 दिति मेधातिथिः ॥ (हेमाद्रिः, ४८०)

(४) ‘सप्रयोक्ता’ द्यूतकारी (हेमाद्रिः)

(५) गुरुतरपातकाभियोगेन परैः परिभव प्रापितः ‘परपरिभावितः’ (हेमाद्रिः)

(६) वीरमित्रोदये आरुप्रकाशः, ९७

(७) ‘औपपत्तिकः’ उपपत्तिस्त्वं, तन्मात्रव्यवहारी, हेतुक इति यावत्
 (बी. मि., ९८)

(८) ‘शाठो’ (शाठ्यधर्माभिरतः) इति बी. मि. पाठः

प्राह वेदान् वेदभृतो वेदान् यश्चोपजीवति ।
 उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च ॥
 'वृथा दारांश्च यो गच्छेद्याजयेच्च वृथाऽध्वरैः ।
 नार्हतस्तावपि श्राद्धं द्विजो यश्चैव नास्तिकः ॥
 आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिधिकारणात् ।
 नार्हत्यसावपि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
 स्त्रियो रक्ताम्बरा येषां परिवादरताश्च ये ।
 अर्थकामरता ये च न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ॥
 सन्ति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः ।
 अयज्ञपतयो नाम ते भुञ्जन्ति यथा रजः ॥
 मुण्डान् जटिलकाषायाञ्श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ।
 शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥

‘अयतिः’ असंयतः । ‘औपपत्तिः’ उपपत्तिमात्रव्यव-
 हारी, हेतुक इत्यर्थः । ‘शाक्यः’ अत्र शाक्यधर्माभिरतः ।
 ‘वृथामुण्डाः’ निषिद्धमुण्डनकर्तारः । ‘वृथाजटिलाः’ शास्त्रा-
 ननुमतजटाधारिणः । ‘कार्पटिकाः’ कर्पटव्यवहारिणः ।
 ‘निर्वृणाः’ निर्दयाः । ‘भिन्नवृत्ताः’ त्यक्ताचाराः । ‘प्राह
 वेदान् वेदभृत’ इति, यो वेदाध्ययनार्थं भृतस्सन् वेदान्
 प्राह इत्यर्थः । ‘पुत्रिकापतिः’ पुत्रिकात्वेन कल्पितायाः
 पतिः । ‘वृथा दारांश्च यो गच्छेत्’ स्त्रीरतिः पुत्रार्थिता-
 व्यतिरेकेण । पुनः ‘नास्तिक’ग्रहणं निन्दातिशयार्थम् । ‘स्त्रियो
 रक्ताम्बराः’ रजस्वलाः । ‘अर्थकामरताः’ धर्ममोक्षव्यति-
 रेकेणार्थकामरताः । ‘अयज्ञपतयः’ इत्यत्र यज्ञशब्दो वर्णा-
 श्रमप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थः । ‘मुण्डाः’ अत्र तून्शिखाः ।
 ‘जटिलस्य’ पुनर्वचनं निन्दातिशयार्थम् ।

(1) ‘वृथा दारांश्च यो गच्छेत्’ निषिद्धादेवसे (बी. मि., ९८)

(2) ‘रक्ताम्बरा’ आतंबवती (बी. मि., ९८)

‘महाभारते [अनु. प., ६१, १८, २०, २१]

‘अग्रणीयः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।

ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥

अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च^३ भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च आद्वे नार्हन्ति केतनम् ॥

‘ऋणकर्ता च यो राजन् यश्च वार्धुषिको द्विजः ।

प्राणविक्रयवृत्तिश्च^४ राजन्नार्हति केतनम् ॥

‘अग्रणीः’ इति, यः पूर्वं प्रधानीकृतः शिष्टैः पञ्चाभि-
कृष्टवर्णपरिग्रहसंसर्गं करोति, सः आद्वे वर्जनीय इत्यर्थः ।
‘केतनम्’ आमन्त्रणम् । ‘अपरिज्ञातपूर्वाः’ अज्ञाताः पूर्वं
पित्रादयो येषां ते तथा । ‘गणपूर्वाः’ सङ्घे प्रधानीभूताः ।
‘पुत्रिकापुत्रपूर्वाः’ पुत्रिकापुत्रजाः । ‘ऋणकर्ता’ अत्र ऋणं
गृहीत्वा यो न धनिकाय दातुमिच्छति ॥ ‘प्राणविक्रय-
वृत्तिः’ प्राणसंशयापादककर्मजीवी ॥

‘मत्स्यपुराणे

कृतघ्नान्नास्तिकांस्तद्वन्म्लेच्छदेशनिवासिनः ।

त्रिशङ्कून् बर्बरानान्ध्रान् दङ्क^५द्रविडकोङ्कणान् ॥

कर्णाटिकांस्तथा^६ कीरान् कलिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥

(1) हेमाद्रि, परिशेषग्रन्थ, ४७८-४७९

(2) ‘येन कामाकृतः पूर्वं वर्णान्तरपरिग्रहः’ इति हेमाद्रिः पठति ।

‘येन ब्राह्मणादिकुमारीः अपरिणीय मुख्यतया वर्णान्तरपरिग्रहः कृतः’ । (पृ. ४७८.)

(3) गणेषु सङ्घेषु पूर्वा मुख्याः गणपूर्वाः (पृ. ४७९)

(4) योऽनावश्यकव्ययार्थम् ऋणं कुरुते स ऋणकर्ता (दे. ४७९)

(5) ‘सेवकः’ इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् (४७९)

(6) वीरमित्रोदय, ९८

(7) ‘चीन’ बी. मि. पाठः

(8) ‘तथाऽऽभीरान्’ इति कमलाकरोद्धतः पाठः

ब्रह्मपुराणे

भोक्तुं श्राद्धेषु ^२नार्हन्ति दैन्योपहतचेतसः ।
 षण्डो मूकश्च कुनखी खल्वाटो दन्तरोगवान् ॥
 श्यावदन्तः पूतिनासश्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।
 गलरोगी गण्डमाली ^३स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
 खञ्जतूवरमुण्डाश्च तथान्ये दीर्घरोगिणः ।
 वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिभारप्रपीडिताः ॥

‘तूवरः’ इमश्चुकालेऽपि इमश्चुरहितः । ‘वृथाजाताः’
 धर्मपराङ्मुखाः । ‘विरक्ताः’ अत्र यतिव्यतिरिक्ताः ।

अथ मनुः [३, १७०, १८०-१८२]

अन्नैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।
 अपाङ्क्तैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भोजयेत् ॥
 सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् ।
^५अप्रतिष्ठं वार्धुषिके नष्टं देवलके भवेत् ॥
 यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
 भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
 इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
 मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

यमः

^६ये व्यपेता स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्तिताः ।
 कव्यं ददति यस्तेभ्यस्तस्य तत्प्रेत्य नश्यति ॥

- (1) वीरमित्रोदये, श्राद्धप्रकाशः, ८१
- (2) ‘न चार्हन्ति दैवोपहतचेतसः’ इति वी. मि. पाठः
- (3) ‘गडुमान्’ इति वी. मि., कुञ्ज इति व्याख्यातं तत्र ।
- (4) ‘अन्नताः’ असयताः शास्त्राचारवर्जिताः (मेधातिथिः)
- (5) ‘नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ’ इति मेधातिथिप्रभृतयः पठन्ति ।
- (6) हेमाद्रिः, ४७१

ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमेधसः ।
पुरीषं भुञ्जते सर्वं शतं वर्षाणि सुव्रत^१ ॥

तथा

^२मथपाय न दातव्यं दैवे पित्र्ये तथा हविः ।
तस्मै नश्यति तद्वत्तं यथा भस्मनि वै हुतम् ॥
दातुश्च छियते हस्तो भोक्तुर्जिह्वाथ भिद्यते ।
ज्वलितान् प्रसते प्रासान् श्राद्धं तदनृतं भवेत् ॥

मनुः [३, १७६]

^३अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥

तथा [३, १७८, १७९]

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम्^४ ॥
^५वीक्ष्यान्धो न वतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥

यमः

षष्टिं काणः शतं षण्डः श्वित्री यदनुपश्यति ।
शतं वै पाण्डुरोगी च सहस्रं पतितस्तथा^६ ॥

(१) 'वर्षाण्यमुजते' इति मूलकोशे । 'वर्षाणि सुव्रत' इति हेमाद्रिः ।

(२) हेमाद्रिः, ४७२

(३) 'अपाङ्क्त्यो' इति मेघातिथिपाठः । 'स्तेनादयः श्राद्धं कुर्वता ततः प्रदेशादपसारणीयाः' । 'बालिशः' मूलः । (मेघा.)

(४) पूर्तं भवं पौर्तिकम् । बहिर्वेदिदानाद्यत्कलं तत्पौर्तिकम् । (मेघातिथिः)

(५) यावान् देशश्चक्षुष्मतो दृष्टिगोचरः तावतो देशादनाहृतादन्धो विषासनीयः । (मेघातिथिः)

(६) हेमाद्रिः, ४९९—'दूषयतीति शेषः । संस्वामेदो दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तमेदार्थः' ।

वसिष्ठः [११, २०]

अत्र चेन्मन्त्रसंयुक्तः^१ शरीरैः पङ्क्तिदूषकैः ।

अदृष्टं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

‘शरीरैः’ शरीरप्रभवैः काणत्वादिभिर्न तु स्वयमु-
त्पाद्यैरपि स्तेनत्वादिभिः ॥

अथ देवलः

परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो यः सदा संविशेद्गृहे ॥

जीवनो जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः ।

यस्तयोरन्नमभाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥

^२ब्रह्मपुराणे

चतु षष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ।

भवेत्तद्यस्तु निगिरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः ॥

यमः

व्रती यः स्त्रियमभ्येति सोऽवकीर्णी निरुच्यते ।

पुनर्भ्वास्तु पतिर्यो वै स भवेद्दिधिषूपतिः ॥

देवलः

ज्येष्ठस्य भार्या संप्राप्तः सकामादिधिषूपतिः ॥

मनुः [३, १७३]

प्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येन कामतः ।

(१) ‘मन्त्रविद्युक्तः’ इति मुद्रितवाशिष्ठे

(२) हेमाद्रिः, १६१; शीरमित्रोदयः, ९१ ‘प्रस्थं षष्टिपलैः शुद्धैः’ इति

^१धर्मेणोपनियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

^२लौगक्षिः

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुच्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥

^३यमः

महिषीत्युच्यते नारी सा चैव व्यभिचारिणी ।
तं दोषं क्षमते यस्तु स वै माहिषिकः स्मृतः ॥

देवलः

यश्च दुष्टतपश्चर्यः स गूढो नाम संज्ञया ।
^४भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः ॥
तावुभौ पतिनौ विप्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् ।
यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणात् ॥
याजिनो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्ययाजकः ।
दत्तानुयोगान् द्रव्यार्थं पतिनान् मनुरब्रवीत् ॥
ब्रह्मविक्रयिणो ह्येते वर्जिताः सवनादिषु ।
इष्टं पूर्णमधीतं वा तप्तं वाप्यात्मना तपः ॥
प्रयच्छन्त्यपरेभ्यश्च धनार्थं धर्मविक्रयी ।
^५गोरसानां च विक्रेता गोविक्रेता च यो द्विजः ॥

(१) 'धर्मेणापि नियुक्तायाम्' नियोगधर्मेण प्रवृत्तो भ्रातृमृतस्य तद्भार्या-
गमने योऽनुरज्येत प्रीतिं भावयेत्, 'कामतः' नियोगधर्मातिक्रमेण 'सकृत्सकृदौ'
इत्येवं विधिं दित्वा, इच्छानुराग गाढालिङ्गनपरिचुम्बनादि कुर्यादसकृदा प्रवर्तेत,
चेतसा वा विक्रियेत, कामिनीप्रेमदृष्टिवन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागत्वेन विभावितो
'दिधिषूपति' वैद्यः । (मेधातिथिः)

(२) Ascribed to Devala by वी. मि., ९१

(३) 'अन्ये तु' इति वी. मि., ९२ ; a slightly different form
of the śloka is ascribed to ब्रह्माण्डपुराण (वी. मि., ९२)

(४) हेमाद्रिः, ३६८.

(५) हेमाद्रिः, ३६६

गुडलवणतिलानां विक्रेता दुष्टविक्रयी ।
 आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ॥
 लोभाद्यः प्रचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्थितिः ।
^१निकृष्टोत्कृष्टमध्येषु यो वर्णेष्वनवग्रहः ॥
 आचरत्यपराचारं वर्णसंभेदकस्तु सः ।
 अनाहिताग्निः शतगुरनीजानः सहस्रगुः ॥
 शूद्राजीवोपजीवी च नार्हन्त्यर्थान् द्विजातयः ।
 कूपमात्रोदके ग्रामे विप्रः संवत्सरं वसन् ॥
 शौचाचारपरिभ्रंशाद्ब्राह्मण्याद्विप्रमुच्यते ।
 अनुपासितसंध्या ये नित्यमस्नातभोजनाः ॥
 भ्रष्टशौचाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मतः ।
 एकाकी व्यसनाक्रान्तो धन्य इत्युच्यते बुधैः ॥
 देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेत् ॥

‘अनवग्रहः’ त्यक्तशास्त्रप्रतिनियमः । ‘अपराचारम्’
 अन्त्यवर्णोचिताचारम् ॥

यमः

समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥

तथा

यश्च निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।
 स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

‘जीवन्’ जीवनहेतोरित्यर्थः ।

तथा

अग्नीनुत्सादयेद्यस्तु वीरहा स निरुच्यते ॥

देवलः

यः सगोत्रां समारूढो ब्राह्मणो गोत्रभिन्नवेत् ।
वैश्यापतिः कृष्णपृष्ठः काण्डपृष्ठो नरो भवेत् ॥

क्षत्रियवैश्यवृत्त्यनन्तरं नारदः [४, ६०]

तस्यामेव च यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रसात्^१ ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात् सोऽपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥

हारीतः

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
सर्वे ते मैत्रिणा प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥
काण्डमेषां कुलस्याख्या पर्वण्याहुर्युगानि तु ।
यस्तु तं न्यायतो रक्षेत्स कुलीन इति स्मृतः ॥
^२स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।
तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

यमः

आपद्गतो ह्युपननो यश्च स्याद्वैष्णवीसुतः ।
^३सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयः स्मृताः ॥
कुलं काण्डमिति ख्यानं तस्मात्पर्वणि ते जगुः ।
तत्र ज्येष्ठनरो यस्मात्तं वै काण्डेति निर्दिशेत् ॥
स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।
तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः ॥

(१) 'सदा' इति मुद्रितनारदीये

(२) हेमाद्रिः, ३६३

(३) 'इत्येते' इति हेमाद्रि(३६३)पाठः । मासोपवासादिव्रतैः विष्णोराराधनं
तत्परा विधवा 'वैष्णवी', तस्यां तदवस्थायां सवर्णादुत्पन्नः 'वैष्णवीसुतः' ।
(हेमाद्रिः, ३६३)

देवलः

राजप्रेष्यकरो नित्यं ब्राह्मणो विकृतः स्मृतः ।
अधीतविस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः ॥

१ छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः

यः स्वाध्यायाग्निमांस्तस्माद्देवादीन्नेभिरिष्टवान् ।
निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥

‘देवादीन्नेभिः’ इति, अवश्यकृत्यदर्शपौर्णमासादिया-
गद्वारेण ।

देवलः

गूढलिङ्ग्यवकीर्णी स्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथा^२ ।
धर्माधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदशासने ॥
कृपालज्जाक्षमाधीमानार्यो म्लेच्छो विपर्यये ।
द्वितीयस्य पितुर्योऽन्नं भुक्त्वा परिणतो द्विजः ॥
अवरेढ इति ज्ञेयः^३ शूद्रधर्मेण जीवनः ।
भवेत्कारणसंज्ञश्च सर्वेषु व्यवहारवान् ॥
अगारदाही स ज्ञेयः प्रेतदग्धा ह्यनेकशः ।
स चाप्यगारदाही स्याद्यो द्वेषाद्वेदमदाहकः ॥
क्षेत्रसस्यवनानां च दग्धारोऽरण्यदाहिनः ।
‘षण्डको वातजः षण्डः षण्डः क्लीबो नपुंसकः ॥
कीलकश्चेति षट्कोऽयं षण्डभेदो विभावितः’ ।
तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ॥

(१) आद्धप्रकाशः, ९०

(२) ‘गूढलिङ्गी’ ब्रह्मचर्याभिमोपदिष्टदण्डादिलिङ्गरहितः । ‘भग्नव्रतः’
विप्लुतब्रह्मचर्यः । (हेमाद्रिः, ३५९)

(३) ‘शूद्रधर्मां स जातितः’ इति (हेमाद्रिपाठः (३६०)

(४) हेमाद्रिः, ३६९ ; आद्धप्रकाशः, ८१

(५) ‘विभावितः’ इति हेमा. पाठः ।

पुमान् भूत्वा ^१स्वलङ्गानि पञ्चाच्छिन्ध्यात्तथैव च ।
 स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ॥
 वातजो नाम षण्डस्स्यात् स्त्रीषण्डो वाऽपि नामतः ।
^२असल्लिङ्गोऽपि षण्डस्स्यात् षण्डस्तु म्लानमेहनः ॥
^३स कीलक इति प्रोक्तो यः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन सह संयोज्य पञ्चात्तामेव सेवते ॥

स्कन्दपुराणे

ईश्वर उवाच—

परीक्ष्य श्राद्धं दातव्यमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ।
 परीक्षणाच्च रम्भोरु आर्जवं गुणवत्तरम् ॥
 अपरीक्ष्य तु यो दद्याच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः ।
 तस्य तुष्यन्ति पितरो देवताश्च न संशयः ॥

(१) 'सल्लिङ्गानि' इति आद्यप्रकाशे ।

(२) 'अस्त्रील्लिङ्गो' इति हेमाद्रिः । 'असल्लिङ्ग' इति आद्यप्रकाशे ।

(३) "अमेध्याशी पुमान् स्त्रीवो नष्टरेता नपुंसकः" इत्यधिकः श्लोकार्धः

आद्यप्रकाशे ।

॥ अथ निमन्त्रणं निमन्त्रितनियमाश्च ॥

तत्र देवलः

अक्रोधो निभृतः^१ स्वस्थः श्रद्धावानत्वरः शुचिः ।
समाहितमनास्तत्र^२ क्रियायामसकृत्सदा ॥

[तथा]^३

श्वः कर्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥
असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।
अज्ञातीनसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः^४ ॥

‘निभृतो’ऽत्र विविक्तदेशस्थितः । ‘समाहितमनाः’
द्रव्यादौ । अयमर्थः—‘असकृत्’ पुनः पुनः, श्राद्धे तथा
भवितव्यं यथा मनो नाऽसंयतं भवतीति । ‘निरामिषं
सकृद्भुक्त्वा’ इति पूर्वद्युःपरेद्युर्निमन्त्रणयोः साधारणम् ।
‘सर्वभुक्तजने’ सर्वे भुक्तवन्तो जना यस्मिन् स तथा ।
‘असंभवे’ कुतश्चिन्निमित्तात्पूर्वद्युर्निमन्त्रणाऽसंपत्तौ ।
‘आर्षाः’ प्रवराः ॥

शङ्खलिखितौ ॥

जन्मशरीरलक्षणगुणोपेतान् ब्राह्मणानामन्त्रयेत् ।
श्वोऽद्येति वा श्राद्धमाचरिष्य इति ॥

- (१) ‘निभृतः’ इति समुत्पन्नः ; ‘असकृत्’ भाद्रसमातिपर्यन्तम् ।
- (२) ‘श्राद्धक्रियायां’ इति हेमाद्रिपाठः (पृ. १०११)
- (३) हेमाद्रिः, ११३१—‘अज्ञातीन्’ यजमानभिक्षगोत्रान् ।
- (४) ‘अयुग्मान् विषमसंख्यान् (हेमाद्रिः, ११३२)

मार्कण्डेयपुराणे [३१, ३०, ३३, ३४]

निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम् ॥
भिक्षार्थमागतान्वापि काले संयमिनो यतीन् ।
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

‘अप्राप्तिः’ अत्रासंभवः ॥

मनुः [३, १८७]

^१पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत् त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

उशना

तत्र गोमयोदकैर्भूमिमार्जनं भाण्डशौचं कृत्वा
श्वः कर्तास्मीति ब्राह्मणान् निमन्त्रयेच्चतुरवरान् ॥

‘चतुरवरान्’ द्वौ देवे, एकैकं पितृमानामहवर्गयोः ॥

वाराहपुराणे

^३वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्तास्मीति जानता ।
स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
दन्तकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ।

‘भूमिं कृत्वा’ दक्षिणाप्रवणादिगुणोपेताम् । ‘विसृजेत्’
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

(१) यः शक्नोति नियमान् पालयितुं सः पूर्वेषुः, अशक्तस्तु तदहरेव ।
(मेधाविधिः)

(२) १०८, श्राद्धप्रकाशः ॥ ‘स्वः कर्तास्मि’ इति तत्र पाठः । ‘अत्र
गोमयादिप्रहणं सकलशुद्धिवाचनद्रव्यौपलक्षणम्’ इति ।

(३) हेमाद्रिः, ११५०

आपस्तम्बः [२, १७, ११-१७]

पूर्वेद्युर्निवेदनम् । अपरेद्युर्द्वितीयम् । तृतीयमामन्त्र-
णम् । त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं
तृतीयं च ॥

सर्वेष्वेव विप्रेषु निवेदनं श्वो मया श्राद्धं कर्तव्यम् ,
तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इति । ब्राह्मणबोधनमपरेद्युः
प्रातःकाले । भोजनकाले चामन्त्रणम् ॥

मत्स्यपुराणे

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमाञ्श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥

तानेवाह—

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मयात्र श्राद्धकर्मणि ॥

यमः

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा संपतन्ति मनोजवाः ॥

तथा

ब्राह्मणैश्च सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ।

वायुभूता न दृश्यन्ते भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

^३‘साधुभिः संनिमन्त्रये’दिति स्वयं निमन्त्रणा-
संभवे । ‘भवितव्यं भवद्भिश्च मयात्र श्राद्धकर्मणि’

(१) हेमाद्रिः, १२५८

(२) ‘पितृबान्धवः’ इति हेमाद्रिपाठः; प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृवपिण्ड-
समानोदकादिस्तत्प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्ता । अत्र केचिदक्षिणजान्वाकम्भनं वैश्वेदे-
षिकद्विजनिमन्त्रणविषयमाहुः । तदयुक्तम् ॥ (हेमाद्रिः)

(३) ‘साधुभिरपि सर्वगैरेव निमन्त्रणं कारयितव्यम्’ । (हेमाद्रिः, १११८)

इत्यभिधानेन लिङ्गेन स्वयं निमन्त्रणस्य मुख्यत्वात् ।

यमशातातपौ

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

पाशवल्क्यः [१, २२५]

निमन्त्रयेत् पूर्वैर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाङ्मायकर्मभिः ॥

श्राद्धाधिकारे आपस्तम्बः [२, १८, २४]

आरब्धे चाऽभोजनमासमापनात् ॥

॥ निमन्त्रितनियमाः ॥

यमः

आमन्त्रितास्तु ये विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

यमः

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥

हारीतः

पूर्वैर्धर्मन्त्रितान् विप्रान् पितरः संविशन्ति वै ।

यजमानं च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्तनः ॥

काल्यायनः [श्राद्धकल्प, १, २३-२५]

तदहः शुचिरक्रोधनो त्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी
स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्जयेत् । आवाहनादि
वाग्यत 'उपस्पर्शनात् । आमन्त्रिताश्चैवम् ॥

(1) 'वाग्यत ओपस्पर्शनात्' इति मुद्रितश्राद्धकल्पे (बौलाम्बाकोश,
८४१) । 'वा उपस्पर्शनात्' इति तत्र व्याख्यातम् ।

‘उपस्पर्शनात्’ भोक्तृणामन्त्याश्चमनपर्यन्तम् ।

यमः

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे^१ चागमनक्रिया ।
अभारोद्वहनं क्षान्तिः श्राद्धस्योपासनाविधिः ॥

कात्यायनः [श्राद्धकल्प, १, १२-१३]

अनिन्धेनामन्त्रितो नापक्रामेत् । ^२निमन्त्रितो नान्य-
दन्नं प्रतिगृह्णीयात् ॥

यमः, मनुश्च प्रथमे [मनु, ३, १९०]

केतितस्तु यथान्यायं ब्राह्मणो हव्यकव्ययोः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्^३ ॥
ब्राह्मणं च स्वयं कृत्वा देवतापितृभिः सह ।
यदन्नं समुपाश्रन्ति तस्मात्तन्न व्यतिक्रमेत् ॥
केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजः ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते^४ ॥

तथा

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे त्वन्यस्य कुरुते क्षणम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः^५ ॥

(१) ‘दूरे’ सीमः परस्तात् । न गन्तव्यमित्यर्थः । भा. प्र., (१११)

(२) ‘आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नं’ इति मु. भा. कल्पे (८३८)

(३) यमवचनमित्थं हेमाद्रिणा (१००१) धृतमस्ति—

आमन्त्रितस्तु विधिवद्ब्राह्मणो हव्यकव्ययोः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥

मनुवचने ‘हव्ये कव्ये द्विजोत्तमः’ इति मेधातिथ्यादिधृतपाठः ।

(४) अयं श्लोकः नारायणकृत इति पराशरमाधवाये (i, ii, ३६६)

(५) एष श्लोकः नारायणकृत इति हेमाद्रिः (१००२)

तथा

आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते' ॥

‘अन्यस्य कुरुते क्षणम्’ अन्यस्यामन्त्रणं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मपुराणे

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितॄणां च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्द्रोघा पच्यते नरकाग्निना ।

‘चिरकारी’ विलम्बकारी ।

महाभारते [अनु., ६१, ५४]

‘दैवं वा यदि वा पित्र्यं योऽभीयाद्ब्राह्मणादिषु ॥

हारीतः^३

दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।

तर्पयेन्न यथान्यायं स तु तस्य फलं हरेत् ॥

प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः ।

तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ॥

दैवलः

आद्धे निमन्त्रितो विप्रो वृषली^४ यदि गच्छति ।

दातुः पापं समग्रं तत् क्षणेन प्रतिपद्यते ॥

(१) ‘यम’ इति हेमाद्रिः, (१०१२)

(२) ‘भस्मातो ब्राह्मणो राजस्तस्याधर्मोऽनृत स्मृतम्’ । इति कुम्भभोजकोशे
उक्तार्थम् ।

(३) हेमाद्रिः, १०१२

(४) ‘वृषली’ इति शूद्रा । पारिभाषिकन्तु वृषलीमाह वृषली—
‘वन्ध्या तु वृषली श्रेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली श्रेया कुमारी च
रजस्वला’ ॥ इति । प्रभासखण्डे—‘वृषलीत्युच्यते शूद्रा’ इति । तत्रैव—स्ववृषं
[स्वधर्मं] च परित्यज्य परेण तु वृषायते । वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्रा वृषलीयते ॥
चाण्डाली वन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका । ऊढा वा च स्वगोत्रा
स्याद्वृषस्यः परिकीर्तिताः ॥ [हेमाद्रिः, १५७]

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यपरिग्रहम् ।
 मुक्ताऽऽहारेण वा मुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥
 तस्माद्दोषान् परित्यज्य तानेतानपरानपि ।
 ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा श्राद्धं मुञ्जीत शक्तिमान् ॥
 'त्रीनेव यन्त्रितो दाता मुक्ताहारेण भोजयेत् ।

'त्रीनेव' निमन्त्रितब्राह्मणान् । 'यन्त्रितः' नियतः ।
 'मुक्ताहारेण' भोजनं कृत्वेत्यर्थः ॥

अत्र यमः आद्यश्लोकत्रये उशना च

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं व्रजति द्विजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः^२ ॥
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहति द्विजः ।
 पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेदभोजनाः^३ ॥
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
 तं मासं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः^४ ॥
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे आयासं कुरुते द्विजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं तु मासमनिर्वृताः ॥
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं शुक्लभोजनाः^५ ॥

(१) हेमाद्रिः, १००६- 'त्रीन्' स्त्रीसम्भोगान्यप्रतिग्रहपुनर्भोजनारब्धान् ॥

(२) हेमाद्रिः, १००७

(३) हेमाद्रिः, १००८- 'यमोशनसौ' इति ।

(४) हेमाद्रिः, १००८ 'यमोशनसौ' इति ।

(५) 'यमोशनसौ' इति हेमाद्रिः, १००६ ; 'अत्र वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रो-

पलक्षणार्थः । सामान्य एव ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । 'वृषं' भर्तारं 'लाति' स्वीकुरुते
 इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण्यपि वृषत्येवेति हेमाद्रौ व्याख्यातम् [हे. १००६] । शूद्रीगमने
 दोषाधिक्यपराणि एतानि वचनानीत्यन्ये । अत्र मैथुनं ऋतुमत्यामपि स्वभार्यायां न
 कर्तव्यम् ॥ (श्राद्धप्रकाशः, १११) 'मोदनं' हर्षोत्पत्तिः, तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न
 कर्तव्यम् (हेमाद्रिः, १००६)

आमन्त्रितस्तु यः आद्वे कलहं कुरुते द्विजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः^१ ॥
 तस्मान्निमन्त्रितः आद्वे नियतात्मा भवेद्द्विजः ।
 अक्रोधनः शौचपरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

शङ्खः

निमन्त्रितस्तु यः आद्वे मैथुनं सेवते द्विजः ।
 आद्वं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा ॥

मनुः [३, १९२-२०१]

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥
 यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।
 ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥
^२मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
 तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥
 विराट्सुताः ^३सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥
 दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥
 सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
 वेद्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥

(१) 'उद्यना' इति हेमाद्रिः (१००८)

(२) अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तस्मिन्पत्वा सुदुश्चरम् ।
 पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥
 मरीचिमभ्यङ्गिरसो पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ (मनुः, १, ३४-३५)

(३) 'सोमदुताः' इति नन्दिनीपाठः ।

सोमपाश्च कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
 पुलस्त्यस्याज्यपा नाम^१ वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥
^२अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा^३ ।
 अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥
 य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।
 तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम्^४ ॥
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।
 देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरस्थाण्वनुपूर्वशः^५ ॥

हारीतः^६

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।
 अग्निष्वात्ता बर्हिषदो हुतादः षड्विधो गणः ॥
 चन्द्रमा ऋतवश्चैव मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
 सोमोपहृताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥
 षड्विधोऽप्ययं गणो 'हुतादः' ।

अत्र निगमः

ये हता तत्र सङ्ग्रामे पितरस्ते त्रिधा भवन् ।
 यदुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्विधिः ॥

(१) 'पुत्राः' इति मेधातिथिपाठः

(२) 'अग्निदग्धानग्निदग्धान्' इति मेधातिथिः । 'अग्निदग्धानग्नि-
 दग्धान्' इति गोविन्दराजः ॥

(३) 'बर्हिषदोऽपरान्' इति राघवानन्दः, 'बर्हिषदो बहून्' इति सर्वज्ञ-
 नारायणः ॥

(४) 'अनन्तर' इति उदयपुरकोशपाठः । 'अनन्तकं' (अपरिमितं)
 इति मेधातिथिपाठः ।

(५) "ऋषिभ्यः पितरो देवाः पितृभ्यो देवमानवाः । देवेभ्यश्च जगत्सर्वं
 रंश्चा (?) एवानुपूर्वशः ॥" इति उदयपुरकोशे । अत्राहतपाठस्तु मेधातिथि-
 प्रभृतिनिबन्धकर्तृसम्मतः ।

(६) हेमाद्रिः, ४६.

अस्य च सर्वस्यायं तात्पर्यार्थः । यथा आवाहनकाले
प्रसीताः पित्रादयो ब्राह्मणादिवर्णैरग्निष्वास्तादिरूपिणो
ध्येया इति ^१ ॥

॥ इति निमन्त्रणं निमन्त्रितनियमाश्च ॥

(१) 'तत्र' इति वृत्रसङ्ग्रामे वे इताः देवाः ते पितरोऽभवन् । 'पिता'
इति शरदेऽमन्तशिथिय इति । एत एव सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वास्ताश्च ॥ (हेमाद्रिः, ४४)

॥ १२ ॥

॥ प्रागावाहनाच्छ्राद्धविधिः ॥

अत्रावाहनात् पूर्वं श्राद्धविधिः । तत्र 'पूर्वेद्युर्ब्राह्मणा-
नामन्त्रयेद्' इत्यधिकारे—

हारीतः^१

अथ श्वोभूते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाग्रगतान्
समूलान् दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताश्चापः ।

[यमः^२]

समूलस्तु भवेदर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य तु महात्मनः ॥

गोभिलः [१,५,१७-१९]

[विशाग्वानि प्रतिलूनाः कुशा । बर्हिः । उपमूललूनाः
पितृभ्यः । तदलाभे शूकतृणशरशीर्यबल्वजमुतवनल-
शुण्ठवर्जं सर्वतृणानि ॥^३

(१) हेमाद्रिः, ११७१. तत्रैव कुशाहरणं कूर्मपुराणे यथा—

श्वोभूते दक्षिणा गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।

समूलमाहरेद्धारि दक्षिणाग्रं तु निर्मलम् ॥

'अपरिगृहीताः' पूर्वमन्येनास्वीकृताः । 'दक्षिणाग्र' दक्षिणाग्रवाहं जलाशयं
दक्षिणभागस्थितं वा ॥

(२) 'यमः' इति मूलकोशे नास्ति । हेमाद्रिः, ११७१

(३) मूलसमीपप्रदेशेषु ये लूनाः ते 'उपमूललूनाः ।' तेषां यथो-
पदिष्टानां कुशमूलानामलाभे । बर्हिषोऽर्थे सर्वतृणान्युपादेयानि शूकतृणादिवर्जम् ।
'शूकानि' पुष्पफलमञ्जर्यः । तानि येषां तृणानां सन्ति तानि 'शूकतृणानि' ।
शरशीर्यादीनि प्रसिद्धानि ॥ (नारायणभाष्ये)

‘शूकतृणं’ शूकवत्तृणम् । शरशीर्यबल्वजाश्चण्डांशुतृण-
जातिविशेषास्तत्तद्देशप्रसिद्धाः ।

ब्रह्मपुराणे

हरिताश्च सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥^१
पितृतीर्थेन देयाश्च दूर्वाः श्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥
मौञ्जं च शाद्वलं चैव षड्दर्भाः^२ परिकीर्तिताः ॥
श्राद्धे वज्र्याः प्रयत्नेन ह्युलपक्षुपबल्वजाः ॥

दूर्वायाः श्यामाकस्य च काशादिवत्कुशाभावे विधिः ।
‘पिञ्जलं’ पवित्रम् । ‘समाहिताः’ निर्दोषाः । ‘गोकर्णमात्राः’
प्रादेशमात्राः साग्रा इति यावत् । ‘उलपः’ कुशसदृशस्तृण-
विशेषः ॥

वायुपुराणे

रत्निप्रमाणाः शस्त्रा वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥

तथा

गुन्द्रा श्राद्धे क्षीरकुशा बल्वजा गन्धकी तथा ।
वीरणाश्चोलपश्चैव लम्बा वज्र्याश्च नित्यशः ॥

‘संस्कृताः’ संसृष्टाः । ‘प्रस्तरः’ अत्र पिण्डसंस्तरः ।
‘गुन्द्रः’ भद्रमुस्तकः । ‘क्षीरकुशः’ प्रत्यग्रजातः । ‘गन्धकी’

(१) ‘सपिञ्जलाः’ अपृथक्कृतदलाः । ‘समाहिताः’ निर्दोषाः ।
‘गोकर्णमात्राः’ अष्टगुष्ठानामिकाविस्तारदीर्घाः ॥ (श्राद्धचन्द्रिका, २१)

(२) अत्रिणा प्रोक्ताः दश दर्भाः—

कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुन्दराः ।

गोधूमा ग्रीवयो मुञ्जा दश दर्भाः सबल्वजाः ॥ (हेमाद्रिः, ६४२)

गन्धतृणानि ॥ 'लम्बाः' उक्तप्रमाणाविकाः कुशा एव दीर्घाः ॥

मनुर्बृहस्पतिश्च^१ प्रथमे

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु 'जलतीर्थेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च दत्तेन तृप्यन्ति पितरः सदा ॥

'अवकाशेषु चोक्षेषु' मनोहरेषु देशेषु । 'विविक्तेषु' विजनेषु वनादिष्वपि ॥

यमः

रूक्षं कृमिवृतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि^३ ॥

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीक्ष्याथ गोमयेनोपलेपयेत्^४ ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च देशेषु तृप्यन्ति पितरः सदा ।

पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥

(१) मनुः, ३, २०६-२०७.

(२) 'जलतीरेषु' इति मेधातिथिगोविन्दराजपाठः । 'नदीतीरेषु' इति कुल्लुकः ।

(३) हेमाद्रिः, १६३; 'अनिष्टशब्दम्' प्रतिकूलशब्दमित्ययं । 'रूक्षम्' 'अस्निग्धम्', 'क्लिन्नम्' पङ्क्तिम्, 'संकीर्णं' पदार्थान्तरैराकीर्णम्, 'अनिष्टगन्धिकम्' पूतिगन्धादियुतम्, 'प्लुष्टं' अग्निदग्धम्, 'परकीयं' परगृहीतं गृहगोष्ठादि, न तु गिरिसरिदरण्यातीर्यानि तस्यास्वामिकत्वात् ॥ (श्राद्धकल्पलता, ३५)

(४) हेमाद्रिः, १६०, १६१.

उपहरे नितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ।

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥

‘क्लिन्नम्’ पङ्किलम् ॥ ^१‘उपहरम्’ अत्र पर्वतान्तिकम् ॥

ब्रह्मपुराणे

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितृन् तर्पयेज्जडः ।

तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥^२

अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवताम् ।

‘अग्रभागः’ अत्र आद्वीयद्रव्यस्य । ‘तेभ्यः’ तद्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः ॥

यमः

अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः^३ ॥

‘ब्रह्मपुराणे

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।

वृत्रं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता ॥

अतोऽर्थं मेदिनी सा तु लोके विज्ञायते जनैः ।

तस्माच्छाद्वे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोध्या तथोल्मुकैः^५ ॥

गौरमृत्तिकया छन्ना प्रकीर्णतिलसर्षपा ।

देवलः

तथैव यन्निनो दाना स्नानः प्रातः सहाम्बरः ।

आरभेन नवैः पात्रैरन्नारम्भं च बान्धवैः^६ ॥

(१) हेमाद्रिः, १६१

(२) हेमाद्रिः, १६२

(३) हेमाद्रिः, १६२

(४) हेमाद्रिः, ११६६;

(५) ‘उल्मुकैः’ समन्तादुल्मुकविधानेन । तत्र ‘ये रूपाणीति’ पिण्डपितृ-
यज्ञोपदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोक्तव्यः । हेमाद्रिः, ११६६

(६) आद्यप्रकाशः, १८२

तिलांश्च विकरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
 असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।
 चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥
 १ ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान् ।
 अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥
 तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदैवत्यपूर्वकम् ॥
 ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
 पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम्^२ ॥

‘अन्नारम्भः’ पाकोपक्रमः । ‘उदुम्बरं’ ताम्रम् ॥
 श्राद्धकाले समाहूतानलंकुर्वीत तान् द्विजान् ।
 श्मश्रुकर्मशिरःस्नानधूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ॥

मत्स्यपुराणे

उदपात्रं च कांस्यं च मेक्षणं च समित्कुशान् ।
 आहरेदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः शनैः ॥
 एवमासाद्य तत्सर्वं भवनस्याग्रतो भुवि ।
 गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले^३ ॥

(1) श्राद्धप्रकाशः, १८४-कृत्परोमनखानिति तत्रादृतपाठः

(2) ‘स्नानान्निवृत्तेभ्यः’ इति पाठान्तरम् । ‘स्नानान्निवृत्तेभ्यः’ स्नानसमाप्त्युत्तरकालमाह्वानेन यजमानगृहमागतेभ्यः, ‘प्रत्युत्थाय’ अञ्जलिमाबध्य ‘स्वागतं भवताम्’ इति प्रश्नं कृत्वा रथ्याप्रसर्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचमनार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाऽऽचमनं दद्यादित्यर्थः ॥

हेमाद्रिः, ११८०-११८१

(3) हेमाद्रिः, ११८४. ‘एव’ “आहरेदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः” इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण । ‘सर्वं’ श्राद्धोपकरणम् । ‘आसाद्य’ श्राद्धप्रदेशे स्थापयित्वा । ‘अनुलिप्तायाम् अग्रतो भुवि’ गोमयोपलेपनादिसंस्कृते गृहद्वारसंमुखस्थितेऽङ्गणप्रदेशे, ‘गोमयेन’ गोमूत्रेण च मण्डले कुर्यात् ॥

अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यपिसव्यवत् ।

विप्राणां क्षालयेत् पादानभिवन्द्य पुनः पुनः^१ ॥

‘उदपात्रम्’ अवनेजनाद्यर्थम् । कांस्यं चरुप्रक्षेपार्थम् ।
अथ श्राद्धकल्पे पिण्डपितृयज्ञज्ञानां मेक्षणादीनामुपादानं
श्राद्धपिण्डपितृयज्ञयोरेकतन्त्रत्वाभिप्रायम् । मत्स्यपुराण
एव श्राद्धपिण्डपितृयज्ञयोरेकतन्त्रत्वं प्रस्तुत्य चरुद्वासन-
नन्तरं पिण्डपितृयज्ञसामयीप्रतिपादनात् ॥

आसनं कुतपं दद्यादितरद्वा पवित्रवत् ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनीतवत् ॥

आसध्वमिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

दक्षिणासंस्था आसीरन्न स्पृशेयुः परस्परम् ॥

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम् ।

‘ब्रह्मोद्याः’ ‘कः स्विदेकाकी चरति’ इत्यादिकानि
वेदव्याख्यानानि ॥

शङ्खलिखितौ

प्रयतोऽपराद्धे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन्
स्वागतमिति ब्रूयात् । पात्रार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा
ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमन्वालभ्य ॥^२

ब्राह्मपुराणे

तत्रासनानि देयानि चेलाजिनकुशैः सह ।

पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ॥^३

(१) हेमाद्रिः, ११८६

(२) ‘उपसंगृह्य’ दक्षिणकरेण गृहीत्वा । ‘अन्वालभ्य’ वामहस्तेन श्राद्ध-
देशादस्यापितमासनमुपस्पृश्य तत्रोपवेशयेत् । हेमाद्रिः, ११८७

(३) अत्रिः इति हेमाद्रिः (११९०); तत्रैवोक्तम् — ‘तिलतैलग्रहणं
पृतादिप्रशस्तोद्देशोपलक्षणार्थम्, वसाद्यप्रशस्तोद्देशनिवृत्त्यर्थं च ॥

अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्ष्यास्तु वै द्विजैः ॥

‘आसनेषु’ आसनसन्निधौ । ‘अविच्छिन्नाः’ श्राद्ध-
समप्तिपर्यन्तस्थायिनः ॥

[देवलकूर्मपुराणौ]^१

ये चात्र पित्र्ये देवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि तु ।

दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

‘दक्षिणामुखयुक्तानि’ दक्षिणाग्राणि । अग्रत्वं च काष्ठ-
मूलभागापेक्षया ।

अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाय्य पूजितान् ।

^२दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृत्तीः स्वयमथाकरोत् ॥

दक्षिणाग्रास्तनो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥

इति भारत(अनु, १३८, १२, १४)वचनात् । ‘दक्षिणा-
वृत्तिकाः’ दक्षिणादिशिरस्काः ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २२६-२२८]

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचन्तानासनेषूवेशयेत्^३ ॥

(१) ‘दैविकपैतृकासनस्थापने प्रकारभेदो देवलस्मृतिकुर्मपुराणयोः—
‘ये चान्ने विश्वेदेवाना’ इत्यादि हेमाद्रौ, ११११.

(२) ‘दक्षिणावृत्तिका’ इति कुम्भघोणकोशे । हेमाद्रिः, १११२

(३) स्वशब्दात् स्वयमभ्युत्थानादिना अभ्यर्च्यैतान् । आगतवचनात्
निमन्त्रणस्य अन्यकर्तृत्वेऽप्यदोषः । ‘पवित्रं’ दर्मास्तरणादि । आचान्तवचनाच्च
न स्वयं पादप्रक्षालनक्रिया । स्वयमेव त्वासनेषु पङ्क्तिपादनाद्यपेक्षया यथार्हमुपवेशयेत् ॥
विश्वरूपः

‘दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।
 परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥
 द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगोऽकैकमेव वा ।
 मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

‘परिश्रिते’ आवृते । ‘प्राक्’ प्राङ्मुखाः ।

विष्णुः [७३, २]

द्वितीयेऽह्नि शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्णे
 विप्रान् सुस्नातानाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरे-
 ष्वासनेषूपवेशयेत् ॥

‘द्वितीयेऽह्नि’ निमन्त्रणदिनापेक्षया । ‘यथाभूयो
 विद्या’ बहुविद्यमनतिक्रम्य क्रमेण दैवपूर्वम् ॥

शातातपः

द्वौ देवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशयेत् ।
 पित्र्ये तूदङ्मुखान् त्रींश्च बह्वचोऽध्वर्युसामगान् ॥

२मनुबोधायनौ शातातपश्च प्रथमे

द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् ।
 पञ्चैतान् विस्नरो हन्ति तस्मान्नेहेन विस्तरम् ॥^३

(1) ‘युग्मान् दैवे’ इति मुद्रितमिताक्षरापरार्कपाठः । ‘दैवे युग्मान्’ इति
 विश्वरूपमित्रमिश्रपाठः

(2) मनु, ३, १२५-१२६; बोधायन, २, १५, १०-११

(3) ‘तस्मात्तं परिवर्जयेत्’ इति बोधायनः ।

ब्रह्मपुराणे

देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र^१ वा ।
 शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेष्टमनि ॥
 यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्यादोषो बहुतरो भवेत् ॥
 श्राद्धनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शो निन्दा दात्रन्नभोक्तृषु ।
 वितण्डया परीवादो जल्पास्ते ते पृथग्विधाः ॥

विष्णुपुराणे [३,१५, १७-१८]

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान्^२ ।
 पितृमातामहानां च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥
 पृथक् तयोः^३ केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं बुधाः ।
 एकत्रैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥

बौधायनः [२,१७,१२]

उरःस्थाः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।
 प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्ककाः ॥

^४‘उरःस्थाः’ इत्याद्येकब्राह्मणपक्षे । ‘पिण्डतर्ककाः’

पिण्डलेपाभिलाषिणः ॥

गौतमः [१५,७-८]

नवावरान् भोजयेत् । अयुजो वा यथोत्साहं वा^५ ॥

(१) ‘उभयत्र’ दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः (अपरार्कः, ४६४)

(२) ‘उभयात्मकान्’ पित्रादिमातामहादिश्राद्धद्वयार्थे वैश्वदेविकद्वयस-
 वन्धिनः । (हेमाद्रिः, ११९८)

(३) ‘तयोः’ पितृमातामहवर्गयोः (हेमाद्रिः)

(४) उरस्थाः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।

दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डतर्ककाः ॥

इति गोविन्दस्वामिपाठः । ‘पिण्डतर्ककाः’ पिण्डचिन्तकाः मातामहादयः ।

(५) भति सामर्थ्य एवम् । असति तु अयुग्मान् ‘यथोत्साहं’ यथा-
 सामर्थ्यम् । (मस्करी)

आश्वलायनगृह्यम् [४,७,१-४]

अथातः पार्वणे आद्धे काम्य आभ्युदयिक एको-
दिष्टे वा । ब्राह्मणान् श्रुतशीलवृत्तसम्पन्नानेकेन वा
काले ज्ञापितान् स्नातान् कृतपच्छौचानाचान्तानु-
दङ्मुखान् पितृवदुपवेश्यैकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा
वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् । काममनाद्ये । पिण्डै-
र्व्याख्यातम्^१ ॥

‘एकेन’ श्रुतादीनां समुदितानामसम्भव एषामन्य-
तमेनाऽपि संपन्नान् । ‘कृतपच्छौचान्’ कृतपादप्रक्षा-
लनान् पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणानुपवेश्य ।
‘पितृवत्’ पित्रादिक्रमेण । ‘द्वौ द्वौ’ इत्याभ्युदयिक-
आद्धविषयम्, स्मृत्यन्तरेषु पार्वणादावयुग्मब्राह्मण-
नियमात् । अत्रैवोपक्रमे ‘अथातः पार्वणे आद्धे काम्ये
आभ्युदयिके’ इत्यभिधानात् । ‘पिण्डैर्व्याख्यातम्’ इति,
यथा बहूनां पितृणां प्रतिपुरुषं पिण्डस्तथा ब्राह्मणोऽपि
प्रतिपुरुषमिति । ‘अनाद्ये’ आद्यमत्र पार्वणधर्मकाणा-
मादिभूतं सपिण्डीकरणआद्धम्, तद्व्यतिरिक्ते आद्धे

(१) ‘अयशन्दोऽधिकारार्थः । अतःशब्दो हेतौ । वाशब्दः समुच्चये ।
प्रेतमेकमुद्दिश्य यदीयते तदेकोद्दिष्टम् । तस्य कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः [१,२५६]

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमां तु वत्सम् ।

प्रतिसवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

‘ब्राह्मणानिति’ श्रुतादिसपत्नयोः क्षत्रियवैश्ययोर्ग्रहण मा भूत् । यदि भुतादयः
सर्वे न लभ्यन्ते तेषामेकेनापि गुणेन संपन्नानिति । ‘पितृवत्’ पितृभिस्तुल्यान्
मन्यमान उपवेशयेत् । अपर आह—पितृवदिति वयः परिगृह्यते, पितृवृद्धान्
पितामहस्य वृद्धतरान् प्रपितामहस्य वृद्धतमानिति । ‘आद्य’ सपिण्डीकरणम् ॥
हरदत्ताचार्यः ॥ तद्वर्जितेषु सर्वश्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं भोजयेत् । सपिण्डीकरणे
नियमेन त्रयाणां त्रिभिर्भात्यम् ॥ ‘अनाद्ये’ अभोजने आमहिरण्यभाक्षादावित्यन्वे ॥
नारायणः

काम्ये एकः पितॄणां ब्राह्मण इति । 'अनाद्ये'
अवनीयद्रव्याभावे एकोऽपि भोजनीय इति कश्चित् ॥

पैठीनसिः

श्वः श्राद्धं करिष्यामीति संकल्प्य ब्राह्मणान् सप्त
पञ्च वा श्रोत्रियान् निमन्त्र्य शुचिः शुचौ देशे गवां
गोष्ठेऽग्न्यगारे वा गोमयेन विलिप्य पुष्पोपहारं कृत्वा
प्राङ्मुखान् विश्वेदेवानुपवेशयेत् । बर्हिष्मत्स्वासनेषु
पितॄन् दक्षिणपूर्वेणेत्युक्तं^१ आद्धकल्पश्च ॥

बौधायनः [२, १४, ६]

चरणवतोऽनुचानान् योनिगोत्रमन्त्रासंबन्धान् शुचीन्
मन्त्रवतस्थवरानयुजः^२ पूर्वेषुः प्रातरेव चामन्त्र्य सदर्भवत्
कलृप्तेष्वासनेषु प्राङ्मुखानुपवेशयेदुदङ्मुखान् वा ॥

^३'चरणवतः' स्वशाखायां व्यवस्थितान् । 'मन्त्रासं-
बन्धाः' शिष्योपाध्यायव्यतिरिक्ताः । 'मन्त्रवतः' मन्त्रा-
ध्ययनयुक्तानिति ॥

हारीतः [अ. १२]

कृतवेश्मकर्माणः सस्त्रीबालवृद्धाः सुरभिस्नाताः
शुचयः शुचिवाससः^४ । शुचीनुपस्पृष्टाचमनीयान् शुचौ
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । उदङ्मु-
खानित्येके । न वा प्राङ्निर्देशात्क्रूरा ह्येतेऽभिमुखा हिंसका

(१) अथोपविष्टान् वैश्वदेविकानपेक्ष्य दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेय्यां दिशि निवे-
शितपङ्क्तिन् उत्तराभिमुखान् इत्येतत्सर्वं 'उक्तं' गृह्ये, इति शेषः ॥ हेमाद्रिः, ११९९

(२) 'भ्यवरान् अयुषः' इति मूलमातृकायां नुटितम् ।

(३) 'चरणम्' आचारः इति गोविन्दस्वामी ।

(४) हेमाद्रिः, ११६७—'सुरभिस्नाता' सुगन्धितैलादिद्रव्यस्नाताः ।
एतच्च प्रायेणाभ्युदयिकविषयं भवितुमर्हति ॥

भवन्तीति मैत्रायणिः । तस्मात् प्राङ्मुखानेव [ब्राह्मणान्]
भोजयेत् । उदङ्मुखान् वैश्वदेवे । ते हि दक्षिणां रक्षन्ति' ॥

‘शुचिवाससः’ स्युरिति शेषः । ‘न वा’ न उदङ्मुखान्
भोजयेत् । ‘प्राङ्निर्देशात्’ इति, पूर्वं यस्मादेते पितृनुद्दिश्य
निर्दिष्टास्तदर्थत्वेन कल्पितनिमन्त्रणादिना निमन्त्रणोत्तर-
कालं च—“निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपसते” ॥ इति दृष्ट्या पित्र-
धिष्ठानत्वात् ‘एते कराः’ । अतो दक्षिणाभिमुखस्य यजमानस्य
आद्धं कुर्वतोऽभिमुखो हिंसका भवन्ति । तस्मात् प्राङ्मुखान्
स्वयं च दक्षिणाभिमुखो भोजयेत् । ‘दक्षिणाः’ दक्षिणा-
दिगवस्थिताः । इदं च पित्र्यब्राह्मणानां प्राङ्मुखोपवेशनं
मैत्रायणीयानां व्यवस्थितम् ॥

वसिष्ठः [११, २९-३१]

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

श्रुतशीलोपसंपन्नं सर्वालक्षणवर्जितम् ॥

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

(1) हेमाद्रिः, ११९९—१२००, श्राद्धप्रकाशः १९०.

अत्र प्राधान्यात् दक्षिणाग्रदर्भलिङ्गाच्च पित्र्यर्था एव ब्राह्मणा विवाक्षिताः । एके
तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजयेदिति । अथ वतत पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्तव्यम् ।
अत्र हेतुः प्राङ्निर्देशादित्यादिः । यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्त्रणेन पित्र्यादिस्थाने
भोक्तृत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः । ततश्च “निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति
तान् द्विजान्” इति वचनात्, कृतात्मकपित्राधिष्ठिताः सन्त उत्तराभिमुखाः सन्तः
हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिराचार्यो मन्यते । तस्मात्पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत् ।
वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान्, यतस्ते दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वतः
आह्नकविश्वेदेवाधिष्ठितत्वादाभिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति ॥ इति हेमाद्रिः, १२००

देवतायतने कृत्वा 'तथा आह्नं प्रवर्तयेत् ।
प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥
'अलक्षणानि' कुष्ठित्वादीनि ।

शङ्खः

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।
दिव्ये कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥
'दिव्ये' विश्वेदेवस्थाने । 'नैवेद्यं' देवार्थमुपकल्पितम् ।

बृहस्पतिः [आह्न, ८६, ८८]

यद्येकं भोजयेच्छास्ते स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ॥
स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ।
'प्रकृतं' आह्नोचितं द्रव्यम् । 'स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य'
एकस्मिन्नेव पात्रे पित्र्यादिभ्यो विभज्यान्नं संकल्पये-
दित्यर्थः ।

हारीतः

^२सन्तिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्होऽग्रासनं श्रेयेत् ।
गृह्णाति सकलं पङ्क्तेरायुषा च वियुज्यते ॥
चतुर्णां दुष्कृतं हरति ब्राह्मणो विप्रकारकः ॥
अन्नस्यान्नपतेः पङ्क्तेर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा ॥

[सुमन्तुः]

^३विद्यातपोऽधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

(1) 'यथाविधि प्रदर्शयेत्' इति मूलमातृका । 'ततः आह्नं प्रकल्पयेत्'
इति विश्वरूपः ।

(2) 'सन्तिष्ठमानेषु' विद्यमानेषु । 'मल' दुष्कृतम् ॥ हेमाद्रिः, ११९५

(3) श्लोकार्थः सुमन्तोरिति हेमाद्रिः ११९४; "एकपङ्क्त्युपविष्टानां
समं गन्धादिभोजनम्" इत्युत्तरार्धेन श्लोकः पूरितः । 'प्रथमं' प्रथमस्थाने स्थापितं
गुणैश्च च भेष्टम् । अन्यदन्येषां गन्धपुष्पादिकं भोज्यं चान्नं सर्वेषां 'समं' तुल्यं,
नोत्कृष्टापकृष्टविभागेन विषमं देयम् ॥ इति व्याख्यातं च

यमः

प्रायेण मूर्खः श्रुतिमन्त्रहीनो
 योऽग्रासनं गच्छति मूर्खभावात् ।
 नान्यद्भयं पश्यति मूढचेता
 देहप्रणाशे नरकं सुघोरम् ॥
 यो वै विद्वान्न च ब्रह्मचारी
 न चाश्रमस्थो न च मन्त्रपूतः ।
 हवींषि चाश्नाति धुरि स्थितश्च
 सोऽश्नति पङ्क्त्या मलकिल्लिषाणि^१ ॥

पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनसिः^२

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिनियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्यु-
 पहताम् । तस्मान्नाऽनियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् । यदि गच्छेत्
 पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम्^३ ॥

(१) हेमाद्रिः, ११९५-११९६; 'धुरि स्थितः' अग्रासने स्थितः ॥

(२) हेमाद्रिः, ११९६

(३) "सहस्रैरपि पङ्क्तिदूषकेः उपहता पङ्क्ति तेषां पूर्वोक्तानां पङ्क्ति-
 पावनानां मध्ये एकैकोऽपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्धन्यग्रासने समुपविष्टः पुनाति
 पावयति ॥ हेमाद्रिः, ११९६

॥ १३ ॥

॥ अथ श्राद्धसम्पदः ॥

¹तत्र ब्राह्मणाः शास्त्रसंपदेतद्यो दर्शिताः 'अग्र-याः सर्वेषु वेदेषु' इत्यादिप्राज्ञवल्क्योक्तेः² । अन्यदप्याह—

मनुः [३, २५५-२५६]

³अपराह्णस्तिला दर्भा वास्तुसंपादनं तथा ।

सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र-याः श्राद्धकर्मसु संपदः ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥

⁴'वास्तु'रत्र श्राद्धदेशः, तस्य संपादनं 'वास्तु-संपादनम्' दक्षिणाप्रवणत्वसमीकरणोपलेपनादिकरणम् । 'सृष्टिः' विसर्गः, अकार्पण्येनान्नव्यञ्जनादिदानम् ।

(1) Folio 115—117 of the fragment of श्राद्धकल्पतरु, No. 5106 of the Collection of the Indian Museum, deposited with the Royal Asiatic Society of Bengal, begins here. The introductory prose Sentence is missing in the Udaipur manuscript. Its text is very corrupt.

(2) See *infra* pp. 118—119 for the two verses of Yājñavalkya (I 219—22) alluded to here. They occur in the chapter on ब्राह्मणपरीक्षा, which begins on p. 111 *inf* 'श्राद्धसंपदः' श्राद्धेष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेतवः' इति मिताक्षरा (१, २२१)

(3) 'अपराह्णस्तिला' इति मूलमातृका ।

(4) A. S. B. M.S reads—वास्तुशब्देनात्र ग्रहमुच्यते । 'सृष्टिः' सर्गः, दानमिति यावत् । तच्च श्राद्धग्रहणादेव सामान्यतः सिद्धम् । तस्यैवाकार्पण्यश्राद्धादिगुणविशिष्टसंपादनार्थं पुनर्ग्रहणम् । 'मृष्टिः' स्वाह्णनादिसंपादनम् । 'संपदः' समृद्धयः ।

‘सृष्टिः,’ अन्नादेः स्वादुत्वसंपादनम् । ‘संपदः’ समृद्धयः ।
 ‘पवित्रं’ मन्त्राः । ‘पवित्रं’ पावनं, शुच्याचारतादि ।
 ‘पूर्वोक्तं’ वास्तुसंपादनादि । ‘हव्यं’ अत्र दैविकं कर्म ॥

देवलः

दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुसर्पिषी ।
 कुतपो ^२नीलकण्ठश्च पवित्राणीह पैतृके ॥
 ‘नीलकण्ठो’ नीलवृषः । सोऽत्र पितृकर्मप्रसङ्गादुक्तः ।

यमः

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे दौहित्रं व्रतिनं शिशुम् ।
 दत्त्वासनं तु कुतपं तिलैरभ्यवकीर्य च ॥
 ‘शिशुं’ बालमपि^३ ।

पैठीनसिः

तिला दौहित्रः कुतपा इति पवित्राणि श्राद्धे । सत्यं
 क्रोधं च शौचं चाचारं च प्रशंसन्तीति^४ ॥

बिष्णुः [७९, १६]

[खड्ग] कुतपकृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि । च ।
 पवित्राणि रक्षोग्नानि च दद्यात् ॥

(1) ‘अग्न्या.’ भोजयित्वादिविशेषशालिनः । संपञ्चन्दाश्च भाद्धार्थिना
 सर्वाण्येतानि संपादनीयानीति सूचितम् ।

(2) ‘नीलकण्ठश्च’ इति हेमाद्रिपाठः (११७४)

(3) A. S. B. adds the Comment—‘व्रतिनम्’ प्रथमाभामिणम् ।
 ‘शिशुं’ अनधीतवेदमपि । विशेषणद्वयं दौहित्रस्तुतिपरम् । अन्यथा तस्य यूनो
 बृद्धस्य च निषेधप्रसक्तेः । ‘कुतपः’ अब्रवीत् । ब्रवी च मूलदर्भसंयुक्तमानेपिद्ध-
 वचनबोधोद्भवमासनमित्यभिधानात् । हेमाद्रिः, ११७८

(4) हेमाद्रिः, ११७५

वायुपुराणे

कृष्णाजिनस्य साक्षिध्यं दर्शनं दानमेव च ।
रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पद्मान् पुत्रांश्च दापयेत् ॥^१

हारीतः

दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमप्याप्नुते दिवम् ।
विधिना त्वानुपूर्व्येण त्वक्षयं ^२परिकल्पते ॥
काश्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।
पितृणामक्षया यान्त्यमृता भूत्वा महोर्मिभिः ॥

‘तूष्णीं’^३ श्राद्धमन्त्रविवर्जितम् । इयं च दर्भादीनां
विध्यानुपूर्वीसहितानां स्तुतिः । ‘काश्चनादिषु’ पात्रेष्विति
शेषः । ‘प्रतिपादिता’ आपत्स्विति शेषः ।

यमः

रक्षन्ति दर्भा असुरान् तिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतये दत्तमक्षयम् ॥

हारीतः

तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।
रक्षन्ति ओत्रियाः पङ्क्तिं ^५स्नातके दत्तमक्षयम् ॥

विष्णुः [१८,४]

तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान् विसर्जयेत्^६ ॥

(1) Udaipur ms reads विष्णुः—[७९, २०] नाशु पातयेत् after this.

(2) ‘कल्पयेत्’—A. S. B.

(3) ‘तूष्णीमिति कैमुत्यन्यायेन’—A. S. B.

(4) हेमाद्रिः, ११७८

(5) ‘सर्वे रक्षति चातिथिः’ इति हेमाद्रि माठः, ११७९

(6) ‘परितो विकीर्णैरिति शेषः’ इति हेमाद्रिम्याख्या, ११७८

१ उशाना

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपो वृषयस्तथा ।

दुहितुश्चैव ये पुत्रा दौहित्रास्ते प्रकीर्तिताः ॥

‘वृसी’ आसनविशेषः, तृणमयं वर्तुलमासनम् ॥

२ शातातपः

दौहित्रं स्वङ्गशृङ्गं तु ललाटे यद्धि जायते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति ^३तद्विदुः ॥

‘दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

पैठीनसिः

कुतोऽपि श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते^१ ।

श्राद्धं पुनाति वै यस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

अत्र च कुतपदौहित्रयोरनेकार्थत्वादेकतमोपादानेऽपि
श्राद्धसमृद्धिर्भवतीति मन्तव्यम् ॥

ब्रह्मपुराणे

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालश्छागः कृष्णाजिनं तथा ॥

(१) हेमाद्रिः, ११७८—कुशाख्या दर्भाः कुतपशब्दवाच्याश्च पदार्थाः,
वृषयः, दुहितुः पुत्रास्त्वेते ‘दौहित्राः ।’

(२) ‘वृद्धशातातपः’ इति हेमाद्रिः, ११७७

(३) कीर्तितामिति हेमाद्रिपाठः

(४) शातातपवचनमिति हेमाद्रिः

(५) हेमाद्रिधृतस्कन्दपुराणवचनं यथा ३१९—

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथ्वी, ता, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्वकीयैः कुरैः, ‘कात्स्न्येन’
ब्रह्मणा, यास्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, स कालः कुतपो ज्ञेयः ।

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।
 पितॄणां तृप्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम्^१ ॥
 दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हेम्ना राजतेन विना जलम् ।
 दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्ब्याजं केवलम्^२ ॥

मत्स्थपुराणे

तथा खाङ्गं च तत्पात्रं यश्च नेपालकम्बलः ।
 रुक्मं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
 पापं कुत्सितमेवाहुस्तस्य संतापकारिणः ।
 अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

(१) श्लोकी ब्रह्माण्डपुराणादिति हेमाद्रिः, ११७४ । 'अत्र त्रिदण्डीति यत्तेर्विशेषणं, राजतामिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशसंख्या घटते । हेमाद्रिः

(२) दर्भादिभिः जलेन च विना दत्तं तद्वक्षांसि हरन्तीत्यर्थः । हेमाद्रिः, ११७९

! १४ ॥

॥ अथातिथ्यम् ॥

तत्र यमः

भिक्षुको ब्रह्मचारी च भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत्^१ ॥
^२यस्य वै यजमानस्य नाग्रे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।
अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसां गणः ॥
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याभ्राति यतिर्हविः ।
स तु वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मादग्रासने भोज्यो यजता संशितो यतिः ।
श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते ॥
सहस्रं तु सहस्राणां स्नातका यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् योगवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मनः ॥

‘अनुप्राप्तः’ अतिथित्वेनेति शेषः । ‘यजमानस्य’ आहुं
कुर्वाणस्य । ‘अनिष्टम्’ इति, इष्टं हुतं च यस्माद्रक्षसां गणो
हरति तस्मादनिष्टमहुतं भवतीत्यर्थः । ‘प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञः’
प्रकृतिरत्र परमात्मा, ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’
इति ^३बादरायणसूत्रदर्शनात् । तस्य गुणाश्चिदानन्दादयः ।
तेषां तत्त्वं स्वरूपाव्यतिरेकः, तज्ज्ञ इत्यर्थः । ‘अग्रासने’
तस्यामेव पङ्क्तौ मूर्धनि । ‘अर्हति’ आत्मना स स्वीकरोति ॥

(1) हेमाद्रिः, ४३९.

(2) हेमाद्रिः, ४१७—४१८

(3) ब्रह्मसूत्रम्, १, ४, २३.

छागलेयः

^१पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणम् ।
 विप्रानुद्धरते पापात् पितृमातृगणानपि ॥
 भुञ्जते यत्र तत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।
 गृह्णन्ति पितरो देवाः स च यानि परां गतिम् ॥
 तारयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृस्तथा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेदाश्रमागतम् ॥
 अलाभे ध्यानभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
 तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
 ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थशतैरपि ।
 गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते^२ ॥
^३गन्धमाल्यफलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः ।
^४संपूजयेद्यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टिकारिणम् ॥
 ब्रह्मचारी तपस्वी च^५ पूजनीयौ हि नित्यशः ।
 तत्कृतं सुकृतं यत्तु तस्मात् षड्भागमाप्नुयात् ॥
 जाप्यं योगश्च यज्ञश्च यतस्तस्मै त्रयं स्मृतम् ।
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद्ब्रह्मचारी यतिस्तथा ।
 खाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानमपि वेदयेत्^६ ॥
 सततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनाम् ।
 सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयम् ॥

(१) भोजयेदिति हेमाद्रिपाठः, ४२२

(२) हेमाद्रिः, ४२२

(३) हेमाद्रिः, ४१९

(४) 'संपूजयेत्' 'पूजयेच्च' इति पाठौ हेमाद्रिणा श्रुतौ ।

(५) 'यतिश्चैव'—हेमाद्रिः

(६) 'आत्मानं परिवेदयेत्' हेमाद्रिः, ४१९

यतये बीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितम् ।
 न क्षीयते श्रद्धयापि कल्पकोटिशतैरपि ॥
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्काक्षस्वामिनावुभौ ।
 पञ्चमानाः पतन्त्येते तापसः पतते पुनः^१ ॥
 योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत्^२ ॥
 न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रपातयेत् ॥
 योगिनं समतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परम् ।
 दाता भोक्ता च नरकं गच्छते सह बान्धवैः ॥
 अपरस्परदानानि लोकयात्रा न धर्मतः ।
 तस्माद्यत्नेन दातव्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

‘सब्रह्मचारिणं’ ब्रह्मचारिसहितम् ॥ ‘अलाभे’ इति
 ध्यानभिक्षादीनां सहागमनेऽपि पूर्वपूर्वोत्कृष्टज्ञापनार्थम् ।
 ‘तपस्वी’ यतिः । ‘वेदयेत्’ निवेदयेत् । ‘गोत्रं’ कुलम् ।
 ‘प्रपातयेत्’ अतिक्रान्तो यतिरिति शेषः । ‘अपरस्परदानानि’
 परस्परदानानि न कर्तव्यानि । यतः ‘सा लोकयात्रा न
 धर्मतः’, नञ्समासश्चात्राश्राद्धभोजीतिवत् प्रसज्य प्रतिषेधे ।
 ‘धर्मतः’ इति प्रथमान्तात्तसिः । ‘अन्यथा’ परस्परदानेन ॥

मनुः [३, २८३]

ब्राह्मणं भिक्षुकं चापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञानः शक्तितः प्रतिपूजयेत्^३ ॥

(१) हेमाद्रिः, ४२२

(२) आद्यप्रकाशः, ७३

(३) अतियित्वेनागतं ब्राह्मणं ‘भिक्षुकं’ भिक्षार्थिनमब्राह्मणमपि भोजन-
 प्रवृत्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्या पूजयेत् । मेधातिथिः ॥ ‘ब्राह्मणं’ ग्रहिणम् । ‘भिक्षुकं’
 यतिं प्रतिनं वा । नारायणः

शातातपः

अतिथिर्यस्य नाश्नाति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।
श्रुतव्रतविहीनैश्च मुक्तमश्रोत्रियैश्च यत् ॥

शातातपमन्यथान्तरे

आतिथ्यरहिते श्राद्धे मुञ्जते येऽबुधा द्विजाः ।
वृथा तेनान्नपाकेन काकयोर्निं व्रजन्ति ते ॥

॥ १५ ॥

॥ अथापासनीयाः ॥

^१तत्र मनुः[३,२३९-२४१]

चाण्डालश्च वराहश्च ^१कुक्कुटश्च तथैव च ।
रजस्वला च षण्डश्च नेक्षेरन्नभतो द्विजान् ॥
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम्^२ ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च ^३तद्वत्पुत्र्ययातथम् ॥
घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ॥
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥

‘अयथातथं’ यदर्थं क्रियते तद्विपरीतम् । ‘कुक्कुटः
पक्षवातेन’ इत्यादि सन्निधिविशेषणं वारणपरम्, यावति
देशे कुक्कुटादीनां पक्षवातादि संभाव्यते तावतो देशा-
वपनेया इत्यर्थः । ‘अवरवर्णजः’ शूद्रः^४ ॥

^५यमः

कुक्कुटो विड्वराहश्च काकः श्वा च बिडालकः ।
वृषलीपनिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ।
एतानि श्राद्धकालेषु परिवर्ज्यानि नित्यशः ।
कुक्कुटः पक्षवातेन हन्ति श्राद्धमसंवृतम् ॥

- (1) ‘कुक्कुटः श्वा तथैव च’ इति मेधातिथिपाठः
- (2) ‘यदेभिरभिवीक्ष्यते’ इति मेधातिथिपाठः
- (3) ‘अयथातथं’ यदर्थं क्रियते तद्विपरीतं भवतीत्यर्थः । मेधातिथिः
- (4) ‘अवरवर्णजः’ चाण्डालः प्रकृतत्वात् । मेधातिथिः ; शूद्रः

इति सर्वज्ञनारायणः; शूद्राणां इति कुल्लुकः ॥

- (5) हेमाद्रिः, ५१६-५१७

घ्राणेन विड्वराहश्च वायसस्तु हतेन तु ।
 श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्रवणेन तु^१ ॥
 वृषलीपतिश्च दानेन^२ चक्षुभ्यां वृषलस्तथा ।
 छायाया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन च रजस्वला ॥
 खञ्जः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।
 न्यूनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गस्तमाशु निनयेत्ततः ॥

द्वेषलः

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुल्कसनास्तिकौ ।
 कुक्कुटः शृकरश्चानौ वर्ज्या श्राद्धेषु दूरतः ॥
 बीभत्समशुचिं नम्रं मत्तं धूर्तं रजस्वलाम् ।
 नीलकाषायवसनं छिन्नकर्णं च वर्जयेत् ॥
 शस्त्रं कालायसं सीसं मलिनाम्बरवाससम् ।
 अन्नं पर्युषितं वापि श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥

‘बीभत्सः’ विकृतो उद्वेगकरः पदार्थः । मलिन-
 मम्बरं वस्तु इति ‘मलिनाम्बरवासाः’ ॥

महाभारते

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोस्तथा ।
 निर्वापे नोपतिष्ठेत् संग्राह्या नान्यवंशजा ।

‘निर्वापे’ पाकारम्भप्रभृतिश्राद्धकर्मणि । ‘अन्यवंशजा’
 मातापितृवंशासंबद्धा । ‘न संग्राह्या’ न व्यापारयित-
 व्येत्यर्थः ॥

(1) हेमाद्रिः, ५१७-५१८—‘श्रवणेन’ शब्दश्रवणेन ।

(2) ‘दानेन’ पात्रीकृतः सक्तित्वार्थः । हेमाद्रिः, ४१८

विष्णुः [८१, ५-१०]

संवृते न आढं कुर्यात् । न रजस्वलां [पश्येत् ।] न
श्वानम् । न विड्वराहम् । न ग्रामकुक्कुटम् । प्रयत्नाच्छाद-
मजस्य दर्शयेत्^१ ॥

पुनर्विष्णुः [८१, १५-१७]

न हीनाधिकाङ्गाश्च आढं पश्येयुः । न शूद्राः । न
पतिताः । न महारोगिणः^२ ॥

उशना

विड्वराहमार्जरिकुक्कुटनकुलशूद्ररजस्वलाशूद्रीभर्ता-
रश्च दूरमपनेतव्याः^३ ॥

बृहस्पतिः [ऋद्धकाण्ड, ४८, ५०]

श्वपाकषण्डपिशुनाः^४ श्वानकुक्कुटसूकराः ।

रजस्वला च चाण्डालाः आद्वे कार्यास्त्वदर्शनाः ॥

परिश्रितेषु दद्याच्च तिलैर्वा विकिरेन्महीम् ।

निनयेच्चोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

‘श्वपाकः’ अन्त्यजातिविशेषः^५ ।

(१) ‘आढं’ आढार्थान् पदार्थान् । ‘अज.’ कृष्णच्छायाः । तद्दर्शनेन हि
दुष्टदृष्टिदूषिताः पदार्थाः पूता भवन्तीति कृत्वा तस्य प्रयत्नेन दर्शयेत् ॥ हेमाद्रिः, ५१९

(२) अन्तिमसूत्रः मुद्रितविष्णुस्मृतौ नास्ति । हेमाद्रौ ५१६ उपलभ्यते ।

(३) ‘अपनेतव्याः’ आद्वेप्रदेशादिति शेषः । ‘शूद्रीभर्ता’, अविद्यमानसजाती-
यभायो ब्राह्मणादिरित्यर्थः । हेमाद्रिः, ५१६

(४) ‘पतितश्वान’ इति हेमाद्रिः, ५१९

(५) उत्तरार्धमेव हेमाद्रिणा पठितम्—“रजस्वलायाश्चाण्डालात् आद्वे
कुर्याच्च रक्षणम् ।”

(६) ‘रक्षणं कुर्यात्’ इति—यथा श्वपाकदृष्ट्युपपातो न स्यात् तथा
कुर्यादित्यर्थः । ‘परिश्रितेषु’ परिश्रुतेषु । महीमित्युपलक्षणं, यावन्तः पदार्थाः
श्वपाकादिभिः दृष्टाः तावन्तः कृष्णविलेखकीर्णाः । पङ्क्तिपावनो वा दोषं ‘निनयेत्’
अपहरेत् ॥ हेमाद्रिः, ५१९

हारीतः

दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।
रजस्वला पुंश्चली वा रक्षः संगच्छते हि तत्^१ ॥

वायुपुराणे

नग्रादयो न पश्येयुः श्राद्धमेवं व्यवस्थितम् ।
गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि न पितृन् पितामहान् ॥
सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं स्मृतम्^२ ।
तां त्यजन्ति तु ये मोहात् ते वै नग्रादयो जनाः ॥
बौद्धश्रावणनिग्रन्थाः शाक्यजीवककापिलाः ।
येऽधर्माननुवर्तन्ते ते वै नग्रादयो जनाः ॥
वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्नश्च यो नरः ।
महापातकिनो ये च ते वै नग्रादयो जनाः^३ ॥
कुलत्वमानिनः शावा व्याधा मुष्टिकलङ्घनाः ।
कुर्मसंश्रितास्त्वेते कुपथाः परिकीर्तिताः ॥
एभिर्निर्धूलिनं दृष्टं श्राद्धं गच्छति दानवान् ।
देवतानामृषीणां च पापवादरताश्च ये ॥
असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेतैर्ब्रजत्युत ।
अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटी ग्रामसूकरः ॥

(1) दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुराध्यायनन स्पृशेत् ।

रजस्वला पुंश्चली च निवर्णे समुपस्थिते ॥

‘निवर्णः’ पितृकर्म । ‘समुपस्थितः’ शब्दात् पाकोपक्रमात् प्रवृत्तीति
विशेष्यम् ॥ हेमाद्रिः, ५१८

(2) ब्रह्मपुराणादिति श्राद्धप्रकाश, १५१; ब्रह्माण्डपुराणादिति
हेमाद्रिणा आद्यश्लोकत्रयं सूचितम्, ५१९-५२०; ‘नग्राः’ वेदपरित्यागिनः ।
‘त्रयी’ वेदः, ‘संवरणं’ प्रावरणं, यथा प्रावरणं पुरुषान् त्रायते एवं त्रय्यपि दुःखेभ्यः
त्रायत इति प्रावरणसादृश्यम् ॥ हेमाद्रिः, ५२०

(3) एष वायुपुराणश्लोक इति हेमाद्रि-मित्रमिश्रादयः ।

श्वा चैव हन्ति आद्धानि दर्शनादेव सर्वशः ।

श्वाविदूस्करसंमृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ॥

पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथंचन ।

अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्न स्याद्व्यव्यययोः ॥

उत्स्रष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ।

हविषा संस्कृतानां तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥

मृतसंयुक्ताभिरद्भिस्तु प्रोक्षणं तु विधीयते ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं चैवावकीरणम् ॥

गुरुसूर्याग्निबस्तानां दर्शनं वा प्रयत्नतः ।

‘बौद्धश्रावणकादयः’ पाण्डविशेषाः । ‘कुलत्वमानिनः’ ये कुलाभिमानेन त्यक्ताचाराः । ‘शावाः’ मृतहारिणः । ‘मुष्टिकः’ मल्लः । ‘प्रधानार्थं’ श्राद्धार्थम् । ‘उत्स्रष्टव्यं’ श्राद्धे तन्न नियोज्यम् । असंभवे तु मृतसंयुक्ताभिरद्भिर्मार्जनादिच्छागदर्शनपर्यन्तसंस्कारं कृत्वा विनियोज्यमिति समुदायार्थः ॥

॥ १६ ॥

॥ अथ विधिपरिभाषा ॥

तत्र शातातपः

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ॥
मातृश्राद्धं तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥
योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः ।

तथा

सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वं च प्रवर्तयेत् ।
अन्यथा त्ववस्तुम्पन्ति सदैवासुरराक्षसाः ॥

‘तत्पूर्वं’ दैवपूषम् ॥

वायुपुराणे

नाऽप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिच्छ्राद्धे दैवे तथा पुनः ।
उत्तरेण हरेद्वेद्या दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥
‘वेदिः’ अत्र दक्षिणाप्रवणादिश्राद्धदेशः । ‘दैवे’
देवश्राद्धे ।

मनुः [३, २०३-२०५]

‘देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥
तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

(1) देवकार्यादिति मेघातिथिपाठः

(2) ‘भुतम्’ इति कुल्लुकपाठः

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति^१ आद्धमारक्षवर्जितम् ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्र्याद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥

‘आप्यायनं’ पितृआद्धस्य प्रधानीभूतस्य समृद्धिकर-
मङ्गभूतं न तु स्वतः प्रधानम् । ‘आरक्षभूतं’ सर्वतो
रक्षाकरम् । ‘दैवाद्यन्तं’ देवताधारम्भावसाने यस्य तत्तथा ।
एतेनैतदुक्तं भवति—निमन्त्रणानि दैवपूर्व, विसर्जनं तु
विपरीतं कर्तव्यम्^२ ॥

देवलः

यत्र तु क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तस्य कर्तव्यं वैश्वदैवस्यपूर्वकम् ॥

बृहस्पतिः [आद्धकाण्ड, ०.१-०.४]

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ॥

मार्द्रवश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः ।

इष्टिआद्धे ऋतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा मार्द्रवश्च पार्वणे समुदाहृतौ^३ ॥

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजानयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्विनैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र योजिताः आद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

(१) ‘रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति’ इति मेधातिथिपाठः

(२) ‘दैवाद्यन्तं’ दैवेन कर्मणा आदिरूपकम् आद्धस्य कर्तव्यः । अतश्च
निमन्त्रणं देवानां पूर्वं कर्तव्यमतः समाप्तिः । विमर्जितेषु ब्राह्मणेषु पश्चाद्देवानां
विसर्जनं कर्तव्यम् ॥ मेधातिथिः ।

(३) हेमाद्रिः, १४३; ‘ऋतुर्दक्षः’; ‘पुरुरवाद्वौ’ इति । ऋतुर्दक्षः—उ.

‘इष्टिश्चाद्धम्’ इच्छाश्चाद्धम् । ‘नैमित्तिकं’ सांवत्सरिकम् ।
एकोद्दिष्टं तद्यस्य साग्न्यादेः पार्वणवत् क्रियते । ‘यत्र’ विश्वे-
देवानां संभवात् ॥

शातातपः

उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात्पार्वणे श्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

श्राद्धकल्पे कात्यायनः [१,१,२४-२५; १,२,१-५]

आवाहनादि वाग्यत उपस्पर्शनात् । आमन्त्रि-
ताश्चैवम् । दैवपूर्वं हि श्राद्धम् । पिण्डपितृयज्ञवदुप-
चारः पित्र्ये । द्विगुणास्तु दर्भाः । पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः
सर्वत्र । प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति ॥

‘सर्वान् वा पित्र्य’ इति वचनात् तर्पणाद्यपि पित्र्ये
द्विगुणैः कुशैः समाचरन्ति, न ऋजुभिरेव ॥

मनुः [३,२८९]

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ॥

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भक्षणिना ॥

‘अपसव्यं’ वामपार्श्वे । ‘अतन्द्रिणा’ अनलसेन ।
‘आनिधनात्’ आसमाप्तेः^१ ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः [१,२३]

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानु पितॄन् परिचरन् सदा ॥

[इति] श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ विधिपरि-
भाषा[पर्व] ॥

(1) ‘आ निधनात्’ आ मरणात् । यावज्जीविकेयं विधिरित्यर्थः ।
मेधाविधिः

॥ १७ ॥

॥ अथ जपासनादिविधिः ॥

अथ जपासनदानावाहानार्घ्यपाद्यकरणानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणे

उपविश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

तथा

पापापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

ममः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥

आद्यावसाने आद्वस्य त्रिरावृत्तं भवेत्सदा ।

अश्वमेधफलं ह्येतद्विजैः सत्कृत्य पूजितः ॥

पिण्डनिर्वापणे वाऽपि जपेदेतत्समाहितः ।

पठ्यमानमिदं श्रुत्वा आद्वकाले ह्युपस्थिते ॥

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ।

मत्स्यपुराणे

विश्वान्देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

पाञ्चबल्क्यः [१, २२०-२३५]

पाणिप्रक्षालनं कृत्वा 'विष्टरार्थं' कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास्त इत्यृचा ॥

(1) 'विष्टरार्थं' आवाहनार्थम् ।

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।
 शन्नो देव्या अपः^१ क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्रथा ॥
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।
 दक्षोदकं^२ गन्धधूपमाल्यदानं सदीपकम् ॥
 [तथाच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च^३] ।
 अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥
 द्विगुणांस्तु कुशान् कृत्वा 'उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।
 आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥
 [अपहता इति निलान्विकीर्य च समन्ततः^५] ।
 यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥
 दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 पितृभ्यः स्थानमसीति 'न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

'पाणिप्रक्षालनं' प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनमुदकम् ।
 'विष्टरार्थम्' आसनार्थम् । 'अनुज्ञातः' अनुमतः । अनुज्ञात-
 वचनादेव 'विश्वान् देवानावाहयिष्ये' इत्यादिप्रश्नोऽर्थात्
 पूर्वं वेदितव्यः । 'यवैरन्ववकीर्य' आवाहनानन्तरमासनार्थं
 यवविकिरणं कृत्वा । 'यवोऽसीति' 'यवोऽसि धान्यराजो वा'
 इत्यादिना । 'आयन्तु न' इति, 'आयं तु नः पितरं'
 इत्यादिमन्त्रः । 'यवार्थाः' यवप्रयोजनानि विकिरणादीनि ।

(1) 'पय' इति विश्वरूपविशानेश्वरादृतपाठः

(2) 'गन्धधूपमाल्यधाम सदीपक' इति विश्वरूपपाठः । 'गन्धमाल्यं
 धूपदानं सदीपक' इति मिताक्षरा ॥

(3) Missing in *Kalpāra* and *Viśvarūpa*'s text but found
 in the *Mitākṣarā* text.

(4) 'उशन्तस्त्वेत्यृचा' इति विश्वरूपपाठः । 'शुशन्त' इति मिताक्षरा ।

(5) Missing in *Kalpāra* and *Viśvarūpa*'s but supplied
 by the *Mitākṣarā*.

(6) यवमिति मूलमातृकापाठः । व्याख्याने न्युञ्जमिति शुभ-
 पाठोऽस्ति ।

‘संस्त्रवाः’ अर्घ्ये दीयमाने संस्त्रवन्तः उदकबिन्दवः । ‘तेषां’
अर्घ्याणाम् । ‘न्युब्जं’ अधोमुखम् । ‘अधः’ भूमौ ॥

मत्स्यपुराणे^१

या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्त्रोत्तरं चानुपूर्वं दत्त्वा संस्त्रवणादि च ॥

पितृपात्रं निधायथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत् ॥

‘वस्त्रोत्तरं’ वस्त्रदानमुत्तरमन्त्यं यत्र गन्धादिदाने
तत्तथा । ‘अनुपूर्वं’ अनुक्रमेण । ‘संस्त्रवणं’ संस्त्रवोदकम् ॥
आदिशब्देन तिलपुष्पपवित्राणां ग्रहणम् । ‘उत्तरतः’
उपविष्टब्राह्मणादुत्तरस्यां दिशि ॥

श्राद्धकल्पे कात्यायनः [२,५-१४]

आसनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान् देवानावाहयिष्य
इति पृच्छति । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगते-
त्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा
पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति । आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्त-
स्त्वेत्यनयर्चाऽऽवाह्यावकीर्याऽऽयन्तु न इति जपित्वा
यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसि-
ञ्चति शन्नो देवीरिति । एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति
‘तिलोऽसि पितृदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः
पृक्तः स्वधया पितृल्लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहे’ति ।

(1) पाद्ममात्स्ययोरप्युक्तमिति हेमाद्रिः, १३०१; अस्यार्थः—‘या दिव्या’
इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्ये ‘उत्सृज्य’ दत्त्वा, तदनन्तर ‘आदितः’ प्रथम, पितृपात्रे
संस्त्रवान् पितामहार्घ्यपात्रस्थितान् जलशेषान् निधाय तत्पात्रं ‘पितृभ्यः स्थानमसी’
त्यनेन मन्त्रेण भोक्तृद्विजपङ्केदुत्तरतो न्युब्जं ‘न्यसेत्’ निदधीत । निधाय च
‘गन्धादिकं’ गन्धपुष्पधूपदीपं, ‘वस्त्रोत्तरं’ वस्त्रमुत्तरं यस्य यस्य दीयते तदनुपूर्वक्रमेण
दत्त्वाभीकरणञ्च कृत्वा परिवेषयेदिति ॥ हेमाद्रिः, १३०१-१३०२

(2) ‘श्रद्धा’ शुद्धितभाद्रकल्पसूत्रे, पृ. ७४५ नास्ति ।

सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटेषु वा । एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा संवभूवुर्या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तिवत्यसावेषतेऽर्घ्य” इति । प्रथमपात्रे संस्त्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थान-मसीति न्युञ्जं पात्रं निदधाति । अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां^१ प्रदानम् ॥

‘असा’विति संबोधनान्नं पित्रादिनामोपलक्षणम् ।
‘अत्र’ एतस्मिन् काले ।

आश्वलायनगृह्यम् [४, ७, ५-१४]^२

अपः प्रदाय । दर्भान् द्विगुणमुग्राणासनं प्रदाय ।
अपः प्रदाय । तैजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेक-द्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य ‘शन्नो देवीरभिष्टय’ इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति “तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिमां-ल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम” इति । प्रसव्येन । इतर-पाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीनित्वाक्षिणेन वा सव्योपगृही-तेन पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यमिति । अपूर्वम् ।

(1) ‘दीपवाससा’ इति मुद्रितश्राद्धकल्पसूत्रे, पृ. ७५२

(2) Chapter and sūtra divisions differ in different recensions of *Āśvalāyāna Gṛhyasūtra*. The figures given in brackets follow that of Nārāyaṇa (cf. *Ānandāśrama*, 1937, pp. 125—127). In Haradattācārya's recension (*Pravanditum Sanskrit Series*, 1923) the ten sūtras are counted as five. The concluding verse is wanting in some manuscripts of *Nārāyaṇa*, while others give it thus: उद्धरेद्यादं चेत्पात्रं विवृतं वा यदा भवेत् । तदाऽऽसुर भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतेः ॥ in the edition followed by H. Ollenberg (S.B.E., XXIX, 1886) the above sūtras are as IV, 7, 7-16.

ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत् सकृत्^१ स्वधा अर्घ्या इति ।
^२प्रसृष्टास्वनुमन्त्रयेत् “या दिव्या आपः पृथिवी संबभूवुर्या
 अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता
 न आपः शंस्योना भवन्ति”ति संस्त्रवान्^३ समबनीय
 ताभिरग्निः पुत्रकामो मुखमनक्ति ।

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितम् ।

आवृतास्तत्र निष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरेद्यदि तत्पात्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अभोज्यं तद्भवेच्छाद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गनैः ॥

एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां
 प्रदानम् ॥

‘दर्भान् आसनं प्रदाय’ दर्भानासनत्वेन प्रदाय
 इत्यर्थः । ‘तैजसाश्ममयमृन्मयेषु’ यथाक्रमं पित्रादीनां
 द्रव्यत्रयनिर्मितेषु । ‘एकद्रव्येषु’ द्रव्यत्रयाऽसंभवे मृदाद्ये-
 कजातीयद्रव्यमयेषु । ‘प्रमव्येन’ वामेन हस्तेन । तत्रापि न
 केवलेन वामेनैव, अपि तु ‘इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेण’, इतरस्य
 दक्षिणस्य पाणेः अङ्गुष्ठान्तरेण पितृतीर्थेन । तेनैतदुक्तं
 भवति-वामहस्तेन अर्घ्यपात्रं धृत्वा, दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थं
 संस्पृश्य, यथा ब्राह्मणहस्तेषु जलं पतति तथा देयमिति ।

(१) सकृन्निवेदयेदिति हरदत्तः

(२) ‘प्रसृष्टा’ इति नारायणः; ‘प्रसृष्टासु’ इति हरदत्तः ।

(३) ‘संस्त्रवा’ अर्घ्यादानावाशिष्टा आपः । हरदत्तः

(४) ‘तैजसं’ सुवर्णरजतवाम्नादिकास्यमयम् । ‘अश्ममय’ माणिक्य-
 मरकत स्फोटकादिमयम् । ‘मृन्मय’ मृत्तिकाप्रकृतकम् । पित्रादीनां त्रयाणां
 यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येव भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितेषु पात्रेषु
 त्रयाणामपि वा पितॄणां तैजसादिजातीयद्रव्यानिर्मेतषु वा त्रिषु ॥ इमाग्निः,
 १२७९—१२८०

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।
पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात्^१ । अत्रैव हेतुः ‘उपवीतत्वाद्’ इति ।
यथा दक्षिणहस्तेन कर्म कुर्वन् वामस्कन्धस्थितेन यज्ञोपवी-
तेनोपवीती भवति तथा वामहस्तेन कर्म कुर्वन् दक्षिण-
स्कन्धस्थितेन यज्ञोपवीतेनोपवीती भवति । ‘दक्षिणेन वा
सव्योपगृहीतेन’ दक्षिणेनैवावामहस्तेन वामहस्तान्वारब्धे-
नार्घ्यान् दद्यात् । ‘प्रसृष्टासु’ दत्तास्वप्सु । ‘नोद्धरेत् प्रथमं
पात्रं’ इति—प्रथमं यथोक्तोद्धरणकालात् ॥

वैजवापगृह्यम्

अग्नं संस्कृत्य ब्राह्मणानयुग्माननवद्याननृचानान्
यथार्हमुपवेद्य प्राचीनावीती पात्राण्यपूर्णानि सदर्भाणि
सतिलानि पश्चादग्नेर्दर्भेषु निधाय तिष्ठन् पितृनावाहयि-
ष्यामीत्यामन्त्र्योऽन्तस्त्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पिता-
महं नामभिरावाच्याऽऽयन्तु नः पितर इति जप्त्वा
पात्राण्यनुदिशति । पितरेतत्ते अर्घ्यं पितामहेदं
ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यमिति ब्राह्मणाञ्जलिषु
पात्राणि निनीय^२ पितृभ्योऽक्षयमस्त्विति शेषं दर्भेष्व-
वनेजयति ॥

(१) वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते जलं स्नायन् दक्षिणहस्त-
पितृतीर्थेन विप्रहस्ते तांजनयेदिति वचनार्थः । अत्र ‘एष तेऽर्घ्यं’ इत्येतस्य स्थाने
‘एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम्’ इत्युच्चारणीयम् । अयञ्च मन्त्रः प्रायेण प्राग्निमत्कर्तुं-
श्राद्धविषयमिति गम्यते, साम्प्रकभ्रातृ हि अर्घ्यशब्दमन्तरेणैवोदकानिषेचनावधे-
रुपलम्भात् ॥ हेमाद्रिः, १२९३

(२) निनयेत् इति हेमाद्रिगठः । पालाणीति पात्रस्थानि जलादी-
न्यर्घ्यवस्तूनि । १२९१

‘शेषम्’ अर्घ्यं दत्त्वाऽवशिष्टमर्घ्यं पात्रस्थमेव । ‘दर्भेषु’
अर्घ्यपात्रधारणार्थमुपकलृप्तेषु ॥

शाङ्खायनगृह्यम् [४,१,२-४]

ब्राह्मणान् वेदविदोऽयुग्मान् ज्यवराध्यान् पितृबहु-
पवेद्यायुग्मान्युदपात्राणि तिलैरन्ववकीर्यासावेतत्ते इत्यनु-
दिश्य ब्राह्मणानां पाणौ निनयेत् ॥

‘ज्यवराध्याः’ त्रयोऽवराध्या निकृष्टसंख्या येषु तेषु
ब्राह्मणेषु ।

तथा निगमः

श्वःश्वो नापिताभ्यङ्गोन्मर्दनस्नानदन्तधावनादिभि-
रभ्यर्च्य स्नातानागतान् पाद्याध्याचमनीयदर्भासनानु-
लेपनधूपसुमनोभिरभ्यर्च्य पित्रादीनावाहहिष्य इति
पृच्छति । प्रतिपितृनेकैकं मातृमातामहांश्च वृद्धावभ्यासे
दर्भान् द्विगुणानासनेषु प्रदाय पादेभ्योऽन्यांश्चोल्लिख्य
दक्षिणालेम्बायां कृत्वा लौहांश्चमसांश्चतुरः सक्तिलपयोदधि-
मधुघृतमिश्रान् महाव्याहृत्याऽऽपो हि ष्ठा शन्नोदेवीरित्यग्निः
प्रपूर्य ताभिर्व्यतिषङ्गमवदानवदुत्वा हस्तेष्वपोऽभिषञ्च-
त्यमुष्येति नामग्राहं चतुर्थेन मातामहादीनाम् ॥

‘श्वःश्वः’ निमन्त्रणदिवसाद्वितीयदिने । ‘नापि-
ताभ्यर्चनं’ नखकल्पनादिना । ‘वृद्धावभ्यासे’ वृद्धिनि-
मित्तके ‘अभ्यासे’ आशुतौ श्राद्धस्य, मातृमातामहादीनां
प्रतिदेवत्त्वावाहनादि कर्तव्यम् । ‘अन्यान् लौहान्’ ताम्रादि-
मयान् । ‘चतुर’ इति पित्रादित्रयस्य पात्रत्रयम्, माताम-
हादीनां चैकमेव । ‘चतुर्थेन मातामहादीनाम्’ इत्यभिधा-
नात् । ‘सक्’ ग्रथितकुसुमानि । ‘ताभिः’ अग्निः ‘व्यतिषङ्ग’

कृत्वा इति शेषः । 'अवदानवत्' अवदानधर्मेण ॥^१

शङ्खलिखितौ

अपसन्नं वासोयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैरवकीर्य
सवसुरभितिलोन्मिश्रं पात्रेषूदकं दत्त्वा शन्नो देवीरिति
ब्राह्मणाननुज्ञाप्य पितृनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्त्वेत्यावाह्य
पवित्रान्तरितेषु^२ ^३ब्राह्मणहस्तेषूदकं निनयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे

देवानावाहयिष्येऽहं प्रादुरावाहयत्सु च ।
विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वेदेवान् समाह्वयेत् ॥
ततो मन्त्रं जपेन्मौनी विश्वेदेवास आगत^४ ।
द्वितीयं च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुतेति च ॥
जपेत् तृतीयं मन्त्रं तु पौराणं पुण्यवर्धनम् ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवाः^५ वरप्रदाः ॥
ये यत्र 'योजिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ।
इदं वः पाद्यमर्घ्यं च पुष्पं धूपं विलेपनम् ॥
अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवाः समर्प्यते'^६ ।
पितृनावाहयिष्येऽहं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ॥

(१) 'श्वः' निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गमहण नखादिकल्पनोपलक्षणार्थम् ।
तच्च 'स्वनापितेन' मृत्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन नापितेन । एतच्च प्रत्युत्थाना-
त्प्रभृति निमन्त्रणवर्जमलङ्कारणान्तं मनुष्यसत्कारादिरूपत्वात् मानुषमेव न पित्र्यम् । अतो
यथालोकं यज्ञोपवीतादिधर्मवतैव कार्यं न पित्र्यधर्मवता ॥ (हेमाद्रिः, ११८२)

(२) 'उशन्तस्त्वा निधीमही'त्यनयर्चाऽऽवाहयेत् इति हेमाद्रिपाठः, १६८९

(३) हेमाद्रिः, १२९०—पवित्रान्ताधानञ्च केचित् ब्राह्मणहस्ते पवित्रं
निधाय कुर्वते, अपरे तु अर्घ्यपात्रस्याग्रे तिरश्चीन पात्रे विधारयन् तत्संपादयन्ति ॥

(४) हेमाद्रिः, १२२६

(५) 'महाबलाः' इति हेमाद्रिपाठः (१२२६)

(६) 'विहिताः' इति हेमाद्रिपाठः (१२२६)

(७) हेमाद्रिः, (१२४८)

आवाहयेति चोक्तस्तैः सावधाना भवन्तिवति ।
 इदं वः पाद्यमर्घ्यं च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ॥
 पितृन् पितामहान् यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमम् ।
 प्रपितामहान् सर्वांश्च तत्पितृभ्यानुपूर्वशः ॥
 उशन्तस्त्वेति च जपन् पितृनावाहयेत्ततः ।
 सोमवन्तो बर्हिषद अग्निष्वात्ताश्च येऽपरे ॥
 पितरः पुण्ययशसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ।
 ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्चाप्रदक्षिणम् ॥
 श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहतास्त्विति ।
 ततो यजियवृक्षोक्तपात्रेषु सकुशेषु च ॥
 गृहीत्वा यः पवित्रांश्च शन्नो देवीं जपन् क्षिपेत् ।
 विकिरेत्तेषु च तिलान् निलोऽसीनि जपक्रमात् ॥
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ।
 ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ॥
 पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ।
 अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमस्तु निलोदकम् ॥
 एष तेऽर्घ्यमिति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादथाष्टधा ।
 जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपाः ॥
 कुशाम्राणि च पुण्यानि दत्त्वाऽऽचामेत्ततः स्वयम् ।
 [अयं वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धं दद्यात्सुशोभनम्^१]
 इदं च पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत् ॥
 अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ।
 अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं ह्ययं निवेदयेत् ॥
 अनङ्गलमं सद्रस्त्रं विभवे तद्युगं शुभम् ।

[इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा त्रितयं वा निवेदयेत्^१]
 इदं वो 'माल्यमित्युक्त्वा दद्यान्माल्यं सुशोभनम् ॥
 श्वेतचन्दनकर्पूरकुसुमानि शुभानि च ॥
 विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवल्लभम्^२ ।

'मौनी' विहितेतरवाग्व्याहरणनिवृत्तः । 'आगच्छन्तु'
 इत्यादिकस्तु तृतीयो मन्त्रः विश्वेदेवोत्पत्तिनामविशे-
 षाऽऽसने बोद्धव्यः । 'उत्पत्तिं नाम चैनेषाम्' इत्यादि
 बृहस्पतिवचनानुसारात् । 'चतुर्थ्यन्तं' अमुकामुकगोत्रै-
 तत्तुभ्यमिति प्रकारेण । 'सकुशेषु' पवित्रस्वरूपकुशसहि-
 तेषु । 'शास्त्रवत्' विहितैर्गन्धपुष्पादिभिरित्यर्थः । 'अष्टधा'
 अष्टप्रकारकत्वमत्र द्रव्याष्टकनिबन्धनम् । 'यच्चान्यत्
 पितृवल्लभं' रजतादि, जीवतां वा यदभिलषितं पित्रादीनाम् ॥

तथा

तेषु संस्त्रवपात्रेषु जलपूर्णेऽपि तत्र सः ।
 पुत्रकामो मुखं पश्येन्मन्त्रं पूर्वमुखो जपेत् ॥
 शुन्धन्तां लोकाः पितृसदनाः पितृसदनमसीति च ॥
 ततस्तेष्वर्घ्यपात्रेषु सपिधानेषु तत्पितृन् ।
 पूजयेत् पितृपूर्वं तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

तथा

'अस्तभाण्डानि वर्ज्यानि पितृदेवतकर्मणि^५ ।
 पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रौप्यमये पुरा ॥

(1) Missing in the text, restored from Hemādri, p. 1248

(2) माल्यं प्रयितपुष्पाणि—हेमाद्रिः ।

(3) विलेपनञ्च द्विजानां आद्वकर्ता कुर्यात् त एव वा कुर्युः । (हेमाद्रिः,

१२४३)

(4) 'अस्तभाण्डानी'ति आद्वक्रियाकौमुद्याम् (१२३)

(5) दुग्घरूप्यताम्राश्मशङ्खस्फटिकशुक्यः । भिन्नान्वपि प्रयोज्यानि पितृदेव-
 तकर्मणि ॥ पृथिवी etc. (१२६)

स्वधामन्त्रं च तत्तस्मात्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।
 रौप्यपात्रेण पाद्यादि^१ तस्मात् सूक्ष्मेऽपि कारयेत् ॥
 दत्त्वा हेममये पात्रे रूपवान् स्यात्स मानवः^२ ॥
 दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ।
 पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी चाश्वत्थे^३ राज्यमाप्नुयात् ॥
 पात्र औदुम्बरे दत्त्वा सर्वभूताधिपो भवेत् ।
 दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे तु प्रजां तुष्टिं श्रियं लभेत् ॥
 रक्षोघ्ने काश्मरीपात्रे^४ दत्त्वा पुण्यं लभेद्यशः ।
 सौभाग्यं चाथ माधूके फल्गुपात्रे च सम्पदम् ।
 श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ॥
 बिल्वपात्रे धनं बुद्धिं^५ दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
 अथ पद्मपुटे दत्त्वा मुनीनां बल्लभो भवेत् ॥
 सिक्ते मधुघृताभ्यां च यथासंभवमेव वा ॥

‘अस्तभाण्डं’ विशीर्णभाण्डम् । ‘फल्गुपात्रं’ काष्ठो-
 दुम्बरपात्रम् ॥

वायुपुराणे

तथार्घ्यपिण्डभोज्येषु पितॄणां रजतं वरम् ।
 अमङ्गल्यं प्रयत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥
 वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः [७९,५-११]

- (1) ‘चाघ्यादि’ इति गदाधरपाठः ।
- (2) ‘स्यादमत्सरः’ इति गदाधरः
- (3) ‘वक्ष्यामाप्नुयात्’ इति तत्र पाठः (१२७)—‘वक्ष्यं’ वाहनम् ।
- (4) ‘काश्मरी’ गम्मारी (गदाधरः)
- (5) ‘बुद्धि’ इति गदाधरपाठः ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि^१ रक्तानि
पुष्पाणि च । सितानि^२ सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि^३
जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् । 'वसामज्जाद्यं दीपार्थं न दद्यात् ।
जीवजं च सर्वं न धूपार्थं । तैलघृते दद्यात् । मधुघृतसहितं
गुग्गुलुं दद्यात् । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपाय^४ ॥

‘वसामज्जाद्यं’ इत्याद्यशब्दादन्यदपि जीवजमेवं-
विधं वर्ज्यमिति गम्यते । ‘तैलघृते दद्यात्’, दीपार्थमिति
शेषः ।

शङ्खः

जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यापि विशेषतः ।
ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥
दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रजाम्^५ ।
उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ॥
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ।
घृतेन दीपो दातव्यस्तिलनैलेन वा पुनः^७ ॥
धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधूत्कटम्^८ ।

(1) कण्टकिजानि इति मुद्रितविष्णुस्मृतां

(2) शुक्लानि इति मु. वि.

(3) कण्टकिजान्यपि इति मु. वि.

(4) ‘वसां मेदं च,’ ‘दीपार्थं’ इति मु. वि. In Jolly's edn. the order of the sūtras is as under—वसां मेदं च दीपार्थं न दद्यात् । घृतं तैलं वा दद्यात् । जीवजं सर्वधूपार्थं न दद्यात् ।

(5) अनुलेपार्थे इति मु. वि. ; ‘अनुलेपनाय’ इति हेमाद्रिपाठः (६७९)

(6) अहतलक्षणमाह प्रचेताः—ईषद्वैतं नवं चैव सदशं यज्ञं धारितम् ।
अहतं तं विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ (हेमाद्रिः, ६९५)

(7) पुनरुक्तितयात्र द्वितीयाधोऽपेक्षितः—

‘वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ इति (हेमाद्रिः, ६९२)

(8) हेमाद्रिः, ६८७

ब्रह्माण्डपुराणे

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥
जपादिकुसुमं^१ भाण्डी रूषिका च कुरण्टकः ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः^२ ॥

जपादिशब्दादेवंविधं रक्तकुसुमम् । 'भाण्डी'
मञ्जिष्ठा । 'रूषिका' अर्कपुष्पम् । 'कुरण्टकः' पीताम्लातक-
पुष्पम् ।

ब्रह्मपुराणे

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।
चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम् ॥
तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ।
घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलुम् ॥

'तुरुष्कं' सिंहकरसः । 'तृणगुग्गुलुः' सर्जरसः ।

वायुपुराणे

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ।
दिव्याप्सरोभिः संपूर्णमन्नदो लभतेऽक्षयम् ॥
आच्छादनं तु यो दद्यादहनं श्राद्धकर्मणि ।
आयुःप्राकाम्यमैश्वर्यं रूपं च लभते शुभम् ॥

(१) 'सुमना' इति हेमाद्रिपाठः (६८४)

(२) 'जपा' रुद्रपुष्पम् । आदिशब्दः प्रकारवचनः । तेन जपाकुसुमसहस्रानां करवीरादिकुसुमानां वर्ज्यत्वम् । 'सुमना' जातिः । सुमना मालतीजातिरिति स्मरणात् । 'भाण्डी' मञ्जिष्ठा । 'रूषिका' अर्कः । 'कुरण्टकः' पीतपुष्पमहासहा । जातीकुसुमनिषेधोऽत्र न नित्यः ॥ (हेमाद्रिः ६८४)

यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
 पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
 कृतं विप्रेण यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 मधुक्षीरस्रवा घेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
 चक्रविद्धं तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 घेनुं स लभते दिव्यां घटोपकृतदोहनाम् ॥
 तूलपूर्णे तु यो दद्यात्पादुके श्राद्धकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
 व्यजनं तालवृन्तं च दद्याद्विप्राय सत्कृतम् ।
 प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धीनि मृदूनि च ॥
 श्राद्धेषूपानहौ दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः सदा बुधः ।
 दिव्यं च लभते चक्षुर्वाजियुक्तांस्तथा रथान् ॥
 श्रेष्ठं छत्रं च यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसंपूर्णं सशय्यासनभोजनम् ।
 श्राद्धे दत्त्वा पितृभ्यस्तु नाकष्टे महीयते ॥
 मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च मुख्यानि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
 सुमहज्ज्वलनप्रख्यं सर्वकामसमन्वितम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभं दिव्यं विमानं लभते ध्रुवम् ॥
 अप्सरोभिः परिवृतं कामगं तु मनोजवम् ।
 स वसन् वै विमानाग्रे स्तूयमानस्सुरोत्तमैः ॥
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति पूर्णवृष्टिभिरेव वा ।
 गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्त्यो वादयन्ति च ॥
 कन्यायुवतिमध्यस्थाहसिता भरणस्वनैः ।
 सुस्वनैस्ते विबोध्यन्ते सततं हि मनोरमैः ॥
 अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।

दन्तिनां हि सहस्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥
 दद्यात्पवित्रं योगिभ्यो यस्तूज्ज्वलनमम्भसि ।
 अथ निष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यदानं विशिष्यते ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणम् ॥
 अहिंसा सर्वदैवत्या पवित्रा सर्वदायिनी ।
 दानं हि जीवितस्याहुर्दानानां परमं बुधाः ॥
 लवणेन सुवर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् ।
 रसास्तमुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलानिर्धूस्तथा भोज्यं श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥
 पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा च लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 धेनुं श्राद्धेषु यो दद्याद्गृष्टिं कुम्भोपदोहनीम् ।
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 दद्याद्यः शिशिरे ह्यग्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाम्यं सौभाग्यं रूपमेव च ॥
 इन्धनानि च यो दद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥
 सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवाहा महानद्यः सुग्वानि विविधानि च ।
 दानारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥
 शयनासनयानानि भूमयो वाहनानि च ।
 श्राद्धे स्नेनानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥

वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोसवमश्नुते ।
 कूपारामतडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ॥
 तान् दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकम् ।
 स्वास्तीर्णशयनं दत्त्वा श्राद्धे रत्नविभूषितम् ॥
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुखं चानन्त्यमश्नुते ।
 अस्मिंल्लोके वसन् मोदेत स्यन्दनैस्तु सवाहनैः ॥
 राजभिः पूज्यते वापि धनैर्धान्यैश्च वर्धते ।
 वर्णकौशेयपत्रोर्णे तथा प्रावारकम्बलः ॥
 अजिनं क्षौमजं पटं प्रवेणीमृगलोमिकाः ।
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ॥
 प्राप्नोति श्रद्धधानस्तु वाजपेयस्य यत्फलम् ।
 विद्या नार्यः सुरूपाश्च पुत्रा भृत्याश्च किंकराः ॥
 वशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंल्लोके त्वनामयम् ।
 क्षौमकौशेयकार्पासं दुकूलमहतं तथा ॥
 श्राद्धे ह्येतानि यो दद्यात् कामानामोत्यनुत्तमान् ।
 अलक्ष्मीं नाशयत्याशु तमः सूर्योदये यथा ॥
 भ्राजते च विमानाग्रे नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।
 वासो हि सर्वदैवत्यं सर्वदेवेष्वभिष्टुतम् ॥
 वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तपांसि च ।
 तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ॥

'प्राकाम्यं' ऐश्वर्यविशेषः । 'गृष्टिः' प्रथमप्रसूता
 गौः । 'वर्णकौशेयं' पीतादिवर्णकौशेयम् । 'प्रावारकम्बलः'
 आच्छादनयोग्यः सूक्ष्मकम्बलः । 'अजिनं' कटिसूत्रम् ।
 'क्षौमजं' अतिसूक्ष्मपटुनिर्मितं चर्म इति प्रसिद्धम् । 'प्रवेणी'
 गजास्तरणकम्बलः ॥

तथा

राजतं रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥
अनन्तमक्षयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे

मण्डलानि च कार्याणि नीवारैश्चूर्णकैः शुभैः ॥
गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥
पाषाणचूर्णसङ्कीर्णमाहतं तत्र वर्जयेत् ॥

॥ १७-अ ॥

॥ अथाम्नौकरणम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः [१, २३६-२३८]

अग्नौ 'करिष्य आदाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥
हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥

‘अग्नौ करिष्ये’ इति पृच्छति । ‘घृतप्लुतमन्नमादाय’
इत्यन्वयः । ‘पितृयज्ञवत्’ पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूते होमे
यावती इतिकर्तव्यता तथा इत्यर्थः । ‘यथालाभोपपन्नेषु’
विहितानामन्यतमेषु ॥

आश्वलायनः [गृ. सू., ४, ९, २-९]

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै
करवाणीति [वा] । प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ।
अथाम्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्^३ । अभ्यनुज्ञातायां पाणि-
ष्वेव वा । अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह
ब्राह्मणम् । यदि प्राणिष्वान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ।
अन्नमन्ने । सृष्टं दत्तमाधुनकमिति ॥

(१) ‘करिष्यन्नादाय’ इति विश्वेश्वरविज्ञानेश्वरौ । ‘करिष्य आदाय’ इति
अपरार्कः (४८९)

(२) ‘रौप्येषु तु’ इति विश्वेश्वरः—‘तुशब्दोऽवधारणार्थः’ इति
तेन व्याख्यातम् ।

(३) ‘पुरस्तात्’ पूर्वपिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः (हेमाद्रिः, १३२४)

‘करिष्ये’ इत्यादिप्रभञ्जये ‘क्रियतां’ इत्याद्युत्तरञ्जये च यथासङ्गं प्रयोगनियमः । अन्यथा पर्यायपदानां सहोपादानवैयर्थ्यात् । ‘यथोक्तं पुरस्ताद्’ इति, प्राचीनाबीती-
धममुपसमाधाय इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रे । ‘पाणिष्वेव वा’
इत्यग्न्यभावे बोद्धव्यम् । ‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवो-
पपादयेत्’ इति मनु [३, २१२] वचनात् । ‘यदि पाणिषु’ इति,
यदि पाणिषु हूयते तदा ‘आचान्तेष्वन्यदन्नम्’ ‘अनुदि-
शति’ ददाति । इदमाचमनीयं पिण्डप्रदानान्तरं च नैमित्ति-
कम् । न तु दत्तस्य भक्षणाशङ्का कर्तव्या । ‘अन्नं पाणितले
दत्तं पूर्वमभन्त्यषुद्धयः’ इत्यत्रैव निन्दाश्रुतेः ॥

वैजवापगृह्यम्

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्याग्नौकरणं पिण्ड-
पितृयज्ञवत् । आवृतो वा सर्वमनुक्रामेत् ॥

निगमः

अवनेज्यान्नमुत्तृत्याज्येनाभिघार्याग्नौ करिष्यामीति
पृच्छति । कुरुष्वेत्यनुज्ञातः समित्पूर्वकमग्नावाहुतीर्जुहोति ॥

‘अवनेज्य’ अर्घ्यप्रदानानन्तरं ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ॥

शङ्खलिखितौ

^१धूपगन्धमाल्यैरलंकृत्य ब्राह्मणान् सघृतमन्नं समनु-
ज्ञाप्य दक्षिणामुखैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयात् । यमाया-
ङ्गिरसे पितृमते स्वाहा । ^२अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
सोमाय पितृमते स्वाहेति ॥

(१) हेमाद्रिः, १३५३

(२) हेमाद्रिः, १३५४

हारीतः^१

आसाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसश्चोत्पूय ब्राह्मणैरनुज्ञातः ^२समीत्स्वेतीधममाधायऽऽ-
वाह्याऽग्निष्वात्तादीन् ब्राह्मणस्थानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा
मेक्षणपाणिरनुज्ञायते^३ । यत् सोमाय पितृमते जुहोति सोम-
ज्येष्ठान् तेन सोमपांश्च पितृन् प्रीणाति । यद्यमा-
याङ्गिरसे^४ तेन यमज्येष्ठान् बर्हिषदस्तेनाग्निष्वात्तांश्च । यदग्निं
कव्यवाहनं स्विष्टकृतं तेन यन्मेक्षणमादधत्यात्मानं
प्रीणाति । हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्यो-
ऽवशेषयेत् ॥

‘आसाद्य’ उदपात्राणि । ‘उत्पूय’ प्रोक्षणीवन्मन्त्र-
वर्जम् । ‘अनुज्ञातः समीत्स्वेति’, अग्निं समीत्स्व इति
ब्राह्मणैरनुज्ञातः^५ ॥

(१) हेमाद्रिः, १३४७

(२) ‘सामिधेन्येधममाधाय’ इति हेमाद्रिपाठः

(३) ‘अनुज्ञातो’ इति हेमाद्रिपाठः ।

(४) ‘यमायाङ्गिरस्वते’ इति हेमाद्रिः

(५) सामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण समीत्स्वेतीति पाठो दर्शितः । वचनं च

व्याख्यातम् । तद्यथा—“समन्यायन्त्युपयन्त्यन्या इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्यपात्रेषु जलं
प्रक्षिप्य तदुपरि ‘सुमनसः’ पुष्पाणि च क्षिप्त्वा प्रोक्षणीवत् मन्त्ररहितमेवोत्पवनं कृत्वा
ब्राह्मणैः समीत्स्व इत्येवमनुज्ञातः सन् इध्मं अग्निसामिन्धार्थकाष्ठं अग्नौ क्षिपेत् ।
अनुज्ञावचनदर्शनादयथात् पूर्वकालेऽग्निमिन्धनं करवाणीत्यादि प्रार्थनावाक्य श्राद्ध-
कर्त्रा प्रयोज्यमित्यनुमीयते । एवमिधममाधाय आवाहनमन्त्रैः पितृनावाह्य अनन्तरं
पूर्वोपकल्पितैः उदपात्रैः ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितान् अग्निष्वात्तादीन्, ‘आदि’ग्रहणात्
इविर्भुक्प्रभृतीन् यथा यस्य वर्णस्य यैः अर्चितैरर्थः श्राद्धप्रयोजनसंपत्तिः
तानर्चयेत् । ते च ‘सोमपा नाम विप्राणां’ इत्यादिना मन्त्रादिभिः निर्दिष्टाः ।
यद्वा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेन अग्निष्वात्तादिसंकल्पः । अर्चनन्तु
पित्रादित्रयस्यैव । नामाभिः यथार्थमिति वचनात् । एवं च जीवत्पितृकोदेः द्रवार्चनमिति
सिध्यति । अथ ‘मेक्षणपाणिः अग्नौ करिष्यामि’ इत्यादि पृष्ट्वा, ‘कुरुष्व’ इत्यनु-
ज्ञातः, सोमादिभ्यः आहुतित्रयं हुत्वा, मेक्षणं अन्ते अग्नौ आदध्यात् । हुतावशेषन्तु
पित्र्यविप्रपात्रेषु कियानिक्षिप्यान्त्यत् पिण्डार्थमवशेषयेदिति ॥ हेमाद्रिः, १३४७-१३४८

विष्णुः [७३, ५-१४]

आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा^१ ।
पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन । अमावास्यां [अमावास्यासु]^२
उत्तमपञ्चकेन । आमहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टकासु च
क्रमेणैव प्रथममध्यमोत्तमपञ्चकैः । [अन्व]ष्टकासु च । ततो
ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेत्^३ । आयन्तु सुरा[अपयन्त्व-
सुरा] इति द्वाभ्यां तिलैर्यातुधानविवर्जनं [यातुधानानां
विसर्जनं] कृत्वा^४ । एतद्वः [एत] पितरः सर्वास्तानम आ मे
यन्तु एत [एतद्वः] पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिल-
मिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृता वागिति यन्मे
मातेति च पाद्यं [निर्वर्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा] निवेद्य [च]
अनुलेपनवस्त्र[कुशस्तिलवस्त्र]पुष्पालङ्कारधूपैः [धूपदीपै-
र्यथा]शक्त्या विप्रान्समभ्यर्च्य [घृतप्लुतमग्नमादाय]
आदित्या[रुद्रा]वसव इति वीक्ष्याग्नौ करिष्य इत्युक्त्वा
[करवाणीत्युक्त्वा] अनुज्ञातश्च विप्रैः[तत्र विप्रैः]प्राग्वदग्ना-
बाहुतित्रयं हुत्वा[कुर्वित्युक्त आहुतित्रयं दद्यात्]^५ । ये
मामकाः पितरः एतद्वः पितरोऽयं यज्ञ इति च सर्वाभि-

(1) रक्षोभं पञ्चदशर्चं सूक्त काठके प्रसिद्धम् [३९, १०, १-१५] । तस्य आद्येन पञ्चकेन [३९, १०, १-५] वैश्वदेविकपूजानन्तरं, पित्रावाहनात्पूर्वमेव अग्निहोमः कार्यः ।

(2) Words in rectangular brackets represent the variant readings of the printed *Visnusmṛti* (ed. J. Jolly).

(3) काठकीयश्राद्धप्रयोगमाह । ततो होमानन्तरं वक्ष्यमाणरीत्या यातुधानानप-
सार्य ब्राह्मणान् 'पितृनावाहयिष्ये' इत्यनुज्ञाप्य, 'आवाहय' इति तैरनुज्ञातः पितृनावाहयेत् ।

(4) उक्तहोमसमाप्त्यनन्तरं 'अपयन्तु' इति मन्त्रद्वयेन तिलैः श्राद्ध-
विभक्तृन् यातुधानानपसार्य आवाहयेत् । मन्त्रावाहनक्रममाह ।

(5) उक्तप्रतीकेन मन्त्रेण आवाहनम् । उक्तप्रतीकाभ्यां मन्त्राभ्यां पाद्यमासनादिभिः अर्घ्यं संपाद्य गन्धादिदीपान्तैः यथोक्तप्रकारेण शक्त्या देवपितृ-
ब्राह्मणान् संपूज्य गृहीतमग्नं 'आदित्य' इति मन्त्रेणावेक्ष्य, पृष्ट्वा, उत्तरे लब्धे,
'सोमय पितृमते स्वधा नमः', 'यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः', 'अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः' इति मन्त्रत्रयेण आहुतित्रयं जुहुयात् ।

मन्त्रणं [हविरनुमन्त्रणं] कृत्वा [वृत्वा] यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेषु [अन्नं] नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत्^१ । पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय [च] नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु^२ ॥

‘आमश्राद्धं’ लौगाक्षिगृह्यानुसारेण ज्योतिष्टोमादावारम्भे नान्दीमुखश्राद्धं मांसरहितं यत्क्रियते । ‘काम्यश्राद्धं’ पञ्चम्यादौ पुत्रार्थिना क्रियमाणम् । ‘प्रथमपञ्चकेन’ इति, इयमेव सेति पञ्चदशर्चोऽनुवाकः तैत्तिरीयके^३ काठके^४ च पठ्यते । तस्य यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चकाः स्थालीपाकेनाग्नौकरणहोमे विनियुज्यन्ते । ‘पशुश्राद्धं’ समाप्तेऽन्दे पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेदिति हारीतोक्तं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । ‘आदित्या वसव इति वीक्ष्य’ ‘आदित्या वसव’ इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानीक्षित्वा ॥

बौधायनः [२, १४, ७, -१४]

अथैनास्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धैर्माल्येन चाऽलङ्कृत्याऽग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य [+ अग्निमुखात्कृत्वाऽऽज्यस्यैव] तिस्र आहुतीर्जुहोति—“सोमाय पितृमते [पितृपीताय] स्वधा नमः स्वाहा । यमायाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः

(१) ‘ये मामकाः’ इत्यादि त्रिभिर्मन्त्रैः अनुमन्त्र्य यथामिलितेषु सौवर्णेषु देवे, राजतेषु पित्र्ये वा ‘नम’ इति मन्त्रेण वैश्वदेविकयोः ब्राह्मणयोः प्रथमं निवेदयेत् । तत्र उपवीतिना कार्यम् ।

(२) ततश्च अमुकशर्मणेऽस्मत्पित्रे, अस्मद्गोत्राय वसुरूपाय इदमन्नं स्वधा नम इति वाक्यप्रयोगेण अन्नं निवेदयेत् ॥ [केशववैजयन्ती]

(३) तैत्तिरीयसंहिता, ४, ३, ११, २-; तैत्तिरीय ब्राह्मण, २, ५, ५, ३-;

(४) ‘इयमेवेत्यनुवाकेन पञ्चाभिः पञ्चाभिरभिजुहुयात्’ । काठकगृह्यसूत्र, ६१, ६ (५, ८, ६) काठक, ३९, १०

स्वाहा” इति । तच्छेवेणाऽन्नमभिघार्याऽन्नस्यैता एव तिस्रो
 [+आहुतीः] जुहुयात् । वयसां पिण्डान् [ण्डं] दद्यात् ।
 “वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्ति” इति विज्ञायते ।
 अथेतरान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानु-
 दिशति^१ । पृथिवीसमं तस्य [+ते] अग्निरुपद्रष्टृर्चस्ते महिमा
 दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं यौरपिधानं ब्राह्मणस्य
 [ब्राह्मणस्त्वा] मुखेऽमृतं^२ जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
 विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितॄणां क्षेष्टा
 अमुत्राऽमुष्मिन् लोक इति । पितृभ्यः स्वधा नमः । द्वितीय-
 मनुदिशति^३ । अन्तरिक्षसमं तस्य ते [+वायुरुपश्रोता]
 यजूर्षि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय । पृथिवी ते पात्रं
 यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं [ब्राह्मणस्त्वा मुखे]
 जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्य-
 क्षितमसि मा पितामहानां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन् लोके
 इति । तृतीयमनुदिशति^४ । यौसमं तस्य न आदित्योऽ-
 नुरूयाना सामानि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी
 ते पात्रं यौरपिधानं ब्राह्मणस्त्वा मुखे अमृतं जुहोमि
 ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि
 मा प्रपितामहानां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन् लोके इति^५ ॥

(१) ‘अथेतरन् साङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति’ इति मु. बौ., भोक्तुकामस्य ब्राह्म-
 णस्य कराङ्गुष्ठेन अनन्वेन स्वपाणिना भोज्यद्रव्यमभिमृशति इति गोविन्दस्वामी (पृ. १९५)

(२) ‘अमृतं’ नास्ति मु. बौधायनीये

(३) एते मु. बौधायनीये न द्रष्टे

(४) अमृत—इति नास्ति मु. बौधायनीये

(५) एते त्रयो मन्त्राः पृथिव्यन्तरिक्षयुक्रमाः । लोकानां तावन्महिमा एष
 वेदितव्यः । यदेतद्दीयतेऽन्नं तदामन्त्यते । पृथिव्या सम तस्यैवविधस्य तव अग्निरुपद्रष्टा
 साक्षिभूत एवमुपश्रोता अनुख्यातेति च । ऋचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपासनया
 दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्रं आधारः यौरवापिधानं ब्राह्मणो
 ब्राह्मणस्य मुखे त्वा जुहोमि । ब्राह्मणानामित्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् ।
 अक्षितमसि मा क्षेष्टाः क्षय मा गाः पित्रादीनां परस्मिन् लोके । [गोविन्दस्वामी]

अन्नाप्युदाहरन्ति—^१

अग्नौकरणशेषेण तदन्नमभिधारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राशिते दद्यादन्नं यत्प्रकृतं भवेत् ।

निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं तन्न प्रीणयते पितृन्^२ ॥

‘अथ’ उपवेशनानन्तरम् । ‘तच्छेषेण’ हुताज्यशेषेण ।

‘वयसाम्’ इत्यादिना अग्नौकरणहोमानन्तरमेव पिण्डप्रदानं कृत्वा तान् पिण्डान् पक्षिभ्यो दद्यादित्युक्तम् । एष च समाचारो बौधायनीनां क्वचिच्छ्राद्धे । ‘वयसां प्रतिमया’ पक्षिणां रूपेण ॥

पैठीनसिः

‘देवांश्च पितृंश्चावाहयिष्य’ इत्यनुज्ञाप्य सौम्याः सन्तिवत्युक्त्वाग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञाप्य कुरुष्वेत्युक्ते, ‘हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्नविधिं हवि’रित्युक्त्वा, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

‘हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्नविधिं हविरित्युक्त्वा’ यः साङ्गुष्ठो अन्नविधिरन्नप्रकारः तं ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यर्थः ॥

ब्रह्मपुराणे

ततो घृताक्तमन्नं च सोष्णमादाय साधितम् ।

तानग्नौ करिष्य इति प्रयतः प्रार्थयन् द्विजान् ॥

^३ॐ कुरुष्वेति तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत् ।

^४दक्षिणाग्नेश्चतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्य वाग्यतः ॥

दद्याच्च समिधस्तिस्त्रस्तस्मिन् प्रादेशमात्रिकाः ।

पलाशः समिदर्थं च नियोज्यः पितृकर्मणि ॥

(१) ‘अथ वै भवति’ इति सु. बौ.

(२) अग्नौकरणशेषेण सन्नमभिधारयेत् । निरङ्गुष्ठं तु यदन्नं न तत् प्रीणाति वै पितृन् ॥ इति सु. बौधायनीये ।

(३) हेमाद्रिः १३५१-१३५२

(४) ‘दक्षिणाग्नांश्चतुर्दिक्षु’ इति हेमाद्रिपाठः

घृताक्ताः समिधो हुत्वा दक्षिणाग्राः समन्त्रकाः ।
 मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादाहुतित्रयम्^१ ॥
 तथा क्षुत्तृद्रकोधयुतो हीनमन्त्रो जुहोति यः ।
 अप्रबुद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥
 स्वल्पे रूक्षे स्फुलिङ्गे वा वामावर्ते भयानके ।
 आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णे फूत्कारवति पावके ॥
 कृष्णार्चिषि सदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
 आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवम् ॥

वायुपुराणे

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव द्विजसत्तमैः ।
 पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्वन्यवाहनम् ॥

तथा^२

आहुत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।
 अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात् कर्मसिद्धये^३ ॥

(१) अतः परं हेमाद्रौ नास्ति

(२) हेमाद्रि, १३३०

(३) अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्तते । आहुतप्रयोगविधौ च गृह्याग्निः प्रकृतः शास्त्रप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रविधेयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवृत्तिरिति तदभाव एव तत्कार्ये दक्षिणाग्निलौकिकाग्नयोः विधियुज्यते तत्सद्भावे तु तेनैव स्वकार्यसिद्धौ किमग्न्यन्तरविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु च आहुतप्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यग्मिश्रानात्तेन धर्मशास्त्रेष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतो 'अग्न्यर्थे' इत्यत्र अग्निशब्दो गृह्यपरः प्रकृतत्वादिति युक्तम् । यत्पुनः 'अनाहिताग्निश्चोपसद' इति वचनं तद्दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणविधानात् अनाहिताग्नेः आदानधिकारशङ्कानिराकरणार्थम् । ततश्च अनाहिताग्निश्चोपसदे कुर्यादेव । न तु अनाहिताग्निरेवोपसद इति तस्यार्थः । अनग्निस्तु विप्रकरेऽग्नौकरण-होमं कुर्यादित्याह मनुः—'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्' [१, २९१] । यत्तु आतूकण्योक्तं 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते दद्यात्तु दक्षिणे । अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यो न विन्दति' ॥ इति ॥ [अपरार्कः, ४९०-४९१] । यथा मार्कण्डेयपुराणे—आहिताग्निश्च जुहुयात् दक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निश्चोपसदे अग्न्यभावे तथाऽप्यु वा ॥ 'ओपसदो' गृह्याग्निः इति अपरार्कः [४९०]

‘अग्न्यर्थ’ अग्नौकरणहोमार्थम् । ‘लौकिकः’
आवसथ्यः ।

तथा

पुष्पाणां च फलानां च ^१भक्ष्याणामन्नतस्तथा ।
अन्नमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥
दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।
एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥

तथा^२

पलाशफलगुन्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ।
उदुम्बरास्तथा बिल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥
सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।
समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥
ग्राह्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन^३ ।
पूजिताः समिदर्थे तु पितृणां वचनं यथा ॥
^४समिद्विषट्फलोत्थाभिर्जुहुयाद्यो हुताशनम् ।
फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥
अक्षयं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।

(1) ‘भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः’ ‘जुहुयाजातवेदसि’ इति स्मृतिचन्द्रिका-
पाठः (P. 818); ‘जातवेदसि’ उष्णभस्मगताग्नौ ।

(2) हेमाद्रिः, १३५२

(3) ‘पलाशः’ किंशुकः । ‘फलगुः’ काकोदुम्बरिका । ‘न्यग्रोधः’ वटः ।
‘प्रक्षः’ जटी । ‘अश्वत्थः’ पिप्पलः । ‘विकङ्कतः’ सुवृक्षः । ‘उदुम्बरः’
जन्तुफलः । ‘बिल्वः’ भीफलः । ‘चन्दनं’ मलयजम् । ‘यज्ञियाः’ काश्मर्यशमीप्रभृतयः ।
‘सरलः’ पतिव्रतः । ‘शालः’ सालवृक्षः । ‘खदिरः’ बालपत्रः । ‘कण्टकिनः’
इक्षुदीप्रभृतयः । (हेमाद्रिः, १३५३)

(4) ‘समिद्विस्वाज्यलिप्ताभिः’ इति हेमाद्रिः

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ॥
 नीपो विभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिताः ।
 चिरिबिल्वस्तथाङ्गोल^१स्तिन्दुकाम्रातकौ तथा ॥
^२बकुलः कोविदारश्च एते श्राद्धेषु गर्हिताः ।
^३निवासा येषु कीटानामयशीयाश्च गर्हिताः ॥
 गुल्मैश्च वेष्टिता ये वै वल्लीभिश्च समावृताः ।
 शकुनीनां निवासाश्च ^४वर्जयेत्तान्महीरुहान् ॥
 अन्यांश्चैवंविधान् सर्वानयशीयांश्च वर्जयेत्^५ ।

मत्स्यपुराणे^६ | १८, ३२-३३।

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।
 स्वगृह्योक्तेन विधिना कांस्ये कृत्वा चरुं ततः ॥
 अग्नीषोमयमाभ्यां तु कुर्यादाप्यायनं ततः ।
 दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकाग्निर्द्विजोत्तमः ॥

‘प्रणीते’ आवसथ्यात् पृथक्कृते । ‘एकाग्निः’ आव-
 सथ्यमात्रवान् । अयं चाग्नौकरणहोम आहिताग्नेर्दक्षिणा-
 ग्नावेव । तदसम्भवे आवसथ्येन । तस्याप्यसम्भवे ब्राह्मण-
 पाण्यादौ ॥

- (1) ‘तथा टङ्कः’ इति हेमाद्रिः, १३५२
- (2) ‘तिल्वकः कोविदारश्च’ इति हेमाद्रिः
- (3) ‘निवासश्चैव कीटानां गर्हिताः स्युरशियाः’ इति हेमाद्रिः
- (4) ‘वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः’ इति हेमाद्रिः
- (5) ‘वर्जयेद्वै अयशियान्’ इति हेमाद्रिः, ‘श्लेष्मातकः’ सेलुः ।
 ‘नक्तमालः’ करञ्जः । ‘कपित्थः’ दधित्थः । ‘शाल्मलिः’ स्थिरायुः । ‘नीपः’
 कदम्बः । ‘चिरिबिल्वः’ प्लित्ठकरञ्जः । ‘टङ्कः’ अहिमारकः । ‘तिन्दुकः’ स्फूर्जकः ।
 ‘आम्रातकः’ कपीतनः । ‘तिल्वकः’ रोध्रः । ‘कोविदारः’ काञ्चनारः । ‘अयशियाः’
 पिचुमर्दपारिमद्रादयः ॥ (हेमाद्रिः, १३५३)
- (6) हेमाद्रिः, १३४७

विष्णुपुराणे [३, १५, २६]

जुहुयाद्वयञ्जनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^१

अग्नौकरणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना ।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥
अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन तु ।
निरुप्य हविरन्यस्मादन्यस्मै न हि ह्रियते ॥
स्वाहा कुर्यान्न चाग्रान्ते न चैव जुहुयाद्विः ।
स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥

‘अपसव्येन वा कार्य’ इति योऽयं सव्यापसव्यविकल्पः
स्वगृह्यानुसारेण शास्त्राभेदव्यवस्थितो बोद्धव्यः । ‘स्वाहा-
कुर्याद्’ इत्यादेरयमर्थः—आदावेव स्वाहेत्युक्त्वा ‘सोमाय
पितृमते’ इति मन्त्रः समापनीयः । एवं ‘स्वाहाऽग्नये
कव्यवाहनाय’ इत्यपि ॥

मनुः, शातातपश्च प्रथमे

अग्न्यभावे तु विप्रस्य प्राणावेवोपपादयेत् ।
यो ऋग्भिः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रविद्विरुदाहृतः ॥
अक्रोधनान् सुप्रसादान् वदन्त्येतान् पुरातनान् ।
लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान् ॥

‘अग्न्यभावे’ अग्नौकरणहोमविनियुक्तश्रौतस्मार्तग्नि-
द्वयाऽभावे ॥

(1) गोभिलस्मृतिः, २, ११७-११९

(2) मनुः, ३, २१२-२१३.

मत्स्यपुराणे

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा ।
अजाकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^१

पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।
दत्त्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

यमः

अग्नौकरणशेषं तु पित्र्ये तु^३ प्रतिपादयेत् ।
प्रतिपाद्य पितृणां तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

(1) गोभिलस्मृतिः, २, १२०-पित्र्येण पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।
इति मुद्रितपाठः

(2) हेमाद्रिः, १३६२

(3) 'पित्र्येषु' इति पाठः

॥ १८ ॥

॥ अथ परिवेषणविधिः ॥

तत्र पैठीनसिः

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूपदधिघृतमधुपायसकृसर-
फलविकारानिति मत्स्यांश्चोपसादयेत्^१ ॥

‘इति’शब्द आद्यर्थोऽत्र शाकादिपरः । ‘उपसाद-
येत्’ उपमयेत्, पिण्डप्रदानानन्तरम् ।

मनुः, बृहस्पतिश्च षष्ठे

पाणिभ्यां तूपसङ्गृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

बिप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

^३मुक्तं ह्यभाभ्यां हस्ताभ्यां यदन्नमुपनीयते ।

तद्वि^४ प्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणांश्च^५ सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव^६ समाहितः ॥

(१) ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मासापूपादिक ‘उपसादयेत्’
परिवेषयेत् । अलङ्कृत्येत्यनेन अलङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते, न तु
अव्यवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरं अग्नौकरणं कृत्वाऽपि क्रियमाणे परिवेषणे
वचनार्थोपपत्तेः पूर्वण सहविरोधेन एतद्व्याख्येयम् । मत्स्यग्रहणं च मासेषु मत्स्यमां-
सातिशयितपितृतृप्तिकरत्वद्योतनार्थम् ॥ (हेमाद्रिः, १३६७)

(२) मनु, ३, २२४-२२८, २३१; बृहस्पति, भा. १, १०१

(३) ‘उभयोर्हस्तयोर्मुक्त’मिति मुद्रितमानवकोशेषु ।

(४) ‘तद्विप्रलुम्पन्ति’ इति मेधातिथिप्रभृतिभिराहतपाठः

(५) ‘गुणाः’ व्यञ्जनानि (मेधातिथिः)

(६) ‘विन्यसेत् भूमौ एव’ न दारुमयफलकादौ (मेधातिथिः)

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।
 हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥
 उपानीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
 परिवेषयेच्च प्रयतो 'गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥
 यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
 ब्रह्मोद्याच्च कथाः कुर्यात्^१ पितृणामेतदीप्सितम् ॥

‘अन्नस्य’ इति तृतीयार्थे षष्ठी । ‘वर्धितं’ पूरितम् ।
 ‘उभाभ्यां मुक्तं’ हस्तद्वयेनासंबद्धम् । ‘गुणान्’ अप्रधानान्,
 भोजने अन्नस्य प्राधान्यात् ॥

देवलः

अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्द्विजान् ।
 भोजनैः सतिलैः स्नेहैर्भक्ष्यापूपविमिश्रितैः ॥
 ततोऽन्नं च यथाकामं भोजयेत्तान् द्विजोत्तमान् ।
 स्थित्वैवं निभृतः कर्ता मुदितः सादरः शुचिः ॥

यमः

ततो विशदमानीय भोजयेत् प्रयतो द्विजान् ।
 अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ॥

(1) ‘गुणान्’ भक्ष्यभोज्यादेः द्रव्यस्य ये गुणा अम्लत्वादयः तान् प्रचोदयमानः ‘इदमम्लं इदं मधुर इदं खाण्डव’ इत्येवमावेदिते तेषां यद्रोचेत तत् दद्यादिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । शनकैरित्याद्यनुवाकः श्लोकपूरणार्थम् ॥ (मेघातिथिः) । सर्वान् माधुर्यगुणान् कथयन् सुचिर अनन्यमनाः शनैः यथोपयोगं न तु युगपदेव सर्वं परिवेषयेत् । (गोविन्दराजः)

(2) ‘ब्रह्मोद्याः’—‘ब्रह्मणि’ वेदे या उच्यन्ते कथ्यन्ते ता ‘ब्रह्मोद्याः’ । देवासुरयुद्धं, वृत्रवधः, सरमाकृत्यं इत्यादयः । अथवा ‘कः स्विदेकाकी चरती’त्यादि [वाङ्मनस्यसंहिता, २३, ९] ॥ (मेघातिथिः) । ‘ब्रह्मोद्यं च कथा’ इति वा पाठः (गोविन्दराजः)

तथा

धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैव सगोरसान् ।

शर्कराफलमूलं च सर्वं दद्यादमत्सरः ॥

‘विशदं’ विमलम् ।

शङ्खलिखितौ

ततस्तिलैर्मसैः शाकैः सूपैः कृसरपायसापूपै-
र्लाजैर्भव्यैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पायसेन च प्रभूत-
मिष्टतोऽन्नं दद्यादनस्यः ॥

‘इष्टतः’ इच्छातः ॥

गौतमः [१५, ५-६]

[कालनियमः] शक्तितः । प्रकर्षेद्गुणसंस्कारविधी-
नन्नस्य ॥

‘गुणसंस्कारविधीन्’, ‘गुणाः’ व्यञ्जनानि, ‘संस्काराः’
सुरभित्वादयः, तान् ‘प्रकर्षेत्’ सातिशयान् कुर्यादित्यर्थः ।

कात्यायनः

उष्णं स्विष्टमन्नं शक्त्या वा दद्यात् ॥

सुष्टु इष्टं ‘स्विष्टम्’ ।

शङ्खः

श्राद्धं कृत्वा प्रयत्नेन त्वराक्रोधविवर्जितः ।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ।

भोजयेद्विधिवत्पञ्चाङ्गन्धमाल्योज्ज्वलान् द्विजान् ॥

‘श्राद्धं कृत्वेति’ पूर्वकालता न विवक्षिता । ‘अन्यत्र
फलमूलेभ्यः’ इत्युष्णापेक्षया बोद्धव्यम् । तेन फलमूलादि-
कमनुष्णमपि देयम् ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २४०]

^१अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥

बृहस्पतिः [श्राद्ध, ३६]

संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोमधुघृतान्वितम् ।

श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते ॥

आपस्तम्बः [२, १९, १३-१६; २०, १-२]

नैयमिकं [तु] श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् । सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः । अभावे तैलं शाकमिति । मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् । मासिकश्राद्धे तिलानां द्रोणं [द्रोणं] येनोपायेन शक्नुयात्तेनोपयोजयेत् । समुदे-
तांश्च भोजयेत् ॥

‘नैयमिकं’ अमावास्याश्राद्धं, तत् स्नेहेन विना न दद्यात् । ‘अधिकं ब्राह्मणान् सर्पिर्भोजयेत् श्राद्ध-
कल्पेन’ इत्यन्वयः । मघाश्राद्धे वैकल्पिकमपि तैलं देयमिति तात्पर्यम् । ‘तिलानां द्रोणमुपयोजयेद्’ इति ब्राह्मणभूय-
स्त्वपक्षे । ‘येनोपायेन शक्नुयाद्’ इति मोदकादिप्रकारेण । ‘समुदेतान्’ गुणवतः ॥

मनुः [३, २२९-२३०]

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतमवधूनयेत्^२ ॥

(१) अन्नवचनं पक्वान्नायम् । चशब्दो मूलफलाद्यर्थः । ‘इष्टं’ ब्राह्मणाभिप्रेतं शास्त्रचोदितं वा कालशाकादि । हविष्यवचनं विदलादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (विश्वरूपः) । ‘अक्रोधनः’ क्रोधहेतुसंभवेऽपि । ‘अत्वरः’ अव्यग्रः ॥ (मिताक्षरा) ।

(२) ‘अन्नं’ अश्व रोदनं तन्न पातयेन्न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्राद्धादौ इष्टवियो-
गज्जेन दुःस्वानुस्मरणेन अश्रुपातो जायते, तस्य निषेधः । आनन्दाश्रुणस्तु अकस्मात्पततो न दोषः । ‘न चैतमवधूनयेत्’ अवकम्पयेत् । हस्तादिना पुनर्न विक्षिपेत् । अन्ये तु न्याचक्षते वासवा धूत्याद्यपनयनार्थं यदवधूननं न तदन्नस्योपरि कर्तव्यम् ॥ (मेधातिथिः)

अस्त्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि बुष्कृतीनवधूननम् ॥
'बुष्कृतीन्' पापकारिणः ।

वैवलः

अस्त्रं न पातयेच्छास्त्रे न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।
न विघ्नमेन्न च क्रुध्येन्नोद्विजेन्नात्र कर्हिचित् ॥
प्राप्तेऽपि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं समुत्सृजेत् ।
आश्रितः स्विन्नगात्रो वा न तिष्ठेत्पितृसन्निधौ ॥
न चाऽत्र श्येनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्तीति वैदिकम् ॥

'कारणे' क्रोधस्येति शेषः । 'समुत्सृजेत्' अभिव्य-
ञ्ज्यात् । 'आश्रितः' अपाश्रितः ॥

विष्णुः [८१, १-३]

नास्त्रमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत् । नावक्षुतं
कुर्यात् ॥

यमः

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।
यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचघ्नं द्विजन्मनः ॥
तथा क्रोधेन यद्दत्तं भुक्तं यत्त्वरया पुनः ।
उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षसाः ॥
पितृनावाहयित्वा तु नाऽयुक्तप्रभवो भवेत् ।
तस्मान्नियम्य वाचं च क्रोधं च श्राद्धमाचरेत् ॥
न क्रोधं कस्यचित् कुर्यात् कस्मिंश्चिदपि कारणे ।
अक्रुद्धपरिविष्टं हि श्राद्धे प्रीणयते पितृन् ॥

'अयुक्तप्रभवः' अयुक्तस्याऽसंबन्धप्रलापादेः कारणं
न भवेदित्यर्थः ॥

बौधायनः

अ वद्धा परमः पाप्मा पाप्मा लुप्तज्ञानमुच्यते ।
 अज्ञानाल्लुप्तधर्मः स्याल्लुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥
 अद्धया शोध्यते बुद्धिः अद्धया शोध्यते मतिः ।
 अद्धया प्राप्यते धर्मः अद्धा पाप्मप्रमोचनी ॥
 तस्मादश्रद्धानस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ।
 'मतिः' अत्रेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात् ॥

कात्यायनः

अद्वान्वितः आद्वं कुर्वीत शाकेनाऽपि ।

मनुः [३, २७५]

यद्यद्दाति विधिवत् सम्यक्कृद्वासमन्वितः ।
 तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥

यमः

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा आद्वेषु मिष्टान्नं मन्त्रः प्रापयते पितृन् ॥

मनुः [३, २३३]

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
 अन्नाद्येनामकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥

बृहस्पतिः [आद्व, १००]

भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्ब्राह्मणान् शनैः ।
 आरुयानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

(1) This seems to be a metrical paraphrase of *Baudhāyana-Sūtra* I, 10, 6. Hemadri p. 1031. also quotes this metrical version.

आपस्तम्बः [२, १०, ४]

‘प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान् ॥
‘सृष्टः’ उत्साही ।

यमः, शातातपश्च द्वितीये

यावद्विष्यं भवति यावत्स्विष्टं प्रदीयते ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहम् ॥
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
तयोरन्नमभोज्यं तु भुक्त्वा^१ चान्द्रायणं चरेत् ॥
चतुर्भिः सौत आपन्ने हस्तेनोन्मार्जयेद्घृतम् ।
उभावेव तु बास्रौतां दाता भोक्ता न संशयः ॥
सुतं नवैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात् पाणिना घृतम् ।
दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापतरं व्रजेत् ॥
हस्तेन घृतं शौद्रं यदपि किमानीयतां तदपि शौद्रम् ।
शीतलमन्नं शौद्रं शूद्रैः परिवेष्टितं भवति शौद्रम् ॥
माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥
हस्तदत्ता च या भिक्षा सलिलं व्यञ्जनानि च ।
भुक्त्वा त्वशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

‘शौद्रं’ शूद्रस्यैव श्राद्धयोग्यमित्यर्थः । ‘किमानीयताम्’ इति
शृष्ट्वा यदानीयते अन्नादिकं तदपि ‘शौद्रम्’ ॥

विष्णुः [७९, १२-१५]

प्रत्यक्षलवणं च न दद्यात् । हस्ते न घृतव्यञ्जनादि ।
तैजसानि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राजतानि ॥

(१) ‘प्रयतः’ स्नानाचमनादिना शुद्धः । ‘प्रसन्नमना.’ अव्याकुलमनाः ।
‘सृष्टः’ उत्साहवान् ॥ (गोविन्दस्वामी)

(२) ‘भुक्त्वा’ इति श्राद्धप्रकाशपाठः (२३८)

शङ्खः

सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससंभवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ॥

शातातपो, वसिष्ठवृद्धशातातपौ प्रथमे च

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्गीत ^१किल्बिषम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेन च तृणेन वा ।

न प्रदद्यात्तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

वृद्धशातातपलघुहारीतौ

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते ।

भोक्ता विष्ठासमं ^२भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

मनुः [३, २०२]

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपपद्यते ॥

हारीतः

काञ्चनेन तु पात्रेण राजतोदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति ^३खड्गेनार्यकृतेन च ॥

‘आर्यकृतम्’ त्रैवर्णिकनिर्मितमन्यदपि पात्रमभि-
मतम् ।

विष्णुः [७९, २२]

घृतादिदाने नैजसानि पात्राणि [खड्गपात्राणि] ^१

फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि ॥

(१) ‘भक्तस्तु किल्बिषम्’ इति उ.

(२) ‘विष्ठाशनं’ इति हेमाद्रिपाठः (६७६)

(३) ‘खड्गपात्रेण चैव हि’ इति हेमाद्रिपाठः (६७४)

(४) ‘खड्गपात्राणि’ इति मुद्रितविष्णौ हेमाद्रौ च (६७४)

वृद्धशातातपः^१

पात्रे तु मृन्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितृन् ।
तत्र दाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

पैठीनसिः

मसूरमाषकोद्रवाश्चेत्ययज्ञियाः । 'लोहानां सीसकायस-
पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि च ॥

'लोहानाम्' इति, योग्यतया सीसकायसापेक्षया निर्धारणम् । 'हीनम्' अतिक्षुद्रम् ॥

हारीतः

पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनम् ।
न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥
याचको दापकश्चैतावुभौ नरकगामिनौ ।

मुज्यत इति 'भोजनम्' ओदनादि ॥

यमः

न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
याचिता दापिता दाता सर्वे निरयगामिनः ॥
तस्माद्विद्वान्न वै दद्यान्नाभियाचेन्न दापयेत् ।
एकपङ्क्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ॥
दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दत्तं गृह्णाति यश्च तत् ।
कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ॥

(१) हेमाद्रिः, ६७४

(२) 'सीसकायसपात्राणि रीतिशेषाणि पात्राणि चेत्ययज्ञियानि' इति हेमाद्रिपाठः (६७६)

पङ्क्त्यां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ।

‘कुनदी’ स्वल्पजला, तत्र सेतुना जलप्रवाहस्यात्यन्त-
विच्छेदात्तदुपजीविनां बहूनां पीडा जायते ॥

हारीतः

यस्त्वेकपङ्क्त्यां कुरुते विशेषं
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।
ऋषिप्रणीतां स्मृतिवेददृष्टां
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

॥ १८-अ ॥

॥ अथान्नसंकल्पः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः [१, २३८]

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
कृत्वेदं विष्णुरित्यस्त्रे द्विजाङ्गुष्ठं निवेदयेत् ॥

यमः

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां वधार्थाय को मेऽद्य^१प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु त्वङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतम् ।
निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
^२बहिर्जानु च यद्भुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ।

विष्णुः [७३, १३-१४]

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्नि-
वेदयेत् । पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्या-
मुदङ्मुखेषु ॥

शाङ्खायनगृह्यम् [४, १, ८]

अन्नं चासावेतत्त इत्यनूदिश्य भोजयेत् ॥

(१) 'कोपवान् प्रहरिष्यति' इति स्मृतिसन्धिकपाठः । 'को मेऽद्य' इत्येव
हेमाद्रिः (१३७८)

(२) 'तत्सर्वमसुरेभ्युक्तं सर्वमेवासुरं भवेत्' । (हेमाद्रिः, १३७८)

ब्राह्मपुराणे^१

ततो मधुघृताक्तं तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमितीत्युक्त्वा विश्वे^२वांश्च संयजेत् ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ॥

अमुकाऽमुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

^२अथ दत्त्वा समग्रं तु जलान्नं भोजनं क्रमात् ॥

विश्वेभ्यः श्राद्धदेवेभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादनम् ।

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठेन्मन्त्रं च वाग्यतः ॥

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नं गृहीतं चिन्तयेत्पठन् ।

कृष्ण हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयेत् ॥

पुनस्तेनैव मन्त्रेण पितृभ्यश्च निवेदयेत् ।

एकैकस्याऽथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

तिलमन्नं च पानीयं सकुशं तेन चाग्रनः ॥

विकिरेत्पितृभृत्येभ्यो जपन्नपहता इति ।

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ॥

बौधायनः । २, १४, ११-१२; १५, १-२ ।

अथेतरद्वाह्यणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनाऽ-
नस्त्वेनाऽनुदिशति^३ । पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपहृष्टर्चस्ते
महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं यौरपिधानं
ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं^४ जुहोमि । ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां
प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितॄणां क्षेष्टा अमु-

(१) हेमाद्रिः, १३८३

(२) हेमाद्रिः, १३७७

(३) 'अथेतरत् साङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति' इति मुद्रितबौधायनीये ।

(४) 'ब्राह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि' इति मुद्रितबौधायनाये

आऽमुष्मिन् लोक इति । द्वितीयमनुदिशति^१ । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायुरूपश्रोता यजुषि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्युहोम्यक्षितमसि मा पितामहानां क्षेष्टा अत्राऽमुष्मिन् लोक इति । तृतीयमनुदिशति^२ । द्यौसमं तस्य त आदित्योऽनुरूपाता सामानि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय । पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्युहोम्यक्षितमसि मा प्रपितामहानां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन् लोक इति ॥

^३अथाप्युदाहरन्ति—

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघार्यते ।

^४तस्मिंश्च प्राशिते दद्याद्यदन्यत् प्रकृतं भवेत् ॥

निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं न तत् प्रीणयते पितृन्^५ ।

‘इतरत्’ ओदनव्यञ्जनादीन् । ‘अग्नौकरणशेषेण’ इति, अग्नौकरणाज्यशेषेण । ‘अन्नं’ अग्नौकरणाय यदुद्धृतम् । ‘प्राशिते’ प्रक्षिप्ते हुत इति यावत् । ‘अन्यत्प्रकृतं’ भोजनार्थं यदोदनव्यञ्जनादि प्रसाधितम् । ‘निरङ्गुष्ठं’ उक्तप्रकाराङ्गुष्ठस्पर्शशून्यम् ॥

(१) ‘द्वितीयमनुदिशति’ इति नास्ति मुद्रितबोधायनीये

(२) ‘तृतीयमनुदिशति’ इति नास्ति मुद्रितबोधायनीये

(३) अथ वे भवतीति मुद्रितबोधायनीये

(४) Line omitted by printed text of Baudhāyanā.

(५) ‘प्रीणाति वं पितृन्’ इति मुद्रितबोधायनीये ।

दद्यादिति वक्ष्यमाणे—

कात्यायनः [श्राद्धकल्पसूत्र, २, २-३]

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।
विष्णव्यर्चा यजुषा^१ वाङ्गुष्ठमवगाह्य ॥

शङ्खलिखितौ

हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्नविधिं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

अस्यायमर्थः—‘अन्नविधिः’ अन्नप्रकारः पायसादिः
‘साङ्गुष्ठं’ ब्राह्मणाङ्गुष्ठनिवेशनपूर्वकं ‘इदं हवि’रित्यभिधाय
सङ्कल्पनीय इति ॥

हारीतः^२

निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं तन्न प्रीणयते पितॄन् ।
तस्मादङ्गुष्ठमाक्रम्य जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

‘मन्त्रः’ ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ इति ।

तथा

अथान्नं निहितं पात्रे पिहितं तद्वर्षीयसा ।
संस्कृतं स्थानमायाति तद्वदङ्गुष्ठसंस्कृतम् ॥
‘वर्षीयसा’ अधःपात्रादुद्धृत्तरेण ॥

(1) अत्र ऋग् ‘इदं विष्णुः’; ‘विष्णो हव्यं रक्षस्व’ इति यजुः ।
[छ. यजु. सं., ५, १५—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूहमस्य पात्रे सुते
त्वाहा ॥]

(2) हेमाद्रिः, १३७९

॥ १९ ॥

॥ अथ भोजनविधिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः [१, २३९]

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति शृचम् ।
जप्त्वा यथामुखं^१ वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

मनुः, हारीतविष्णुयमशानानपा उगना च द्वितीये^२

अन्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।
न च द्विजानयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥
यावदक्ष्म भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।
हविर्गुणा न वक्तव्या यावद्वै पितृतर्पणम् ॥
तैश्चापि तर्पितैः सम्यग्ब्रूव्यं शोभनं हविः ।

वाग्यतत्त्वाभिधानेनैव श्राद्धभोक्तुर्हविर्गुणानभिधाने
सिद्धे 'न च द्विजानयो ब्रूयु'रिति पुनर्वचनं हस्तसंज्ञादि-
नापि गुणप्रतिपादननिषेधपरम् ॥

देवलः

ब्राह्मणश्च यथा शुद्धः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
पैतृकाग्नमुपाश्रीयादसंभ्रान्तः प्रसन्नवान्

‘प्रसन्नवान्’ प्रसन्नः ॥

(१) 'यथामुख' तु भोजनविषयम् । यद्रोचते येन च क्रमेण, ते तथैव
भुञ्जीरन्नित्यर्थः (विश्वरूपः) ॥ 'वाग्यताः' मौनिनः (मिताक्षरा) ।

(२) मनुः, १, २३६-२३७, प्रथमे द्वितीये, विष्णुः, ८१, २०, द्वितीये

तथा

अन्नपानकशीतोदं ददद्भ्यो ह्यवलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥

अस्यार्थः—अन्नाद्युपनीय तद्दानार्थं दात्रा 'अवलोकितः' संज्ञां कुर्यादेव । 'वक्तव्ये' कारणे स्वीकाराऽस्वीकारहेतौ ॥

शङ्खलिखितौ

ब्राह्मणा अन्नगुणदोषौ नाभिवदेयुः । नानृतं ब्रूयुः । अन्योन्यं न प्रशंसेयुः । अन्नपानं न प्रभूतमिति ब्रूयुरन्यत्र हस्तसंज्ञायाः । यावद्भूमौ यावदप्रशस्तं यावत् सोष्म तावदश्नन्ति पितरः । अन्यत्र फलमूलपानकेभ्यः ॥

'यावद्भूमा'विति, भोजनपात्रं तिष्ठतीति शेषः । तेन तस्योद्धरणं न कर्तव्यम् । 'अप्रशस्तं' अकृतप्रशंसम् ।

तथा च वराहपुराणे

उद्धरेद्यदि पात्रं तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जतोऽन्नं वसुन्धरे ॥ इति

यमः

यस्तु पाणिनले भुङ्क्ते यः सवायुस्तथाश्नुते ।

न चास्य पितरोऽश्नन्ति यश्चैवाग्रे प्रशंसति ॥

श्राद्धे नियुक्तो भुञ्जानो न पृच्छेन्नृवणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ॥

दानुश्च पततो बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते ।

'सवायुः' फूत्कारसहितः ॥

प्रभासगण्डे

यश्च फूत्कारवद्भुङ्क्ते यश्च पाणिनले द्विजः ।

न तदभन्ति पितरो यत्सवायुः समश्नुते ॥

वारहपुराणे

याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः ॥

विष्णुः [८१, ११-१४]

अभीयुश्च ब्राह्मणा वाग्यताः । न वेष्टितशिरसः ।
न सोपानत्काः । न पीठोपहितपादाः ॥

मनुशातानपौ

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥
२योऽप्रमन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।
प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥
प्रहसन् वापि यो भुङ्क्ते स नाप्याययते पितृन् ।
यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो वा भुङ्क्ते विगर्हयन् ॥

यमः

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते वृषलीपतिः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते यच्चाऽश्नाति तिरस्कृतम् ॥
तत्सर्वं दानवेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ।

हारीतः

उद्धृत्य पाणिर्विहसन् सक्रोधं विस्मयान्वितः ।
श्राद्धकालेषु यद्भुङ्क्ते न तत् प्रीणाति वै पितृन् ॥
आसुरं विस्मयान्नं स्यात् क्रोधान्नं राक्षसं विदुः ।
असत्कृतमवज्ञातं पैशाचं परिचक्षते ॥

(1) मनुः ३, २३८.

(2) देवलः—इति हेमाद्रिः, १०२१

वसिष्ठः [११, २५-२६]

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरं प्रतीक्षन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥

तस्मादशून्यहस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।

भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेतोच्छेषणाद्बुधः^१ ॥

‘तस्मादशून्यहस्तेन’ दातुर्भोक्तुर्वा संबन्धसहितम् ।

बौधायनः [२, १५, ३-९]

उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्विः ।

तिलादानेष्वदायादास्तथा क्रोधवशेऽसुराः ॥

काषायवासा यान् कुरुते जपद्दोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्विः ॥

यच्च दत्तमनङ्गुष्ठं यच्चैव प्रतिगृह्यते ।

आचामति च यस्तिष्ठन्न स तेन समृध्यते ॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र । जपप्रभृति यथा-
विधानम् । शेषमुक्तमष्टकाद्दोमे ॥

‘अदायादाः’ असम्बन्धिनः । ‘क्रोधवशे’ दानरि-
सतीति शेषः । ‘आद्यन्तयोरपां प्रदाने’ आदावपां प्रदान-
मपोऽशनम्, ‘अन्ते’ भोजनसमाप्तौ । ‘प्रभृति’शब्दात्
पितृध्यानाद्युपादानम् ॥

शातातपः

उपवीनं कटौ कृत्वा कुर्याद्गात्रानुलेपनम् ।

एकवासाश्च योऽभ्यासिराशाः पितरो गताः ॥

(१) ‘उमे’ इति मुद्रितवासिष्ठे

उपवीती ततः कुर्याद्भृतः श्राद्धेऽनुलेपनम् ।
न नियुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥
सव्यादंसात् परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

शङ्खलिखितौ

नाऽग्रासनस्थः पूर्वमश्नीयात् । नाभ्यधिकं दद्यात् ।
न प्रतिगृह्णीयात् ॥

‘अग्रासनस्थः’ पङ्क्तिमूर्धन्युपविष्टः । ‘पूर्वम्’ इतर-
ब्राह्मणभोजनोपक्रमात् प्राक् । ‘अधिकं’ स्नेहादिना
विषमम् ॥

यमः

अग्रासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां सोऽञ्जः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥

शातानपः

हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिबेद्भुक्त्वा द्विजः सदा ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥

‘भुक्त्वा’ भोजनं परिसमाप्य । ‘आपो’ऽत्र भोजना-
न्त्यशुलुकगताः ।

यमः

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिधारितम् ।
रजस्बलाभिर्यद्दृष्टं तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते ॥
निरोक्कारेण यद्भुक्तं परिविष्टं समन्युना ।
दुरात्मना च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
कीटकेशावपन्नं च क्षुण्णं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितं चावधूतं च तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्द्विजातयः ।
 मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 विधिहीनममृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 अश्रद्धया हुतं दत्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

‘तैलाभिघारितं’ घृतासंभवे । ‘निरोद्धारः’ सर्वथा
 वैदिकमन्त्ररहितः । ‘अवधूतं’ वाससेति शेषः । ‘मन्त्रहीनं’
 ‘पृथिवी ते’ इत्यभिमन्त्रणरहितम् ॥

उशाना

नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत्
 पितरस्तस्य तं मांसं नैराश्यं प्रतिपेदिरे ॥

पङ्क्तिपरिविष्टमरोचमानमपि यथाशक्ति किञ्चिदपि
 भक्षणीयमिति ॥

वसिष्ठः [११, ३४]

नियुक्तस्तु यतिः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
 यावन्ति पशुरोमाणि नावन्निरयमृच्छति ॥

आपस्तम्बः [२, १८, १२]

न चाऽनदगुणायोच्छिष्टं दद्यात् ।
 ‘अतदगुणाय’ श्राद्धभोक्तृगुणरहिताय ॥

मनुः [३, २४९]

श्राद्धं भुक्त्वा यदुच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
 स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्षिराः ॥

शेखरः

श्राद्धभोजी समुच्छिष्टं वृषलेभ्यो ददाति चेत् ।
 स मूढोऽनिष्कृतिः प्राहुः प्रायश्चित्तेन शुष्यति ॥

‘अनिष्कृतिः’ प्रायश्चित्तं विना तस्य निष्कृतिर्नास्तीति
‘माहुः’ ॥

ब्रह्माण्डपुराणे

स्त्रीशूद्रायाऽनुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
यो दद्याद्रागसंमोहान्न तद्गच्छति वै पितृन् ॥
तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि ।
अन्यत्र दधिसर्पिभ्यां शिष्याय च सुताय च ॥

‘अन्यत्र दधिसर्पिभ्यां’ इति, दधिसर्पिर्व्यतिरिक्त-
मुच्छिष्टं न कस्मैचिदपि दातव्यम् । दधिसर्पिषोस्तु
शिष्यपुत्रयोरपि श्राद्धभोक्तृगुणोपेतयोरभ्यनुज्ञा ॥

॥ २० ॥

॥ अथ जपादिविधिः ॥

तत्र कायात्यनः

अक्षत्सु जपेद्वाहनिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां सकृत्
त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसक्तमन्यानि च
पवित्राणि ।

‘रक्षोघ्नीः’ ‘कृणुष्व पाजः’ इत्याद्या ऋचः^१ । ‘पित्र्य-
मन्त्राः’ ‘उदीरतामवर’ इत्यादयः^२ । ‘पवित्राणि’ शत-
रुद्रीयप्रभृतीनि ।

निगमः

भुञ्जत्सु जपेत् ‘सवितृमन्त्रानृग्यजुस्सामेनिहास-
पुराणरक्षोघ्नीः’ पावमानीरुदीरतामवरेति मधुमनीश्च ॥

(१) तै. स., १, २, १४

(२) तै. सं., २, ६, १२

(३) ‘पवित्रमन्त्रान्’ इति हेमाद्रिः, १०७१

(४) ‘पुराणानि रक्षोघ्नीपावमानीरुदीरतामवरमध्वजवतीश्च मन्त्रान् द्वादशाष्टा-
क्षरप्रभृतीन्’ इति हेमाद्रिणादृतयाठः । ‘रक्षोघ्नीः’ ‘कृणुष्व पाजः’ प्रसिति न
पृथ्वी’मित्याद्याः पञ्चदशर्चः । ‘रक्षोघ्ण वाजिनमाजिघन्मी’ति पञ्चविंशतिः । ‘इन्द्रासोमा
तपते रक्ष उज्ज्वलमि’ति पञ्चविंशतिः । ‘अग्ने हूंमन्यत्रिणमि’ति नव पावमान्यः ।
‘पुनन्तु मा पितर’ इत्याद्याः षोडशर्चः । ‘तरन्-समन्दी’ति बर्गः । ‘पवस्व विश्वचर्षण’
इति त्रिंशद्वचः । ‘त्वं सामाशी’ति द्वात्रिंशदित्येताः । ‘उदीरतामवर’ इत्याद्याश्चतुर्दश ।
‘मधुमत्यः’ ‘मधुवाता कृतायत’ इत्याद्याः । तदा नरासनयेदमित्येवप्रकारश्च । अन्नवत्यः
‘पिबु नुस्त्वोष’मित्याद्या एकादशर्चः ॥ (हेमाद्रिः, १०७१)

विष्णुः [७३, १५-१६]

ततस्त्वदत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामादहोरात्रैर्यद्वः
ऋच्यादिति जपेत् । इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि च ॥

बौधायनः [२, १४, ५]

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजुषि च ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयन् शनैः ॥

‘रक्षोघ्नानि च सामानि’ ‘यद्वा उ विश्वपति’ इत्यादि
ऋच्युत्पन्नानि । ‘स्वधावन्ति यजुषि च’ ‘पितृभ्यः स्वधा-
विभ्यः’ इत्यादि । ‘मध्वृचः’ ‘मधुवाता ऋतायत’ इत्याद्याः^१ ।

हारीतः

यद्यत्पूतं मन्येत पुनन्तु मा पितर इति षोडशपावमा-
नीर्जपेदादितस्त्रीन् । अत्र पितर इति यजुः । नमो वः पितर
इति यजुः^२ स्यामान्तम् । मधुवाता ऋतायत^३ इति निस्रः ।
पुनन्तु मा पितर^४ इत्यनुवाकः । त्वं सोम प्रचकित इति चैषा

(१) ‘रक्षोघ्नानि सामानि’—‘अग्ने रक्षाणो अहमः’ (साम. सं., पूर्वार्ध., १.१.३); ‘अग्ने युश्चाहि ये तव’ (सा. सं., पू., १, ३, ४); ‘प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना (ऋ. सं., ८, ४, ९, ४); ‘प्रत्यग्ने हरसा हरः’ (सा. सं., पू., १, २, ५, ५); ‘न तस्य मा यया च न’ (सा. सं., पू., २, १, १, ८); शुष्ट्यग्ने नवस्य मे’ (सा. सं., पू., २, १, १, १०); ‘यद्वा उ विश्वपतिः शिताः’ (सा. सं., पू., २, १, २, ८); अग्निं होतारम्’ (सा. सं., पू., ५, २, ३, ९) एतत्सूक्तोत्पन्नानि । ‘स्वधावन्ति यजुषि च’, ‘सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः’, [बौ. गृ. सू., १, ९, ८.] इत्यादीनि । ‘मध्वृचः’—‘मधुवाता’ इत्यादीनि त्रीणि [तै. सं., ४, २, ७—९,] । ‘पवित्राणि’—‘पवमानः सुवर्जनः’ [तै. ब्रा., १, ४, ८] [=पावमान्यः] इत्यादीनि । भुञ्जानान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ (शोचिन्दस्वामिविवरणे) ॥ ‘मध्वृचः’, मधुमत्यः ऋचः [ऋ. सं., १, ६, १४] ॥ ‘पवित्राणि’ पुरुषसूक्तादीनि सूक्तानीति हेमाद्रिः ॥ [१७०१] ।

(२) ‘स्मान्त’ इति हेमाद्रिपाठः । ‘वयं तेषां वसिष्ठा भूयास्म’ इत्येतदन्तमिति व्याख्यातम् । [हे. १०७४], ‘स्मायान्तं’ इति उ.

(३) बाज. सं.; १३, १७.

(४) बाज. सं.; १२, ३७.

पित्र्या संहिता । एतान् जपन् पितृन्प्रीणाति पितॄणां
चास्याक्षयं भवति ॥

‘आदितस्त्रीन्’ ‘पुनन्तु मा पितरः’ इत्युपक्रम्य त्रीन्
मन्त्रान् सदैव श्राद्धे जपेदित्यर्थः । ‘यजुः स्यामान्तम्’
‘मधुत्वं स्याम’ इत्यन्तम् आश्वलायनसूत्रपठितम् ॥

शङ्खलिखितौ

पवित्राङ्गलिपाणिर्दभेष्वासीनो मधु वाना इति जपेत् ।
पवित्रं धर्मशास्त्रमप्रतिरथञ्च मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य ॥

‘अप्रतिरथं’ ‘आशुः शिशान’ इत्यादि । ‘अनुश्राव्य’
श्रावयित्वा ॥

मनुः [३, १३२]

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

‘खिलानि’ श्रीसूक्तादीनि ।

मत्स्यपुराणे

ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेणसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तिनः ॥

वृहद्रथन्नरे तद्वज्र्येष्ठं साम तथा वृहत् ।

‘तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च’ ॥

(1) आशुः शिशानो वृषभो न युष्मो घनाघनः क्षोभेणश्चपणीनाम् ।
सङ्कुन्दनोऽनिमिष एकवारः शतं सेना अजयत् माकमिन्द्रः । इत्यादि,
तैत्तिरीयसंहिता, ४, ६, ४, १—५.

(2) हेमाद्रिः, १०७९—‘मात्स्यपाद्मप्रभासखण्डेयु’

(3) शन्नो वानः पवतामित्यादिः ‘शान्तिकाध्यायः’ । ‘इदं पृथिवीत्यादि’
‘मधुब्राह्मणम्’ । यदेतन् मण्डलं तपतीत्यादि ‘मण्डलब्राह्मणम्’ । तथा मुञ्जानानां
विप्राणां आत्मनश्चापि यन्प्रीतिकरमितिहासाख्यानादि वीणावेणुध्वन्यादिक ‘तद्वत्’
वेदवपवत् भद्रापुतेन मनसा तदपि कारयेत् ॥ (हेमाद्रिः १०७५)

मण्डलब्राह्मणं तद्वत् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥

ब्राह्मपुराणे

वीणावंशध्वनी वाथ विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ॥

विष्णुपुराणे [३, १५, ३१-३७]

रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः ।
कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य 'विद्वद्देहेषु संस्थिताः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु मङ्गक्या मयैतत्समुदाहृतम् ॥
मानामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य
तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु
तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥
यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥

‘मयैतत्समुदाहृत’मिति मन्त्रलिङ्गात् पितृन् ध्यायता
स्तोत्रमेतत्पठनीयं ब्राह्मणभोजनकाले ॥

(1) 'विप्रदेहेषु' इति हेमाद्रिपाठः

वायुपुराणे

सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभम् ।
 अमूर्तीनां समूर्तीनां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ॥
 नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां योगचक्षुषाम् ।
 इन्द्रादीनां जनेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ॥
 सप्तर्षीणां पितॄणां च तान्नमस्यामि कामदान् ।
 मन्वादीनां जनेतृश्च^२ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥
 तान्नमस्कृत्य सर्वान् वै पितॄनप्सु दधिष्वपि^३ ।
 प्रजापतये कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ॥
 योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ।
 नक्षत्राणां ग्रहाणां च वाय्वग्नयोश्च पितॄंस्तथा ॥
 व्यावाष्टिभ्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ।
 देवर्षीणां^४ जनेतृश्च सर्वदेवनमस्कृतान्^५ ॥
 'अभयस्य सदा दातॄन् नमस्येऽहं कृताञ्जलिः'^६ ।
 पितॄगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तषु ॥
 स्वयम्भुवे नमश्चैव ब्रह्मणे योगचक्षुषे^८ ।
 एतदुक्तं तु सप्तार्चिर्देवर्षिगणपूजितम्^९ ॥
 पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोनिरासनम्^{१०} ॥

(१) हेमाद्रिः, १०८१—प्रभासखण्ड—ब्रह्माण्डपुराणविष्णुधर्मेषु इति ।

(२) 'जनेतारः' इति हेमाद्रिपाठः; 'च नेतारः' इति आद्यप्रकाशः

(३) 'पितॄनां स्वर्गेषु च' इति हे, 'च नेतारः' इति आ. प्र.

(४) 'जनेतारः' इति हे; आ. प्र.

(५) 'सर्वलोकनमस्कृतान्' इति हेमाद्रिः, आ. प्र.

(६) Line missing in Hemādri's citation

(७) अत्र हेमाद्रौ [१०८२]—एषोऽर्घः अधिकः—जातारो ये च

भूतानां नमस्ये तान् पितामहान् ।

(८) 'लोकचक्षुषे' इति हेमाद्रिः [१०८२], आ. प्र., [१३१]

(९) ब्रह्मर्षिगणसेवितमिति हेमाद्रिः, आ. प्र.

(१०) 'रक्षोविनाशन' इति हेमाद्रिः, आ. प्र.

॥ २१ ॥

॥ अथ श्राद्धोत्तरं कर्म ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २४०-२४८]

आतृप्तेस्तु^१ पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च^२ ।
तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥
सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् ^३प्रदद्यान्पितृयज्ञवत् ॥
मानामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।
स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥
दप्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्ते इदं जपेत् ॥
दातारो नोऽभिवधेन्तां वेदाः सन्नतिरेव च ।
श्रद्धा च नो ^४मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥
इत्युक्तवोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
वाजेवाज इति प्रीतः ^५पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥

(१) तुशब्दात् जप एव स्वयं कार्यः । परिवेषण तु अन्यकर्तृकमेव ।
एवं च पत्नीव्यापारोऽपि श्राद्धे संपादितः स्यात् ॥ (विश्वरूपः); तुशब्दात् यथा
किञ्चिदुच्छिष्यते तथा दद्यात् । उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् ॥ (मिताक्षरा)

(२) 'अनुमान्य ह' इति विश्वरूपपाठः । 'हशब्दोऽवधारणार्थः'

(३) प्रदद्यात्—'प्रशब्दो मध्यमपिण्डमक्षणप्रतिषेधार्थः' इति विश्वरूपः ।

(४) 'मा विगमत्' इति मिताक्षरापाठः । मा व्यगमदिति विश्वरूपः ।

(५) 'विसर्जनमेव पितृपूर्वम्, अन्यत् सर्वं देवपूर्वमित्यभिप्रायः' (विश्वरूपः)

यस्मिंस्ते 'संस्त्रवाः पूर्वं पितृपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥

‘पूर्वजपः’ सव्याहृतिगायत्री मधुवाता इत्यादि ।
‘दद्याच्चापः सकृत् सकृत्’ भोजनसमाप्तौ शुलकार्थं दत्त्वाऽ-
मृतापिधानं तु विप्रेभ्यश्च सकृत्सकृदिति ॥

कात्यायनः [श्राद्धकल्पसूत्र, ३, ७-१८]

तृप्तान्^२ ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्व-
वद्गायत्रीं जपित्वा [जप्त्वा] मधुमतीर्मधु मध्विति [मधुमती।
च।] तृप्ताः स्थेति पृच्छति । तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञाशेषमन्नमनुज्ञाप्य
‘सर्वमन्नमेकतो दृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान-
वनेज्य दद्यात् । आचान्तेष्वित्येके । आचान्तेषूदकं पुष्पा-
क्षतानक्षय्योदकं’ च दद्यात् [दत्त्वा] अयोराः पितरः सन्तु
सन्तिवत्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते ‘दानारो
नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगम-
द्बुद्देयं च नोऽस्तु’ इत्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्
सपवित्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धमातामहेभ्यश्च स्वधो-
च्यतामिति । अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावचनीयेष्वपो

(1) ‘यस्मिंस्तु संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे’ इति विश्वरूपः मिताक्षरा च.

(2) ‘तृप्तान्’ ब्राह्मणान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं विकिरेत् इति ।
ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं प्रकीरेदिति कर्काचार्याः । पशुकिमूर्धन्यस्योत्तरदिग्भागे
अरक्षिमात्रे विकिरं दद्यादिति हेमाद्रिः ॥

(3) अत्र बहुवचनात्सर्वं प्रष्टव्याः ।

(4) ‘सर्वमन्नं’ सवप्रकारं माषान्नवर्जं पिण्डपर्याप्तमेकस्मिन् पात्रे उद्धरेत् ।

(5) इदं जलादिदानं देवे सव्येन, पित्र्ये तु अपसव्येनेति कर्काचार्याः ।

(6) अश्वय्योदकशब्देन दत्तान्नपानादेः आनन्त्यप्रार्थनसंबन्धि जलमभिधी-
यते । तत्र पितृब्राह्मणेभ्य एवेति कर्कः । सर्वेभ्यो दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे ।

निषिञ्चति [ऊर्जमिति]¹ । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति
दक्षिणां दद्यात् [ब्राह्मणेभ्यः] । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेऽवतेति विसृज्य² । आ मा वाज-
स्येत्यनुव्रज्य³ प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् [प्रविशेत्] ॥⁴

आश्वलायनगृह्यम् | ४, ९, १०-१४ |

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः⁵ श्रावयेदक्षन्मीमदन्तेति⁶
च । संपन्नं पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन
सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् । अभिमतेऽनुमते वा

(1) 'ऊर्जमिति'—ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिसृतम् ।
स्वधार्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥ (वाजसनेयसंहिता, २, ३४)—मन्त्रश्चायं समवेतार्थः ।
अतोऽस्य मातृश्राद्धे 'मातृभ्यः,' 'पितामहीभ्यः' इत्याहुः सख्याममवेतार्थः ॥

(2) "वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य
मध्वं पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः" [वाजसनेयसंहिता, २१, ११]
इति मन्त्रेण विप्रान् विसर्जयेत् । विसर्जनं तु पितृपूर्वकम् । निमन्त्रणादिपदार्थजातं
देवपूर्वं भवति । विसर्जनं तु पितृपूर्वकमिति मेधातिथिः ॥

(3) "आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्या देये यावापृथिवी विश्वरूपे ।
आ मा गन्ता पितरो मातरा च मा सोमो अमृतत्वेन गम्यत् ॥ वाजिनो वाजजितो
वाजं सस्रवो सो बृहस्पते भागमवजिघ्रत निमृजाना ॥" (वाजसनेयसंहिता, ९, १९)
इति मन्त्रेण विप्रान् विसर्जयेत् । इति मन्त्रेण अनुव्रज्य अनु पश्चात् द्विजान् सीमान्तं
गत्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वग्रहं प्रविशेत् ॥ [गदाधरभाष्यादुद्धृतम्]

(4) Words in brackets occur in the manuscript, and they
either do not occur or occur in a different form in the printed
Śrāddha Kālpa Sūtra

(5) 'मधुमत्यः' तिस्रः—वाजसनेयसंहिता, १३, २७-२७—
मधु वाता ऋतायेत मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीनः सन्त्वोषधीः ॥ मधु
नक्तमुतोषतो मधुमत्याथैव रजः । मधु यौरस्तु नः पिता ॥ मधुमान्नो वनस्प-
तिर्मधुमा अस्तु सूर्यः । माध्वीगावो भवन्तु नः ॥

(6) अक्षन्मीमदन्तं ह्यत्र प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा
नविष्यता मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ [वाज. स., ३, ५१] ।

भुक्तवत्स्वनावान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् । प्रकीर्यान्नमुपवीर्यो
स्वधोच्यतामिति विसृजेदस्तु स्वधेति वा ॥

‘स्थालीपाकेन सह’ इत्यभिधानात् केवलाऽऽवस-
ध्याग्निमन्तः पिण्डपितृयज्ञार्थं स्थालीपाकं श्रपयित्वा-
न्नदानान्तं श्राद्धं निर्वर्त्य स्थालीपाकस्याग्नेऽग्नौ-
करणहोमं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा श्राद्धशेषाग्नेन
स्थालीपाकान्नमेकीकृत्य पिण्डप्रदानं कर्तव्यम् । ‘अभिमते’
श्राद्धभोक्त्रा स्वीकृते । ‘अनुमते’ तेनैव इष्टैः सह भुज्यता-
मित्यनुज्ञाते ॥

शङ्खलिखितौ

गायत्रीमनुश्राव्य तृप्तान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा
शेषमन्नमनुज्ञाप्य प्रकृतादन्नविकिरं ^२कुर्यात् । स्वधां वाच-
यित्वा विष्टरांस्त्रीन् निदध्यात् । त्रीण्येवोदपात्राणि सनिलानि
सपवित्राणि मृन्मयाश्ममयौदुम्बराणि वा धूपगन्धमाल्या-
दर्शदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् । सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्
निदध्यात् । ^३अपसव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपधार्यै-
कैकं त्रिभिरभिमन्यासावेनत्त इति दर्भेषु तेष्वेव पाणी
प्रसृज्योदपात्रैः परिश्राव्य ब्रूयाद्दत्तारः सन्तिवति
बहुदेयं च नोऽस्तिवति ॥

यमः

ततो भुक्तवतां शेषादन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ॥

तृप्तानाचामयेत्पृष्ट्वा वै ददाति प्रयत्नतः ।

आचान्ताननुजानीयादभिवाच्य कृताञ्जलिः ॥

(1) अन्नादिक्रियमिति हेमाद्रिपाठः (१४०६)

(2) हेमाद्रिः, १४०६

(3) हेमाद्रिः, १४३२

भवन्तो रमतामत्र ज्ञात्वाऽनुज्ञातलक्षणम् ।
 स्वधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥
 अक्षय्यमन्नपानं च वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।
 ततो निर्वपणं कुर्यात् पिण्डानां तदनन्तरम् ॥
 शुचौ देशे विविक्ते च प्रयत्नेनोपपादयेत् ।
 विष्टरांस्त्रीन् वपेत्तत्र नामगोत्रसमन्वितान् ॥
 अद्भिरभ्युक्ष्य विधिवत्तिलैरभ्यवकीर्य च ।
 ततो दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् ॥
 ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पितॄन् ।
 पूर्वपिण्डं प्रयच्छेत्तु पित्र्यं च पृथिवीति च ॥
 पितामहाय त्वपरमन्तरिक्षे च दापयेत् ।
 प्रपितामहाय च ततस्तृतीयं तु निवेदयेत् ॥
 द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा सनातनी ।
 ततोऽभिवाद्य प्रणतो वरान् याचेत् पितामहान् ॥
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥

‘पृष्ट्वा वै ददाति प्रयत्नत’ इत्यनेनेदमुच्यते शेषान्नानु-
 ज्ञापनं न वाङ्मात्रेण, किन्तु तद्दाने प्रयत्नमपि स्वयं कुर्यादिति ।
 ‘ददाति’रत्रार्थपरः, तिष्ठन् होमान् यजत इतिवत् । ‘ज्ञात्वा
 अनुज्ञातलक्षणं’ अभिरताः स्मेत्यऽनुज्ञासूचकं चिह्नम् ॥
 ‘विष्टरान्’ पिण्डासनकुशान् । ‘वपेत्तत्र’ पिण्डानिति
 शेषः । ‘लेपभागिनां’ प्रपितामहात्परेषाम् ॥

बृहस्पतिः [श्राद्ध., १०३-१०८, १०४, १०५, १२९, १०९]

‘पृच्छेत्तप्तास्ततस्ते तु यद्ब्रूयुस्तत्समाचरेत् ।
 तत्समीपे प्रकुर्याच्च पिण्डनिर्वपणं ततः ॥

सर्वस्मात् प्रकृतावज्ञात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् ।
 पितृमातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः ॥
 दीपगन्धैर्माल्यधूपैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।
 समभ्यर्च्योदपात्रं च तेषामुपरि निक्षिपेत् ॥
 उपस्पृष्टोदकानां तु ब्राह्मणानां ततोऽग्रतः ।
 सोदकं विकरेदन्नं मन्त्रं चेमं समुचरेत् ॥
 अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
 भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥
 वाजे वाज इति प्रोक्त्वा ब्राह्मणांस्तान् विसर्जयेत् ।
 विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य विप्राणां प्रार्थयेद्वरान् ॥
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्नतिरेव च ।
 अद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तिवति ॥

हारीतः

तृप्तान् स्वदिनमिति पृच्छेत् स्वदिनमिति प्रत्याहुः ।
 शृतमिति दैवेष्वायुष्यमिति स्वैरेष्वाऽऽचान्तेषु भूमौ विकिरं
 निनयेत् । 'प्रत्याचान्तेषु. समूलतिलैर्ब्राह्मणपाणिषु निन-
 येत् । ओं स्वधेत्याहुरस्तु स्वयेति प्रत्याहुः । ततोऽनुज्ञावचनम-
 भिरभ्यनतामित्येके । अभिरताः स्मेति प्रत्याहुः । वाजेवाज
 इत्यभिज्य शेषस्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यात्^१ ।
 परिषेचनमभिषेचनमुदकाञ्जलिमर्घ्यभाजनमर्घ्यप्रत्यवनेजनं
 मार्जनप्रवाहनं विकिरोदकं समूलतिलैर्यज्ञान्यन्तृष्णीं तद्दश-
 ममेकादशकं श्राद्धममृद्विकामः कुर्यात् ॥

‘शृतमिति दैवेषु’—

देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।
 हविष्येन विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यन्नतः ॥

(१) हेमाद्रिः, १३५५

(२) हेमाद्रिः, १४९८

इति भविष्यपुराणोक्तं दैवश्राद्धम्, तत्र शृतमिति पृच्छेत् ।
 'शृतं' सिद्धम् । 'शृतं पाक' इति निपातनात् । 'स्वैरेषु' "श्राद्धं
 प्रति रुचिश्चैव" इति कथितश्राद्धेषु । 'समूलतिलैः' समूला
 अत्र कुशाः, तेन समूलकुशतिलैः सह । 'निनयेत्' जल-
 मिति शेषः । 'ततोऽनुज्ञावचनं' कार्यमिति शेषः । तच्च
 यथारुचि स्वीयतामित्यादि । 'अभिरम्यतामित्येके'
 एकेऽभिरम्यतामित्यनुज्ञावचनशब्देन नियमं मन्यन्ते ॥

पुनर्हारीतः

श्वश्रवादीनां^१ तथा पत्नी पिण्डान् दद्यात् सुयन्त्रिणा ।
 उदकाञ्जलिदीपं च अञ्जनाभ्यञ्जनं तथा ॥

'श्वश्रवादीनां' इति-यत्र शाखायां मातृप्रभृतीनां
 पृथक्त्वेन पिण्डप्रदानं विहितं तत्र यजमानत्वादमन्त्रवत् ।
 इदं स्त्रीभ्यः पिण्डदानं केषाञ्चिदेव शाखिनाम् ॥

शाङ्खायनगृह्यम् [४,१,५-९.]

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् । पुरस्तादेके । पिण्डान्
 पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय । ब्राह्मणेभ्यः शेषं
 निवेदयेत् । अग्नौकरणादि पिण्डपितृयज्ञेन कल्पे
 व्याख्यातम् ॥

'पुरस्तात्' ब्राह्मणभोजनात् प्राक् । 'एके' अयं च
 भेदः शाखाभेदव्यवस्थितः । 'पिण्डान् पश्चिमेन' पित्रादि-
 पिण्डानां पश्चिमप्रदेशे अनतिदूरे किञ्चिदन्तर्धायकं कृत्वा ।
 'अग्नौकरणादि पिण्डपितृयज्ञेन' अग्नौकरणादीतिकर्तव्यता-
 वता पिण्डपितृयज्ञेन ॥

(१) 'श्वश्रवादीनां' इति हारीतधर्मशास्त्रमातृकायाम् ।

निगमः

तृप्तेष्वामन्त्र्य तृप्ताः स्थेति पूर्ववन्निषिच्य पूर्वेषां स्वस्ति-
वाच्य ओं स्वधोच्यतामित्युक्त्वाऽभिरम्यतां यथा सुख-
मिति च संपूज्याऽनुब्रजेत् ॥

‘पूर्ववन्निषिच्य’ प्रत्यवनिज्य । ‘स्वस्तिवाच्य’ स्वस्तीति
वाचयित्वा ॥

उशना

भृष्टांश्चेमान् प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवत्सदक्षिणेन
तिलोन्मिश्रितोदकेन च सिच्य त्रीन् पूर्वाननुकीर्तयेत् । दर्भा-
स्तीर्णायां भूमौ पिण्डान् निवेदयेत् । ततः स्वधां वाचयेत् ।
पिण्डानवधार्य तोयेन प्रतिषिच्योदकभाजनान्युत्सृजेत् ॥

‘सदक्षिणेन’ दक्षिणाद्रव्यसहितेन । ‘प्रतिषिच्य’ प्रत्य-
वनिज्य ॥

‘अदत्सु ब्राह्मणेषु’ इत्यनुवृत्तौ विष्णुः [७३, १७-२८, ३२]

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्विरक्षते-
त्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् । अन्तरीक्षं दर्विरक्षतेति
द्वितीयं पितामहाय । द्यौर्दर्विरक्षतेति तृतीयं प्रपितामहाय ।
येऽत्र पितरः प्रेता इति वासो देयम् । वीरान्नः पितरो धत्त
इत्यन्नम् । अत्र पितरो मादयध्वं^१ यथाभागं दर्भमूले स्वकरा-
भिवर्षणम् । ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं
पिण्डानां विकिरणं कृत्वाऽर्घ्यपुष्पधूपानुलेपनास्त्रादिभक्ष्याणि
निवेदयेत् । उदकपात्रं मधुघृततिलैः संयुक्तं च^२ । भुक्तवत्सु
ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मा मे क्षेष्टेत्यन्नं सतृणमभ्यु-

(१) ‘यथाभागमाक्षयध्वमिति दर्भमूले करावर्षणम्’ इति मुद्रित-
विष्णुस्मृति पाठः । ‘करावर्षणं’ करलेपावर्षणमिति वैजयन्ती ।

(२) चकाराद् अज्जनाम्यज्जनादीनि (वैजयन्ती) !

क्षयाऽन्नविकिरणमुच्छिष्टाऽग्रतः कृत्वा तृप्ता भवन्तः संपन्न-
मिति च पृष्ठोदङ्मुखेष्ववाचमनादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु
[दत्त्वा ततश्च संप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः
सर्वं कुर्यात् । ततः प्राङ्मुखवाग्रतोऽयन्मे राम^१ इति प्रदक्षिणं
कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां च दत्त्वा^२ऽभिरमन्तु
भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्तोऽभिरताः स्म इति देवाश्च पितर-
श्चेति । अभिजपेत् । अक्षय्योदकं च । नामगोत्राभ्यां दत्त्वा
विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं
तन्मना याचेत ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति^३ ॥
वाजे वाज इति ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत्^४ ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥

‘यन्मे राम इति’ यन्मे रामः शकुनिरित्यादिको मन्त्रः ॥

मनुः । [३, २१४-२२०; २२३]

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि^५ ॥

(१) ‘रामः’ काकः । ‘रामः शकुनिरिति’ देवपालकृतकाठकगृह-
सूत्रभाष्ये (२३०)

(२) ‘दक्षिणाभिः समभ्यर्च्य’ इति मुद्रित. वि. स्मृ; १६५

(३) मु. वि. स्मृ. अधिकपाठो दृश्यते—‘तथास्त्विति ब्रूयुः ।
अन्नं च नो बहु भवेदतिथीश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कचन ॥

इत्येताभ्यामाशेषः प्रतिगृह्य ।

(४) आसीमान्तमनुव्रज्य विसर्जयेत् (वैजयन्ती)

(५) ‘शुचि’ इति मुद्रितकोशाः ॥ ‘सर्व’ग्रहणादन्यदपि परिवेषणादि
अपसव्येन कर्तव्यम् ॥ उदकं शनैरिति पाठः [मेघातिथिः, १, २०४]

त्रींस्तु तस्माद्विःशेषं पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
 औदकेनैव विधिना निर्वपद्दक्षिणामुखः ॥
 न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम्^१ ॥
 आचम्योदकपरावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
 षडृतूंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवित् ॥
 उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
 अवजिघ्रैश्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्राप्नोत् समाहितः ॥
 पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥
 तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
 तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्तिवति ब्रुवन् ॥

'अपसव्यं' अप्रदक्षिणं यथा भवति । 'आवृत्परिक्रमः'
 'अपसव्येन' दक्षिणेनैव । 'निर्वपेत्' निक्षिपेत्, पिण्डार्था-
 स्तृतकुशेष्विति शेषः । 'शुचि' अनुपहतम् । 'तस्मात्' हविः-
 शेषादग्नौकरणहोमावशिष्टात् । 'औदकेनैव विधिना'
 अवनेजनोदकदानप्रकारेण । 'न्युप्य' दत्त्वा । 'विधिपूर्वकं'
 स्वगृह्योक्तविधिप्रकारयुक्तम् । 'उदकपरावृत्य' उदङ्मुखी-
 भवितुं परावर्तनं कृत्वा । 'मन्त्रवित्' 'नमो वः पितरो रसाय'
 इत्यादिमन्त्रयुक्तम् । 'निनयेत्' दद्यात् । 'शेषं' प्रथमावने-
 जनावशिष्टं ब्राह्मणार्चनानन्तरम् ॥

देवलः

अथ मंगृह्य कलशं सदर्थं पूर्णमम्भसा ।
 पुरस्तादुपविश्येषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥

(१) पिण्डेननुवर्त्यमानेषु अन्नस्य ऊष्मावसयकात् संक्रामति इस्ते, स एव
 'लेप' उच्यते । (मेधातिथिः)

(२) 'दक्षिणेन पितृनीयेन' इति गोविन्दराजः

ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य सः^१ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतम् ॥
मण्डलं चतुरश्रं वा दक्षिणावनतं महत्^२ ।
एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखेत् त्रिश्च तं त्यजेत्^३ ॥
तस्मिन्स्थाने ततो दर्भानेकमूलान् शिवान् बहून् ।
दक्षिणाग्रानुदक्पादान् सर्वास्तांस्तृणुयात्समम्^४ ॥
अथ साञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाहयेत् पितॄन् ।
पितरो मे प्रसीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः ॥
इति संकीर्तयंस्तृष्णीं तिष्ठेत् क्षणमनुच्छ्वसन् ।
आवाहयित्वा दर्भायैस्तेषां स्थानानि कल्पयेत् ॥
तेष्वासीनेषु पात्रेषु प्रयच्छेन्मार्जनोदकम् ।
^५पुष्पाणि विकिरेत्तत्र नानावर्णांस्तिलानपि ॥
ततश्चरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।
चतुर्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्तान् भाजनेन वै ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिभ्यां तान्वपेत्^६ कुशसञ्चये ।
छायायां हस्तिनो छाये वस्नदौहित्रसन्निधौ ॥
पितृपूर्वं च नामानि त्रयाणां कीर्तयेच्छनैः ।
अपसव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च ॥
एतत्ते तत ये च^७ त्वामन्वित्यावापयेत् पितुः ।
तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथाचरेत्^८ ॥

(1) हेमाद्रिः, १४१२

(2) हे, १४१३

(3) हे, १४१४

(4) हेमाद्रिः, १४१८—‘स्तृणुयात्’ विस्तारयेत् ।

(5) ‘प्रक्षाल्य विकिरेत्तत्र’ इति हेमाद्रिपाठः (१४२१)

(6) ‘वपेत्’ निदध्यात् (हे, १४२७)

(7) ‘त्वामन्वित्यावापयेत्पितुः’ इति हेमाद्रिपाठः (१४३७)

(8) ‘तथा वपेत्’ इति हे.

सामान्यमिति शेषाणां चतुर्थं पिण्डमावपेत् ।
 एवं निवेद्य पिण्डांस्तानलंकुर्याच्च पूर्ववत्^१ ॥
 अलंकृत्य यथाकल्पं जुहुयात् पावकं बुधः ।
 हविर्भिः कन्यमन्त्रेण स्वधाकारं च घोषितम् ॥
 हुत्वैवमग्निपिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरम् ।
^२पक्षाग्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो वापयेद्विजः ॥
 ततो दत्तबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकम् ।
 पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकम् ॥
 हविःशेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादितः ।
 क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥
 ततः पिण्डमुपादाय हविषः संस्कृतं महत् ।
 ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥
 दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।
 भक्ष्यानूपानिक्षंश्च व्यञ्जनान्यशनानि च ॥
 ततश्च पिण्डपात्रेण समुद्धृत्य तिलोदकम् ।
 पिण्डांस्तान्स्त्रिः परिक्रामेदजस्रमपसव्यतः ॥
 ततोऽभिवाद्य प्रयतो वरं याचेत्ततः पितॄन् ।
 वंशो नो वर्धनां भूयो बहुदेयं च नोऽस्तिवति ॥
 एकोद्दिष्टेऽन्यमासे वा तथा संवत्सरेऽपि च ।
 विधानं चैतदेव स्यात् पिण्डश्चैकोऽत्र पूज्यते ॥
 एवं पिण्डान् समभ्यर्च्य हुत्वा चाग्निं यथाविधि ।
 अभ्येत्य ब्राह्मणस्थानं ब्राह्मणांस्तान् समर्चयेत् ॥
 अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिना भोजयेद्विजान् ।
 'एषां' आद्धोपवेशितब्राह्मणानाम् । 'दक्षिणादिक्'
 आद्धकर्त्रपेक्षया । 'एत्य' प्राप्य । 'सैकतं' बालुकामयम् ।

(१) हेमाद्रि, १४७१

(२) हेमाद्रिः, १४७१

(३) हेमाद्रिः, १४४६

‘त्रिः’ वारत्रयम् । ‘तं’ दर्भम् । ‘एकमूलान्’ एकमूलसंलग्न-
बहुशिखान् । ‘उदकपादान्’ उदङ्मूलान् । ‘समं’ एककालम् ।
‘तेषां’ पितृणाम् । ‘स्थानानि कल्पयेत्’ आस्तृतदर्भोपरीति
शेषः । ‘मार्जनोदकं’ अग्नेज्जनोदकम् । ‘वस्तः’ छागः ।
‘अपाङ्गुष्ठं’ अपगताङ्गुष्ठसंबन्धम् । ‘एतत्ते तत’ इति
पित्रादिपदं सम्बोधनान्तं प्रयोक्तव्यम् । ‘शेषाणां’ वृद्धप्रपि-
तामहादीनाम् । ‘पूर्ववत्’ ब्राह्मणार्चनवत् । ‘कव्यमन्त्रेण’
अग्नये कव्यवाहनायेत्यादिमन्त्रेण । ‘घोषितं’ उच्चैरुच्चारितम्,
कुर्यादिति शेषः । ‘आचमनोदकं’ प्रत्यग्नेज्जनोदकम् । ‘ततश्च’
इति, ततः सतिलोदकधारणं वारत्रयमपसव्यं पिण्डान्
वेष्टयेत्यर्थः । इदं च मनुदेवलाभ्यां पिण्डविधानं ब्राह्मण-
भोजनात् पूर्वमुक्तमपि पिण्डप्रकरणानुरोधेनात्र लिखितम् ॥

शङ्खः

उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।
आदौ वापि तथा कुर्यादग्निकार्यं यथाविधि ॥
यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्षणं वा भोज्यमेव वा ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥
भोजयित्वा यथाभक्त्या आचान्तान् दत्तदक्षिणान् ।
स्वस्ति वाच्य प्रसन्नात्मा अनुव्रज्य विसर्जयेत् ॥

‘अनिवेद्य न भोक्तव्यम्’ इति सर्वमन्नमुपकलृप्तं पिण्ड-
बलित्वेन विनिवेदयेदित्यर्थः । ‘पिण्डमूले’ पिण्डसमीपे ॥

‘मनुर्विष्णुश्च प्रथमे

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाह्लाद्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरेद्भुवि^२ ॥

(1) विष्णुः, ८१, २१; मनुः, ३, २४४; २५१-२५४; २५८-२५९

(2) ‘विकिरन्भुवि’ इति मु. पाठः,

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।
 आचान्तांश्चाऽनुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥
 स्वधाऽस्त्वित्येव ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥
 ततो मुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञानो द्विजोत्तमैः ॥
 पित्र्ये स्वदितमित्येव वाक्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
 संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रोचन इत्यपि^१ ॥
 विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥

'सार्ववर्णिकं' सर्वमुपकल्पम् । 'सत्तीयं' मिश्रयित्वा ।
 'आकाङ्क्षन्' निरीक्ष्यमाणः ॥

वसिष्ठः । ३, ६०-७१ ।

रोचन इति सायंप्रातरशनान्यभिपूजयेत् । स्वदिन-
 मित्येव पित्र्येषु । संपन्नमित्याभ्युदयिकेषु ॥

देवलः

एवं तृप्तेषु पानीयं दद्यादावमनं तथा ।
 उच्छिष्टं चाप्यपनयेत् पित्र्याणां नाम वजयेत् ॥
 ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विधियन् स्वयम् ।
 तेषामुच्छेषणस्थानं तेन पात्रेण निक्षिपेत् ॥
 आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेदथ दक्षिणाम् ।
 हिरण्यरत्नभोगानामन्यथा च स्वशक्तिनः ॥

(१) गोभिलमाख्यायनो — 'स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न' इत्याहुः, । मेधातिथि-
 गोविन्दराजौ तु श्राद्धकालगतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यामिति व्याचक्षतुः । भादे
 स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । नानुरुद्धमिदं विद्वद्भूषणं श्रद्धधीमहि ॥ इति कुल्लुकः

ततो मुष्टिमुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयम् ।
 कलशं जलपूर्णं च गृहीत्वोभयमेव च ॥
 पितॄणां ब्राह्मणानां च हस्ताग्रात् प्रभृति क्षरन् ।
 अपसव्यं क्रमेत् सर्वान् तांश्च पिण्डान् बहिर्मुखः ॥
 त्रिरेवंपतनं तोयं परीत्य श्रावयेच्छनैः ।
 परिक्रम्य तु तत्पात्रं तत्रैवाप्यवकुब्जयेत् ॥
 अथ वै वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
 अक्षयं वाचयेत् पित्र्यांश्चरमं सतिलोदकम् ॥
 अथ विप्रान् गृहीतार्थान् संतृप्तानभिवादयेत् ।
 यथावद्वैश्वदेवत्यान् पितृपूर्वं पुनः पितॄन् ॥
 पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान्ध्यनामिति च ब्रुवन् ।
 उत्थिताननुगच्छेच्च तेभ्यः शेषं च संहरेत् ॥
 पश्चात्तु वैश्वदेवत्यान् विप्रानुत्थापयेत्तथा ।
 एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पश्चिमाः ॥

‘पानीयं’ भोजनान्ते अमृतापिधानमसीयम् । ‘एवं-
 पतनं’ एवमुक्तप्रकारं पतनं यस्य तत्तथा । ‘चरमं’ पश्चात् ॥

ब्रह्मपुराणे

उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान्निधापयेत् ।
 यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तत्र च ॥
 तस्मात्तस्माच्च तद्भागं गृहीत्वा च समे शुभे ।
 दत्त्वाऽमृतापिधानं तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ॥
 कञ्चित् संपन्नमेतन्मे भो विप्रा इति तान् वदेत् ।
 इति प्राहुः सुसम्पन्नं तांस्तान् पुनरुदाहरेत् ॥
 अहो भवन्तस्तृप्यन्तु तृप्ताः स्मेति वदन्ति ते ।
 स तानाह पुनः शेषं क देयं चान्नमित्यपि ॥
 शिष्टेभ्यो दीयतां चैतदिनि तं प्रवदन्ति ते ।
 अथ तृप्तास्तु तान् ज्ञात्वा भूमावन्नं जलं क्षिपेत् ॥

येऽस्मत्कुलेजा पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
 ये चाप्यकृतचूडास्तु ये च गर्भाद्विनिःसृताः ॥
 येषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धास्तथाऽपरे ।
 भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥
 ततः प्रक्षाल्य हस्तौ तु तथाचम्य हरिं स्मरेत् ।
 प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं च ततो जपेत् ।
 पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधु मध्विति ॥

‘उच्छिष्टे’ उच्छिष्टसन्निधौ । ‘प्रायश्चित्तोपशान्तये’
 प्रायश्चित्तसाध्या या उपशान्तिः, तस्यै तथा ॥

तत्र दक्षिणपूर्वस्यां कार्या वेदी तथा दिशि ।
 हस्तमात्रावाह्यभूमेश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥
 पिण्डनिर्वापणार्थाय रमणीया विशेषतः ।
 ओं निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
 द्भूताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ।
 यक्षाश्च रक्षांसि पिशाचसङ्घा-
 हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥
 अनेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा
 वेदीं च सर्वां सकृदुल्लिखेच्च ।
 शिवां च बुद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान् ॥

तथा

गृहीत्वा दर्भपिञ्जलीं ततो वामेन पाणिना ।
 तथा च दक्षिणाग्रां तु रेखासुलङ्घयेत् पठेत् ॥
 पवित्रपाणिश्च जपन्मन्त्रं रक्षोघ्नमुत्तमम् ।
 समलान् दक्षिणाग्रांस्तु रेखायां प्रस्तरेत् कुशान् ॥

अथ वै चमसादिभ्यस्त्वर्घपात्रेभ्य एव च ।
 सपुष्पाञ्जलिमादाय तेषां पृष्ठे पृथक्पृथक् ॥
 अप्रदक्षिणं नेनिज्याद्गोत्रनामाऽनुमन्त्रितम् ।
 अमुकामुकगौत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥
 अवनेनिक्ष इत्यन्ते जपेच्च सुसमाहितः ।
 पिण्डांस्तथार्घपात्रेषु त्रिषु दत्त्वा च पूर्ववत् ॥
 मध्वाज्यजलसंपृक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ।
 उष्णमादाय पिण्डं तु कृत्वा बिल्वफलोपमम् ॥
 दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम् ।
 अमुकामुकगौत्रैतत् तुभ्यं पिण्डेति सञ्जपेत् ॥
 ये च त्वामिति मन्त्रस्तु सर्वेभ्यश्च जपेत् पृथक् ।
 ततो दर्भेषु विधिवत्संमार्ज्यं च करौ ततः ॥
 प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलेनैवाऽवनेजनम् ॥
 दत्त्वात्र पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखः स्थितः ।
 चिन्तयंश्च पितॄस्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्तिकान् ॥
 अमी मदन्त पितरस्त्विष्यन् धिया पठेत् ।
 नीवीं विस्रस्य च जपेन्नमो वः पितरस्त्विष्यन्ति ॥
 यथंह पुरुषं तं च मन्त्रं जप्त्वा कृताञ्जलिः ।
 एतद्वः पितरो वासस्त्विष्यन्ति जल्पन् पृथक्पृथक् ॥
 अमुकामुकगौत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ।
 दद्यात्क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ॥
 गते वयसि वृद्धानि स्वानि लोमान्यथापि वा ।
 क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासमेव वा ॥
 कृष्णोर्णानीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ।
 मधु साभ्यञ्जनं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विलेपनम् ॥
 बलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।

पूजयित्वा तु पिण्डस्थान् पितॄंश्च प्रणमेदतून् ॥
 ओं वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमो नमः ।
 वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकतवे च नमः सदा ॥
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमः सदा ॥

‘गृहीत्वा दर्भपिञ्जलीम्’ इति, वामहस्तेन दर्भपिञ्जलीं
 गृहीत्वा उभाभ्यां हस्ताभ्यामुल्लिखेदित्यर्थः । “सव्यो-
 त्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः” इति वायुपुराण-
 वचनात् । ‘पठेत् रक्षोघ्नं मन्त्रम्’ अपहता इत्यादिकम् ।
 ‘तेषां पृष्ठे’ पिण्डार्थास्तृतकुशानामुपरि । ‘दत्त्वा’ निक्षिप्य ।
 ‘पूर्ववत्’ पित्राद्यर्घपात्रेषु । ‘यथाक्रमम्’ विधिवत्,
 अपसव्येन मन्त्रवच्च । ‘संमार्ज्यं’ प्रोक्ष्य । ‘तेभ्यः’ पिण्डस्थ-
 पितृभ्यः । ‘तेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यः’ संस्रवपात्रतो जलमादा-
 याऽवनेजनं दत्त्वेत्यर्थः ॥

वायुपुराणे

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ॥

तथा

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
 द्दताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ।
 रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्घा-
 हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥
 एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा
^३वेदीं च सर्वां सकृदुल्लिख्य धीरः ।

(1) Cited by *Vīramitrodaya*, Śrāddhakāṇḍa, p. 250.

(2) ‘ब्रह्मपुराणे’ इति हेमाद्रिः, १४१६-१४१७

(3) ‘दमेण वेदिं सकृदुल्लिखेत्’ इति हेमाद्रिः

शिवां हि बुद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 क्षिपेद्द्विजातिर्दिशमुत्तरान्तः^१ ॥
 एवं पित्र्ये दृष्टमेतद्द्विजस्य
 तस्यासुरा वर्जयन्तीह श्राद्धम् ।
 यस्मिन् देशे पठ्यते ह्येष मन्त्र
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

‘क्षिपेत्’ उल्लेखनसाधनमिति शेषः^२ ॥

तथा^३

सकृदेवाहरेद्भान् पिण्डार्थं दक्षिणामुग्वान् ।
 प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो विधिश्चाप्यत्र वक्ष्यते ॥
 मधुसर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डान् निर्वपेद्बुधः ।
 जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥
 पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ।
 अन्नेनाद्भिश्च पुष्पैश्च फलैर्भक्ष्यैः पृथग्विधैः ॥
 पृथङ्जानामहानां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 त्रीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान् मुष्टिबन्धनान् ॥
 सानुचराणां यत्नेन पृथग्दद्याद्यथाक्रमम् ।
 सव्येतराभ्यां पाणिभ्यां वदेन्मन्त्रमिमं सदा ॥
 नमो वः पितरस्तुष्टा इत्येवं श्रद्धया पुनः ।
 सव्येतराभ्यां पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमावहेत् ॥
 नमो वः पितरः सौम्या नित्यमेवमतन्द्रितः ।
 उदकस्य च रेखायामुदपात्राऽवसेचनम् ॥

(1) ‘दिशमुत्तराङ्गतः’ इति हेमाद्रिः, १४१७

(2) Repeated by Henātri, who adds—‘उत्तरां दिशं’
 क्षेप्यदर्भापेक्षया । अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्या दिशि क्षिपेदिति ज्ञप्यते ।
 ‘अपहृता’ इत्यादि मन्त्रान्तरञ्च लेखाकरणे दृश्यते ॥ (१४१७)

(3) ‘वायुपुराणे’ इति हेमाद्रिः, १४२०—‘प्राग्दक्षिणा’ आग्नेवी दिक् ।

क्षौमसूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासिकं तथा ।
 पत्रोर्णे पट्टसूत्रं च कौशेयं च विवर्जयेत् ॥
 वर्जयेच्च दशां प्राज्ञो यद्यप्यहतका भवेत् ।
 श्रेष्ठमाहुस्त्रैककुदमञ्जनं नित्यमेव हि ॥
 गृहीत्वा दर्भपिञ्जूलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ।
 अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ॥
 तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च यक्षात्सुपरिरक्षितम् ॥

‘दक्षिणामुखताप्राग्दक्षिणाग्रतयो’र्विकल्पः । ‘परिक्षि-
 पेत्’ परिवेष्टयेत्, वक्ष्यमाणतज्जलपुष्पादिना । ‘अपसव्यं’
 अप्रदक्षिणम् । ‘दशां च वर्जयेत्’ इति श्वेतवस्त्रव्यतिरिक्त
 दशाविषयम् । “दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवां
 दशाम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ‘त्रैककुदं’ सौवीराञ्जनम् ॥

तथा

पेषयित्वाञ्जनं सम्यग्वेद्या उत्तरतो द्विजः ॥

तथा

तैलं पिण्डेन दानव्यं पिण्डस्याभ्यञ्जनं हि तत् ।
 अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धः सूत्रप्रणयनं तथा ॥
 कौशैः पुनर्भवैः कार्यमश्वमेधफलार्थिना ।
 एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥
 पुष्पगन्धादिधूपानामेषां मन्त्र उदाहृतः ।
 ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ॥
 सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥

तथा

स्तोत्रव्या चेह् पृथिवी निवापस्य तु धारिणी ।
 वैष्णवी काश्यपी चैव तथैवैक्षाकवीति च ॥
 उदकानयने चैव स्तोत्रव्यो बह्वणः प्रभुः ।

शातातपः

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्यात् दक्षिणाम् ।
 अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थमिष्टान् कामांस्तु वाचयेत् ॥
 दीर्घा नदाश्च नद्यश्च विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 एवं चाऽपः प्रसिञ्चानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
 अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ।
 ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥
 लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
 लक्ष्मीर्वस्ते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥
 अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तु मे ।
 दद्याच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
 दक्षिणायां तु सर्वत्र बहु देयं तथास्तु नः ।
 प्रतिगृह्याशिषस्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः ।
 उक्त्वा चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 भोजनेऽवतिष्ठमाने स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥

ब्राह्मपुराणे

आचान्तेषुदकं दद्यात् पुष्पाणि शयनानि च ।
 यवोऽसीति जपेन्मन्त्रं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
 दद्यात्तदक्षयजलं तिलाज्यमधुसंयुतम् ।
 सपवित्रान् कुशान् भूमावास्तीर्य सलिलं तथा ॥
 ततः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितम् ।
 ऊर्जं वहन्तिश्च जपन् पिण्डांश्चाप्यवसिञ्चति ॥
 आचम्य प्रयतो भूत्वा मध्यमं चात्र जिघ्रति ।
 पत्न्यै प्रयच्छन्ति च तं शेषान् पात्रे निधापयेत् ॥
 समूलांस्तान् कुशान् बह्वावाधत्ते तत्तथोल्मुकम् ।

सुवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि शयनानि गृहाणि च ।
 उपानत्पादुकाच्छत्रचामरव्यजनानि च ॥
 यज्ञेषु दक्षिणाः पुण्या इति संचिन्तयन् हृदि ।
 दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥

मत्स्यपुराणे

ततश्च स्वधावाचकं विश्वेदेवेषु चोदकम् ।
 दत्त्वाऽऽशिषः प्रगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो द्विजः ॥
 अघोराः पितरः सन्तु सन्तित्युक्तः पुनर्द्विजः ।
 गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ॥
 दानारो नोऽभिवर्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।
 एताः सत्याशिषः सन्तु सन्तित्युक्तश्च तैः पुनः ॥
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य शक्तितः ।

तथा

ततस्तानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रिकाम् ॥
 वाजे वाजे इति पठन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ।
 बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पद्मान्यष्टावनुव्रजेत् ॥
 बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः ॥

महाभारते

श्राद्धापवर्गे विप्रस्य वक्तव्यं स्वदितं भवेत् ।
 क्षत्रियस्याप्यथ ब्रूयात् प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥
 अपवर्गे तु विप्रस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।
 अक्षय्यमभिधानव्यं स्वस्ति ऋद्रस्य भारत ॥
 पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 एतदेव निर्देकारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥
 वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ।

ब्रह्मपुराणे

इच्छन्ति केचिदाचार्याः पश्चात् पिण्डनिवेदनम् ।
 पूजनं चैव विप्राणां पूर्वमेवेह नित्यशः ॥
 तद्वि धर्मार्थकुशलो नेत्युवाच बृहस्पतिः ।
 पूर्वं निवेदयेत् पिण्डान् पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ॥

यमः

यदन्नं विशदं नाम क्रियते तर्पितैर्द्विजैः ।
 न च नाम्ना तदाख्यातं तच्च भूमौ प्रदीयते ॥
 येऽकृतचूडा ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
 अनूढा या मृताः कन्यास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥
 अपां समीपे दर्भेषु सिकतासु च सर्वशः ।
 अनेन विधिना दत्तं पितॄणामक्षयं भवेत् ॥

‘विशदं’ विमलम्, विकिरणयोग्यं कृत्वा भूमौ यद्वि
 किरेदित्यर्थः । ‘तर्पितैर्द्विजैः’ इति, ‘वत्सरैरमावास्यायाम्’
 इति वत् काललक्षणा । तेन तर्पितेषु द्विजेष्वित्यर्थः । ‘न च
 नाम्ना तदाख्यातम्’ इति, उद्देश्यनामविशेषेणानिर्दिष्टम् ॥
 ‘अपां समीपे’ इत्यादि गुणफलाधिकारः ॥

मनुविष्णु । मनु, ३, २४७-२४६; विष्णु, ८१, २२-२३]

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥
 उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च ।
 दासवर्गस्य तत्पिण्डे भागधेयं प्रचक्षते ॥

(1) ‘त्यागिना’ गुर्वादीनाम् । अथ वा ‘कुलयोषिता’ कुलस्त्रीणां अदृष्टदोषाणां
 भार्याणां त्यक्तारः स्वतन्त्राः । अन्ये तु कुलयोषितामिति अस्मिन्ननूदाः कन्या कुलयोषिता
 इति व्याचक्षते । (मेधानिधिः ॥) नास्य कार्योऽस्मिन्कार इत्यादिना निषिद्धाग्निकारिणां
 मृतानां कुलस्त्रीणां च कुल त्यक्त्वा गतानां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु यो विकिरः स भागः
 स्यात्कुलयोषितामिति विशेषाभिधानं संस्कृत भैक्षमिदम् ॥ (गोविन्दराजः) भूमिपतितं
 यदुच्छिष्टं तत् अकुटिलस्यानलस्य दासस्य भागधेयं भागम् ॥ (गोविन्दराजः)

‘त्यागिनां कुलयोषितां’ अकारणेन कुलस्त्रीत्यागव-
ताम् । ‘उच्छिष्टं’ पात्रस्थमसंस्कृतप्रमीतादीनाम् । ‘भूमिगतं’
‘उच्छेषणं’ उच्छिष्टं, ‘दासवर्गस्य’ । ‘पित्र्ये’ पितृकर्मणि ॥

वसिष्ठः [११, २३-२४]

प्राक्संस्कारात् प्रमीतानां संप्रेष्याणामिति श्रुतिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥

उच्छेषणं भूमिगतं विकिरेल्लेपमौदकम् ।

अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् ॥

‘संप्रेष्याः’ दासाः । ‘लेपमौदकं’ यदमोदकदिग्धस्य
हस्तस्य दर्भेषु मार्जनम् । ‘अनुप्रेतेषु’ पित्र्याद्यनुयायिषु
मृतेषु मध्ये ‘अप्रजानामनायुषां’ ‘विसृजेत्’, ‘उच्छेषणं’
विकिरणं लेपमौदकं च भागधेयं कल्पयेदित्यर्थः ॥

बृहस्पतिः [श्राद्ध, ११०]

अग्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्था द्विजतर्पणैः ।

नरकस्थाश्च तृप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भुवि ॥

शानानपः

अग्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्थास्तर्पितैर्द्विजैः ।

भूमौ दत्तेन तिर्यक्स्थास्तृप्यन्ति पितरः सदा ॥

हारीतः

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ।

ऋद्विदस्तु तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

या पत्नी पुत्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्नुते ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्रदः स्मृतः ॥

‘प्राजापत्यो विधिः’ ‘अपां बौषधीनां रसं प्राशयामि
‘भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ इति ‘मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ॥
‘आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथेह पुरुषो-
ऽसदिति तं पत्नी प्राश्नीयात्” इत्यापस्तम्बोक्तेः^३ ॥

यमः

अप्स्वेकं प्लावयेत्पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।
एकं च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्तिताः ॥
यं पिण्डं प्लावयेदप्सु चन्द्रः प्रीणाति तेन सः ।
शशी प्रीणयते देवान् पितृश्चैव महायशाः ॥
तथा च मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता ।
पुत्रकामां सपुत्रां तां कुर्वन्नि प्रपितामहाः ॥
यदेवमपरं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।
शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्य सः प्रपितामहैः ॥

‘शाश्वतान्’ इति, ‘प्रपितामहैः’ ‘तुष्य’ परितुष्य,
‘शाश्वतांल्लोकान्’ ‘सः’ श्राद्धकर्ता, ‘प्राप्यते’ लभत इत्यर्थः ॥

मनुः [३, २६७-२६३]

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥
पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।
वयोभिः त्वादयन्त्येनान् प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥

(१) ‘अपामोषधीना रस इति मनुः’— आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, १८, १३, १८; ‘अपामोषधीना गर्भं धा’, इति तैत्तिरीयसंहिता, ३, १, ५, १; काठक-संहिता, २, १.

(२) आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, १, १०, १७.

(३) आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, १, १०, ११.

(४) ‘त्वादयन्त्येनान्’ इति मेधातिथिप्रभृतीनां पाठः

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
 मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥
 आयुष्मन्तं सुतं विद्याद्यशोमेधासमन्वितम् ।
 धनवन्तं प्रजावन्तं 'धार्मिकं सात्त्विकं तथा ॥

‘एवं निर्वपणम्’ इति, ब्राह्मणभोजनात् प्राक् पिण्ड-
 दानपक्षे तिस्रः प्रतिपत्तयो नियताः पक्षिदानादिकाः ।
 ‘प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा’ इति पूर्वमुक्तयोरपि जलानलयो-
 रनुवादः पक्षिवादनविधानार्थः ॥

बृहस्पतिः । श्राद्ध, १२३, १२५ ।

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेषु वा ।
 मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥
 अन्यदेशगता^१ पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।
 तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति ॥

अस्यार्थः—सर्वपिण्डानां तावद्गोजलादिगोचरतया
 प्रतिपत्तिः । मध्यमपिण्डस्य तु यदा वृषेऽजे वा प्रतिपत्तिस्त-
 जीर्णे ॥

मत्स्यपुराणे^२

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेषु वा ।
 विप्रान्ते चाऽपि विकिरेद्वयोभिरथवाऽऽशयेत् ॥
 पलीन्तु मध्यमं पिण्डमाऽयेद्विनयान्विताम् ।
 आघत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम् ॥

- (1) सात्त्विक धार्मिकमिति मु. मनुः
- (2) ‘अन्यदेशस्थिता’ इति अपराकृपाठः । ५५०]
- (3) अपराकृः, ५५०

वायुपुराणे^१

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी सततं नरः ।
 पत्न्यै वज्रार्थं दद्याद्भि मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥
 उत्तमां गतिमन्विच्छन् गोभ्यो नित्यं प्रयच्छति ।
 आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु नित्यं निधापयेत् ॥
 प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ॥
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव च ।

शङ्खलिखितौ^२

एवं वरान् याचयित्वा नमस्कृत्य पिण्डानग्नौ वाऽप्सु
 वा क्षिपेत् । पत्नीं वा मध्यमं पिण्डमग्नीयादार्तवलाताम् ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २५७]

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
 प्रक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥^३

तत्र देवलः

निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 आचम्य पाणिं प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण तोषयेत् ॥
 ततो ज्ञातिषु तुष्टेषु स्वान् भृत्यान् प्रति पूजयेत् ।
 पश्चात् स्वयं च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत् ॥
 एकोद्विष्टेषु शेषं च ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 ततः स्वयं च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम् ॥

(१) अपरार्क, ५५१

(२) अपरार्क, ५५०

(३) न स्वेच्छया विनियुञ्जीत । ब्राह्मणेषु चाग्निरिषतेषु पित्र्यब्राह्मणोच्छिष्टं
 न मार्जयेत् (विश्वरूपः)

‘प्रच्छाद्य’ निर्वाप्य ‘उदाहरेत्’ । ‘एकोद्दिष्टेषु’ एकाहादि-
आद्वेषु ॥

मनुः [३, २६४-२६५]

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥
उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

‘ज्ञातिप्रायं’ ज्ञातिबहुलम् । ‘ततो गृहबलिम्’ इति,
गृहबलिशब्दो भूतयज्ञाभिधायको वैश्वदेवादिनित्यमहा-
यज्ञोपलक्षणपरः ।

तथा च मत्स्यपुराणे

निर्वृत्य प्रतिपत्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नित्यकं बलिमेव च ॥

आदित्यपुराणे

पितृन् संतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥
अत एव बलिवैश्वदेवक्रमो मत्स्यपुराणानुसारेण

बोद्धव्यः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

नित्यक्रियां पितॄणां च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
पृथक्पाकेन नेत्यन्ये केचित्सर्वमपूर्ववत् ।

वसिष्ठः [११, २१-२२]

आद्वे नोद्भासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
च्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः ॥

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततो यान्त्यक्षयाः सञ्चरभागिनः ॥

‘ज्योतन्ते’ क्षरन्ति । ‘नोद्वासनीयानि उच्छिष्टानि’ इति भूमिष्ठोच्छिष्टविषयम् । ‘उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्’ इति भूमिगतोच्छिष्टपात्रविषयम् । ‘सञ्चरभागिनः’, अन्यस्मै दत्तं अन्यं सञ्चरति यदन्नं तत् ‘सञ्चरम्’, तथे भजन्ते दासादयः ॥

ब्रह्मपुराणे

अस्तंगते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भसि ।

निःक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां क्षालनं तथा ।

अनन्ता जायते तृप्तिः पितॄणां येन सर्वदा ॥

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पितॄणां तदनिवेद्य कथंचन ॥

ज्ञातिभ्यः सततं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ।

गृहस्पतिः [श्राद्ध., १५५]

एवं देवान् पितॄन्स्त्रींश्च तर्पयित्वा विधानतः^१ ।

पुत्रभृत्यादिसहितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥

शातातपः

शेषमन्नमनुज्ञानं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमांस्तु समाहितः ॥

उशना

तैरनुज्ञातः शेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयं वा भुञ्जीत ।

‘स्वयं वा’ इति वाशब्दः समुच्चये ॥

(1) ‘द्विजोत्तमः’ पुत्रमित्रादिसहितः इति स्मृतिचन्द्रिका (भा., p. 412)

आपस्तम्बः [२, १७, १६]

सर्वतः समवदाय शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राभीयाद्यथो-
क्तम् ।

“ग्रासावरार्ध्यं” ग्रासासूनम् । ‘यथोक्तम्’ गृह्योक्तं^१,
‘प्रागे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि आत्माऽमृतत्वाय’
इति मन्त्रेण ।

ब्रह्मपुराणे [तै. आर., १०, ३४, १]

भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः श्राद्धेषु च सदैव हि ॥

तथा

वन्दिमागधसूताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा ।

अलब्धलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ॥

तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकलं च विभज्य च ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २४९]

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु ^३रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥

निगमः

अनुज्ञानो गृह्यान् बालवृद्धांश्च परिनोष्य भुञ्जीत ।
तस्याह उभयो रात्रिभुभावपि ब्रह्मचारिणौ स्याताम् ॥

‘वसिष्ठः, वृद्धशान्तानपश्च प्रथमे

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासे रेतसो भुजः ॥

(1) ‘ग्रासासूनं (?) इति मूलमातृका’ ॥ ‘ग्रासावरार्ध्यं ग्रासोऽवरार्ध्यो
अवमा मात्रा यस्य तत् ग्रासावरार्ध्यं, छान्दसां ह्रस्वः (इरदत्त)

(2) आपस्तम्बगृह्यसूत्र, ८, २१, ९—“सर्वतस्समवदाय उत्तरेण
यक्षुषा शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राभीयात् ॥”

(3) ‘वृद्धशान्ता पुनर्भोजनादिरहितोऽपि भवेत्’ इति मिताक्षरा ।

(4) ११, ३७-३८

यस्ततो जायते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।
न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

'बृहस्पति'र्मनुदेवलौ च द्वितीये

तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धभोक्ता तथैव च ।
अन्यथा वर्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ ॥
श्राद्धभुग्बृषलीतल्पं तदह्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥
तस्मात्प्रदाता भोक्ता च श्राद्धे नियमितो भवेत् ।
अर्चकश्चाचितस्तूभौ स्यातां नरकगामिनौ ॥
'बृषलीतल्पम्' इति मैथुनोपलक्षणम् ।

शानातपः

श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये तु विह्वलाः ।
पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

मत्स्यपुराणे

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च सर्वदा ।

विष्णुपुराणे

श्राद्धे नियुक्तो भोक्ता वा भोजयित्वा नियोज्य च ।
व्यवायी रेतसो गर्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥

'व्यवायी' मैथुनकर्ता ॥

(1) बृहस्पतिः (श्राद्ध.) १४२-१४४ ; 'श्राद्धकृच्छ्राद्धकैः सह' ।
पराशरमाधवीयपाठः

(2) मनुः, ३, २५०

॥ २२ ॥

॥ अथपित्रादिस्वरूपम् ॥

तत्र मनुः [३, २८४]

वसून् वदन्ति तु पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥

देवलः

'सर्वतः पितरः पूज्या देवतानां च देवताः ।
शुचयो निर्मलाः पुण्या दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥
वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।
प्रपितामहांस्तथाऽऽदित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥
प्रेतानुद्दिश्य यत्कर्म क्रियते मानुषैरिह ।
तुष्यन्ति पितरस्तेन न प्रेताः पितरः स्मृताः^२ ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २६९]

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

(१) 'सर्वत्र' इति हेमाद्रिपाठः (७३)

(२) 'न प्रेताः पितरः' इति निन्दार्थवादेन प्रेतानां हविः प्रत्युद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वं निषिध्यत इति न मन्तव्यं प्रेतानुद्दिश्येत्युपक्रमवाधापत्तेः । किं तु नानायोगि-
गतानां मनुष्याणां कथं तृमिसन्तोषपूर्वकममानुषशक्तिं सपाद्य फलविशेषदानुत्व-
मित्याशङ्कां वारयितुं वस्वादीनां प्रेताधिष्ठानुत्वलक्षणं पितृत्वमुच्यत इति । अनेनेवा-
मिप्रायेण याज्ञवल्क्येतां कम् ॥ (हेमाद्रिः, ७९)

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः^१ ॥

पैठीनसिः

य एवं विद्वान् पितॄन् यजते वसवो रुद्रा आदित्या-
श्चास्य प्रीता भवन्ति ।

क एते पितरो नाम येभ्यो दत्तमिहाक्षयम् ॥

वसवः पितरो रुद्राः पितामहा आदित्याः प्रपिता-
महाः तेभ्यो दत्तमिहाक्षयं भवति ॥

अत्र यद्यपि—“वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्ध-
देवताः” इत्यादिवाक्येभ्यः श्राद्धे वस्वादीनां देवतात्वं
प्रतीयते, तथापि ‘अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यम्’ इत्यादि-
वाक्येभ्यः असावेतत्त इत्येवं यजमानस्य पित्रे, असा-
वेतत्त इति पितामहाय असावेतत्त इति प्रपितामहायेति
श्रुतेश्च, गोत्रनामसंबन्धविशेषकीर्तनेन, स्वजनकादीनां
चतुर्थ्यन्तत्वेन श्रवणाद्देवतात्वम् । वस्वादिरूपेण त एव
ध्येयाः, ‘य एवं विद्वान् पितॄन् यजते’ इति पैठीनसिवचनात् ॥

(१) अग्न्यादयो नक्षत्रान्ता वसवः । प्राणाद्यात्मकादश रुद्राः । द्वादशमासा
आदित्याः । एते नित्या एवार्थाः पितरः । एत एव श्राद्धदेवताः प्रत्येतन्याः ।
तस्मादविरोधः । एवं सति मनुष्यपितॄणां किमायातम् । उच्यते । एते देवा
वस्वादयः प्रीताः प्रीणयन्ति यत्रतत्रस्थान् मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धात्तरसानुप्रदाने-
नेत्यर्थः । सर्वप्राणिगत्वात् चैषा सर्वावस्थितपितृनर्पणसामर्थ्यमविरुद्धम् । अग्न्यादीनां
च सर्वेषामन्तर्वर्तिन्यो देवता इत्यन्त एवेत्यविरोधः । पूर्वमपि अनेनैवाभिप्रायेण
पितॄणां संप्रदानत्वमुक्तम् । पितृभ्यो दद्यादिति चोदितत्वात् तदुपपत्त्यपेक्षामुपपादयन्तोऽर्थ-
बादा अपि हि प्रमाणमेवेत्यवधार्य नातीव कुतार्किकोक्तकुसुत्यालीकचोद्याभिनिवेशः
कार्यः । ननु चाचोदिता एव वस्वादयो देवताः । इयमेव हि तच्चोदनेत्युच्यमाने
पूर्वचोदितपितृदवतात्वहानिः । अत्रोच्यते । वस्वादीनां देवतात्वाभिधानात् पितॄणां
च संप्रदानत्वादविरोधः । देवा इति वक्तव्ये देवता इति पादपूरणार्थः । यत्कर्त्तुं
पितृभ्यो दातुमिष्टं तद्वस्वादयो यत्रतत्रस्थेभ्यः सर्वगतत्वेन समर्था दातुमिति ।
अतोऽनवद्यम् । वस्वादिभ्योऽपि च प्रदातुवचनात् तृप्तिरस्त्येवेत्यवसेयम् ॥
विश्वरूपाचार्यः

॥ २३ ॥

॥ अथ श्राद्धस्तुतिः ॥

तत्र यमः

ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहृताशनान् ।
सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥
दत्त्वानेन विधानेन लभते चतुरो वरान् ।
धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भुवि ॥
आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् ।
पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

देवलः

अरोगः प्रकृतः स्वस्थश्चिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।
अर्थवानर्थभोगी च श्राद्धकामो भवेदिह ॥
परत्र परमां तुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।
श्राद्धकृत् स समाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २७०]

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः ॥

हारीतः [अ. १२]

इमं श्राद्धविधिं पुण्यं कुर्याद्वापि पठेत्तु यः ।
स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दते ॥

बृहस्पतिः [श्राद्ध, ४१]

य एवं वेत्ति मतिमांस्तस्य श्राद्धफलं भवेत् ।
उपदेष्टाऽनुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥

हारीतः [अ. १२]

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।
न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्जितम् ॥
अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्यदक्तर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत नैव श्राद्धं विवर्जयेत् ॥

॥ २४ ॥

॥ अथामश्राद्धम् ॥

तत्र मत्स्यपुराणे

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा ।
तेनाऽग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

जाबालिः

आमश्राद्धप्रदोऽनग्निः सर्वत्रैव मनीषिणाम् ।
तेनाऽग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

अत्रेदं तात्पर्यम्—‘सर्वत्र’ अमावास्यादौ श्राद्धनिमित्ते
उपस्थितेऽनग्निरामश्राद्धं कुर्यात् । अनग्निश्चात्र पाकस-
मर्थान्निरहितः । एतच्च सकलपाकसामग्र्यभावोपलक्षणम् । न
पुनरनग्निरनाहिताग्निः । अनुपनीतभार्यादिरहितप्रवासस्था-
नां पाकेन श्राद्धाभिधानात् ॥

तथा च मत्स्यपुराणे

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत् ।
प्रशान्तचित्तः सलिलं दर्भपाणिरशेषतः ॥
शुभांस्तु सूपशाकाद्यान्नानाभक्ष्यांस्तथैव च ।
अन्नं तु सदधिकीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ॥

तथा

मुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनोपान्तिके नृप ।
सार्ववर्णिकमन्नाद्यमश्नीयात् प्लाव्य वारिणा ॥
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरेद्भुवि ।

तथा

तृप्तान् ज्ञात्वोदकं दद्यात् सकृद्विप्रकरे तथा ।
आचान्तेष्वपि चाऽऽचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

तथा

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ॥

एवमादिवाक्यैः पाकेन श्राद्धमभिधाय तत्रैवोक्त-
मध्याये—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।
श्राद्धं साधारणं माम सर्वकामफलप्रदम् ॥
भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥ इति ।
एतेनैतदुक्तं भवति साग्नेर्निरग्नेश्चापद्येवामश्राद्धमिति ॥
साग्नेर्निरग्नेश्चापद्येवामश्राद्धं सदैव हि ।
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ॥
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामाप्तवद्बुधः ।
इति मत्स्यपुराण एवाभिधानात् ॥

॥ २५ ॥

॥ अथ जीवत्पितृकादिश्राद्धम् ॥

तत्र मनुः [३, २२०-२२२]

‘ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥
पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा तदनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥

‘ध्रियमाणे’ अवतिष्ठमाने जीवतीति यावत् । नाम-
संकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थम् । ‘श्राद्धम्’ अत्र
श्राद्धार्थम् । ‘कामं वा तदनुज्ञात’ इति, पित्रादिभोजनादिवं
पक्षान्तरम् । तेन पित्रादिनाऽनुज्ञातः ‘कामम्’ अभिलषितं
‘समाचरेद्’ इत्यर्थः ॥

तथा [९, १८६]

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थः संप्रदानैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

विष्णुः [७५, १-७]

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्
तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः ।
पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य

(1) ‘ध्रियमाणे’ जीवति (मेधातिथिः)

पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं
द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स
ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।
यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥

मानामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

‘पिता प्रेतः स्याद्’ इति, पितैव प्रेतो भवति पितामह-
प्रपितामहौ च जीवत इत्यर्थः । ‘मन्त्रोद्देशेन’ ‘शुन्धन्तां
पितर’ इत्यादिमन्त्रेषु पितर इत्यत्र मातामहा इत्यादिपद-
प्रक्षेपलक्षणेन । ‘शेषाणां पितृव्यमातुलादीनाम् । ‘मन्त्र-
वर्जितम्’ आवाहनादिकं मन्त्रवर्जं कार्यमित्यर्थः^२ ॥

हारीतः

जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात् तेषामेव प्रचक्षते ॥

पितामहे च जीवे^३ वै पितर्येव समापयेत् ।

उदकाञ्जलिं च दीपं च अञ्जनं च प्रयत्नतः^४ ॥

(१) ‘शुन्धन्ता पितरः शुन्धन्ता पितामहाः शुन्धन्ता प्रपितामहाः’
(आपस्तम्बश्रौतसूत्र, २, ६, १४)

(२) पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु, श्राद्धमेव न कुर्यात् । मृतपितृको जीवत्पिता-
महश्च पितृपिण्डं दत्त्वा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाभ्यां पिण्डं दद्यात् ॥ (वैजयन्ती)

(३) ‘सजीवे वै’ इति गोविन्दानन्दपाठः (भा. का., ५५२)

(४) नन्वेवं श्रुतिद्वयविरोधः परिहरणीयः । सत्यम् । पुत्रजन्मनामकरणादि-
निमित्तकवृद्धिश्राद्धविषय ‘जीवन्तमतिदद्याद्वा’ इति वचनम् । ‘न जीवन्तमतिक्रम्य’
इति वचनं तदिदं पितृकृत्यविषयम् । यद्वा पूर्ववचनं तर्पणार्वाणादिषु सकलपितृकृत्येषु
नित्याधिकारनिषेधार्थम् । उत्तरवचनं तु उपकारातिशयात् ऐच्छिकानुष्ठानार्थम् ।
कर्माङ्गश्राद्धं तु अवश्यमनुष्ठेयम्, अन्यथा कर्मवैगुण्यप्रसङ्ग इति ॥ (भा. को., ५५३)

‘न जीवन्तमतिक्रम्य दद्यात्’ इति श्रुतिबलादमा-
वास्यादावप्येकस्यैव श्राद्धं दद्यात् । ‘उदकाञ्जलिम्’ इत्या-
दिवचनाच्च गृहमेधीयवदपूर्वमिति जयस्वामी ॥

यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम्

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः ।
पितरं भोजयित्वा च पिण्डौ निष्ठुण्यात् परौ ॥
येभ्यः पिण्डान् पिता दद्यात् तेभ्यः पुत्रोऽपि दापयेत् ।
न जीवन्तमतिदद्यादित्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
जीवेत्पिनामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।
पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥
त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत् ।
द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादग्नौ चाम्भसि वा क्षिपेत् ॥
उभौ यस्य व्यतीतौ च जीवेच्चेत् प्रपितामहः ।
पिण्डौ निष्ठुण्यात् पूर्वौ भोजयेत् प्रपितामहम् ॥

निगमः

यो वा जीवति पितॄणां तं भोजयेत् ।
सपिण्डानित्येके । जीवतामजीवतां वा देयमेवेति
हिरण्यकेतुः । कस्माद्यज्ञविधित्वाद्दर्शस्याङ्गत्वात् । एभ्य
एव एतद्भागं करोतीति च श्रुतेरेकस्मिन्नपि जीवत्यदानमिति
कात्यायनः ॥

‘यज्ञविधित्वात्’ इति जीवनमजीवनं वा न
विवक्षितम् । किं तु ‘यज्ञविधित्वात्’ पित्राशुद्देशेन

(1) पितृपितामहवत् जीवत्यितामहस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणरहितं श्राद्धं
कृत्वा श्राद्धद्वये ब्राह्मणान्तरवत् पितामहमपि तेन श्राद्धद्रव्येण भोजयेत् । अथवाऽग्नौ
जले वा श्राद्धीयद्रव्यं क्षिपेत् । न तु साक्षात् पितामहे श्राद्धं करणीयम् । एतत्तु
शास्त्रान्तरीयमेव बहुनामननुमतत्वात् ॥ (गोविन्दानन्दः ५५५)

त्यागरूपस्य यज्ञस्यावश्यकतया विहितत्वात् । 'दर्शस्याङ्ग-
त्वात्' दर्शस्य 'दर्शाख्यस्य कर्मणः पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गं
यत इत्यर्थः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^१

सपितुः पिण्डकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिः ॥
पितामहे ध्रियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपेत् ।
पितुस्तस्य च वृद्धस्य जीवेच्च प्रपितामहः^२ ॥
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ।
पितुः पितुः पितुश्चैव तस्याऽपि पितुरेव च ।
कुर्यात् पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः ।
जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ॥
पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् स पितेऽपरा श्रुतिः ।

'तस्य च वृद्धस्य' इति, अनेन पितामहः परामृश्यते ।
'तस्यापि पितुः' पितामहस्यापि पितुः प्रपितामहस्य ।
'संस्थितः' मृतः ॥

(२) गोभिलस्मृति. २, ९३-९६—ध्रियते च [ध्रियमाणो] ; वृत्तस्य [वृद्धस्य] । 'वृत्तस्य' इति गोविन्दानन्देनाहतपाठः (श्राद्ध. कौ., ५५१) । 'पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत् प्रपितामहम्' इत्ययमर्थश्लोकः गोभिलस्मृतौ, श्राद्धक्रिया-
कौमुद्या च न लब्धः ।

(१) पितृकृत्येषु पिण्डपितृयज्ञपार्वणादिषु जीवज्जनकस्याधिकारो नास्ति ।
हेतुमाह 'न जीवन्तम्' इति । 'सपितुः' इत्यत्र पितृपदमधिकारिपितृपरम् । तेन पतिते,
प्रव्रजिते वा, अचिकित्स्यरोगजरादिना अक्षये वा, पितरि जीवत्यपि पितृकृत्येऽधि-
कारोऽस्ति ॥ (गोविन्दानन्दः, पृ. ५५२)

पिण्डपितृयज्ञे कात्यायन[श्रौत]सूत्रम्^२

प्रेतेभ्यो ददाति जीवत्पितृकोऽपि जीवान्तर्हितेऽपि ।
जीवत्पितृकस्य होमान्तम् । अनारम्भो वा । न व्यवेते
जातूकर्ण्यः । न जीवन्तमतीति श्रुतेः ॥

जीवत्पितृकस्य त्रयः पक्षाः— जीवन्तं पितरमतिक्रम्य
येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यादित्येकः । होमान्तं 'सोमाय
पितृमते' [आप. श्रौत., २, ६, १२.] इत्यादि दक्षिणाम्नौ
होममात्रमित्यपरः । 'अनारम्भो वा' अकरणमेव वा
इति तृतीयः । 'न व्यवेते' इति न जीवता केनचिद्व्यव-
हिते देयमित्यर्थः ॥

पितृपितामहप्रपितामहाधिकारे पिण्डपितृयज्ञे—
आश्वलायनश्रौतसूत्रम् [२, ६, २२-२४]

जुहुयाज्जीवेभ्यः । सर्वहुं सर्वजीविनः । नामान्यविद्वां-
स्ततपितामहप्रपितामहेति ॥

'जुहुयाज्जीवेभ्यः' इति, पित्रादीनां मध्ये यो जीवति
तस्मै पिण्डं जुहुयात् । प्रेताय तु पिण्डपितृयज्ञविधानेन दद्यात् ।
सर्वे यदि जीवन्ति नदा त्रीन् पिण्डान् जुहुयादित्यर्थः ॥

(२) ४, १, २३-२७. यत्पितृभ्यो दानमुक्तं तन्मृतेभ्यः पितृभ्यो
दद्यात् । जीवन् पिता यस्य स 'जीवत्पितृको' जीवेन पित्रादिना व्यवहितेभ्योऽपि
पितामहादिभ्यो दद्यात् । जीवत्पितृकोऽपि पिण्डपितृयज्ञमनुतिष्ठेत् । अनुतिष्ठन्
पितृपितामहप्रपितामहेषु यः कश्चित् जीवति तं जीवन्तं परित्यज्य त्रिभ्यः पिण्डान्
दद्यात् ॥ एव प्राप्त आह । जीवत्पितृकस्य यजमानस्य होमान्तमेव पिण्डपितृयज्ञस्य कर्म
स्यात् । न तत ऊर्ध्वं पिण्डदानादि ॥ एवं पञ्चमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह 'अनारम्भो वा'
इति । वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । पिण्डदानस्य प्रधानत्वात्तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-
नुष्ठानं न युक्तम् । अतो जीवत्पितृकेन पिण्डपितृयज्ञो नानुष्ठेयः ॥ तत्रोपपत्तिमाह—
जीवितेन पित्रादिना व्यवहिते पितामहादौ पिण्डदानं न भवतीति जातूकर्ण्य आह ।
तत्र हेतुमाह—अतो जीवत्पितृकस्य प्रधाने पिण्डदाने निषिद्धे अनारम्भपक्ष एव
भेदात् ॥ (विद्याधरकृतसरलाख्या वृत्तिः, पृ. १३४-१३५)

॥ २६ ॥

। अथ द्विपितृकश्राद्धम् ॥

तत्र शाङ्खायनसूत्रम्

पिण्डान् यथाऽवनेजितं निधायोभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे । न जीवत्पितुरस्ति । न जीवान्तर्हिताय । येभ्यो वा पिता तेभ्यः पुत्रो होमान्तं वा ॥

‘उभावेकस्मिन्’ उभौ बीजिक्षेत्रिणौ । ‘एकस्मिन् पिण्डे’ एकस्मिन्नपि पिण्डे संकीर्तयेदित्यर्थः ।

प्रवराध्यायः

अथ यदि पितृव्येन ज्ञातिना वैकार्येण जातास्ते परिगृहीतुरेव भवन्ति । अथ यद्येषां स्वभार्यास्वपत्यं न स्यात् तद्विक्थं हरेयुः । पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युः । यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्यवचनम् । द्वे श्राद्धे कुर्यादेकं वा । द्वे वा पृथगुद्दिश्य एकपिण्डे द्वावनु-कीर्तयेत् प्रतिगृहीतारं चोत्पादयितारं च । तृतीयात्पुरुषात् परिगृहीता ॥

‘एषां’ क्षेत्रपितृव्यप्रभृतीनां बीजिनाम् ॥

हारीतः

नाऽबीजं क्षेत्रं फलति नाऽक्षेत्रं बीजं रोहतीत्युभय-दर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे । तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति । द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वापे दद्युरेकपिण्डे वा

द्वावनुकीर्तयेत् । द्वितीये पुत्रः । तृतीये पौत्रो लेपिनश्च ।
त्रीनन्वाचक्षाण आसप्तमादित्येके ॥

‘तेषामि’ति, तेषां बीजिक्षेत्रिणां पितॄणां मध्ये
बीजिनः प्रवरमार्षेयं प्रथमं निर्दिशेत् । ततः क्षेत्रिण
इति द्विप्रवरता । अस्य क्रत्वङ्गार्षेयप्रवरेण ‘निर्वापे’
पितृयज्ञे, एकस्मिन्नेव द्वावनुकीर्तयेदिति । अत्र बीप्सा
द्रष्टव्या । “यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् द्वौ द्वावुपलक्षयेत्”
इत्यापस्तम्बवचनानुसारात् । तस्मादेकस्मिन्नेव पिण्डे द्वौ
द्वौ पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ चानुकीर्तनीयावित्यर्थः ।
‘द्वितीये’ पितामहपिण्डे । द्वितीय इति प्रपितामहपिण्ड-
स्याप्युपलक्षणम् । ‘पुत्रः’ द्वामुष्यायणस्य । अत्रापि द्वौ
द्वावनुकीर्तयेदित्यनुषङ्गः । ‘तृतीये’ प्रपितामहपिण्डे । ‘पौत्रो’
द्वामुष्यायणस्य । अत्रापि द्वौ द्वावनुकीर्तयेदिति सम्बन्धः ।
‘लेपिनश्च’ अनुकीर्तयेदिति शेषः । ‘त्रीनन्वाचक्षाणः’
पित्रादिपिण्डाननुवदन् । ‘आसप्तमात्’ सप्तमपुरुषपर्यन्तम् ॥

याज्ञवल्क्यः [२, १२८]

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यमौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

मरीचिः

सगोत्राद्वाऽन्यगोत्राद्वा यो भवेद्विधवामुनः ।

पिण्डश्राद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत् ॥

बीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्रे जीवति चेत् क्वचित् ।

बीजिने दद्युरादौ तु मृते पश्चात् प्रदीयते ॥

उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ तदा ददेत् ।

क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठति ॥

‘सगोत्रादन्यगोत्राद्वा’ति सवर्णमात्रादित्यर्थः ॥

^१नारदः

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥
दद्युस्ते बीजिनः पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।
अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोदुरेव ते ॥
'अरिक्थभाजः' क्षेत्रिणो रिक्थं न भजन्ते ।

॥ २६-अ ॥

॥ अथ पुत्रिकापुत्रश्राद्धम् ॥

तत्र शङ्खलिखितौ

पुत्रिका पुत्रवदिति प्रचेतसस्तस्या अपत्यं पुत्रिकासुतो
मातामहपितामहानां पिण्डदः । पुत्रदौहित्रयोर्न विशेषोऽ-
स्त्यनुग्रहे ॥

'मातामहपितामहानाम्' इति वंशद्वयोपलक्षणम् ।
'पुत्रदौहित्रयोः' औरसपुत्रपुत्रिकासुतयोः । 'अनुग्रहे'
नरकोत्तारणादिस्वरूपे ॥

मनुः [०, १, ३२]

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥

'दौहित्रो' अत्र पुत्रिकासुतः ।

इति श्रीमद्भोविन्दचन्द्रैवमहासन्धिविग्रहिकभट्टश्री-
हृदयधरान्मजश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ द्यामुष्या-
यणपर्व ॥

(१) नारदस्मृतिः, १६, १९ ; नारदसंहिता, १४, १८ ॥ 'अनियुक्ताया
स्वैरिण्याम् । 'अरिक्थभाजः' क्षेत्रिरिक्थं न लभन्ते, मातृक्षेत्रिका मातामहानां न रिक्थं
भजन्ते इति प्रकाशकारः । किमविशेषेण पिण्डदानमित्याह—'दद्युस्ते बीजिने पिण्ड
माता चेच्छुल्कतो हता' इति । यदि क्षेत्रिणः शुल्कं मूल्यं दत्त्वा बीजिना माता हता
अशुल्कोपनतायामित्यादि युक्तम् । (विवादरत्नाकर, ५८७-५८८).

॥ २७ ॥

॥ अथैकोद्दिष्टम् ॥

तत्र शातातपः

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ।
तदप्यद्यैव कर्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥

मत्स्यपुराणे

तत एकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।
क्षत्रादिसूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥
द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः । १, २५१-२५२ ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्येकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

‘अक्षय्यस्थानं’ अक्षयपदप्रयोगप्रसङ्गे ; ‘उपतिष्ठताम्’
इति प्रयोक्तव्यम् ॥

शाङ्खायनः

अथात एकोद्दिष्टमेकपवित्रकमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डो
नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः । स्वदिनमिति
तृप्तिप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने । अभिरम्यतामिति
विसर्गः । संवत्सरमेवं प्रेते ।

मत्स्यपुराणे

स्वदितं विकिरे ब्रूयाद्विसर्गे चाभिरम्यताम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

अतस्त्वेकादशेऽहनि श्राद्धं तस्य विधीयते ।
 एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धमसपत्नमिति स्थितिः ॥
 सपिण्डीकरणमकृत्वा त्रिपक्षं परिशेषयेत् ।
 उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपमौदकम् ॥
 अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् ।
 एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥
 नाग्नौकरणमन्त्रश्च एकश्चाथ तिलोदकम् ।
 अन्दिश्य तु प्रेतस्य सर्वत्रैव प्रदीयते ॥
 एकं पवित्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डो विधीयते ।
 अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥
 स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितः ।
 एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ॥

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ।

‘असपत्नं’ द्वितीयरहितम् । ‘सपिण्डीकरणं कृत्वा’
 इत्यादेरयमर्थः—यः त्रिपक्षादवाक् अकृतसपिण्डीकरणः
 सः पक्षत्रये पूर्णे एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यादिति ॥ ‘अन्दिश्य तु
 प्रेतस्य’ इति, यत्र कचिद्विष्टं पार्वणादौ प्रेतस्य उद्देशतः
 उत्सृज्यते तत्र सर्वत्रैवमेवानुप्रेतेषु उच्छेषणविकिरादिकं
 देयम् । ‘न स्वधा’ इति, स्वधावाचनं न कुर्यादित्यर्थः । ‘स्वधा
 वाच्यतामिति विसृजेत्’ इत्याश्वलायनोक्तान्तिमस्वधा-
 कारनिषेधः । ‘नाभिरम्यतामिति प्रेतैकोद्दिष्टविषयम् । यत्तु
 शाङ्खायनवचनम् ‘अभिरम्यतामिति विसर्ग’ इति तदि-
 तरैकोद्दिष्टविषयम् । ‘अनुशब्द’ इति, अनुशब्दवान् ‘ये

च त्वामनु' इत्यादिमन्त्रः 'पितृशब्दं न कुर्वीत' 'नमो
वः पितर' इत्यादि मन्त्रं न पठेदित्यर्थः ॥

बृहस्पतिः । श्राद्ध, १२८, १३२, १३५, १३६, १३८]

एकोद्दिष्टविधानेन यदेकस्य प्रदीयते ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं दैववर्जितम् ॥

बस्त्रालंकारशय्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

भोजनं चानेकविधं कारयेद्वज्रनानि च ।

यथाशक्त्या प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकं तथा ॥

श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश ।

जातयो वान्धवा निःस्वास्तथा चातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्यादक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हता यजास्त्वदक्षिणाः ॥

तस्मात्पणं काकिणी वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्यादक्षिणां यज्ञे तथा समफलो भवेत् ॥

वाराहपुराणे

एकादशाहे कर्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।

ध्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ॥

स्नान्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतां विप्रेषु योजयेत् ।

गन्तोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

अस्नं गते तथादित्यं गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

दत्त्वा तु पात्रं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।

प्रभातायां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदं नतः परम् ।

स्नपनाभ्यञ्जनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
 गृहीयाद्भूमिभागं च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निवापदेशं संगृह्य कर्तव्यं स्थण्डिलं महत् ॥
 नदीकूले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ।
 अकृत्वा पृथिवीभागं निवापं ये तु कुर्वते ॥
 तदधीनं जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतं भवेत् ।
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ॥
 पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ।
 सचैलस्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीम् ॥
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युक्षयेद्बुधः ।
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ॥
 आगतं च द्विजं दृष्ट्वा कर्तव्या स्वागतक्रिया ।
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा दृष्टतुष्टेन माधवि ॥
 आसनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
 अत्रासने देवतानामनुज्ञातो विश्रम्यताम् ॥

प्रसादयेत्त्वासनं गृह्यपूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्रः ।

प्रक्षाल्य पाणी शिरसाऽभिवन्द्य

जानूनि विश्राव्य च मन्त्रवच्च ॥

उपवेश्यासने भद्रे छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थं छत्रं तद्ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
 पश्चादुपानहौ दद्यात् पादस्पर्शकरे उभे ।
 सन्तप्तवालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ॥
 संतारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ।
 तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मना ॥
 नाम गोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।
 शीघ्रमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

‘मन्त्रः’—

इह लोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

एवमाहानिते गन्धपुष्पधूपान् समर्पयेत् ॥

‘गन्धमन्त्रः’—‘सर्वः सुगन्धः’ । ‘पुष्पमन्त्रः’—
‘श्रिया देव्या’ । ‘धूपमन्त्रो’ ‘बृहसातिरसान्’ ।

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि च ।

पुनः पक्वान्नकं चैव कल्पयेच्च वसुन्धरे ॥

त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकं भोजनमेव च ।

शुश्रूषामभिपन्नानां शूद्राणां च वरानने ॥

दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान् ।

एवं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ॥

अमन्त्रस्य च शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

भुज्यमानस्य विप्रेण प्रेतभागस्य सर्वशः ॥

ज्ञातिवर्गेषु मित्रेषु सम्बन्धिस्वजनेषु च ।

भागस्तस्य प्रदातव्यो येनार्थो यस्य विद्यते ॥

शुचिर्भूत्वा तु विधिवत् कृत्वा शान्त्युदकानि च ।

प्रणम्य शिरसा देवि निवापस्थानमागतम् ॥

स्तोतव्यानि च मन्त्राणि समभक्त्या व्यवस्थितम् ।

मन्त्रः—

नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि

उर्वि महि शैलगिरिधारिणि धरणे नमः ।

धरणि काश्यपि जगत्प्रतिष्ठे

वसुधे नमोऽस्तु वैष्णवि भूतधात्रि ॥

नमोऽस्तु ते सर्वरसप्रतिष्ठे—

निवापनावीति नमो नमोऽस्तु ते ।

दद्यात्तिलोदकं तस्य नामगोत्रमुदाहरन् ॥

संवाह्य चरणौ तस्य नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।
 संगृह्य पाणिना पाणिं मन्त्रेणोत्थापयेद्द्विजम् ॥
 दद्याच्छय्यासनं देवि तथैवाञ्जनकाङ्कतम् ।
 अञ्जनं कङ्कतं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ॥
 मुहूर्तं तत्र विश्रम्य पावनस्थानमागतम् ॥
 गवां लाङ्गलमुद्धृत्य ब्राह्मणो हस्तमादधत् ।
 पात्र औदुम्बरे तत्र कृत्वा चैव तिलोदकम् ॥
 उपाहरन्ति मन्त्रेण सामवेदाद्द्विजातयः ।
 मन्त्रैः पूर्वं तदा तोयं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 गृह्य चौदुम्बरं पात्रं विप्रेण नियतात्मना ।
 मन्त्रेणाभ्युक्षयेत्सर्वं स्वगृहे यत्तु तिष्ठति ॥
 देवांश्चाग्निमुखान् सर्वास्तर्पयित्वा विभागशः ।
 भूतानां च बलिं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥
 प्रेतभागेन दत्तेन पूजयित्वा द्विजातयः ।
 मृतस्य नामतोद्दिश्य ह्यक्षयं चोपकल्पयेत् ॥
 स्वस्ति वाच्यं च विप्राय दद्यात्प्रेतविसर्जनम् ।
 प्राशयेत् पञ्चगव्यं च मधुपर्केण संयुतम् ॥

श्रीरामायणे^१

समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च ॥
 यानानि दासदासीश्च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
 भूषणानि च मुख्यानि राजस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥

राजधर्मेषु वसिष्ठः [१९, २९-३०]

राजनि च प्रेते दद्यात् प्रासङ्गिकम् । एतेन मातापितृ-
 वृत्तिर्व्याख्याता ॥

1. Compare with the Madras Law Journal Press edition II, Lxxvii 1-3. Where the verses are cited in different language.

‘प्रासङ्गिकं’ प्रसङ्गो विषयोपभोगः, तदर्थं शय्या-
सनादि । ‘मातापितृवृत्तिः’ मानापित्रोरपि श्राद्धे प्रासङ्गिक-
शय्यादिदानेन वर्तितव्यमित्यर्थः ॥

विष्णुः [२०, १-११]

अथाऽऽशौचापगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः
स्वाचान्तस्त्वेवंविधानेव च ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्-
मुखान् गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोज-
येत् । एकवन्मन्त्रानूहेदेकोद्दिष्टे । उच्छिष्टसन्निधावेकमेव
तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु
दक्षिणयाऽभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षर्योदकेषु
चतुरङ्गुलपृथ्वीस्नावदन्तरास्नावदधःखाता वितस्त्याय-
तास्तिष्ठः कर्षुः कुर्यात् । कर्षूत्रयसमीपे चाग्नित्रयमुपस-
माधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् ।
सोमाय पितृप्रते स्वधा नमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा
नमः । यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः । स्थानत्रये च प्राग्वत्
पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । ततोऽन्नदधिमधुघृतमांसैः कर्षूत्रयं
पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ॥

‘एकवन्मन्त्रानूहेद्’ इति, यत्र मन्त्रे बहुवचनान्तं पदं
तत्रैकवचनान्तमूहनीयमित्यर्थः ॥

‘याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैव माघमेकादशेऽहनि ॥

‘एकादशेऽहनि’ इत्याशौचापगमानन्तरदिवसोप-
लक्षणपरम् । अथाऽऽशौचव्यपगम इति विष्णुस्मरणात् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^१

आद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।

^२ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिकं तथा ।

सपिण्डीकरणं चेति^३ प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सराच्चैव स्यातां षाण्मासिके तथा ॥

‘अग्निमतो’ मृतस्य । ‘ध्रुवाणि’ आवश्यकानि वक्ष्य-
माणानि । ‘संवत्सरान्न्यूना’ इति सम्बन्धः ॥

ब्रह्मपुराणे

नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे वाऽथ नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्तव्या शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

चतुर्थाहादिश्राद्धान्तराभावेनैकादशाहादिश्राद्धषोड-
शकाच्छ्राद्धषोडशकान्तरमेतत् ॥

दशदिनकृत्यसमनन्तरम्—

हारीतः

श्वोभूत एकानुद्दिष्टं प्रदाय स्वस्त्ययनादिधर्मार्थान्
प्रवर्तयन्ति ॥

‘एकानुद्दिष्टम्’ एकस्योद्देशेन ।

(१) गोभिलस्मृतिः, ३, ६६-६८

(२) ‘प्रत्याब्दिकं प्रकुर्वीत’ इति आनन्दाश्रमकोशे, ६७

(३) ‘चैव एतद्वै श्राद्धषोडशम्’ इति तत्रैव

वैजवापः

ऊर्ध्वं दशम्यामपोऽभ्युपेत्य तस्मै श्राद्धकरणम् ।
गवाऽविनाऽजेन वा तस्य चैवाऽऽवृदष्टका ॥

‘आवृदष्टका’ यस्यामष्टकायां आवृतवपाहोमाद्याः ॥

पैठीनसिः

मृतस्य मासि मासि श्राद्धं कुर्यात् । संवत्सरान्ते
विसर्जनम् । नवमास्यमित्येके ॥

देवलः

एकादशादिभिः श्राद्धे मृतस्याप्यायनं चरेत् ।
सम्यक् संवत्सरे पूर्णे पितॄणां स्थानमृच्छति ॥

हारीतः

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दे समाचरेत् ।
अन्नं कुम्भं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

याज्ञवल्क्यः [१, २५५]

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षे द्विजन्मने ॥

प्रेताधिकारे पारस्करः [३, १०, ५४-५५]

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् ।
पिण्डमप्येके निगृह्णन्ति^२ ॥

(१) ‘दद्यात्संवत्सर द्विजे’ इति मिताक्षरापाठः.

(२) ‘निगृह्णन्ति’ इति चांवाभ्यामुद्रितपारस्कराये (पृ. ६४८) ‘निगृह्णन्ति’

॥ २८ ॥

॥ अथ सपिण्डीकरणम् ॥

तत्र शातातपः

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणं त्विह ।
सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥
सपिण्डीकरणं श्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् ।
पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् ॥
निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समानामिति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत् त्रिधा ॥
एक एव विधिः पूर्वमर्घपात्रचतुष्टये ।
आसिञ्चेत्पितृपात्राणि प्रेतपात्रेण मन्त्रवित् ॥

‘प्रेतक्रिया’ प्रेतशब्दोल्लेखनया या क्रिया सा क्रियते ।
तेन सपिण्डीकरणापकर्षपक्षेऽप्युदकुम्भदाने प्रेतशब्दोल्लेखो
न कार्य इति । ‘पितृनेव’ न तु मातामहादीन् । ‘आद्यं’
प्रेतपिण्डम् ॥

आश्वलायनपरिशिष्टम्^१

अथ सपिण्डीकरणम् । चत्वार्युदपात्राणि । एकं मृतस्य ।
त्रीणीतरेषाम् । प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् ।
समानीव आकूतिरित्येवमेव प्रथमं पिण्डं त्रिषु पिण्डेषु
नियोजयेत् । मधुमतीभिः संगच्छध्वमिति द्वाभ्याम् ।
एवं चतुर्थोऽनुज्ञापितो भवति । न चात्र दैवं भोजयेत् ।
प्रागेव दैवेऽर्घमस्नाद्यं च दत्त्वा गन्धमाल्यैः पात्रमर्चयित्वा
हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् । पुनस्तदेव च ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमभन्त्यबुद्धयः ।
 पितरस्तेन तृप्यन्ति सर्वं न प्राप्नुवन्ति च ॥
 यच्च पाणितले दत्तं यच्चाग्नमुपकल्पितम् ।
 एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भागो न विद्यते ॥

‘अनुज्ञपितो’ विसर्जितः । ‘न चात्र’ इति, पित्रादीना-
 मासनदानादिपदार्थकाण्डे देवासनादिपदार्थसंकरं न कुर्या-
 दित्यर्थः । ‘हुतशेषं’ अग्नौकरणहोमावशिष्टम् ॥

विष्णुः [२१, १२-२१]

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय च तत्प्र-
 पितामहाय ब्राह्मणान् भोजयेत् । अग्नौकरणमावाहनं पाद्यं
 च कुर्यात् । संसृजतु [त्वा] पृथिवी समानी व इति
 प्रेतपाद्यपात्रे [पितृपात्र]त्रये योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ
 पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् । ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तद-
 क्षिणाननुव्रज्य विसर्जयेत् । ततः पिण्डमर्घपात्रोदकवत्
 पिण्डत्रये निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव ।
 एवं सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा
 त्रयोदशोऽह्नि वा कुर्यात् । मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशोऽह्नि ।
 संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासो भवेत्तदा मासिकार्थे
 दिनमेकं वर्धयेत् ॥

‘कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवम्’ इति, प्रेतैकोद्दिष्टसंबन्धि-
 कर्षूत्रयसन्निहितानपि पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु संसृजेत् ।
 ‘मासिकार्थवत्’ मासि भवानि श्राद्धानि ‘मासि-
 कानि’, तदर्थः प्रेताप्यायनादिः, तेन युक्तानि श्राद्धानि
 मासिकार्थानि । आशौचापगमे ‘द्वादशाहं’ द्वादशा-
 हस्सु कृत्वात्र त्रयोदशोऽह्नि सपिण्डीकरणं कुर्यात् । आद्यं

चैकोद्दिष्टमाशौचान्त एव कृतम् । ऊनषाण्मासिकोनादि-
कोऽपि षष्ठद्वादशदिवसयोरेव कर्तव्ये । एवमेतस्मिन् पक्षे
षोडशश्राद्धानि भवन्ति । एतच्च साग्नेर्निरग्नेश्च वृद्ध्यादा-
वपकर्षनिमित्ते सति बोद्धव्यम् । वृद्धेश्च सपिण्डीकरणा-
पकर्षनिमित्तत्वम् “अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि
वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेताः” इति शातातपवाक्येऽनुवाद-
दर्शनाज्ज्ञातव्यम् ॥

पैठीनसिः

संवत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यमित्येके ।

अयं च सपिण्डीकरणे नवमासविधिर्दशममासादौ
वृद्धिश्राद्धनिमित्तसंभवे बोद्धव्यः । न ततोऽर्वाक् सपिण्डी-
करणं कर्तव्यम् ॥

बैजवापः

अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरमेकं पिण्ड-
मनुद्दिश्य समाप्ते संवत्सरे चत्वार्युदपात्राणि संयुनक्ति ।
तथैकं प्रेताय त्रीन् पितृभ्यः । तत्प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु
सिञ्चति । ये समाना इति द्वाभ्यामेवमेव पिण्डान् यथा
विमृशति ।

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं ददामि वः ।

शिवमस्त्विति शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥

समानीव आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वस्सुसहासति ॥

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ इति ।

अभिशस्तपतितभ्रूणघ्नान् स्त्रीं च व्यभिचारिणीं
नातिदिशेत् ॥

हारीतः

समाप्ते तु पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
 चतुरो निर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं तेषु निर्वपेत् ॥
 वपां पशूंश्चरुं चैव ह्यवदानानि यानि च ।
 हुत्वा नीतिविधानेन शेषान्पिण्डान्समावपेत् ॥
 ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।
 विन्दते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥
 विधिना सन्नियुक्तस्य यावल्लोमानि वै पशोः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि पितॄणामक्षयं भवेत् ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 सर्वकामैश्च बध्नाति पशुयाजी न संशयः ॥

ब्रह्मपुराणे

चतुर्भ्यश्चार्घपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
 संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
 प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।
 ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जले तु समर्पयेत् ॥
 अर्घस्तेनैव विधिना पात्राच्च विधिपूर्वकम् ।
 तेभ्यश्चार्घं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत् ॥
 अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।
 पितुर्दत्त्वा च पिण्डं तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
 दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा न च सुभास्वरम् ।
 सुवर्णरूप्यदर्भैस्तु तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥
 कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
 संसृजतु त्वा पृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
 एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानीयन्तमेव च ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत् ॥
 वर्तुलांस्तु ततस्तांस्त्रीन् पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।
 अर्घपुष्पैस्तथा धूपैर्वीपमाल्यानुलेपनैः ॥
 मुख्यं तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान्यथाक्रमम् ।
 मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ॥
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ।
 तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ॥
 मातर्यथ मृतायां तु विद्यते च पितामही ।
 प्रपितामहिपूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

जाबालः

नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
 पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

अयमर्थः । अशौचानान्तरमागामिनि दर्शोऽवश्यं-
 कर्तव्यपिण्डपितृयज्ञश्राद्धं मासिकश्राद्धपूर्वकं सपिण्डीकरणं
 कृत्वैव कुर्यात् ॥

याज्ञवल्क्यः । १, २५३-२५४ ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घार्थं पितृपात्रे तु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
 एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

‘स्त्रिया अपि’ ‘एकोद्दिष्टम्’ एकादशाहादि ‘सपिण्डी-
 करणं’ चैवमेव कर्तव्यमित्यर्थः ।

वृद्धशातातपः

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्ट एव च ।
 सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

विष्णुः [२१, २२]

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेष यथा भवेत् ।
यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥

वृद्धशातातपः

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।
पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः [गोभिल, २, १०२]

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।
यथोक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥

अस्यार्थः—पुत्रेण मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या-
दिभिः सह कर्तव्यम् । पुत्रिकापुत्रेण मातामहादिभिः सह ॥

बौधायनयज्ञपाठौ

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥

शातातपो, वृद्धशातातपश्च द्वितीये

अप्रत्तायां पिता कुर्यात् प्रत्तायां तु पतिस्तथा ।
स्वेन स्वेनैव गोत्रेण संस्थितायां तिलोदकम् ॥
संस्थितायां तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।
पैतृकं भजते गोत्रमूर्ध्वं तु पतिपैतृकम् ॥
एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
पत्नीपतिपितृणां तु तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते ।
सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥

‘संस्थितायां’ मृतायाम् । ‘तिलोदकम्’ इत्यौर्ध्वदेहिक-
मात्रोपलक्षणम् । पितृगोत्रभाजनं चासुरादिनिन्दित-
विवाहोढाविषयमिति स्मृतिमञ्जरीकारप्रभृतयः^१ । ‘ऊर्ध्वं तु
पतिपैतृकम्’ इत्यत्र हेतुः ‘एकमूर्तित्वम्’ इत्यादि ।
‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वम्’ इत्यनेन पित्राद्युद्देशेनैव व्यज्यमाने
द्रव्ये ‘माता’ ‘अंशहरा’ तृप्तिभागिनी भवतीत्युक्तम् ॥

बृहस्पतिः । श्राद्ध., ८५, २९, २६ ।

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते^२ स्वधामयम् ।
पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥
भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतैः ।
पितामहपितृभ्यां च स्वेन स्वेन विधानतः ॥
पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ।
चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वष्टांसहृदयेन्द्रियैः ॥
भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ।

विष्णुः । [७४, १-८]

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपकैः श्राद्धं कृत्वा
त्वन्वष्टकास्वष्टकावद्वह्नौ हुत्वा दैवपूर्वमेवं मात्रे पितामहौ
प्रपितामहौ च पूर्ववद्वाह्यणान् भोजयित्वा दक्षिणा-
भिश्चाभ्यर्चयानुब्रज्य विसर्जयेत् । ततः षट्कर्षूः कुर्यात् ।
तन्मूले च प्रागुदगगन्युपसमाधानं कृत्वा हुत्वा च पिण्डत्रय-
निर्वपणं प्रत्येकस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात्^३ । कर्षूत्रये
पुरुषाणां कर्षूत्रये स्त्रीणाम् । पुरुषकर्षूत्रयं साधेनोदकेन

(1) स्मृतिमञ्जरी a work by गोविन्दराज

(2) ‘सदैवकम्’ इति स्मृतिचन्द्रिकापाठः (श्राद्ध., p. 98)

(3) Sūtra wanting in Jolly's ed p. 166

पूरयेत् । स्त्रीकर्षून्नयं साधनेन पयसा । दध्ना मांसेन पयसा
प्रत्येकं कर्षून्नयम् । पूरयित्वा जपेदेतद्भवद्भयो भवती-
भ्योऽस्तु चाक्षयम् ॥

‘स्त्रीकर्षून्नयं साधनेन पयसा’ पूरयेदित्यर्थः । ‘दध्ना
मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षून्नयं’ पूरयेदित्यपरः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः [गोभिल, २, १०३]

न योषिद्भयः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

तथा^१

पितामहः पितुः पश्चात् पश्चत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् ॥
नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।
पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।
पितामहेन पितरं संस्क्रुयादिति निश्चयः ॥

‘पूर्वौ’ पितामहप्रपितामहौ यत्र केनापि निमित्तेन
‘असंस्कृतौ’ अकृतसपिण्डीकरणौ, तत्रापि ताभ्यां सह
‘पितरं संस्क्रुयात्’ सपिण्डयेदित्यर्थः ॥

इति भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ श्राद्ध-
काण्डे सपिण्डीकरणपर्व ॥

॥ २९ ॥

॥ अथ सपिण्डीकरणोत्तरश्राद्धम् ॥

तत्र शातातपः

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।
तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयाहते ॥
अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक्क्रिया ॥
पृथक् पिण्डप्रदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।
प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ॥
कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।
प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणं तु ये ॥
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

‘पृथक् पिण्डे’, पृथक् इतरपिण्डासहभावेन पिण्डो
यत्र दीयते एकोद्दिष्टे, तस्मिन् ‘नियोजयेत्’ देवता-
त्वेनेति शेषः ॥

जाबालः

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य मासिकं श्राद्धमेव च ।
श्राद्धं प्रति रुचौ चैव मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ॥
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

‘पितृयज्ञः’ अत्र पितृतर्पणम् ।

याज्ञवल्क्यः [१, २५६]

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं च वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमायमेकादशेऽहनि ॥

मत्स्यपुराणे

ततः प्रभृति संक्रान्ताबुपरागादिपर्वसु ।
त्रिपिण्डमाचरेच्छाद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ।
सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥
मृताहे पार्वणं कुर्वन्नघोऽघो याति मानवः ।
संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु च ततो भवेत् ॥

तथा

यत्र यत्र प्रदानव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।
पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

अत्र च प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणैकोद्दिष्टयो-
स्तुल्यवद्विकल्पे प्राप्ते व्यवस्थितिर्यथा—औरसः क्षेत्रजश्च
यः साम्निः प्रत्यब्दं पार्वणमेव कुर्यात् । “औरसक्षेत्रजौ
पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु” इति जाबालवचनात् ॥

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।
पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनाच्च । निरग्निकौ त्वौरसक्षेत्रजौ,
इतरे तु पुत्राः साम्नयो निरग्नयश्च प्रत्यब्दं मृताहन्ये-
कोद्दिष्टमेव कुर्युरिति महार्णवप्रकाशकारः ॥

॥ ३० ॥

॥ अथ श्राद्धाधिकारिणः ॥

तत्र मरीचिः

मृते पितरि पुत्रेण किया कार्या विधानतः ।
बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ॥
सर्वेषां तु मनं कृत्वा ज्येष्ठेनैकेन यत्कृतम् ।
द्रव्येण चाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

शङ्खलिखितौ

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।
एकपिण्डाः पृथक् शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥

‘पृथक्क्षेत्राः’ विजातीयमातृजाताः । ‘एकपिण्डाः’
एकमेव पिण्डं दद्युः, न पुनः प्रतिपुरुषं पृथक्
पिण्डदामम् । ‘पृथक्शौचाः’ विजातीयमातृसम्बन्धेन
पृथक्शुद्धयः । ‘पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु’ सपिण्डता तु
त्रिपुरुषेषु भवतीत्यर्थः ॥

पैठीनसिः

यावत् त्रिपुरुषमविच्छिन्नं तावत्पिण्डः प्रदीयते ।
त्रिपुरुषविनाशे तु पृथक् पिण्डोदकक्रिया ॥

‘अविच्छिन्नं’ विजातीयपुरुषसंप्रवेशेन जीवनेन च
पतितत्वेन च विच्छेदरहितम् । ‘त्रिपुरुषविनाशे’ विजातीय-
क्षत्रियादिप्रवेशेन ॥

बृहस्पतिः [आद्धः १५०]

प्रमीतस्य पिण्डं^१ पुत्रैः आद्धे देयं प्रयत्नतः ।

जातिबन्धुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥

अत्र च पुत्रादिपूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तराधिकारो
बोद्धव्यः ॥

गौतमः [१५, १३-१४]

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डा शिष्याश्च दण्डुः ।
तदभावे ऋत्विगाचार्यौ ॥

विष्णुपुराणे [३, १३, ३१-४०]

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा 'भ्रातृसन्ततिः' ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

^३मातृपक्षस्य पिण्डेन संबन्धो यो जलेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रिया नृप ।

सङ्घातान्तर्गतैर्वापि कार्याः ^४प्रेतस्य या क्रियाः ॥

^५उच्छिन्नबन्धुरिकथाद्वा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रिया ^६ह्येता संस्थाभेदान् शृणुष्व मे ।

आदाहाद्वार्यायुधादिस्पर्शादन्त्याश्च याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

(१) 'पितुः' इति पराशरमाधवीयपाठः (भा., ४६१)

(२) 'भ्राता वा' इति गोरखपुरकोशे (पृ. २४५)

(३) 'मातृपक्षसपिण्डेन' इति पाठः

(४) 'प्रेतस्य च क्रियाः' इति पाठः

(५) 'उत्सन्नबन्धु' इति पाठः

(६) 'सर्वास्तासां भेदं शृणुष्व मे' इति पाठः

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ।
 पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥
 सङ्घातान्तर्गतैश्चैव^१ राज्ञा वा^२ धनहारिणा ।
 पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥
 दौहित्रैर्वा^३ नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।
 मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥
 प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकोद्दिष्टविधानतः ।

‘मातृपक्षस्य पिण्डेन संबन्धः’ मातृसपिण्डतः, ‘मातृ-
 पक्षस्य जलेन संबन्धो’ मातृसमानोदकतः । ‘उत्सन्ना-
 बन्धुरिकथात्’ उत्सन्ना बन्धवो यस्य स तथा, तस्य
 ‘रिक्थात्’ । ‘आदाहाद्वार्यायुधादिस्पर्शादन्त्यादि’, ‘अन्त्याः’
 अन्तो मरणं, तत्र भवाः, ताश्च दाहोपक्रमा वार्या-
 युधादिस्पर्शपर्यन्ताः पूर्वा इत्यर्थः । ‘मासि मासि’ इत्ये-
 कादशाहादिसपिण्डीकरणपूर्वप्रेतक्रियोपलक्षणम् । अत्र च
 पितृमातृसपिण्डादयः पूर्वक्रियामेव कुर्युर्नोत्तराम् ।
 मध्यमक्रियायां त्वेषामनियमः । उत्तरक्रियायां तु पुत्राद्या
 भाविसन्ततिपर्यन्ता दौहित्रास्तत्तनयाश्च नियताः
 ‘दौहित्रैः’ ‘तत्तनयैः’ इति च पुत्रिकापुत्रविषयम् ॥

ब्रह्मपुराणे

न कदाचित्सगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैः ।
 असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥
 श्राद्धादि मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ।
 नित्यं गुरुकुलस्थस्य गुरुः स ब्रह्मचारिणः ॥

- (1) ‘गतेर्वापि’ इति पाठः
- (2) ‘तद्धनहारिणा’ इति पाठः
- (3) ‘नृपश्रेष्ठ’ इति पाठः

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।
 तदशौचं पुरा तीर्त्वा कुर्यात्तत् पितृवत् क्रियाम् ॥
 अयाणामाश्रमाणां तु कुर्याद्वाहादिकां क्रियाम् ।
 यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥
 गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा ।
 कृत्वा तत्पैतृकं शौचं स्वजातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।
 तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥
 दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
 मानामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 जामातुः श्वशुरश्चक्रे तेषां तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरुस्तथा ॥
 भागिनेयसुनानां च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 भ्रातृं तु कृत्वा प्रथमं स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 मृते राज्ञि सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्री वा तदशौचं तु कृत्वा पश्चात्करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामालोभाद्भयाद्वापि कृत्वा नज्जातिनां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविद्बृहद्रथोनयः ।
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ॥

स्वं गोत्रं यस्य सः 'स्वगोत्रः', विद्यमानसगोत्र इत्यर्थः ।
 यस्मै भ्रातृं प्रकर्तव्यं तस्य सगोत्रे विद्यमाने अन्यगोत्रेण
 सङ्घातान्तर्गतेन राज्ञा वा भ्रातृं न कर्तव्यम् । 'असमाप्त-
 व्रतस्यापि' 'तत् पितृवत्' यथा पिता पुत्रस्य यावद्यादृशी

क्रियां करोति तामसपिण्डो 'दयान्वितः' कुर्यात् । 'यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यम्' इति दाहादिसपिण्डीकरणान्तप्रेतक्रिया-विषयम् ।

तथा च महाभारते

न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

'स्वजातिविहितं च यत्' आशौचान्तवार्यायुधा-दिस्पर्शादि ।

मार्कण्डेयपुराणे

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वमातृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे तु नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

'सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम्' इति पत्नीव्यतिरिक्तावरुद्धादिस्त्रीविषयम् ।

भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।

इत्यर्वागिव पत्न्या अधिकारदर्शनात् ॥

तथा

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥

'स्त्रीणामप्येवमेव' इति, यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्य-त्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादि तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामपि तत्कर्तव्यमिति ॥

॥ ३१ ॥

॥ अथाभ्युदयिकम् ॥

तत्र विष्णुपुराणे । ३, १३, ५-६ ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयत्नो गृही ॥

तथा

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।

मत्स्यपुराणे

उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहाश्चैव विश्वेदेवास्तथैव च ।

ब्रह्मपुराणे

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यश्रुमुक्त्वा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुवैधिताः ।

ते तु नान्दीमुक्त्वा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

तथा

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्थ च ॥

(1) विष्णुपुराण, ३, १३, २०—‘अयुजो भोजयेत्कामं दिजान्ते दिनं दिने’ इति गोरखपुरकोशपाठः

पितृन्नान्दीमुखेभ्यश्च तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ।
पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा ॥
नान्दीमुखान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् ।

तथा

पठन् पवित्रं मन्त्रं तु विश्वेदेवाः स आगत ।
प्रशस्तान् शादूलान् दर्भानास्तीर्य प्राङ्मुखान्स्तथा ॥
रक्षोग्रीर्जुह्यादग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।
तिलार्थं तत्र विकिरेत् प्रशस्तांश्च तथा यवान् ॥
सर्वं यजोपवीतेन न कुर्यादपसव्यकम् ।
अन्नं दद्याच्च दैवेन तीर्थेन च जपन्स्वधाम् ॥
कचित् संपन्नमेतन्मे तान् पृच्छेच्च प्रहर्षयन् ।
सुसंपन्नं च ते ब्रूयुः सर्वसिद्धिं ततः क्षिपेत् ॥
नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपेत् ।
प्राङ्मुखान्स्त्वथ दर्भास्तु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ॥
दत्त्वा नान्दीमुखेभ्यश्च प्राचीं गच्छन् दिशं क्रमात् ।
शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा ॥
मिश्रीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ।
दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥
अर्घ्यं पुष्पं च धूपं च प्रशस्तमनुलेपनम् ।
वासश्चाप्यहतं युग्मं देयं च सदशं समम् ॥
द्राक्षाफलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
तथैव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विघ्नेषु सर्वदा ॥
अथाक्षय्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीरयवोदकम् ।
प्रपितामहसंज्ञेभ्यो नान्दीमुख्यश्च मातरः ॥
मातामहिपितामह्यः प्रपितामह्य एव हि ।
मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ॥
प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोच्यताम् ।

अस्तु स्वधेति ते तं च जल्पन्ति प्रहसाः शुभम् ॥
 विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाता ब्रवीति तान् ।
 प्रीता भवन्तु ते तं च वदन्ति मधुराक्षरम् ॥
 तमूषु वाजिनमिति पठंस्तांश्च विसर्जयेत् ।
 अथ नान्दीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुत्तमम् ॥
 अनेन विधिना कार्यं सीमन्तोन्नयनादिषु ।

‘समं’ साधारणमेकमेव, प्रतिपिण्डं भिन्नमित्यर्थः ।
 ‘मूलम्’ आर्द्रकादि । ‘प्रहसाः’ प्रकृष्टहासाः । अत्र च
 ‘नान्दीमुखः पितरः पितामहाः प्रपितामहा’ इत्यादि-
 कात्यायनवाक्यदर्शनात् पित्रादय एव नान्दीमुखविशेषण-
 वन्तो देवताः । यत्तु ब्रह्मपुराणे पित्रादित्रिकस्या-
 शुमुखत्वमुक्त्वा ततः परेषां नान्दीमुखत्वेन वृद्धिश्राद्ध-
 देवतात्वाभिधानम्, तज्जीवत्पित्रादित्रयस्य श्राद्धकर्तु-
 र्वृद्धिश्राद्धे देवताभावार्थम् । ततश्च तस्याप्यवश्यं कर्तव्य-
 मिदमिति । यत्तु पार्वणादिश्राद्धं तत्तेन न कर्तव्यम् ॥
 विष्णुस्मृतौ ‘पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यात्’ इति निषेधात् ॥

कात्यायनः^१

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः । पूर्वह्नि पित्र्यमन्त्र-
 वर्जं [जपः] । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलार्थः । संपन्नम् इति
 तृप्तिप्रश्नः । [सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुः] दधिषदराक्षतमिश्राः
 पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ।
 आवाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति
 अक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छति ।
 वाचयतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखः पितरः पितामहाः

(१) श्राद्धकल्पसूत्र (कात्यायनीय) ६, १—१२

प्रपितामहाश्च [मातामहाः प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाश्च]
प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत । युग्मानाशयेत् । अन्न]¹॥

याज्ञवल्क्यः [१, २५०]

एवं प्रदक्षिणीकृत्य वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् ।
यजेत दधिकर्कन्धुमिश्रान् पिण्डान् यवैः क्रियाः ॥

शातातपः

पूर्वाह्णे दैविकं कार्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥
अपसव्यं च यो दद्याद्वृद्धिश्राद्धमतिक्रमात् ।
न तस्य देवास्तुष्यन्ति पितरश्च यथाविधि ॥
पितॄणां रूपमास्थाय देवताग्रं समश्नुते ।
तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिश्राद्धेषु नित्यशः ॥
युग्मांस्तु भोजयेद्वृद्धौ ब्राह्मणान् नियतः शुचिः ।
मान्दीमुखास्तु पितरस्तृप्यन्तामिति वाचयेत् ॥
मातुः श्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।
प्रदक्षिणं तु सव्येन प्रदद्यादेवपूर्वकम् ॥
वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः ।
प्रपितामहास्तथादित्या इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।
यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि ॥
पवित्रपाणिराचान्त उपविष्टः समाहितः ।
प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन वाग्यतः ॥

(1) Words in brackets are supplied from the printed
Kātyāyanaśrāddhakalpasūtra (ed. Chowkhamba) pp. 797-798.

प्रागग्नेषु च दर्भेषु पिण्डान् दद्यात्तु वृद्धिषु ।
 पार्वणे दक्षिणाग्नेषु सपिण्डीकरणं तथा ॥
 नाऽनिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म दैविकमाचरेत् ।
 तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धे परिवेषयेत् ।
 तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

‘दैविकम्’ अत्राऽभ्युदयिकम्, पितृणां नान्दीमुखानां
 देववदुपचारात् । ‘तृप्यन्तामिति वाचयेत्’ अक्षय्यस्थाने
 इति शेषः । ‘मातृयागो’ मातृपूजा ॥

आभ्युदयिकप्रस्तावे मार्कण्डेयपुराणे

वैश्वदेवविहीने तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । १, १३-१९ ।

कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितासु पटादिषु ।
 अपि चाऽध्वनपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
 कुड्यलम्बां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु ।
 कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥
बसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
 प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयनस्तथा ।
 उपवेश्य कुशान् दद्याद्दृजृनेव हि पाणिना ॥

‘आयुष्याणि’ आयुर्वृद्धिकरसूक्तानि । ‘षड्भ्यः’
 पित्रादिभ्यः मातामहादिभ्यश्च त्रिभ्यः । षड्भ्य इति च

मातृपितामहिप्रपितामहीनामुपलक्षणम् । 'प्रातरामन्त्रितान्' इति च वचनाद्वैकल्पिकमपि सायमामन्त्रणं निवर्तते । 'उभयतः' पितृपक्षे वैश्वदेवपक्षे च ॥

तथा [गोभिल; १, २४-२७।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ॥
पितृभ्य इति वृत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्थं संप्रदानव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥

'ज्येष्ठोत्तरकरान्' ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितकरस्योपरि यथा करो भवति तथेत्यर्थः । 'कराग्राग्रपवित्रान्' कराग्रे अग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषां ते तान् ॥

तथा [गोभिल; १, ३९-५५।

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
न चाभस्सु जपेत्स्वत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरोऽक्षस्य तिलवणववत् तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥
संपन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रभस्थाने विधीयते ।
सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेषु च दर्भेषु आचमामन्त्र्य पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥
 द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
 मातामहप्रभृतीस्तु तेषामेव च वामतः ॥
 सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिञ्च्य च ।
 संयोज्याऽक्षतकर्कन्धुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
 अवनेजनवत् पिण्डान् कृत्वा बिल्वप्रमाणकान् ।
 तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
 उत्तरोत्तरदानेऽपि पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
 भवेदधश्चाधराणामधरश्चाद्वकर्मसु ॥
 तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥
 गन्धादीन्निक्षिपेत्तृष्णीं तत आवाहयेद्द्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥
 अथाग्रभूमिमामिश्रेत । सु । मंप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमतः परम् ।
 अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति चाक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षय्योदकदानं च अर्घदानवदिष्यते ।
 षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रार्थमासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
 पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥
 युग्मानेव स्वस्ति वाच्य अङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
 कृत्वा धुर्यस्य विग्रस्य प्रणम्याऽनुव्रजेत्ततः ॥

'तिलवणववत्तथा' इति, योऽन्यत्र तिलयुक्तोऽन्नप्रकरः
 क्षिपते सोऽन्न यद्युक्तो यथा भवति तथा कर्तव्यः ।

‘विपरीतकः’ देवतीर्थादिना दानप्रकारेण । ‘आद्यं’ पुरुषम् ।
‘ईषत्सक्तान्’ ईषल्लभान् ॥

तथा [गोभिल; १, ५८-६८]

असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरं श्राद्धमेव च ॥

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

षलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञे च वदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यः स चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-

च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोनिष्कासप्रवेशयोः ।

न श्राद्धं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

ह्लादियोगाविषु च षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकत्र कारयेत् ॥

बृहत्पञ्चक्षुद्रपशुस्वस्त्यर्थं परिविष्यतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥

न दशाम्रन्थिकेनैव विषवदष्टकर्मणि ।

कृमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सदा ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

‘असकृद्यानि कर्माणि’ इत्यस्यैव विषयविशेषे नियममाह—‘आधाने होमयोञ्जैव’ इत्यादिना । तेन सोमपागादौ प्रतिप्रयोगं आद्धावृत्तिः । ‘नवयज्ञं’ आग्रयणम् । ‘प्रोषितागतकर्मसु’ प्रोष्य एव गृहाद्युपतिष्ठते ‘पुत्रं हृष्टा जपति’ इत्यादिविहितम् । ‘कर्मगणः’ गृहप्रवेशचतुर्थी-कर्मादिः । ‘मातरः’ पूजनीयाः इति शेषः ॥

तथा

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत् क्रमात् ॥

‘आ उद्धाहनात्’ विवाहपर्यन्तम् ।

यमः

पितृणामप्यतिथयः आद्धकालेषु देवताः ।

देवतानां च पितरो भवन्त्यतिथयः सदा ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासन्धिविग्रहिकभट्टश्री-
लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ आद्धकाण्डे आभ्युदयि-
कपर्व ॥

॥ ३२ ॥

॥ अथ जीवच्छ्राद्धविधिः ॥

तत्र ब्रह्मपुराणे'

देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुत्थिते ।
जीविते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नरः ॥
कृतोपवासः सुल्गातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।
कर्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥
जले स्थलेऽम्बरे मूर्तीं कलशे पुष्करे रत्नौ ।
चन्द्राग्निगुरुगोविप्रमातापितृषु सर्वगम् ॥
सदक्षिणाञ्च सतिलास्तिस्रस्तु जलधेनवः ।
निवेदयेत्पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥
सोमाय त्वा पितृमते स्वधा नम इति स्मरन् ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्मरन् ॥
दक्षिणे तु निदध्याच्च तृतीयां दक्षिणायुताम् ।
यमायाऽङ्गिरसे वाऽथ स्वधा नम इति स्मरन् ॥
तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पत्रोपवेशयेत् ।
आवाहनदिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ॥
अहं वसुभ्यस्त्वां विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।
सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥
आवाहनादिकं शेषं कुर्यात् स्वपितृकर्मवत् ।
सौम्यां धेनुं ततो दद्याद्वासवाय द्विजाय तु ॥

(1) आदित्यपुराणे—इति हेमाद्रिः, १७०४-१७०८; आदिपुराणे—
इति बी. मि. भा; ३६८-३७१.

विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यस्तिलपात्रं निवेदयेत् ।
 स्वस्त्युदकमथाक्षय्यं जलं दत्त्वा च तान् द्विजान् ॥
 विसर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ।
 ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरन् ॥
 चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तां सरिद्वराम् ।
 पूर्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्यो परेण च ॥
 दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गे च विकिरेद्यवान् ।
 वस्त्राणि लोहस्वण्डानि जीवन्त इति संस्मरन् ॥
 दक्षिणाभिमुखो वह्निं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।
 पश्चादाशान् कुशैर्ब्राह्मीं कृत्वा विप्रकृतिं दहेत् ॥
 कृत्वा श्मशानिकं ह्योमं पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।
 निरग्निरथवा भूमिं यमं रुद्रं च संस्मरन् ॥
 हुत्वा प्राधानिकस्थाने पश्चादाहापयेच्च ताम् ।
 श्रपयेच्चापरे वह्नौ मुद्गमिश्रं चरुं ततः ॥
 तिलतण्डुलमिश्रं च द्वितीयं सपवित्रकम् ।
 पूरयेत् कर्षुकांश्चात्र मधुक्षीरघृतोदकैः ॥
 तदुपान्ते ततो मुद्गैः पात्राणि त्रीणि पूरयेत् ।
 ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ॥
 ॐ यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरम् ।
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये तथा ॥
 ततो दीप्तसमिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकम् ।
 ॐ ऋष्यादमग्नितायै भूम्यै नम इति स्मरन् ॥
 क्षीराक्तं जलकुम्भं च विकिरेत्तत्प्रशान्तये ।
 नामिमात्रं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिङ्मुखः ॥
 सप्तभ्यो यमसंज्ञेभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन् ।
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥
 वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ।
 स्वधाकारनमस्कारप्रणवैः सह सप्तधा ॥

ॐ शिवाय च रुद्राय श्मशानपतये स्मरन् ।
 लाजोदकाभ्यां पूर्णं तु कुम्भं च विकिरेद्भुवि ॥
 पाम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्यादवनेजनम् ।
 स्वधेति युक्तवाहाय रुद्रं नम इति स्मरन् ॥
 अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ।
 प्रदद्याद्दश पिण्डास्तु अर्घपुष्पसमन्वितान् ॥
 धूपो दीपो बलिर्गन्धः सर्वेषामस्तु चाक्षयम् ।
 दश पिण्डास्तनो दत्त्वा विष्णोः सौम्यं मुखं स्मरेत् ॥
 निरुष्मणश्च तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य तु ।
 प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भेन जलमध्ये पृथक् पृथक् ॥
 प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुम्भानथ जलाञ्जलीन् ।
 द्वारोपान्ते गृहे वाऽथ क्षीरं तोयं च निःक्षिपेत् ॥
 जीवात्र स्नाहि दुग्धं च पिबेदं चाप्यनुस्मरन् ।
 पाम्योन्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत् पश्चादुदङ्मुखः ॥
 अथामावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छादमतः परम् ।
 घृतान्नमांसदधिभिः पूरयेत्कर्षुकात्रयम् ॥
 कुर्याच्च मासिकं मासि सपिण्डीकरणं तथा ।
 आशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य तु ॥
 कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा शक्त्याऽऽरोग्यधनायुषाम् ।

‘दक्षिणेन’ दक्षिणदिग्भागे अदूर एव । ‘वासवाय’
 वसुभ्य उपवेशिताय ब्राह्मणाय । एवं रौद्राय इत्यपि ।
 ‘प्राधानिकस्थाने’ प्रधानहोमस्थाने ॥

इति भट्टहृदयधरात्मजमहासन्धिविग्रहिकभट्टश्रीलक्ष्मीधराविरचिते

कृत्यकल्पतरौ श्राद्धकाण्डं समाप्तम्

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX A

INDEX OF SMRTI-AUTHORS OR WORKS CITED

आपस्तम्बः, ४, २३, २५, ४५, ६१, ६२, ७२, ९०, १०५, १०६, १७६,
१७९, १९२, २२३, २२८, २४२

उशना, ४२, ४४, ६९, ७६, ९२, १०४, १०९, १३०, १३८, १८७,
१९२, २०६, २२७

कपर्दी, ९०

कात्यायनः, ११, १४, २४, ४३, ६१, ७६, १०१, १०६, १०७, १४३,
१४६, १४७, १७१, १७२, १७५, १७८, १८६, १९४, २००,
२०१, २३८, २३९, २५१, २५८, २६०, २७०, २७१, २७२,
२७३, २७४, २७५, २७६

गोभिलः, १२, ११३, २५८, २६०, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६

गौतमः, १५, ५६, ६०, ७२, ७६, ७७, १२१, १७५, २६४

गोविन्दराजः, ४७

छागलेयः, १३३, १३४

जयस्वामी, २३८

जातूकण्यः, २४०

जाबालः (जाबालिः), २३४, २५७, २६१, २६२

देबलः, १८, २०, २२, ३२, ४३, ६३, ७८, ७९, ८०, ९७, ९८, ९९,
१००, १०१, १०२, १०३, १०८, १०९, ११६, ११७, ११९,
१२८, १३७, १४२, १७४, १७७, १८७, १८८, १९२, २०८,
२०९, २१०, २११, २१२, २१३, २२५, २२९, २३०, २३२, २५२

नारदः, १००, २४३

पैठीनासिः, १९, २०, २६, ४४, ६२, ९१, १२३, १२६, १२८, १३०,
१६७, १७३, १८१, २३१, २५२, २५५, २६३

प्रजापतिः, १०, ७१

प्रवराध्यायः, २४१

बादरायणसुप्रम्, १३२

पुण्यातिः, ११२, ५८, ११५, १२५, १३८, १४२, १५३, १७३, १७४,
१७६, १७८, २०३, २०४, २२१, २२२, २२४, २२७, २२९,
२३३, २४६, २५९, २६४

बौधायनः, १३, ७२, १२०, १२१, १२३, १६५, १६६, १६७, १७८,
१८४, १८५, १९०, १९५, २५८.

मनुः, ४, १०, १४, १९, २२, २३, २४, २५, २७, ४१, ४६, ५५, ५६,
५७, ५९, ६१, ६३, ७१, ७४, ७५, ७६, ८४, ८५, ८६, ९५, ९६,
९७, ९८, १००, १०४, १०७, ११०, १११, ११५, १२०, १२७,
१३४, १३६, १४१, १४२, १४३, १६२, १७१, १७३, १७४, १७६,
१७७, १७८, १८०, १८७, १८९, १९२, १९६, २०७, २०८, २११,
२१२, २२१, २२२, २२३, २२४, २२६, २२९, २३०, २३६, २४३,

मरीचिः, २४२, २६३

महार्णवप्रकाशकारः, २६२

मेघातिथिः, ६६

मैत्रायणिः, १२४

यमः, १५, २०, २२, २७, ४२, ५६, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६४,
६५, ७४, ७५, ७८, ८१, ८२, ८३, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९,
१००, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, ११३, ११५,
१२८, १२९, १३२, १३६, १३७, १७२, १७४, १७५, १७७,
१७८, १७९, १८१, १८२, १८३, १८७, १८८, १८९, १९१,
१९२, २०२, २०३, २०१, २२३, २३२, २७६

यज्ञपाम्भः, २५८

यज्ञपाम्भपरिशिष्टम्, २३८

याज्ञवल्क्यः, ९, २०, २८, ६०, ७७, ७८, १०६, ११९, १२०, १२७,
१४४, १४५, १६१, १७६, १८३, १८७, १९९, २००, २२५,
२२८, २३०, २३१, २३२, २४२, २४४, २५०, २५२, २५७,
२६२, २७१

उषुहारीतः, १८०

लिखितः, २०

लौगाक्षिः, ९८

वासिष्ठः, १६, १९, ५७, ६०, ६८, ६९, ७२, ७५, ९७, १२४, १२५,
१८०, १९०, १९२, २१२, २२२, २२६, २२७, २२८, २२९,
२४२, २७२

विश्वामित्रः, ६

विष्णुः, ४, १०, २०, २३, २६, २८, ३०, ३१, ४४, ५१, ६९, ८९,
१२०, १२८, १२९, १३८, १५४, १५५, १६४, १६५, १७७,
१७९, १८०, १८३, १८७, १८९, १९५, २०६, २०७, २११, २२१,
२३६, २३७, २५०, २५४, २५८, २५९, २६०, २७०

वृद्धशातातपः, १८०, १८१, २२८, २५०, २५७, २५८

वैवस्वतः, ७६, ८३

शङ्खः, २०, ३१, ३२, ४०, ४५, ५२, ६६, ८७, ११०, १२५, १५५,
१७५, १८०, २११

शङ्खधरः, ८

शङ्खलिखितौ, ४५, ६८, ८७, ८८, १०३, ११८, १५१, १६२, १७५,
१८६, १८८, १९१, १९६, २०२, २२५, २४३, २६३

शातातपः, ५, १९, २३, ५५, ५७, ५९, ७५, १०६, १२०, १३०, १३५,
१४१, १४३, १७१, १७९, १८०, १८७, १८९, १९०, १९१, २१९,
२२२, २२७, २२९, २४४, २५३, २५५, २५८, २६१, २७१, २७२

शातातपमन्यान्तरम्, १३५

शौनकः, १४८

सुमन्तुः, ९०, ९१, १२५

स्मृतिमञ्जरीकारः, ४६, २५९

हारीतः, ३, १८, १९, २६, ४६, ४९, ५१, ५३, ६६, ६७, ६८, ७५,
८८, १००, १०६, १०८, १११, ११३, १२३, १२४, १२५,
१२९, १३९, १६३, १६५, १८०, १८१, १८२, १८६, १८७,
१८९, १९५, १९६, २०४, २०५, २२२, २३२, २३३, २३७,
२४१, २४२, २५१, २५२, २५६

हारीतभाष्यकारः, ५१

हिरण्यकेतुः, २३८

APPENDIX B

INDEX OF ITIHASAS AND PURANAS CITED

आदित्यपुराणम्, ४८, ५३, २२६.

कूर्मपुराणम्, ११९.

देवीपुराणम्, २१.

प्रभासखण्डम् (स्कन्दपुराणम्), १८८, १८९

ब्रह्मपुराणम्, ४, ८, ९, १३, १५, १७, १८, २१, २७, २९, ५४, ७०,
७१, ९५, ९७, १०८, ११४, ११६, ११८, ११९, १२१, १३०,
१३१, १४४, १४९, १५१, १५२, १५३, १५४, १५६, १६०, १६७,
१६८, १८४, १९७, २१३, २१४, २१५, २१६, २१८, २१९, २२०,
२२१, २२७, २२८, २५१, २५६, २५७, २६५, २६६, २६८, २६९,
२७०, २७७, २७८, २७९.

ब्रह्माण्डपुराणम्, १६, १५६, १९३.

भविष्यपुराणम्, ६, १७, २०५.

मत्स्यपुराणम्, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४९, ५४, ६२, ७०,
९४, १०५, ११७, ११८, १३१, १४४, १४६, १७०, १७२, १९६,
१९७, २२०, २२४, २२६, २२९, २३४, २३५, २४४, २४५, २६२,
२६८.

महाभारतम्, ४६, ५२, ७३, ९४, १०८, ११९, १३७, २२०, २६७.

माकण्डेयपुराणम्, ४८, ५४, १०४, २२६, २६७, २७२.

रामायणम्, २४९.

वायुपुराणम्, १७, ३३, ३४, ४०, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५३, ७०,
७१, ९२, ९३, ११४, १२९, १३९, १४०, १४१, १५४, १५६,
१५७, १५८, १५९, १६०, १६८, १६९, १७०, १९८, २१६,
२१७, २१८, २२५.

वाराहपुराणम् ५३, १०४, १८८, १८९, २४६, २४७, २४८, २४९.

विष्णुपुराणम्, १३, १२१, १७१, १९७, २२९, २६४, २६५, २६८.

स्कन्दपुराणम्, ६२, १०२.

APPENDIX C

INDEX OF VEDIC WORKS CITED

- आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्, २४५, २५३, २५४
आश्वलायनगृह्यम्, १२२, १४७, १४८, १६१, १९६, २०१, २०२, २४८
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, १६२, २४०
काठकम्, १६५
कात्यायनश्रौतसूत्रम्, २४०
छन्दोगपरिशिष्टम्, ११, १०१, १४३, १७१, १७२, २३९, २५१, २५८,
२६०, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६
तैत्तिरीयश्रुतिः, १३, १६५, २७६
तैत्तिरीयारण्यकम्, २२८
निगमः, १६, ४२, १११, १५०, १६२, १९४, २०६, २२८, २३८
बैजवापः, १४, १४९, १६२, २५२, २५५
पारस्करः, २५२
लौगाक्षिगृह्यम्, १६५
शाङ्खायनगृह्यम्, १५०, १८३, २०५, २४१, २४४, २४५
श्राद्धकल्पः, ११८, १४३, १४६, १८६, २००, २०१
श्रुतिः, १४, १०२, २३५, २४०

APPENDIX D

INDEX OF CITATIONS IN THE FOOTNOTES

- अत्रिः, ११८
अपरार्कः, ९, १४, १६, ६२, ७७, ७८, १२१, १६, १६८, २२४, २२५
आदिपुराणम्, २७७
आदित्यपुराणम्, ५३, २७७
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, १४
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, २२८
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, २२३, २३७
आश्वलायनगृह्यम्, ९, १४७
वज्रवला, २५, ७२
वशना, १०८, १०९, ११०
कमलाकरः, ८१, ९४
ऋक्संहिता, १९५
कर्काचार्यः, २००
कल्पतरुः, ४५, ८०, १२७, १४५
काठकम्, १६४, १६५, २२३
काठकगृह्यसूत्रम्, १६५
काठकगृह्यसूत्रभाष्यम्, २०७
कात्यायनः, २७०, २७१,
कुस्त्यकभट्टः, १४, २४, ५७, ६१, ६३, ११५, १३६, १४१, २१२
कूर्मपुराणम्, ११३
गवाक्षरः, १५४
गवाक्षरभाष्यम्, २०१
गोभिलस्मृतिः, १२, १७१, १७२, २१२, २३९, २५१, २६०
गोविन्दराजः, २३, २४, २७, ४६, ४७, १११, ११५, १७४, २०८, २१२,
२२१, २५९

- गोविन्दस्वामी, ७२, १२१, १२३, १६६, १७९, १९५
 गोविन्दानन्दः, २३७, ३८, २३९
 जातूकर्ण्यः, १६८
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, १६५, १९५
 तैत्तिरीयसंहिता, १६५, १९४, १९५, १९६, २२३
 देवलः, ९८, १८९
 नन्दिनी, २४, २५, ६१, ६३, ११०
 नारदस्मृतिः, १००, २४३
 नारदसंहिता, २४३
 नारायणः, ४६, १०७, १२२, १३४, १४७
 नारायणभाष्यम्, ११३
 नीलकण्ठः, ५२
 पद्मपुराणम्, ५६, १९६
 पराशरमाधवीयम्, १०७, २२९, २६४
 परिशिष्टप्रकाशः (नारायणोपाध्यायकृतः), १२
 पारस्करगृह्यसूत्रम्, ५२.
 प्रभासखण्डम् (स्कन्दपुराणम्), १०८, १९६, १९८
 बृहस्पतिः, १७३, २२९
 बौधायनः, ७२, १२०, १६६, १६७, १७८, १८४, १८५, २५८
 बौधायनगृह्यसूत्रम्, २५२.
 ब्रह्मपुराणम्, ८, ९, १६, १३९, २१६
 ब्रह्मसूत्रम्, १३२
 ब्रह्माण्डपुराणम्, ९८, १३१, १३९, १९८
 मत्स्यपुराणम्, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, १९६
 मनुः, ९०
 मनुस्मृतिः, २४, २५, ५५, ७५, ७६, ७७, ११०, ११५, १६८, १७१,
 १७३, १८७, १८९, २११, २२४, २२९
 मनुटीकासंग्रहः, ४६
 मत्करी, १५, ५६, ६०, ७२, ७६, ७७, १२१
 महाभारतम् (अनुशासनपर्व), ५३, ७३, १०८, ११९
 मानवधर्मशास्त्रम्, २४

२८८ KṚTYAKALPATARU SRADDHAKAṆḌA

मार्कण्डेयपुराणम्, १६८

मिताक्षरा, २८, ७८, १०७, १४५, १७६, १८७, १९९, २००, २२८, २५२

मित्रमित्रः, ४०, ८१, ८२, ८४, १२०, १३९

मेघातिथिः, १९, २४, २७, ४१, ४२, ४६, ५५, ५७, ५९, ६१, ६३, ६४,
८४, ८५, ८६, ८७, ९५, ९६, ९८, १०४, १०७, १११, ११५,
१३४, १३६, १४१, १४२, १४३, १७३, १७४, १७६, २०१,
२०७, २०८, २१२, २२१, २२३, २३६

यमः, १०९

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १२२, १२७, २५०

राघवानन्दः, १११

लक्ष्मीधरः, ४७

वासेष्ठः, ५७, ६५, ७२, ७५, ९७, १९०

वाजमनेयसंहिता, १७४, १८६, १९५, २०१

वायुपुराणम्, ३३, ४८, ४९, २१७

विज्ञानेश्वरः, १४५, १६१

विद्याधरगौडः, २४०

विवादरत्नाकरः, २४३

विश्वरूपः, २८, ११९, १२०, १२५, १४५, १७६, १८७, १९९,
२००, २२५, २३१

विश्वेश्वरः, १६१

विष्णुधर्माः, १९८

विष्णुपुराणम्, २६८

विष्णुस्मृतिः, ९, १०, १४, २६, ५१, ६९, ८९, १२९, १५५, १६२,
१८७, २०६, २०७, २११, २५९

वीरमित्रोदयः (श्राद्धप्रकाशः), ८२, ९०, ९२, ९३, ९४, ९५, ९७, ९८,
२१६, २७७

वृद्धमनुः, ९

वैजयन्ती (विष्णुस्मृतिव्याख्या), १०, २०, २६, ३०, १६५, २०६, २०७, २३७

शङ्खधरः, ८५

शङ्खस्मृतिः, ३२

शौनकः, ९

- श्राद्धकल्पलता, ५६, ११५, १२७
 श्राद्धकल्पसूत्रम्, १०६, १०७, १४६, १४७, २७०, २७१
 श्राद्धक्रियाकौमुदी, १५३, २३९
 श्राद्धकौमुदी, २३७, २३९
 श्राद्धचन्द्रिका, ६, ७, १८, ५६, ११४
 श्राद्धप्रकाशः, (वीरमित्रोदयः), ८, ४०, ४२, ८१, ८२, ९२, ९५, १०१,
 १०२, १०४, १०७, १०९, ११६, ११७, १२४, १३४, १३९,
 १७९, १९८, २१६, २७७
 सरला, २४०
 सर्वज्ञनारायणः, १११, १३६
 साङ्ख्यायनः (शाङ्खायनः), २१२
 सामसंहिता, १९५
 सुमन्तुः, ६४, १२५
 स्कन्दपुराणम्, १३०
 स्मृतिचन्द्रिका, ११, १६, ६६, १६९, १८३, २२७, २५९
 स्मृतिमञ्जरी, ४६, २५९
 स्मृत्यर्थसारः, २००
 हरदत्तः, ४५, ६२, १२२, १४७, १४८, २२८
 हरिहरः, १६३
 हारीतः, ६३, ९०, २०५
 हारीतभाष्यकारः, ५१
 हेमाद्रिः, ३, १३, १४, २६, ३२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५२, ५३,
 ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८,
 ६९, ७०, ७१, ७५, ७६, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४,
 ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९४, ९५, ९६,
 ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०७,
 १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६,
 ११७, ११८, ११९, १२१, १२३, १२४, १२५, १२६, १२८,
 १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३६, १३७, १३८,
 १३९, १४२, १४६, १४८, १४९, १५१, १५२, १५३, १५५,
 १५६, १६१, १६२, १६३, १६७, १६८, १६९, १७०, १७२,
 १७३, १७८, १८०, १८१, १८३, १८४, १८६, १८९, १९४,
 १९५, १९६, १९७, १९८, २००, २०२, २०३, २०४, २०९,
 २१०, २१६, २१७, २३०, २७७

APPENDIX E

INDEX OF HALF VERSES¹

अ	पृष्ठसंख्या.	अ	पृष्ठसंख्या.
अकारणात्परित्यक्तो, मनुः, ८५		अमये कव्यवाहनाय, ब्रह्मपु., २७७	
अकृताग्रयण चैव, वारा. पु., ५३		* ,, कव्य, वि. स्मृ., २५०	
अकृत्यमपि कुर्वाणः, ब्रह्मपु., ७१		* ,, कव्य, श. लि., १६२	
अकृत्वा पृथिवीभाग. वारा. पु., २४७		अग्निदग्धानग्निदग्धान्, मनुः, १११	
,, मातृयागं तु. शाता., २७२		अग्निदग्धाश्च ये जीवाः, बृह., २०४	
अक्रुद्धपरिविष्टं हि, यमः, १७७		* अग्निमुखा वै, आश्व. गृ., १६१	
अक्रोधनः शौचपरः, उशना, ११०		अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च, मनुः, १११	
अक्रोधनाः शौचपराः, मनुः, ११०		अग्निष्वात्ता बर्हिपदो, हारी., १११	
अक्रोधनान् सुप्रसादान्, मनुः, १७१		अग्निष्वात्ताश्च देवानां, मनुः, ११०	
अक्रोधनैः शौचपरैः, मत्स्यपु., १०५		अग्निहोत्ररताः शान्ताः, यमः, ६५	
अक्रोधो निवृत्तः स्वस्थः, देव., १०३		अग्नीनुत्सादयेद्यस्तु, यमः, ९९	
अक्षत चारिष्टं चास्त्विति. छ. का., २७४		अग्नीपोमयमाभ्यां तु. मत्स्यपु., १७०	
,, चास्तु मे पुण्यं, शाता., २१९		* अग्नौकरण, वि. स्मृ., २५४	
अक्षताभिः सपुष्पाभिः, मत्स्यपु., ११८		अग्नौकरणशेषं तु, यमः, १७२	
अक्षयं वाचयेत्पित्र्यान्, देव., २१३		अग्नौकरणशेषण, बौधा., १६७, १८५	
,, सर्वकामीयम्, वायुपु., १६९		अग्नौकरणहोमश्च, छ. का., १७१	
* अक्षया तृप्तिः, कात्या., ४३		* अग्नौकरणादि, शाङ्खा., २०५	
अक्षय्यमन्नपानं च, यमः, २०३		अग्नौ करिष्य आदाय, याज्ञ., १६१	
अक्षय्यमभिधातव्यं, महाभा., २२०		.. कुर्यादनुज्ञातो, मत्स्यपु., १७०	
* अक्षय्योदकं च, वि. स्मृ., २०७		.. हुतेन देवस्थाः, बृह., २०२	
अक्षय्योदकदानं च, छ. का., २७४		 शाता., २०२	
अक्षारलवणं चैव, मनुः, ४६		अग्न्यभावे तु विप्रम्य, मत्स्यपु., १७२	
* अगस्त्याश्रमे, वि. स्मृ., ३१		,, मनुः, १६२	
अगारदाहिनश्चैव, यमः, २८		,, मनुः, शाता., १७१	
अगारदाही गरदः, मनुः, ८५		अग्न्यर्थं लौकिकं वापि, वायुपु., १६८	
,, स ज्ञेयः, देव., १०१		अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं, महाभा., ९४	
अगारेषु विविक्तुषु, यमः, ११५		अग्रभागं ततस्तेभ्यो, ब्रह्मपु., ११६	
* अग्रये कव्य, बौधा., १६५		अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां, वायुपु., १६९	
		अग्रामनोपविष्टस्तु, यमः, १९१	

1. The sign * indicates a prose passage.

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
अध्याः सर्वेषु वेदेषु, मनुः, ६३	* अथ काम्यानि, कात्या., २४
,, ,, ,, याज्ञ., ६०	अत्र तृप्तास्तु तान् ज्ञात्वा, ब्रह्मपु., २१३
अघोराः पितरः सन्तु, मत्स्यपु., २२०	* अथ तृप्तिः, कात्या., ४३
अङ्गुष्ठास्तथा वर्ज्याः, महाभा., ५०	अथ तेनैव विधिना, ब्रह्मपु., २५६
अङ्गारभूतं विख्यातं, मत्स्यपु., ३७	,, दत्त्वा समग्रं तु, ब्रह्मपु., १८४
अङ्गारवाहिका तद्वद्, मत्स्यपु., ३६	,, द्विपितृकश्राद्धम्, लक्ष्मी., २
अङ्गुष्ठमात्रो भगवान्, यमः, १८३	,, नान्दीमुखीभ्यश्च, ब्रह्मपु., २७०
अजाकर्णेऽश्वकर्णे वा, मत्स्यपु., १७२	,, निष्कसद्वयस्य, वायुपु., १५८
अजाविका माहिषिका, यमः, ८०	* अथ पङ्क्तिपावना, वि. स्मृ., ६९
अजिनं भौमजं पट्टं, वायुपु., १५९	अथ पद्मपुटे दत्त्वा, ब्रह्मपु., १५४
अज्ञातीनसमाप्तान्, देव., १०३	* अथ पाङ्क्त्या, श. लि., ६८
अज्ञानाल्लुप्रथमः स्यात्, बौधा., १७८	अथ पिण्डं वशिष्टान्न. देव., १७४, २१०
अञ्जनं कङ्कतं गृह्य, वारा.पु., २४९	* अथ पुष्करं, वि. स्मृ., ३०
अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं, वायुपु., २१८	,, यदि पितृव्येन, प्रवराध्यायः, २४१
अटते पृथिवीं सर्वा, बृह., ५८	,, यज्ञेषां, प्रवराध्यायः, २४१
अटव्यः पर्वताः पुण्याः, यमः, ११६	अथर्वशिरसोऽभ्येता, ब्रह्मपु., ७१
अट्टहानं महातीर्थं, मत्स्यपु., ३९	,, ,, यमः, ६४
अतः परं प्रवक्ष्यामि, छ. का., २७०	,, ,, शङ्का, ६६
अतस्त्वेकादशेऽहनि, आ. गृ. प., २४५	* अथ वर्ज्यानि, हारी., ५१
अतिकृच्छ्रासु घोरान्, यमः, १०८	अथ विप्रान् गृहीतार्थान्, देव., २१३
अतिथिर्यस्य नाश्नात्, शाता., १३५	,, वै चमसादिभ्यः, ब्रह्मपु., २१५
अतोऽर्थे मेदिनी सा तु, ब्रह्मपु., ११६	,, वै वैश्वदैवत्यान्, देव., २१२
अत्युत्क्रान्तास्त्वधर्मेभ्यः, यमः, ६५	* अथ श्राद्धं, गौत., १५
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्, मनुः, १८७	,, श्रोभूते, हारी., ११३
* अत्र गन्धपुष्प, कात्या., १४७	,, संगृह्य कलशं, देव., २०८
* ,, च पितृगीता, वि. स्मृ., ३१	* अथ सपिण्डी, आश्व. प., २५३
अत्र चेन्मन्त्रसंयुक्तं, वासि., ९७	,, वैज., २५५
* अत्र पितृगीता, वि. स्मृ., ६९	अथ साञ्जलिरुत्थाय, देव., २०९
* अत्र पितर इति, हारी., १९५	अथाक्षय्योदकस्थाने, ब्रह्मपु., २६९
* ,, पितरो, वि. स्मृ., २०६	* अथामौ जुहोति, आश्व. गृ., १६१
* अत्रापि पितृगीता, वि. स्मृ., ४४	अथामभूमिसासिञ्चेत्, छ. का., २७४
* अत्राप्युदाहरन्ति बौधा., १६७	* अथातः पार्वणे श्राद्धे, आश्व. गृ., १२२
अत्रासने देवतानाम्, वारा.पु., २४७	* अथातः श्राद्धकल्पं, हारी., ३
अत्रेन्दुराद्यप्रहरे, छ. का., ११	* अथात एकोदशम्, शाङ्गा., २४४

पृष्ठसंख्या.	
* अथात्रोदाहरन्ति, हारी., ६७	
अथान्नं निहितं पात्रे, हारी., १८६	
* अथाप्यत्रोदाहरन्ति, हारी., ३	
* अथाप्युदाहरन्ति, बौधा., १८५	
अथामावस्यायां कुर्याच्च, ब्रह्मपु., २७९	
* अथाशौचापगमे, वि. स्मृ., २५०	
* अथेतरद्वाराण्यभ्यो, बौधा., १८४	
* अथेतरान्न, बौधा., १६६	
* अथैतन्मनुः, आप., ४	
* अथैनस्तिल, बौधा., १६५	
अदूष्यं तं यम प्राह, वसि., ९७	
अदेयाः पितृकार्येषु, मत्स्यपु., ५४	
अङ्गिरभ्युक्ष्य विधिवत्, यमः, २०३	
अधीतविस्मृते वेदे, देव., १०१	
अनङ्गलघ्नं सदस्त्रं, ब्रह्मपु., १५२	
* अनधीयानान, वि. स्मृ., ८९	
अनध्येष्वधीयानाः, शङ्खः, ८७	
अनन्तमश्रयं चैष, शाता., ५९	
.. स्वर्ग, वायुपु., १६०	
अनन्तरं यते, सोऽयं, वायुपु., ७०	
अनन्ता जायते तृप्तिः, ब्रह्मपु., २२७	
* अनपत्यकूट, देव., ७८	
अनपत्येषु सर्वेषु, आ. गृ. प., २४५	
अनमित्रो न चामित्रो, यमः, ६४	
* अनारम्भो वा, कात्या., २४०	
अनाश्रमी तपःस्तये, वायुपु., ९२	
अनाहिताग्निः शतगुः, देव., ९९	
* अनिन्द्येनामन्त्रितो, कात्या., १०७	
अनिवेद्य न भोक्तव्यं, शङ्खः, २११	
अतिष्ठमद्भुतं तस्य, यमः, १३२	
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञयः, मनुः, ७१	
अनुज्ञातः कुरुष्वेति, वायुपु., १६८	
* अनुज्ञातो गृहान, निगमः, २२८	
अनुपासितसंख्या ये, देव., ९९	

पृष्ठसंख्या.	
अनुप्रेतेषु विस्तृजेत्, आश्व. गृ. प., २४५	
.. .. वसि., २२२	
* अनुदापुत्रान्, वि. स्मृ., ८९	
अनुदा या मृताः कन्याः, यमः, २२१	
अनुद्दिश्य तु प्रेतस्य, आश्व. गृ. प., २४५	
अनृचां यदि वा कृत्स्नां, हारी., ६८	
* अनृतयाजिनः, वि. स्मृ., ८९	
* अनृतवादी तस्करो, श. लि., ८७	
अनेन मन्त्रेण, ब्रह्मपु., २१४	
.. विधाना कार्यं, ब्रह्मपु., २७०	
.. दत्त, यमः, २२१	
.. श्राद्धं, मनुः, २२	
* अन्तरिक्षं दर्वि, वि. स्मृ., २०६	
अन्तरिक्षसमं, बौधा., १६६, १८५	
अन्नं कुम्भं च विप्राय, हारी., २५२	
.. चामावेतत्त, शाङ्खा. गृ., १८३	
.. तु सदधिर्धारा, मत्स्यपु., २३४	
.. दद्याच्च देवेन, ब्रह्मपु., २६९	
.. पर्युषितं वार्षि, देव., १३७	
.. परययुरेते यत्, वायुपु., १४०	
.. पाणितले दत्तं, आश्व. प., २५४	
.. पात्रे समुद्धृत्य, वसि., १२४	
अन्नं संस्कृत्य, वैज. गृ., १४९	
.. सूपं घृतं शाकं, यमः, १७४	
* अन्नपानं न प्रभूतम्, श. लि., १८८	
अन्नपानकशीतोदं, देव., १८८	
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ, याज्ञ., १९९	
अन्नमिष्टं हविष्यं च, याज्ञ., १७३	
अन्नम्यान्नपतेः पक्तेः, हारी., १२५	
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्, मनुः, १७८	
अन्नेनाद्भिश्च पुष्पैश्च, वायुपु., २१७	
अन्य एव जपः कार्यः, छ. का., २७३	
अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां, ब्रह्मा. पु., १९३	
.. फलमूलभ्यः, शङ्खः, १७५	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
* अन्यत्र फलमूल, श. लि., १८८	अपसव्यं पितृभ्यस्तु, वायुपु., २१८
अन्यत्राप्येष एव स्यात्, छ. का., २७४	* अपसव्यं वामो, श. लि., १५१
अन्यथा त्ववलुम्पन्ति, शाता., १४१	अपसव्यमग्नौ कृत्वा, मनु., २०७
„ वर्तमानौ तौ, बृह., २२९	अपसव्यमपाङ्गुष्ठं, देव., २०९
अन्यदेशगता पत्नी, बृह., २२४	* अपसव्येन पाणिना, श. लि., २०२
अन्यपूर्वप्रजाताश्च, उशना, ७६	„ वा कार्यो, छ. का., १७१
अन्यांश्चैवंविधान्, सर्वान्, वायुपु., १७०	„ हस्तेन, मनु., २०७
अन्येन सह संयेज्य, देव., १०२	अपहता इति तिलान्, याज्ञ., १४५
* अन्योन्यं न प्रशंसयुः, श. लि., १८८	अपां मध्ये स्थित्य देवाः, शाता., २१९
„ मनसा ध्यात्वा, यमः, १०५	„ समीपे दर्भेषु, यमः, २२१
अन्वष्टका पितृणां वै, वायुपु., १७	„ „ दूर्वासु, यमः, १५
* अन्वष्टकासु च, वि. स्मृ., १६४	अपाङ्क्या द्विजाश्चान्ये, यमः, ८१
अपः क्षिपन्मूलदेशे, छ. का., २७४	* „ भवन्ति, उशना, ९२
अपङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः, मनु., ६३	अपाङ्क्तयेर्यदन्यैश्च, मनु., ९५
* अपत्यं रोहिणीपु. वि. स्मृ., २८	अपाङ्क्तयो यावतः पाङ्क्तयान्,
† अपः प्रदाय, आश्व. गृ., १४७	मनु., ९६
* अपरपक्ष ऊर्ध्वं, वसि., ६०	अपि चाक्षतपुञ्जेषु, छ. का., २७२
* अपरपक्षस्या, आप., ४	„ जायत सोऽस्माकं, वि. स्मृ., २०, ३१
* अपरपक्षे, निगमः, १६	„ नः स कुले भूयात्, मनु., १९
अपरस्परदानानि, छाग., १३४	अपि पितृगीते, वि. स्मृ., २०
अपराणि च नक्षत्रा, देव., १८	„ मूलैः फलैर्वापि हारी, २३३
अपाराह्णस्तिला दर्भाः, मनु., १२७	„ वा भोजयदेकं, वसि., १२४
अपाराह्णे समभ्यर्च्य, याज्ञ., ११९	„ विद्याकुलैर्युक्ताः, हारी., ७५
* अपरिगृहीता, हारी., ११३	„ स्यात्स कुलेऽस्माकं, वि. स्मृ., ६९
अपरिज्ञातपूर्वाश्च, महाभा., ९१	अपुत्रेण परश्वेत्रे, याज्ञ., २४२
अपरीक्ष्य तु यो दद्यात्, स्कन्दपु., १०२	अपुमानपविद्धश्च, वायुपु., १३९
* अपरेणुर्द्वितीयम्, आप., १०५	* अपूर्वैर्द्विकामः, हारी., ४९
अपवर्गे तु विप्रस्य, महाभा., २२०	* अपूर्वम्, आश्व. गृ., १४७
अपसव्यं क्रमेत्सर्वान्, देव., २१३	अप्रतिष्ठं वार्षुषिके, मनु., ९५
„ च यो दद्याद्, शाता., २७१	अप्रत्तायां पिता कुर्यात्, शाता., बृ.
„ ततः कृत्वा, याज्ञ., १४५	शाता., २८८
„ न कुर्वीत, शाता., २७१	अप्रदक्षिणं नोनेज्याद्, ब्रह्मपु., २१५
	अप्रबुद्धे सधूमं वा, ब्रह्मपु., १६८

पृष्ठसंख्या.

- अप्राप्तौ तद्दिने वापि, मार्क.पु., १०४
 अप्सरोभिः परिवृतं, वायुपु., १५७
 अप्सवेकं प्लावयेत्पिण्डं, यमः, २६३
 अभयस्य सदा दातृन्, वायुपु. १९८
 अभारोद्धहनं क्षान्तिः, यमः, १०७
 * अभवे तैलं, आप., १७६
 * अभवेऽपि शिष्यान्, कात्या., ६१
 अभिगम्य यथामार्गं, देव., ११७
 अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं, शाता., २१९
 * अभिमतेऽनुमते, आश्व. गृ., २०१
 * अभिरताः स्मेति, हारी., २०४
 * अभिरम्यतामिति, शाङ्खा., २४४.
 २४५
 अभिरम्यतामिति वदेन्, याज्ञ., २४४
 * अभिशस्तपतित, वैज., २५५
 अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं, आश्व. गृ., १४८
 ,, ब्राह्मणस्यान्न. यमः. शाता. १०६
 अभ्यज्य मधुनर्पिभ्यां, देव., २०९
 * अभ्युदयश्च, वि. स्मृ., १०
 * अभ्यनुज्ञातायां, आश्व. गृ., १६१
 * अभ्येत्य ब्राह्मणस्थानं, देव., २१०
 * अमरकण्टके, वि. स्मृ., ३०
 अमङ्गल्यं प्रयजेत्, वायुपु., १५४
 अमन्त्रस्य तु शुद्रस्य, वारा.पु., २४८
 * अमावास्यां, वि. स्मृ., १६४
 * अमावास्या महाप्राज्ञो, देव., ११९
 ,, तु स्वर्गाय, ब्रह्मपु., २७
 ,, प्रतीक्षन्, छ. का., ११
 ,, यत्क्रियन्, भवि. पु., ७
 * अमावास्यां सर्वं, हारी., २६
 अमावास्या श्री.यमागा, छ.का., ११
 ,, यदा पुण्यं, वि. पु., १३
 ,, यदा भैत्रं, वि. पु., १३
 * अमावास्यायां तु, निगमः, १६

पृष्ठसंख्या.

- अमावास्यायां श्रवणं, ब्रह्मपु., १३
 * अमावास्यायां सर्वम्, कात्या., २४
 अमावास्याष्टका वृद्धिः, याज्ञ., ९
 अमावास्याष्टमांशे च, छ. का., ११
 * अमावास्यास्तिस्रो, वि. स्मृ., १०
 अमी मद्गन्त पितरः, ब्रह्मपु., २१५
 अमुकामुकगोत्रैतन्, ब्रह्मपु., ४, १४२,
 १८४, २१५, २७९
 अमूर्तीनां समूर्तीनां, वायुपु., १९८
 अयं दीपप्रकाशश्च, ब्रह्मपु., १५१
 ,, गन्ध इत्युक्त्वा, ब्रह्मपु., १५२
 ,, वो दीप इत्युक्त्वा, ब्रह्मपु., १५२
 ,, धूप इत्युक्त्वा, ब्रह्मपु., १५२
 अयन्नपतया नाम. वायुपु., ९३
 अयतिर्मोक्षवादी च, वायुपु., ९२
 अयमुच्चारणीयस्तैः, बृह., १४२
 अयाचिनार्थो विप्रो वा, ब्रह्मपु., ७०
 * अयाज्ययाजितः, वि. स्मृ., ८९
 अयुक्षु तु पितृनर्चनं, मनुः, २७
 अयुग्मान्तिथयः नवाः, देव., १८
 * अयुजो वा. गौत., १२१
 अरिक्थभाजस्ते सर्वे, नारदः, २४३
 अरोगः प्रकृतः स्वस्थः, देव., २३२
 अरोगिन्वं यशो वीनं, याज्ञ., २८
 अर्घं पुष्पं च धूपं च, ब्रह्मपु., २६९
 अर्घस्तेनैव विधिना, ब्रह्मपु., २५६
 अर्घपुष्पैस्तथा धूपैः, ब्रह्मपु., २५७
 अर्घार्थं पितृपात्रं तु, याज्ञ., २५७
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा, वारा.पु., २४७
 अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु, भवि. पु., ६
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च गन्धैश्च, ब्रह्मपु., १५२
 अर्चकश्चार्चितम्भूभौ, बृह., २२९
 अर्जयित्वा घनं पूर्णं, महाभा., ७३
 अर्जुनं त्रिपुरंशं च, मत्स्यपु., ३६

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
अर्थकामरता ये च, वायुपु., ९३	अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्, मनुः, ५९
अर्थवानर्थभोगी च, देव., २३२	अश्वतीर्थं च विख्यातं, मत्स्यपु., ३९
अर्वाक् संवत्सरादृष्टौ, शाता., २५५, २६१	अश्वदानसहस्रेण, वायुपु., १५७
अर्वाक् सपिण्डीकरणं, याज्ञ., २५२	अश्वमेधफलं ह्येतन्, ब्रह्मपु., १४४
अर्हत्तमाय विप्राय, मनुः, ५७	* अश्वास्तृतीया, कात्या., २४
अलंकृत्य यथाकल्पं, देव., २१०	अश्वानायुश्च विधिवत्, याज्ञ., २८
अलक्ष्मीं नाशयत्याशु, वायुपु., १५९	अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान्, ब्रह्मपु., २९
अलब्धलाभाः श्राद्धेषु, ब्रह्मपु., २२८	अष्टका ये चाभ्युदयाः, हारी., १९
अलाभे ध्यानभिक्षुणां, छाग., १३३	* अष्टकासु दैवपूर्वं, वि. स्मृ., २५९
अल्पेनाप्यत्र कालेन, वायुपु., ३३	अष्टमीं शस्त्र, हारी., २६
अवकाशेषु चोक्षेषु, मनुः, ११५	अष्टमेशे चतुर्दश्याः, छ. का., ११
अवकीर्णी कुण्डगोलौ, याज्ञ., ७७	अष्टमे पूर्णिमा, आप., २५
,, शरीरघ्नो, यमः, ८३	अष्टम्यां, कात्या., २४
अवक्रुष्टावरुदितं, महाभा., ५२	अष्टम्यामन्ना, पैठी., २६
अवजिघ्रेश तान् पिण्डान्, मनुः, २०८	अष्टम्यामपि वाणिज्य, मनुः, २४
अवनेजनवत्पिण्डान्, छ. का., २२४	अष्टवर्षा तु या दत्ता, मत्स्यपु., ७०
* अवनेज्यान्न, निगमः, १६२	अष्टादशानां विद्यानाम्, ब्रह्मपु., ७०
अवनेनिक्ष इत्यन्ते, ब्रह्मपु., २१५	अष्टाभिः पाप, देव., ७९
अवरेढ इति ज्ञेयः, देव., १०१	अष्टावेणस्य मांसेन, मनुः, ४१
अविच्छिन्नास्तथा देयाः, ब्रह्मपु., ११९	अष्टावेते यतस्तस्मान्, मत्स्यपु., १३१
अविद्यमाने कुर्वीत, हारी., २३३	* अष्टौ पार्षतेन, वि. स्मृ., ४४
अवेदव्रतचारित्र्याः, यमः, १९१	,, मासान्, उशना, ४४
अवेदोक्ताश्च निर्यासा, वायुपु., ५३	,, ,, पैठी., ४४
अव्रती कितवः स्नेनः, महाभा., ७३	,, ,, वराहस्तु, यमः, ४२
अव्रतैर्यद्विद्वजैर्भुक्तं, मनुः, ९५	,, ,, वराहेण, देव., ४३
अशुल्कोपनतायां तु, नारदः, २४३	अष्टौ वराहेण, कात्या., ४३
* अभस्तु जपेत्, कात्या., १९४	असंभवे परशुर्वा, देव., १०३
* अभ्रियुश्च ब्राह्मणाः, वि. स्मृ., १८९	असंस्कृतप्रमीतानां, मनुः, वि. स्मृ., २२१
अश्रद्धया हुतं दत्तं, यमः, १९२	असंस्कृताध्यापकाश्च, उशना, ७६
अश्रद्धा परमः पाप्मा, बौधा., १७८	असंस्कृतौ न संस्कार्यौ, छ. का., २६०
अश्राद्धेयानि धान्यानि, महाभा., ५२	असकृद्यानि कर्माणि, छ. का., २७५
अश्रोत्रियः पिता तस्य, मनुः, ५९	असत्कृतमवज्ञातं, हारी., १८९
अश्रोत्रियाय यद्दत्तं, वासि., ५७	असपिण्डीकृतं प्रेतं, जाबा., २६१

पृष्ठसंख्या.

असमानयाजकाश्च, उशना,	७६
असमाप्तव्रतस्यापि, ब्रह्मपु.,	२६५
असल्लिङ्गोऽपि षण्डः स्यात्, देव.,	१०२
असुरान् यातुधानांश्च, वायुपु.,	१३९
असुरोपहतं सर्वं, देव.,	११७
अस्तं गते ततः सूर्ये, ब्रह्मपु.,	२२७
,, तथादित्ये, वारा. पु.,	२४६
अस्तु स्वधेति ते तं च, ब्रह्मपु.,	२७०
* अस्तु स्वधेत्युच्यमाने, कात्या.,	२००
अस्मिन्लोके वसन् मोदेत्, वायुपु.,	१५९
अस्त्रं गमयति प्रेतान्, मनुः,	१७७
,, न पातयेच्छ्राद्धे, देव.,	१७७
अहं वसुभ्यस्त्वां विप्र, ब्रह्मपु.,	२७७
अहन्यहनि यच्छ्राद्धं, भवि. पु.,	६
* अहरहरन्न, पार. गृ.,	२५२
अहिंसा सत्यमक्रोधो, यमः,	१०७
,, सर्वदैवत्या, वायुपु.,	१५८
अहो भवन्तस्तृप्यन्तु, ब्रह्मपु.,	२१३

आ

आकाश गमयेदप्सु, वायुपु.,	२२५
आरूयानानीतिहासांश्च, मनुः,	१९६
आरूयानैः सेतिहामैश्च, बृह.,	१७८
आगच्छन्तु महाभागाः, बृह.,	१४२
आगतं च द्विजं दृष्ट्वा, वारा. पु.,	२४७
आग्रहायण्यामावास्या, छ. का.,	११
* आग्रहायण्या, वि. स्मृ.,	१६४
आचम्य पाणिं प्रश्नात्, देव.,	२२५
,, प्रयतो भूत्वा, ब्रह्मपु.,	२१९
आचम्योदक्परावृत्य, मनुः,	२०८
आचरत्यपराचारं, देव.,	९९
आचान्तांश्चानुजनीयात्, मनुः,	२१२
आचान्ताननुजानीयात्, यमः,	२०२

पृष्ठसंख्या.

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च, देव.,	२१२
* आचान्तेषूदकं, कात्या.,	२००
आचान्तेषूदकं दद्यात्, ब्रह्मपु.,	२१९
आचान्तेष्वपि चाचम्य, मत्स्यपु.,	२३५
* आचान्तेष्वित्येके, कात्या.,	२००
आचामति च यस्तिष्ठन्, बौधा.,	१९०
आचारहीनः कृबिश्च, मनुः,	८६
आच्छादनं तु यो दद्यात्, वायुपु.,	१५६
* आज्ञेन मांसेन, पैठी.,	४४
आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिं, वायुपु.,	२२५
आतिथ्यरहिते श्राद्धे, शान्ता.,	१३५
आतृमेस्तु पवित्राणि, याज्ञ.,	१९९
आत्मविच्चाङ्गविषैव, यमः,	५८
आत्मानं धमेक्यं च, देव.,	९९
आत्मायं यः पचेदेन्न, वायुपु.,	९३
आदाहादायायुधादि, वि. पु.,	२६४
* आदित्य, वि. स्मृ.,	१०
आदिशेत्प्रथमे पिण्डे, बौधा., याज्ञ.,	२५८
आदौ वापि तथा कुर्यात्, शङ्खः,	२११
आद्यापूपैः सदा कार्या, वायुपु.,	१७
आद्यावसाने श्राद्धस्य, ब्रह्मपु.,	१४४
आघत्त पितरो गर्भम्, मत्स्यपु.,	२२४
आधाने होमयोश्चैव, छ. का.,	२७५
आधिपत्यं तु ज्येष्ठायां, ब्रह्मपु.,	२९
आनन्त्याय भवेदत्त, यम.,	४२
आनन्त्यायैव कल्पन्ते, मनुः,	४१
आपद्रतो ह्यपनतो, यमः,	१००
* आभ्युदयिके, कात्या.,	२७०
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे, यमः,	१०७
,, ,, ,, उशना,	१०९, ११०
,, ,, यमः, उशना,	१०९
आमन्त्रितश्चिरं नैव, ब्रह्मपु.,	१०८

पृष्ठसंख्या.

* आमन्त्रिताश्चैवम्, कात्या., १०६,
१४३
आमन्त्रितास्तु ये विप्राः, यमः, १०६
आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु, यमः, १०८
आमश्राद्धं तथा कुर्यात्, मत्स्यपु., २३४
आमश्राद्धं तथा जीवत्, लक्ष्मी., २
आमश्राद्धप्रदोऽनमिः, जाबा., २३४
* आमश्राद्धेषु, वि. स्म., १६४
* आ मा वाजस्येत्यनु, कात्या., २०१
आम्रातकेश्वरं चैव, मत्स्यपु., ३७
आम्रान् पालेवतानिधून्, शङ्खः, ४५
* आयन्तु सुरा, वि. स्म., १६४
आयसेन तु पात्रेण, वृ. शाता., ल.
हारी., १८०
आयुर्दः प्रथमः पिण्डो, हारी., २२२
आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं, यमः, २३२
,, प्रजां धनं विद्यां, याज्ञ., २३२
,, प्राकाम्यमैश्वर्यं, वायुपु., १५६
आयुष्मन्तं सुतं विद्याद्, मनुः, २२४
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं, छ. का.,
२७२
* आरब्धे चाभोजन, आप., १०६
आरभेत नवैः पात्रैः, देव., ११६
* आरोग्यं वारुणे, वि. स्म., २८
आर्द्रकाष्ठैश्च संपूर्णे, ब्रह्मपु., १६८
आर्द्रायां क्रूरसिद्धिं तु, ब्रह्मपु., २९
आवरणार्थं छत्रं तत्, वारा. पु., २४७
आवाहनामौकरण, बृह., २४६
,, याज्ञ., २४४
आवाहनादिकं शेषं, ब्रह्मपु., २७७
आवाहनादिना पूर्वं, ब्रह्मपु., २७७
* आवाहनादि वाग्यत, कात्या.,
१०६, १४३,
आवाहयित्वा दर्भामैः, देव., २०९

पृष्ठसंख्या.

आवाहयेति चोक्तसैः, ब्रह्मपु., १५२
* आवाहयेत्यनुज्ञातः, कात्या., १४६
* आवाहयेत्यनुज्ञातो, कात्या., १४६,
२७०
,, ,, याज्ञ., १४४
आवाह्य तदनुज्ञातो, याज्ञ., १४५
आविकं मार्गमौष्टं च, वायुपु., ५३
आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति, आश्व. गृ., १४८
* आवृतो वा सर्वं, वैज. गृ., १६२
आशौचान्ते ततः सर्वम्, ब्रह्मपु., २७९
आश्रितः स्विन्नगात्रो वा, देव., १७७
आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु, ब्रह्मपु., १६
आश्वयुज्यां च कृष्णायां, ब्रह्मपु., २१
आषाढासु यशोलाभं, ब्रह्मपु., २९
आषाढ्यामथ कार्तिक्यां, यमः, १५
आसष्वमिति तान् ब्रूयात्, मत्स्यपु.,
११८
आसनं कुतपं दद्यात्, मत्स्यपु., ११८
,, चोपकल्पेत, वारा. पु., २४७
* आसनेषु दर्भान्, कात्या., १४६
* आसाद्योदपात्रेषु, हारी., १६३
आसिञ्चेत्पितृपात्राणि, शाता., २५३
आसुरं विस्मयान्नं स्यात्, हारी., १८९
आसु श्राद्धं च यः कुर्यात्, वायुपु.,
१७
आस्तिकः श्रद्धानश्च, याज्ञ., २८
आहरेदपसव्येन, मत्स्यपु., ११७
* आहिताग्नेः पितृर्चनं, निगमः, १६
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु, ब्रह्मपु., १६८
आहृत्य दक्षिणामिं तु, वायुपु., १६८
इ
इच्छन्ति केचिदाचार्याः, ब्रह्मपु., २२१
* इतरपाण्यङ्गुष्ठा, आश्व. गृ., १४७

पृष्ठसंख्या.	
इतरेषु त्वपाङ्गेषु, मनुः,	९५
* इति पितरः, पैठी.	२०
„ प्राहुः सुसंपन्नं, ब्रह्मपु.,	२१३
„ संकीर्तयंस्तूष्णीं, देव.,	२०९
„ संचिन्त्य योगेन, ब्रह्मपु.,	२९
इतिहासरश्चमान् वेदान्, वायुपु.,	७०
* इतिहासपुराण, वि. स्म.,	१९५
इतिहासपुराणैश्च, ब्रह्मपु.,	७१
इत्युक्तवोक्त्वा प्रिया वाचः,	
याज्ञ.,	१९९
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तान्, यमः,	८३
इदं च पुष्पमित्युक्त्वा, ब्रह्मपु.,	१५२
„ वः पाद्यमर्घ्यं च, ब्रह्मपु.,	१५१.
	१५२
„ वो माल्यमित्युक्त्वा, ब्रह्मपु.,	
	१५३
„ „ वस्त्रमित्युक्त्वा, ब्रह्मपु.,	१५३
इन्द्रनीलं महानादं, मत्स्यपु.,	३७
इन्द्रादीनां जनेतारो, वायुपु.,	१९८
इन्द्रेणसोमसृक्तानि, मत्स्यपु.,	१९६
इन्धनानि च यो दद्यात्, वायुपु.,	१५८
इमं श्राद्धविधिं पुण्यं, हारी.,	२३०
इषुकर्ता तथा वज्र्यो, यमः,	८२
इष्टं निवेदितं दत्तं, यमः,	१७७
„ पूर्वमर्घीतं वा, देव.,	९८
इष्टान् वा यदि वानिष्टान्, यमः,	५६
इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षः, बृह.,	१४२
इष्टैः सार्धं तु विधिवन्, शाता.,	२२७
इहलोकं परित्यज्य, वारा. पु.,	२४८
इहैव वर्जनं तेषां, देव.,	७९
इहैवास्ते तु सा लोके, मनुः,	७४

ई

* ईरावत्याम्, वि. स्म., ३१

पृष्ठसंख्या.

उ

उक्ता तिथिपरीक्षेयं, देव.,	१८
उक्त्वा चैव प्रियां वाचं, शाता.,	२१९
उम्रगन्धान्यगन्धीनि, ब्रह्मपु.,	१५६
* „ „ वि. स्म.,	१५५
उम्रेण तपसा युक्तः, वायुपु.,	९२
उच्छिन्नबन्धुरिकथाद्वा, वि. पु.,	२६४
उच्छिष्टं चाप्यपनयेत्, देव.,	२१२
„ न प्रमृज्यात्तु, वसि.,	२२७
„ भागधेयं स्यात्, मनुः, वि.	
स्म.,	२२१
* उच्छिष्टसन्निधात्रेक, वि. स्म.,	२५०
* उच्छिष्टसंनिधौ, वि. स्म.,	२०६
उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं, शङ्खः,	२११
„ पिण्डान्, याज्ञ.,	१९९
„ सोऽत्र, छ. का.,	२७३
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति, यमः,	१८८
उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान्,	
ब्रह्मपु.,	२१३
उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेत्, मत्स्यपु.,	२३५
„ „ मनुः,	२२६
„ भूमिगतं, आश्व. गृ. प.,	२४५
„ „ वसि.,	२२२
„ „ मनुः, वि. स्म.,	२२१
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शो, ब्रह्मपु.,	१२१
उत्तमां गतिमन्विच्छन्, वायुपु.,	२२५
उत्तरं मानसं गत्वा, वायुपु.,	३३
* उत्तरमानसे, वि. स्म.,	३१
उत्तराः श्रवणस्तिष्ठ्यो, देव.,	१८
उत्तरेण महानद्या, वायुपु.,	४०
उत्तरेण हरेद्वेद्याः, वायुपु.,	१४१
उत्तरोत्तरदानेऽपि, छ. का.,	२७४
* उत्तानं पात्रं कृत्वा, कात्या.,	२०१

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
उत्थिताननुगच्छेच्च, देव., २१३	उपवेश्य कुशान् दद्यात्, छ.का., २७२
उत्पत्तिं नाम चैतेषां, बृह., १४२	उपवेश्यासने भद्रं, वारा.पु., २४७
उत्सवानन्दसन्तान, मत्स्यपु., २६८	उपस्पृष्टोदकानां च, बृह., २०४
उत्स्रष्टव्यं प्रधानार्थ, वायुपु., १४०	उपहरे नितम्बेषु, यम., ११६
उदकं निनयेच्छेषं, मनु., २०८	उपाकृतं तु विधिना, यम., ४२
* उदकपात्रं मधु, वि. स्मृ., २०६	उपानत्पादुकाच्छत्र, ब्रह्मपु., २२०
उदकस्य च रेखायाम्, वायुपु., २१७	उपानीय तु तत्सर्वं, मनु., १७४
उदकाञ्जलिं च दीपं च, हारी., २३७	उपासते सुतं जातं, वसि., १९
उदकाञ्जलिदीपं च, हारी., २०५	उपाहरन्ति मन्त्रेण, वारा. पु., २४९
उदकानयने चैव, वायुपु., २१८	उभयं तद्विलुम्पन्ति, यम., १७७
उदङ्मुखस्तु देवानां, शाता., १४३	* उभयभेद, देव., ७९
* उदङ्मुखानित्येके, हारी., १२३	उभयोरप्यसौ रिक्थी, याज्ञ., २४२
* उदङ्मुखान् वैश्वदेवे, हारी., १२४	उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं, वसि., १९०
उदपात्रं च कांस्यं च, मत्स्यपु., ११७	उभयोः शाखयोर्मुक्तं, बौधा., १९०
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य, वायुपु., ३३	उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम्, मत्स्यपु., २३४
उदुम्बरास्तथा बिल्वः, वायुपु., १६९	उभावेव तु वास्त्रौतां, यम., १७९
* उद्धृत्य घृताक्त, आश्व. गृ., १६१	उभे यदि मृनौ स्यातां, मरीचि., २४२
उद्धृत्य पाणिर्विहसन, हारी., १८९	उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं, वायुपु., ९३
उद्धरेद्यदि तत्पात्रं, आश्व. गृ., १४८	„ यस्य व्यनीतौ च, यज्ञ.परि., २३८
„ पात्रं तु, वारा. पु., १८८	उरःस्थाः पितरस्तस्य, बौधा., १२१
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युः, मनु., ८६	उशन्तस्त्वेति च जपन्, ब्रह्मपु., १५२
* उन्मादस्त्वग्दोषो, देव., ७९	* उष्णं स्विष्टमन्नं, कात्या., १७५
उपतिष्ठतामित्यक्षय्य, याज्ञ., २४४	उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः, शङ्खः, १७५
„ „ शाङ्खा., २४४	उष्णमादाय पिण्डं तु, ब्रह्मपु., २१५
उपदेशानुमन्ता च, बृह., २३३	
* उपपतिर्यस्य, गौत., ७७	
* उपमूललूनाः, गोभि., ११३	
उपमूले तथा लूनाः, वायुपु., ११४	
उपलिप्ते शुचौ देशे, देव., २०९	
* उपवनेषु, वि. स्मृ., ३१	
उपवेश्य जपेद्धीमान्, ब्रह्मपु., १४४	
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः, यम., १३२	
उपवीतं कटौ कृत्वा, शाता., १९०	
उपवीती ततः कुर्यात्, शाता., १९१	
	ऊ
	ऊर्जं वहन्तिश्च जपन्, ब्रह्मपु., २१९
	* „ वहन्ती, वि. स्मृ., २०६
	* ऊर्ध्वं दशम्यामपो, वैज., २५२
	ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं, शङ्खः, १५५
	ऊ
	ऋक्षेण कालः स परः, वि. पु., १४

	पृष्ठसंख्या.
ऋक्षे पिण्डप्रदानं तु, देवीपु.,	२१
ऋचा तु वृष्यति पिता, बृह.,	५८
* ऋचो यजूंषि, बौधा.,	६२
ऋचो यजूंषि सामानि, बृह.,	५८
* ऋचो दर्भाः, कात्या.,	२७०
ऋजुर्धुणी क्षमी दान्तः, यमः,	६४
ऋणकर्ता च यो राजन्, महाभा.,	९४
ऋद्धिदस्तु वृत्तीयो वै, हारी.,	२२२
* ऋषिप्रणीतां, हारी.,	१८२
ऋषिभ्यः पितरो जाताः, मनुः,	१११
ऋषिप्रीती ऋषीकश्च, यमः,	६४

ए

एकं च जुहुवाद्गमौ, यमः,	२२३
„ पवित्रमेकोऽर्घ्यः, आश्व.	
गृ. प.,	२४५
* „ मृतस्य, आश्व. प.,	२५३
एक एव विधिः पूर्वम्, शाता.,	२५३
एकत्रैकेन पाकेन, वि. पु.,	१२१
एकदर्भेण तन्मध्यम्, देव.,	२०९
एकपङ्क्त्युपविष्टानां, यमः,	१८१
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः, श.	
छि.,	२६३
एकमूर्तिस्त्वमायाति, शाता.,	वृ.
शाता.,	२५८
एकमेव भवेच्छ्राद्धम्, छ. का.,	२७५
* एकवन्मन्त्रानूहेत्, वि. स्मृ.,	२५०
एकवक्त्रं तु तं विद्यात्, शाता.,	१९१
एकवासाश्च योऽश्रीयत्, शाता.,	१९०
एकवेदस्ततः पश्चात्, वायुपु.,	७०
* एकशफं, कात्या.,	२४
एकस्तान् मन्त्रविप्रीतः, मनुः,	५५
„ योगविप्रीतः, यमः,	१३२
एकाकी व्यसनाक्रान्तो, देव.,	९९

पृष्ठसंख्या.

* एकादश तूप, वि. स्मृ.,	४४
„ पार्षतेन, कात्या.,	४३
„ -मासान्, पैठी.,	४४
एकादशादिभिः श्राद्धे, देव.,	२५२
एकादशाहे कर्तव्यं, वारा. पु.,	२४६
* एकादशी वृद्धि, हारी.,	२६
* एकादशे कृष्ण, आप.,	२५
एकादश्यां तथा ऋद्धि, मनुः,	२४
* एकादश्यां धन, पैठी.,	२६
एकाहेन तु षण्मासाः, छ. का.,	२५१
एकीभावेन भोक्तव्यं, आश्व. प.,	२५४
* एके पितृवत्, गौत.,	६०
* एकैकस्मिन्नेव, कात्या.,	१४६
एकैकस्याथ विप्रस्य, ब्रह्मपु.,	१८४
* एकैकस्यैकैकेन, कात्या.,	१४७
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं, भवि. पु.,	६
„ „ शाता.,	२४४
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धम्, आश्व.	
गृ. प.,	२४५
„ दैवहीनम्, याज्ञ.,	२४४
„ परित्यज्य, मत्स्यपु.,	२६२
एकोद्दिष्टविधानेन, बृह.,	२४६
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु, आश्व. गृ.	
प.,	२४५
एकोद्दिष्टेऽन्यमासे वा, देव.,	२१०
एकोद्दिष्टेषु शेषं च, देव.,	२२५
„ सर्वेषु, आश्व. गृ. प.,	२४५
एतन्नानुपनीतोऽपि, मत्स्यपु.,	२३५
एतत्ते तत ये च त्वाम्, देव.,	२०९
एतत्सपिण्डीकरणम्, याज्ञ.,	२५७
एतदुक्तं तु सप्ताचिः, वायुपु.,	१९८
एतदेव निरोकारे, महाभा.,	२२०
* एतद्वः पितरः, वि. स्मृ.,	१६४

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
एतद्वः पिरो वासः, ब्रह्मपु., २१५	* एवं चतुर्थो, आश्व. प., २३
एतद्वोऽन्नमितीत्युक्त्वा, ब्रह्मपु., ४,	„ चापः प्रासेञ्चानो, शाता., २१९
१८४	„ चारं चन्द्रसमो, छ. का., ११
इतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या, ब्रह्मपु., २५६	„ तुमेषु पानीयं, देव., २१२
एतयोरन्तरे नित्यं, वायुपु., १६९	„ देवान्पितृन् स्त्रींश्च, बृह., २२७
* एतस्मिन् काले, आश्व. गृ., १४८	„ निमन्त्र्य नियमान्, मत्स्यपु., १०५
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै, वि. स्मृ., १०	„ निर्वपणं कृत्वा, मनुः, २२३
एतानि पितृतीर्थानि, मत्स्यपु., ३६	„ निवेश्य पिण्डांस्तान्, देव., २१०
एतानि श्राद्धकालेषु, यमः, १३६	„ पञ्चवनं पुण्यं, वायुपु., ३३
* एतान् जपन् पितृन्, हारी., १९६	„ पिण्डान् समभ्यर्च्य, देव., २१०
एतान्यपि न देयानि, मत्स्यपु., ५४	„ पित्र्ये दृष्टमेतत्, वायुपु., २१७
„ सदा श्राद्धे, मत्स्यपु., ३७	* एवं मृताहे, वि. स्मृ., २५०
„ समानि स्युः, वायुपु., ४७	† „ वरान्, श. लि., २२५
एतान् विवर्जयेद्यत्नान्, वि. स्मृ., ८९	एवं विधिः प्रयोक्तव्यः, वारा. पु., २४८
एताः सत्याशिषः सन्तु, मत्स्यपु., २२०	„ शुद्धिं ततः कृत्वा, वारा. पु., २४७
एते दुर्ब्राह्मणाः सर्वे, देव., ७९	„ शूद्रोऽपि सामान्यं, मत्स्यपु., २३५
* एतेन ग्राम्या, आप., ४५	„ प्रदक्षिणीकृत्य, याज्ञ., २७१
एतेन मन्त्रेण, वायुपु., २१६	„ सपिण्डीकरणं, वि. स्मृ., २५४
* एतेन मातापितृ, वसि., २४९	* एवमादिष्वन्येषु, वि. स्मृ., ३१
एतेन विधिना श्राद्धं, देव., २२	एवमादीनि चान्यानि, वायुपु., ४७
* एतेनान्तेवासि, आप., ७२	एवमामाद्य तत्सर्वं, मत्स्यपु., ११७
एते पञ्चविधाः प्रोक्ताः, देव., ७९	एवमाह्वानिते गन्ध, वारा. पु., २४८
एते विगर्हिताचाराः, मनुः, ८६	* एवमेव गयाशीर्षे, वि. स्मृ., ३०
„ वै पितरो देवाः, वायुपु., २१८	एष तेऽर्घ्यमिति प्रोच्य, ब्रह्मपु., १५२
„ वै भूतले देवाः, यमः, ६५	„ दास्यति नस्तृप्तिं, श. लि., यमः, २०
„ हि पूर्वमासीनाः, देव., २१३	„ नो दास्यति श्राद्धं, वसि., २०
एतेषां कर्मदोषेण, देव., ७९	„ वै प्रथमः कल्पः, मनुः, ७१
एतेषु पितृतीर्थेषु, मत्स्यपु., ३६, ३९	* „ वै सुमना, तै. भु., १३
„ श्राद्धतीर्थेषु, मत्स्यपु., ३५	„ वोऽनुगतः प्रेतः, वैज., २५५
„ श्राद्धदातारः, मत्स्यपु., ३९	एषामन्यतमो यस्य, मनुः, ५७
एतेषु सर्वदेवानां, मत्स्यपु., ३८	
एतेष्वपि सदा श्राद्धम्, मत्स्यपु., ३७	
एभिर्निधूलितं दृष्टं, वायुपु., १३९	
* एभ्य एव एतद्भागां, निगमः, २३८	

पृष्ठसंख्या.

एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं, मत्स्यपु., ४०
एष्टव्या बहवः पुत्राः, वि. स्म., ३१

ऐ

ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां तु, ब्रह्मपु., १८

ओ

ओं आगच्छन्तु महाभागाः, ब्रह्मपु., १५१

ओंकारं पितृतीर्थं च, मत्स्यपु., ३५

ओं कुरुष्वेति तैरुक्तो, ब्रह्मपु., १६७

„ ऋग्यादमप्रितृप्तयै, ब्रह्मपु., २७८

„ निहन्मि सर्वं, ब्रह्मपु., २१४

„ पृथिव्यै नमस्तुभ्य, ब्रह्मपु., २७८

„ यमाय नमश्चेति, ब्रह्मपु., २७८

„ वसन्ताय नमस्तुभ्यं, ब्रह्मपु., २१६

„ शिवाय च रुद्राय, ब्रह्मपु., २७९

*, स्वधेत्याहुः, हारी., २०४

औ

औदकेनैव विधिना, मनुः, २०८

औपपत्तिस्तथा शाक्यो, वायुपु., ९२

औरभिक्तो माहिषिकः, मनुः, ८६

औरभ्रेगाय चतुरः, मनुः, ४१

औरमश्वेत्रिणौ पुत्रौ, जाबा., २६१

औरमश्वेत्रजौ पुत्रौ, जाबा., २६२

* औमजे, वि. स्म., ३१

क

क एने पितरो नाम, पैठी., २३१

कक्षित्संपन्नमन्त्रे, ब्रह्मपु., २१३, २६९

कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा, वायुपु., ४७

* कण्वाश्रमे, वि. स्म., ३१

कथंचिदप्यतिक्रामन्, यमः, मनुः, १०७

* कनकं विशाखासु, वि. स्म., २८

पृष्ठसंख्या.

* कनकरजते, वि. स्म., २६

* कनखले, वि. स्म., ३०

कन्यकास्तु द्वितीयायां, मनुः, २४

कन्यां गते सवितरि, ब्रह्मा.पु., १६

* .. वरदां, वि. स्म., २६

कन्यानां दूषकाश्चैव, यमः, ८२

कन्यापुत्रविवाहेषु, वि. पु., २६८

कन्यायुवातिमध्यस्था, वायुपु., १५७

करम्भं यानि चान्यानि, वायुपु., ५३

करिष्यति वृषोत्सर्गं, बृह., ३२

कर्णाटकांस्तथा कीरान्, मत्स्यपु., ९४

कर्कन्धुर्भीरकं वारं, वायुपु., ४७

कर्तव्या शुचिभिस्तेषां, ब्रह्मपु., २५१

कर्नारमथ भोक्तारं, ब्रह्मपु., २७७

* कर्तुंस्तु कालाभि, आप., २५

* कर्मणां मिद्धि, वि. स्म., २८

कर्मणा योनितश्चैव, देव., ७९

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः, याज्ञ., ६०

कर्मव्यमथाभ्युदयिके, ब्रह्मपु., २६८

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं, विश्वा., ६

कर्मादिषु तु सर्वेषु, छ. का., २७२

* कर्पूत्रयमन्निकर्षे, वि. स्म., २५४

* कर्पूत्रयसर्मापे, वि. स्म., २५०

* कर्पूत्रये पुरुषाणां, वि. स्म., २५९

कलशं जलपूर्णं च, देव., २१३

कलोपजाविनश्चैव, यमः, ८१

कव्यं ददानि यस्तेभ्यः, यमः, ९५

* कः श्राद्धकालो, पैठी., १९

कसेरुः कोविदारश्च, वायुपु., ४७

* कस्माद्यज्ञविधि, निगमः, २३८

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः, ब्रह्मपु., २१

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्, बृह., ३२

काञ्चनादिषु दर्भायैः, हारी., १२९

काञ्चनेन तु पात्रेण, हारी., १८०

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
काणाः कुण्डाश्च पण्डाश्च, यमः, ८१	* कुण्डाशिसोम, गौत., ७७	
काण्डपृष्ठश्च्युतोमार्गात्, नारदः, १००	कुतपो नीलकण्ठश्च, देव., १२८	
काण्डमेषां कुलस्याख्या, हारी., १००	कुतोऽपि श्राद्धवेलायां, पैठी., १३०	
कार्तिकं सकलं वापि, वि. स्म., २०	* कुनखिकिलाशि, पैठी., ९१	
कामं वा तदनुज्ञातः, मनुः, २३६	कुनखी श्यावदन्तश्च, शङ्खः, ८७	
„ श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं, मनुः, ७४	कुनदीसेतुकारस्य, यमः, १८१	
कामान् स लभते दिव्यान्, वायुपु., ३४	* कुप्यं ज्ञाति, कात्या., २४	
* काममनाद्ये, आश्व. गृ., १२२	* कुप्यद्रव्यमाजे, वि. स्म., २८	
कामाय विहितं काम्यम्, भवि.पु., ६	कुञ्जाम्रं च तथा तीर्थम्, मत्स्यपु., ३९	
कायामिदीप्तिप्राकाम्यं, वायुपु., १५८	* कुञ्जाम्रे, वि. स्म., ३०	
कायावरोहणं नाम, मत्स्यपु., ३५	* कुमारधारायाम्, वि. स्म., ३०	
कारयेत्पञ्चधारां वा, छ. का., २७२	कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च, देव., ३२	
कारस्कराः कलिङ्गाश्च, वायुपु., ४०	कुरुक्षेत्राच्छतगुणं, मत्स्यपु., ३५	
कालतः पूजितौ मासौ, देव., १८	* कुरुष्वेत्यनुज्ञातः, निगमः, १६२	
* कालनियमः, गौत., १५, १७५	कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो, याज्ञ., १६१	
कालशाकं महाशल्कं, वि. स्म., ४४	कुरूणां च कुरुक्षेत्रे, शङ्खः, ३२	
कालशाकं महाशल्का, मनुः, ४१	कुर्याच्च मासिकं मासि, ब्रह्मपु., २७९	
* कालशाकेन, पैठी., ४४	कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु, मत्स्यपु., ४०	
कालिका च नदी पुण्या, मत्स्यपु., ३६	कुर्यात्पिण्डत्रयं यस्य, छ. का., २३९	
काले धनिष्ठा यदि, वि. पु., १४	कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा, ब्रह्मपु., २७९	
कालेयं कालशाकं च, वायुपु., ४७	कुर्यादाम्रयणं यस्तु, वायुपु., ४६	
* कालोदके, वि. स्म., ३१	कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं, मनुः, २४	
कावेरी चोत्तरा पुण्या, मत्स्यपु., ३९	कुलं काण्डमिति ख्यातं, यमः, १००	
काशाः कुशा बल्वजाश्च, ब्रह्मपु., ११४	कुलत्वमानिनः शावाः, वायुपु., १३९	
काषायवासा यान् कुरुते, बौधा., १९०	कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने, वि. पु., २६४	
कीटकेशवपन्नं च, यमः, १९१	कुलश्रुताभ्यां संयुक्तात्, स्कन्दपु., ६२	
कीलकश्चेति षट्कोऽयं, देव., १०१	* कुलीनाः श्रुतवन्तः, हारी., ६७	
कुर्ममंश्रितास्त्वते, वायुपु., १३९	कुलेऽम्भकं स जन्तुः स्यात्, वि. स्म., ३१	
कुक्कुटः पक्षवातेन, यमः, १३६		
„ शूकरश्चानौ, देव., १३७	कुशामाणि च पुण्यानि, ब्रह्मपु., १५२	
कुक्कुटाण्डान्यलाबूनि, महाभा., ५	कुशा दर्भाः समाख्याताः, उशना, १३०	
कुक्कुटो विड्वराहश्च, यमः, १२६	* कुशावर्ते, वि. स्म., ३०	
कुड्यलमां वसोधारां, छ. का., २७२	कुशीलवोऽवकीर्णा च, मनुः, ८५	
कुण्डाशिनो देवलकाः, यमः, ८२	कुष्ठी च राजयक्ष्मी च, शङ्खः, ८७	

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
कूपमात्रोदके ग्रामे, देव., ९९		कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे, ब्रह्मपु., १६८
कूपारामतडागानि, वायुपु., १५९		कृष्णा श्वेता लोहिता च, वायुपु., ४७
कूष्माण्डालाबुवार्ताक, शङ्खः, ५२		कृष्णोर्णानीलरक्ताक्त, ब्रह्मपु., २१५
कृतं च लवणे सर्वं, शङ्खः, ५२		कृसरं मधु सर्पिश्च, वायुपु., ४८
„ विप्रेण यो दद्यात्, वायुपु., १५७		* कृसरमांसदधि, हारी., ४९
कृतज्ञः पिशुनः क्रूरो, देव., ७९		केतनं कारयित्वा तु, यमः, १०७
कृतज्ञाभास्ति कांस्तद्वत्, मत्स्यपु., ९४		केतितस्तु यथान्यायं, यमः, मनु., १०७
* कृतबन्धमकर्माणः, हारी., १२३		* केदारं, बि. स्मृ., ३०
कृतशौचं महापुण्यं, मत्स्यपु., ३४		कोटीश्वरं तथा देव, मत्स्यपु., ३६
कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः, शाता., २६१		कोद्रवो हारवटक, मत्स्यपु., ५४
कृतोपवासः सुज्ञातः, ब्रह्मपु., २७७		* कौशिक्याम्, वि. स्मृ., ३१
कृत्तिकादि भरण्यन्तं, याज्ञ., २८		कौशैः पौनर्भवैः कायम्, वायुपु., २१८
कृत्तिकायां विज्वरत्वं, ब्रह्मपु., २९		क्रतुभिस्तानि तुल्यानि, ब्रह्मा.पु., १६
कृत्वा तत्पैतृकं शौचं, ब्रह्मपु., २६६		क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः, बृह., १४३
„ धुर्यस्य विप्रस्य, छ. का., २७४		क्रमशः पितृपत्नीनां, देव., २१०
„ ध्येयाश्च पितरः, वि. पु., १९७		क्रियते या पर्वणि यत्, भवि. पु., ७
„ पितामहादिभ्यः, ब्रह्मपु., २५६		„ शुद्धये यत्तत् भवि. पु., ७
कृत्वायं संप्रदातव्यं, छ. का., २७३		क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्या, वि. पु., २६५
कृत्वा इमाशानिकं होमं, ब्रह्मपु., २७८		क्षत्रादिसूतकान्ते तु, मत्स्यपु., २४४
कृत्वेदं विष्णुरित्यग्ने, याज्ञ., १८३		क्षत्रियभ्याप्यथ त्रयात्, महाभा., २२०
कृपालज्जाक्षमाधीमान्, देव., १०१		क्षत्रियैस्तु मृगयायां, हारी., ४६
कृमिदष्टचिकित्सायां, छ. का., २७५		* क्षमा दमो दया, हारी., ६७
* कृषि मूले, वि. स्मृ., २८		क्षत्रधर्मिणमप्याजौ, महाभा., ७३
* „ सप्तम्याम्, वि. स्मृ., २६		क्षिप्रं प्राप्नोति श्रेयामि, वायुपु., १७
* कृषिः „ कात्या., २४		क्षीरधारास्तनो यान्य, वसि., २२७
कृषिजीवी स्त्रीपदी च, मनुः, ८६		क्षीराक्तं जलकुम्भं च, ब्रह्मपु., २७८
कृष्ण हव्यमिदं रक्ष, ब्रह्मपु., १८४		क्षुधाताः कीर्तयन्तश्च, ब्रह्मपु., २१
कृष्णर्षीवो रक्तशिराः, निगमः, ४२		क्षेत्रस्यवनानां च, देव., १०१
कृष्णपक्षे दशम्यादौ, मनुः, १४		क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं स्यात्, मरी., २४२
„ वरिष्ठा हि, वायुपु., १७		क्षौद्रेषु निरता नित्यं, हारी., ७५
* „ आहं, वैज., १४		क्षौमं सूत्रं नवं दद्यात्, ब्रह्मपु., २१५
कृष्णमाषास्तिलाश्चैव, वायुपु., ४७		क्षौमकौशेयकार्पासं, वायुपु., १५९
कृष्णाजं जीरकं चैव, महाभा., ५२		क्षौमसूत्रं नवं दद्यात्, वायुपु., २१८
कृष्णाजिनस्य साजिभ्यं, वायुपु., १२९		

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
ख	गयायां धर्मपृष्ठे च, वायुपु., ३३
खञ्जः काणः कुणिः श्वित्री, यमः, १७३	गयाशीर्षे वटे श्राद्धं, वि. स्म., ३१
खञ्जतूवरमुण्डाश्च, ब्रह्मपु., ९५	गयाशीर्षेऽक्षयवटे, बृह., ३२
* खड्गकुतप, वि. स्म., १२८	गलरोगी गण्डमाली, ब्रह्मपु., ९५
* खड्गन त्रयोदश, पैठी., ४४	गवां लाङ्गलमुद्धृत्य, वारा. पु., २४९
* खड्गोपस्तरण, आप., ४५	* गवाविनाजेन, वैज., २५२
खर्वितां तां विदुः केचित्, छाग., ११	गां विप्रमजमग्निं वा, मनुः, २२३
खाद्यं पानं फल पुष्पम्, छाग., १३३	* गाः पौष्णे, वि. स्म., २८
ख्यापितं धर्ममवस्त्रं, वायुपु., ३३	* गायत्रीमनुश्राव्य, श. लि., २०२
ग	* गायत्रीजप, वि. स्म., ६९
गङ्गातीरे प्रयागे च, वि. स्म., ३१	गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र, छ. का., २७३
गङ्गायमुनयोस्तीरे, शङ्ख., ३२	गावस्तमुपतिष्ठन्ति, वायुपु., १५८
* गङ्गायां विशेषतः, वि. स्म., ३०	* ग्रामयाजिनः, वि. स्म., ८९
गङ्गामागरामित्याहुः, मत्स्यपु., ३४	ग्राम्यवाराहमांसं च, महाभा., ५२
गच्छन् देशान्तरं यन्तु, भवि. पु., ७	ग्राम्याभिरापधोभिः, कात्या., ४३
गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि, वायुपु., १३९	ग्राममात्रं परगृहान्, ब्रह्मपु., २१
गजच्छायां पितृनर्चन्, यमः, २७	ग्राह्याः कण्टकिनश्चैव, वायुपु., १६९
गणशः क्रियमाणु, छ. का., २७५	गुडलवर्णातलानां, देव., ५९
गते वयसि वृद्धानि, ब्रह्मपु., २१५	गुणवत्सर्वकामोऽयं, वि. स्म., २३
गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं, वारा. पु., २४६	* गुणवन्तम्, गौत., ५२
गन्धमाल्यफलैश्चैव, छाग., १३३	* गुणहान्यां तु, आप., ७२
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य, बृह., २४६	गुणांश्च सृपशकाद्यान्, मनुः, १७३
गन्धर्वाप्सरसस्तत्र, वायुपु., १५७	गुन्द्राः श्राद्धे क्षीरकुशाः, वायुपु., ११४
गन्धरूपोपपन्नानि, ब्रह्मा. पु., १५६	गुरुः करोति शिष्याणां, ब्रह्मपु., २६६
गन्धवाहा महानद्यः, वायुपु., १५८	गुरुदेवाग्निपूजासु, यमः, ६४
गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं, छ. का., २५४	गुरुसूर्याग्निवस्तानां, वायुपु., १४०
गन्धोदकातिलैर्युक्तं भवि. पु., ६	गुरुणां त्यागिनश्चैव, शङ्खः, ८७
,, ,, ,, याज्ञ., २५७	,, प्रतिकूलाश्च, ,, ८७
गयां यास्यति यः कश्चिन्, बृह., ३२	गुल्मैश्च वेष्टिता ये वै, वायुपु., १७०
गयागृध्रवटे चैव, वायुपु., ३३	गूढलिङ्गयत्रकीर्णां च, देव., १०१
गयापिण्डप्रदानेन, मत्स्यपु., ३५	* गृहमाहिर्बुध्न्ये, वि. स्म., २८
गयायां धर्मपृष्ठे च, बृह., ३२	गृहसंवेशको दूतो, मनुः, ८६
	गृहस्थस्याभ्रमं गच्छेत्, छाग., १३३
	गृहस्थानां सहस्रेण, वायुपु., ७१

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
गृहस्थानां सहस्रैस्तु, छाग., १३३	* घृतगुडतिलैः, हारी., ४९
गृहस्थो ब्रह्मचारी च, यमः, ६५	घृताक्ताः समिधो हुत्वा, ब्रह्मपु., १६८
गृहीत्वा दर्भपिञ्जली, ब्रह्मपु., २१४	* घृतादिदाने, वि. स्म., १८०
„ दर्भपिञ्जलैः, वायुपु., २१८	घृतान्नमांसदधिभिः, ब्रह्मपु., २७९
„ दक्षिणेनैव, ब्रह्मपु., २५६	घृतेन दीपो दातव्यः, शङ्खः, १५५
„ देवतीर्थेन, ब्रह्मपु., ४, १८४	घृतेन भोजयेद्विप्रान्, वायुपु., ४८
„ यः पवित्रांश्च, ब्रह्मपु., १५२	* घृतेन मांसं, पैठी., ४४
* गृहेष्वभिरूपाः, वि. स्म., २६	घ्राणेन विड्वराहश्च, यमः, १३७
गृह्णन्ति पितरो देवाः, छाग., १३३	„ सूकरो हन्ति, मनुः, १३६
गृहाति सकलं पङ्क्तेः, हारी., १२५	
गृहीयाद्भूमिभागं च, वारा.पु., २४७	च
गृह्य चौदुश्चरं पात्रं, वारा. पु., २४९	चक्रविद्धं तु यो दद्यात्, वायुपु., १५७
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः, ब्रह्मपु., ११४	चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं, रामायण., २४९
गोकर्णो गजकर्णश्च, मत्स्यपु., ३६	* चतुरः शाकुनेन, कात्या., ४३४
गोत्रं तथा वर्धनां नः, मत्स्यपु., २२०	* चतुरश्चौरभेग, वि. स्म., ४
गोत्रनामभिरामन्त्य, छ. का., २७३	चतुराश्रमबाह्यश्च, यमः, ८३
* गोदावरीयम्, वि. स्म., ३१	चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्, हारी., २५६
* गोभर्तृविश्वस्ना, देव., ७८	* चतुरो मासान्, उशना, ४४
गोमती वरुणा तद्वत्, मत्स्यपु., ३५	चतुर्णां दुष्कृतं हरति, हारी., १२५
* गोमत्याम्, वि. स्म., ३१	चतुर्थः संप्रदातैषां, मनुः, २३६
* गोमयेनोपलिप्त, वि. स्म., ३१	चतुर्थ्यहोममन्त्रेण, बृह., २५९
गोमयेनोपलिप्तायां, मत्स्यपु., ११७	चतुर्थ्येऽहनि तास्तेषां, ब्रह्मपु., २६६
गोमयेनोपलिप्तेषु, यमः, ११६	चतुर्थं पञ्चमे वाथ, ब्रह्मपु., २५१
गोरसानां च विक्रेता, देव., ९८	* चतुर्थं क्षुद्र, आप., २५
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं, मत्स्यपु., ३७	* चतुर्थ्यां, कात्या., २४
गोविक्रयी च दुर्बालः, यमः, ८३	* चतुर्दश, आप., २५
गोमृथां यत्क्रियते श्राद्धं, भावि. पु., ७	* चतुर्दशी, हारी., २६
गौरमृत्तिकया च्छन्ना, ब्रह्मपु., ११६	चतुर्दश्यां ततो गच्छेत्, ब्रह्मपु., २७८
„ वापि, ब्रह्मपु., १६०	„ तु कर्तव्यं, ब्रह्मपु., २७
गौराः कृष्णास्तथारण्याः, ब्रह्मपु., १३१	* चतुर्दश्यां शङ्खेण, पैठी., २६
	चतुर्धा विभजेत्पिण्डान्, देव., २०९
घ	चतुर्भिः स्रोत उत्पन्ने, यमः, १७९
घण्टेश्वरं च बिल्वं च, मत्स्यपु., ३९	चतुर्ध्वश्चाघपात्रेभ्यः, ब्रह्मपु., २५६
घृतं न केवलं दद्यात्, ब्रह्मपु., १५६	चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः, ब्रह्मपु., ९७

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
* चत्वार्युदपात्राणि, आश्व. परि., २५३	जटिलं चानधायीनं, मनुः, ८४
* चन्दनकुङ्कुम, वि. स्मृ., १५५	* जडान्धकाण, देव., ७९
चन्दनागुरुणी चोभे, ब्रह्मपु., १५६	जन्मन्यथोपनयने, ब्रह्म., २६८
* चन्द्रभागायाम्, वि. स्मृ., ३१	* जन्मभ्रमं, वि. स्मृ., १०
चन्द्रमा ऋतवश्चैव, हारी., १११	* जन्मशरीर, श. लि., १०३
चन्द्रसूर्यप्रभं दिव्यं, वायुपु., १५७	* जपहोमतपांसि, वि. स्मृ., ३०
चन्द्राभिगुरुगोविप्र, ब्रह्मपु., २७७	जपादिकुसुमं भाण्डी, ब्रह्मा.पु., १५६
* चरणव्रतो, बौधा., १२३	जपादिविधिरत्रापि, लक्ष्मी., १
चाण्डालश्च वराहश्च, मनुः, १३६	जपेत्तृतीयं मन्त्रं तु, ब्रह्मपु., १५१
चान्द्रायणव्रतचरः, यमः, ६४	जप्त्वा यथासुखं वाक्यं, याज्ञ., १८७
चान्द्रायणैः पराकैर्वा, ब्रह्मपु., ७१	जयन्तं विजयं चैव, मत्स्यपु., ३९
* चिकित्सकवृषल, हारी., ८८	जलं क्षीरं दधि घृतं, ब्रह्मपु., १५२
चिकित्सकान् देवलकान्, मनुः, ८४	जले स्थलेऽम्बरे मूर्तेः, ब्रह्मपु., २७७
* चिकित्सकान्, वि. स्मृ., ८९	जलोद्भवानि देवानि, शङ्खः, १५५
चिन्तयश्च प्रितुस्तुष्टान्, ब्रह्मपु., २१५	जातं पुत्रं प्रशंसन्ति, श. लि., यमः, २०
चिरकारी भवद्द्राग्धा, ब्रह्मपु., १०८	जाता ये त्वनियुक्तायाम्, नारदः, ४३
चिरिविल्वस्तथाङ्गोलः, वायुपु., १७०	जानु कृत्वा तथा सव्यं, वायुपु., २१७
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ताः, महाभा., ७३	जाप्यं योगश्च यज्ञश्च, छा. ग., १३३
चोष्यपेयसमृद्धं च, देव., ११७	जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं, मत्स्यपु., ३८
चौरा वार्धुषिका दुष्टाः, यमः, ८३	* जामाता, वि. स्मृ., ६९
क्योतन्ते वै सुधाधाराः, वसि., २२६	जामातुः श्वशुरश्चक्रे, ब्रह्मपु., २६६
छ	जाम्बूनदमयं दिव्यं, वायुपु., १५६
छन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे, मनुः, शाता., ५९	* जारोपपति, देव., ७८
छागेन सर्वलोहेन, पैठी., २०	* जीवजं च सर्वं, वि. स्मृ., १५५
* छागो वा, देव., २०	* जीवतामजीवितां, निगमः, २३८
* छागोस्त्रमेषा, कात्या., ४३	जीवतो जारजः कुण्डो, देव., ९७
छायया हन्ति वै षण्डः, यमः, १३७	* जीवापितृकस्य, कात्या., २४०
छायायां हस्तिनो छाये, देव., २०५	जीवन्तमतिदद्याद्वा, छ. का., २३९
ज	जीवात्र स्नाहि दुग्धं च, ब्रह्मपु., २७९
जघान दानवौ विष्णुः, ब्रह्मपु., ११६	* जीवितं याम्ये, वि. स्मृ., २८
	* जीवितं शनैश्चरे, वि. स्मृ., २८
	जीवितस्य प्रदानाद्धि, वायुपु., १५८

पृष्ठसंख्या.	
जीविते सति जीवाय, ब्रह्मपु., २७७	
जीवे पितरि वै पुत्रः, हारी., २३७	
जीवेत्पितामहो यस्य, यज्ञ.परि., २३८	
* जुहुयाज्जीवेभ्यः, आश्व. श्रौ., २४०	
* जुहुयाद्वृक्षान्, वि. स्मृ., १७१	
ज्ञातयो बान्धवा नि.स्वाः, बृह., २४६	
ज्ञातिबन्धुसुहृच्छिष्यैः, बृह., २६४	
ज्ञातिभिः सत्कृतं दत्त्वा, मनुः, २२६	
ज्ञातिभ्यः सततं दत्त्वा, ब्रह्मपु., २२७	
ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य, देव., २१०	
ज्ञातिवर्गेषु मित्रेषु, वारा. पु., २४८	
ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां, मनुः, २५	
,, मघास्वेव, ब्रह्मपु., २९	
,, हस्ते, वि. स्मृ., २८	
ज्ञानदग्धशरीरस्य, महाभा., २६७	
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्, मनुः, ५९	
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि, मनुः, ५९	
ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः, यमः, ९६	
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि, मनुः, ५५	
ज्ञेयं पुंमवनं चैव, भवि. पु., ७	
ज्यायांसमनयोर्विद्यान्, मनुः, ५९	
* ज्येष्ठमामगं, वि. स्मृ., ६९	
ज्येष्ठस्य भार्या संप्राप्तः, देव., ९७	
ज्येष्ठायां यद्यनूढायां, लौगा., ९८	
ज्येष्ठोत्तरकरान्, छ. का., २७३	
ज्वालितान् ग्रामते ग्रामान्, यमः, ९६	

न

नं दोषं क्षमते यस्तु, यमः, ९८	
तं मामं पितरस्तस्य, यमः, उशना, १०९	
* तण्डुलिकाश्रमे, वि. स्मृ., ३०	
तन्नामिषेण कर्तव्यं, मनुः, १०	
* तच्छेषेणाग्नौ, वौधा., १६६	

पृष्ठसंख्या.	
तज्जातीयैर्नरैः सम्यक्, मार्क.पु., २६७	
तत एकादशाहे तु, मत्स्यपु., २४४	
ततः कामकुलेशानं, ब्रह्मपु., २७८	
,, पानीयकुम्भेन, यमः, २०३	
*,, पिण्डमर्घपात्रो, वि. स्मृ., २५४	
,, पिण्डमुपादाय, देव., २१०	
,, पितामहादिभ्यः, ब्रह्मपु., २५६	
,, प्रक्षाल्य हस्तौ तु, ब्रह्मपु., २१४	
,, प्रदक्षिणीकृत्य, शाता., २१९	
,, प्रभृति वै प्रेतः, हारी., २५६	
,, प्रभृति संक्रान्तौ, मत्स्यपु., २६२	
*,, प्राङ्मुख्यामृतो, वि. स्मृ., २०७	
ततश्च पिण्डपात्रेण, देव., २१०	
,, -रमुपादाय, देव., २०९	
,, स्वधावाचकं, मत्स्यपु., २२०	
* ततः षट्कर्षूः, वि. स्मृ., २५९	
,, संस्त्रवपात्रेभ्यो, ब्रह्मपु., २१९	
,, सर्वाशनं पात्रे, देव., २१२	
ततस्तस्माच्च तद्भागं, ब्रह्मपु., २१३	
ततस्तानग्रतः स्थित्वा, मत्स्यपु., २२०	
ततस्तिलान् गृहे तस्मिन्, ब्रह्मपु., १५२	
* ततस्तिलैर्मांसैः, श. लि., १७५	
ततस्तेष्वर्घ्यपात्रेषु, ब्रह्मपु., १५३	
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो, देव., २०९	
* ततस्त्वदत्तु, वि. स्मृ., १९५	
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः, देव., ११७	
* ततः स्वधां वाचयेत्, उशना, २०६	
ततः स्वयं च भुञ्जीत, देव., २२५	
ततो गृहबलिं कुर्यान्, मनुः, २०६	
,, घृताकमग्नौ च, ब्रह्मपु., १६७	
,, ज्ञातिषु तुष्टेषु, देव., २२५	
,, दत्तबलिभ्यश्च, देव., २१०	
,, दग्धेषु तं हस्तं, यमः, २०३	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
ततो दर्भेषु विधिवत्, ब्रह्मपु., २१५	तत्र ज्येष्ठतरो यस्मात्, यमः, १००
„ दीप्तसमिद्धाग्निं, ब्रह्मपु., २७८	„ दक्षिणपूर्वस्यां, ब्रह्मपु., २१४
„ द्वादशभिर्मासैः, ब्रह्मपु., २५१	„ दत्तं नरैः श्राद्धम्, मत्स्यपु., ३८
„ निर्वपणं कुर्यात्, यमः, २०३	„ दाता पुरोधाश्च, वृ. शांता., १८१
ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने, देव., ११७	* तत्र द्रव्याणि, आप., ४५
* ततोऽनुज्ञावचनम्, हारी., २०४	„ पार्वणवच्छ्राद्धं, शांता., २६१
ततोऽन्नं च यथाकामं, देव., १७४	* तत्र पितरो, आप., ४
„ बहुसंस्कारं, देव., ११७	* तत्र ब्राह्मणो, उशना, ६९
* ततोऽन्नदधि, वि. स्मृ., २५०	तत्र ये भोजनीयाः स्युः, मनुः, ५५
* ततो ब्राह्मणानुज्ञातः, वि. स्मृ., १६४	„ श्राद्धं प्रदातव्यम्, मत्स्यपु., ३९
ततोऽभिवाद्य प्रणतो, यमः, २०३	„ स्नात्वा दिवं याति, वायुपु., ३६
„ प्रयतो, देव., २१०	तत्रापि महती पूजा, देवीपु., २१
ततो भुक्तवतां तेषाम्, मनुः, २१२	तत्रासनानि देयानि, ब्रह्मपु., ११८
„ „ शेषात्, यमः, २०२	तत्रैव चेद्भाद्र, वि. पु., १४
„ मन्त्रं जपेन्मौनी, ब्रह्मपु., १५१	तत्सन्निधानादपयान्तु, वि. पु., १९७
„ मधुघृताक्तं तु, ब्रह्मपु., ४, १८४	तत्तमीपे प्रकुर्याच्च, बृह., २०३
„ मातामहानां च, शांता., २७१	तत्सर्वं तस्य कर्तव्यं, देव., १४२
„ मातामहाश्चैव, मत्स्यपु., २६८	„ दानवेन्द्राय, यमः, १८९
„ मुष्टिमुपादाय, देव., २१३	तथा क्रोधेन यदत्तं, यमः, १७७
„ यज्ञियवृक्षोक्त, ब्रह्मपु., १५२	„ क्षुत्तृट्कोधयुतो, ब्रह्मपु., १६८
„ वस्त्राणि विप्राय, वारा. पु., २४८	„ स्वाङ्गं च तत्पात्रं, मत्स्यपु., १३१
„ वामेन हस्तेन, ब्रह्मपु., १४९, १५२	„ च दक्षिणामां तु, ब्रह्मपु., २१८
„ विशदमानीय, यमः, १७४	„ च बदरीतीर्थं, मत्स्यपु., ३९
तत्कृतं सुकृतं यस्तु, छाग., १३३	„ च मध्यमं पिण्डं, यमः, २२२
तत्क्षयोपक्षया ज्ञेयं, छ. का., ११	तथाच्छादनदानं च, याज्ञ., १४५
तत्तत्पितृणां भवति, मनुः, १७८	* तथा धर्माहतेन, आप., ४५
तत्पात्रशालनेनाथ, छ. का., २७४	तथानृचे हविर्देत्वा, मनुः, ७४
तत्पिण्डाग्नं प्रयच्छेत्तु, मनुः, २०८	तथा पितामहस्यापि, देव., २०९
* तत् पितृणाम्, हारी., ३	„ भद्रसरः पुण्यं, मत्स्यपु., ३४
* तत्पुत्रांश्च, वि. स्मृ., ८९	„ मत्स्यनदी नाम, „ ३७
* तत्प्रेतपात्रं, वैज., २५५	„ मन्दोदरीतीर्थं, „ ३६
तत्र कोटं च साकोटं, मत्स्यपु., ३६	तथा धर्यपिण्डभोज्येषु, वायुपु., १५४
* ततो गोमयो, उशना, १०४	तथा वर्षत्रयोदश्यां, याज्ञ., २०२
तत्र चित्रपदं नाम, मत्स्यपु., ३४	„ वसिष्ठतीर्थं च, मत्स्यपु., ३९

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
तथा वेणानदी पुण्या, मत्स्यपु., ३५	तद्धि भर्मार्थकुशलो, ब्रह्मपु., २२१
* तथा शतबलैः, आप., ४५	,, प्रलुम्पन्त्यसुराः, मनुः, १७३
तथा आदिस्य पूर्वाह्नात्, मनुः, १४	तद्भूमिस्वामिनस्तस्य, ब्रह्मपु., ११६
,, आदेषु मिष्टान्नं, यमः, १७८	तद्भूमिस्वामिपितृभिः, यमः, ११५
,, सहस्रलिङ्गं च, मत्स्यपु., ३८	* तद्यथा जड, उशना, ९२
,, सामलनाथश्च, मत्स्यपु., ३६	तद्रूपाः पितरस्तत्र, देव., १७७
* तथैकं प्रेताय, वैज., २५५	तद्वर्ज्यं मलिलं तात, मार्क. पु., ५४
तथैव दक्षिणार्थं तु, ब्रह्मपु., २६९	* तन्मूले च, वि. स्मृ., २५९
,, पितृतीर्थं च, मत्स्यपु., ३८	तपः कृत्वा तु योगात्तु, ब्रह्मपु., ७१
,, यन्त्रिता दाता, देव., ११६	* तपःपूतः, वि. स्मृ., ६९
,, वृषलस्यान्नं, यमः, शाता., १०६	तमालं शतकन्दं च, वायुपु., ४७
,, शान्तिकाव्यायं, मत्स्यपु., १९६	तमूषु बाजिनमिति, ब्रह्मपु., २७०
तदधीनं जगद्भूदे, वारा. पु., २४७	तमो विशन्ति ते घोरम्, उशना, ७६
तदन्त एव क्षयमेति, छ. का., ११	तयोरन्नमभोज्यं तु, यमः, शाता., १७९
तदन्तरं प्रतीक्षन्ते, वसि., १९०	तयोरपि च कर्तव्यं, वि. स्मृ., २३
तदन्तरमुपासन्ते, बौधा., १९०	तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य, ब्रह्मपु., २७७
तदन्नं प्राकरेद्भूमौ, याज्ञ., १९९	तर्पयित्वा विशेषेण, हारी., १०८
तदन्नमसुरैर्भुक्तं, शाता., १९१, २१९	तर्पयेत् पितृपूर्वं तु, यमः, १५
तदप्यक्षयमेव स्यात्, मनुः, १९	तर्पयेन्न यथान्यायं, हारी., १०८
तदप्यदैविकं कार्यं, भवि. पु., ६	* तस्करकितवाज, सुमन्तुः, ९०
तदप्यद्यैव कर्तव्यम्, शाता., २४४	तस्माच्छुचि, पंठा., ६२
* तदभावे ऋत्विगाचार्यौ, गौत., २६४	तस्माच्छ्राद्धानि देयानि, यमः, ११५
तदभावे तु नृपतिः, मार्क. पु., २६७	तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैः, ब्रह्मपु., ११६
* तदभावे रहस्य, बौधा., ७२	तस्माच्छ्राद्धेषु, सर्वेषु, यमः, १८३
तदलाभेऽप्युदासीनं, छाग., १३३	,, ,, छ. का., २७४
* तदलाभे मूलफलैः, कात्या., ४३	तस्मात्तत्र प्रयत्नेन, मत्स्यपु., ४०
,, शूकतृण, गोभि., ११३	तस्मात्तां तत्र विधिना, ब्रह्मपु., २१
तदशौचं पुरा तीर्त्वा, ब्रह्मपु., २६६	तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः, ब्रह्मपु., २२८
तदहर्ब्राह्मणान्, कात्या., ६१	तस्मात्पणं काकिणी वा, बृह., २४६
* तदहः शुचि, कात्या., १०६	तस्मात्प्रदाता भोक्ता च, बृह., २२९
तदा तं जीर्णवृषभः, बृह., २२४	* तस्मात्प्राक्मुख्यानेव, हारी., १२४
तदा पितृभ्यः श्राद्धं तु, ब्रह्मपु., १३	
तदुपान्ते ततो मुद्गैः, ब्रह्मपु., २७८	
* तदेवानाम्, हारी., ३	

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.	
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, छाग.,	१५३	तस्यां दद्यान्न चेदत्तं, भवि. पु.,	१७
,, ,, वायुपु.,	१५८	तस्याः पुरीषे तं मांसं, बृह., मनुः,	
,, शाता.,	५९	देव.,	२२९
तस्मात्सव्येन दातव्यं, शाता.,	२७१	तस्याप्यन्नं सोऽकुम्भं, याज्ञ.,	२५२
तस्मादङ्गुष्ठमाक्रम्य, हारी.,	१८६	तस्यामेव च यो वृत्तो, नारदः,	१००
तस्मादप्रासने भोज्यो, यमः,	१३२	तस्योदगयनं, हारी.,	३
तस्मादन्तारितं देयं, शाता.,	१८०	तां त्यजन्ति तु ये मोहान् वायुपु.,	
तस्मादश्न्यहस्तेन, वसि.,	१९०		१३९
तस्मादश्वधानस्य, बौधा.,	१७८	तां निशां ब्रह्मचारी स्यात्, बृह.,	
* तस्मादेवंविधं, बौधा.,	७२		२२९
तस्मादद्यात्सदा युक्तो, शाता.,	१९	* तानमौ करिष्य इति, पैठी.,	१६७
तस्मादोषान् परित्यज्य, देव.,	१०९	तानेव विप्रानासीनान्, मनुः,	२०८
तस्माद्व्येन च पितृन्, ब्रह्मपु.,	१५	तान् दत्त्वा मोदते स्वर्गे, वायुपु.,	१५९
तस्माद्यत्नेन दातव्यम्, छाग.,	१३४	तान्नमस्कृत्य सर्वान्वै, वायुपु.,	१९८
तस्माद्वस्त्राणि देयानि, वायुपु.,	१५९	तान्निबोधत कास्त्र्येन, मनुः,	६३
तस्माद्विद्वान्न वै दद्यात्, यमः,	१८१	तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति, वसि.,	७५
तस्मान्न देयमुच्छिष्टं, ब्रह्मा. पु.,	१९३	तान् सर्वान् भोजयेच्छ्राद्धे, यमः,	६५
तस्मान्नानियुक्तो, पैठी.,	१२६	,, हव्यकव्ययोर्विप्रान्, मनुः	८४
तस्मान्नमन्त्रितः श्राद्धे, उशना,	११०	ताः पूर्वा मध्यमा मासि, वि. पु.,	
तस्मान्नियम्य वाचं च, यमः	१७७		२६४
तस्मिन् प्राशिते दद्यात्, बौधा.,		* ताः प्रतिप्राहयिष्यन्, आश्व.	
	१६७, १८५	गृ.,	१४८
तस्मिन्निर्वर्तयेच्छ्राद्धं, वायुपु.,	३४	ताभ्यामपि च विप्राभ्यां, स्कन्दपु.,	
तस्मिन् स्थाने ततो दर्भान्, देव.,	२०९		६२
तस्मै नश्यति तदत्तं, यमः,	९६	तारयन्ति च दातारं, छाग.,	१३३
,, हव्यं न दातव्यं, मनुः, यमः,		तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्, ब्रह्मा. पु.,	
	७४		१६
तस्य क्रोधसमाविष्टाः, शाता.,	२७२	तावतां न फलं तत्र, मनुः,	९६
,, तुष्यन्ति पितरो, स्कन्दपु.,	१०२	,, न भवेद्वातः, मनुः,	९६
,, ते पितरः श्रुत्वा, यमः,	१०५	तावतो प्रसते प्रेत्य, मनुः, यमः, शाता.,	
,, प्रणामः पूजा च, छाग.,	१३३		७५
,, प्रेत्य फलं नास्ति, मनुः,	७४	तावदश्नन्ति पितरो, मनुः, हारी.,	
,, भ्रातृसुतश्चक्रे, ब्रह्मपु.,	२६६	वि. स्मृ., यमः, शाता., उशना, १८७	
,, शृङ्गस्य सत्पात्रं, शाता.,	१३०	तावदश्नन्ति पितरो, यमः,	१७९

पृष्ठसंख्या.

पृष्ठसंख्या.

तावद्धर्षसहस्राणि, हारी.,	२५६
तावुभौ पतितौ विप्रौ, देव.,	९८
तावुभौ ब्रह्मचाण्डालौ, यमः,	८३
तिलतण्डुलमिश्रं च, ब्रह्मपु.,	२७८
तिलदानेष्वदायादाः, बौधा.,	१९०
तिलमग्नं च पानीयं, ब्रह्मपु.,	१८४
तिलांश्च विकिरेत्तत्र, देव.,	११७
* तिला दौहित्रः, पैठी.,	१२८
तिलानिक्षुस्तथा भोज्यं, वायुपु.,	१५८
तिला रक्षन्ति दैतेयान्, हारी.,	१२९
तिलार्थं तत्र विकिरेत्, ब्रह्मपु.,	२६९
तिलैर्ब्रीहियैर्मर्षैः, मनुः,	४१
* तिलैर्ब्रीहि, वि. स्म.,	४४
* तिलैः श्राद्ध पुष्टि, हारी.,	४९
* तिलैः सर्षपैर्वी, वि. स्म.,	१२९
तिलोपचारं कृत्वा तु, वारा.पु.,	२४७
तिष्ठे सुवान् वीरधर्मान्, ब्रह्मपु.,	२९
तीर्थं तद्व्यकव्यामाम्, मत्स्यपु.	३८
,, ,, मनुः, शाना.,	५५
,, पाशुपतं नाम, मत्स्यपु.,	३८
,, तु पुष्करं नाम, ,,	३८
,, ब्रह्मरस्तद्वत्, ,,	३४
,, मातृगृहं नाम, ,,	३९
,, मित्रपदं तद्वत्, ,,	३४
,, मेषकरं नाम, ,,	३६
,, बसुप्रदं नाम, ,,	३९
,, वेदशिरो नाम, ,,	३९
,, बैनायकं नाम, ,,	३५
,, सारस्वतं नाम, ,,	३८
* तीर्थपूतः, वि. स्म.,	६९
तीर्थमिच्छुमती नाम, मत्स्यपु.,	३४
तीर्थानि मनसा ध्यात्वा, वारा. पु.,	२४७
तीर्थे द्रव्योपपत्तौ तु, हारी.,	१८

तुङ्गभद्रा नदी पुण्या, मत्स्यपु.,	३७
* तुरगानाश्विने, वि. स्म.,	२८
तुरूकं गुग्गुलुं चैव, ब्रह्मपु.,	१५६
* तुल्यगुणेषु, आप.,	६१
तुष्यन्ति पितरस्तेन, देव.,	२३०
,, मत्स्यैर्द्वौ मासौ., देव.,	४३
तूलपूर्णे तु यो दद्यात्, वायुपु.,	१५७
* तृतीयमनुविशति, बौधा.,	१६६,
	१८५
* तृतीयमामन्त्रणम्, आप.,	१०५
* तृतीयात्पुरुषात्, प्रवराभ्यावः,	२४१
तृतीयायां तथा पादे, वायुपु.,	३३
,, वरार्थाय, ब्रह्मपु.,	२७
* तृतीये पौत्रो, हारी.,	२४२
* तृतीये ब्रह्म, आप.,	२५
* तृप्तांश्चेमान्, उशना,	२०६
तृप्तानाचामायेत्पृष्ठा, यमः,	२०२
* तृप्तान् ज्ञात्वाज्ञं, कात्या,	२००
* तृप्तान् ज्ञात्वा मधु, भाश्व.गृ.,	२०१
तृप्तान् ज्ञात्वा दकं दद्यात्, मत्स्यपु.,	
	२३५
* तृप्तान् स्वदिन, हारी.,	२०४
* तृप्ताः स्येति पृच्छन्ति, कात्या.,	२००
,, स्म इत्यनुज्ञा, कात्या.,	२००
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन, मत्स्यपु.,	१९७
,, प्रयान्तु मद्भक्त्या, वि. पु.,	१९७
* तृप्तेष्वामन्त्र्य तृप्ताः, निगमः,	२०६
ते तु नान्दीमुखा नान्दी, ब्रह्मपु.,	२६८
तेन दुश्चरितेनासौ, यमः,	१००
,, ,, हारी.,	१००
,, देयाख्यः पिण्डाः, ब्रह्मपु.,	२५७
तेनाग्नौकरणं कुर्यात्, जाबालिः,	२३४
,, ,, मत्स्यपु.,	२३४
त्रेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति, ब्रह्मपु.,	२६६

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
तभ्यः पूर्वतरा ये च, ब्रह्मपु., २६७	त्रयाणामुदकं कार्यं, मनुः., २३६
तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो, ब्रह्मपु., २५७	* त्रयोदशी यशस्कामः, हारी., २६
तेभ्यश्चार्थं निवेद्यैव, ब्रह्मपु., २५६	* त्रयोदशे बहु, आप., २५
तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो, ब्रह्मपु., २१५	त्रयोदश्यां प्रयत्नेन, ब्रह्मपु., २१
तेभ्यो दद्यादपोशानं, ब्रह्मपु., १८४	* त्रयोदश्यां स्त्री, पैठी., २६
तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं, शाता., २७२	त्रयो ह्यश्रुमुत्वा ह्येने, ब्रह्मपु., २६८
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च, यमः., ६१	* त्रिणाचिकेतः, वि. स्मृ., ६९
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु, मनुः., २०८	त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिः, मनुः., ६३
„ स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः, देव., १०१	* त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिः, वसि., ६८
तेषामर्पाह विज्ञेयः, मनुः., १११	त्रिणाचिकेतो विरजाः, यमः., ६४
तेषामभावे सर्वेषां, वि. पु., २६४	त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धम्, मत्स्यपु., २६२
तेषामारक्षभूतं तु, मनुः., १४१	त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं, तिगमः., ४२
तेषामुच्छेषणस्थाने, देव., २१२	* त्रिपुरुषविनाशे, पैठी., २६३
* तेषामुत्पादयितुं, हारी., २४१	त्रिप्रकारा क्रिया ह्येताः, वि. पु., २६४
तेषामृषीणां सर्वेषां, मनुः., ११०	* त्रिःप्रायमेके, आप., १०५
तेषामैकैकः पुनाति, पैठी., १२६	त्रिभागहीनं पक्षं वा, ब्रह्मा. पु., १६
तेषु दर्भेषु तं हस्तं, मनुः., २०८	त्रिरेवं पतनं तोयं, देव., २१३
तेषु संस्त्रवपात्रेषु, ब्रह्मपु., १५३	त्रिविशुद्ध्यस्त्रिसौपर्णी, ब्रह्मपु., ७०
तेष्वासीनेषु पात्रेषु, देव., २०९	त्रिवेदोऽनन्तरं तस्य, वायुपु., ७०
ते समूहः सर्वे, यमः., ५८	त्रिशङ्कुं वर्षरानान्ध्रान्, मत्स्यपु., ९४
* ते हि दक्षिणं, हारी., १२४	त्रिशङ्कुर्वर्जयेद्देशं, वायुपु., ४०
* तैजसानि पात्राणि, वि. स्मृ., १७९	त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं, वारा. पु., २४८
* तैजसादममय, आश्व. गृ., १४७	त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु, शाता., २७१
* तैरनुज्ञातः शेषम्, उशना, २२७	* त्रिसौपर्णी, वि. स्मृ., ६९
तैर्भुक्तं ब्रजने देवान्, यमः., ६५	* त्रिहलिकाश्रमे, वि. स्मृ., ३०
तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च, वायुपु., २१८	त्रीस्तु तस्माद्विःशेषः, मनुः., २०८
„ पिण्डेन दातव्यं, वायुपु., २१८	* त्रीणीतरषाम्, आश्व. प., २५३
* तैलघृते दद्यान्, वि. स्मृ., १५५	* त्रीण्येवोदपात्राणि, श. लि. २०२
तैलमभ्यञ्जनं स्नानं, देव., ११७	* त्रीनन्वाचक्षाणः, हारी., २४२
तैश्चापि तर्पितैः सम्यक्, मनुः, हारी., वि. स्मृ., यमः, शाता., उशना, १८७	त्रीनेव यन्त्रितो दाता, देव., १०९
तैश्चापि संयतैर्भाव्यं, याज्ञ., १०६	त्रीन् पिण्डनानुपूर्व्येण, वायुपु., २१७
त्रयः परेऽवराश्चैव, यमः., ५८	* त्रीन् मासान्, कात्या., ४३
त्रयाणाश्रमाणां तु, ब्रह्मपु., २६५	„ „ वि. स्मृ., ४४

पृष्ठसंख्या.
 त्रीन्वा पिण्डान् समारोप्य, यज्ञ.परि.
 २३८
 इयम्बकं नाम तीर्थं तु, मत्स्यपु., ३७
 * त्वं सोम प्रचकित, हारी., १९५
 त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यं, ब्रह्मपु., २९

द

दक्षिणं जानुमालभ्य, मत्स्यपु., १०५
 ,, पातयेज्जानु, छ. का., १४३
 दक्षिणतोऽग्रये नित्यं, वायुपु., १६९
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्, मनुः, २१२
 ,, सर्वभोगांश्च, देव., २१०
 दक्षिणाम्रेष्वतुर्दिक्षु, ब्रह्मपु., १६७
 दक्षिणाम्रौ प्रणीत वा, मत्स्यपु., १७०
 दक्षिणाम्रानुदक्पादान्, देव., २०९
 दक्षिणाम्रास्ततो दर्भा, देव., कूर्मपु., ११९
 दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु, छ. का., २७४
 दक्षिणाम्रैकदर्भाणि, देव., कूर्मपु., ११९
 दक्षिणाप्रवणं चैव, मनुः, बृह., ११५
 ,, यमः, ११५
 दक्षिणाप्रवणे देशे, छ. का., २७४
 दक्षिणाभिमुखो वह्निं, ब्रह्मपु., २७८
 दक्षिणामुच्युक्तानि, देव., कूर्मपु., ११९
 * दक्षिणायन, हारी., ३
 दक्षिणायां तु सर्वत्र, शाता., २१९
 दक्षिणावृत्तिकाः सर्वाः, देव., कूर्मपु., ११९
 दक्षिणासंख्या आसीरन्, मत्स्यपु., ११८
 दक्षिणेन तथा शुद्धो, ब्रह्मपु., २७८
 दक्षिणे तु निदध्याह्न, ब्रह्मपु., २७७
 * दक्षिणे पञ्चनदे, वि. स्मृ., ३१
 * दण्डव्रजाश्च ये विप्राः, यमः, ८२

पृष्ठसंख्या.
 दत्तं चापि तदा भ्रातृ, वायुपु., ३३
 ,, जलान्नं, वि. पु., १४
 ,, हरन्ति रक्षांसि, ब्रह्मपु., १३९
 दत्तदर्भोदके हस्ते, ब्रह्मपु., १५२
 दत्तमक्षयतां याति, हारी., १८०
 दत्तमक्षयमित्याहुः, मत्स्यपु., ४९
 दत्तानां चाप्यदत्तानां, ब्रह्मपु., २६६
 दत्तानुयोगान् द्रव्यार्थं, देव., ९८
 दत्तेन मास प्रीयन्ते, मनुः, ४१
 दत्त्वा च लभते दानान्, वायुपु., १५८
 ,, चैतानि विप्रेभ्यो, ,, १५९
 ,, च दक्षिणां शक्त्या, याज्ञ., १९९
 ,, तु पाद्यं विधिवन्, वारा. पु., २४६
 दत्त्वात्र पितरश्चेति, ब्रह्मपु., २१५
 दत्त्वा न शोचति भ्रातृ, वायुपु., ४८
 ,, नान्दीमुनेभ्यश्च, ब्रह्मपु., २६९
 दत्त्वानेन विधानेन, यमः, २३२
 दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रं, याज्ञ., १८३
 दत्त्वा न्यमोधपात्रे तु, ब्रह्मपु., १५४
 ,, पिण्डमथाष्टाङ्गं, ,, २५६
 ,, मन्त्रवदन्येषां, छ. का., १७२
 दत्त्वामृतापिधानं तु, ब्रह्मपु., २१३
 दत्त्वा रत्नमये पात्रे, ब्रह्मपु., १५४
 दत्त्वाघ्न्यं संस्त्रवांस्तेषां, याज्ञ., १४५
 दत्त्वाशिषं प्रगृह्णायाद्, मत्स्यपु., २२०
 दत्त्वासनं तु कुतपं, यमः, १२८
 दत्त्वा हेममये पात्रे, ब्रह्मपु., १५४
 दत्त्वादकं गन्धधूप, याज्ञ., १४५
 दद्याच्च समिधांस्तस्रः, ब्रह्मपु., १६७
 दद्याच्छ्रद्धयासनं देवि, वारा. पु., २४९
 दद्याच्छ्रद्धे प्रयत्नेन, शङ्खः, ४५
 दद्याच्छ्रेयस्करं लोके, शाता., २१९
 दद्यात्कमेण वासांसि, ब्रह्मपु., २१५

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
दद्यात्तदक्षयजलं, ब्रह्मपु., २१९	दाता पुण्यं न चाप्नोति, यमः, १७९
दद्यात्तिलोदकं तस्य, वारा. पु., २४८	,, भोक्ता च नरकं, छाग., १३४
दद्यात्पवित्रं योगिभ्यो, वायुपु., १५८	दातारं नोपतिष्ठन्ति, शाता., वसि.,
दद्यात्पितामहादिभ्यो, ब्रह्मपु., २१५	बृ. शाता., १८०
दद्याद्यः शिशिरे ह्यग्निं, वायुपु., १५८	दातारमुपतिष्ठन्ति, वायुपु., १५८
दद्यान्मन्दीमुखंभ्यश्च, ब्रह्मपु., २६९	दातारो नोऽभिवर्धन्तां, कात्या., २००
दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ, ,, १५२	,, बृह., २०४
दद्युस्ते बीजिनः पिण्डं, नारदः, २४३	,, मत्स्यपु., २२०
दधि गव्यं च संस्पृष्टं, वायुपु., ४८	,, मनुः, २१२
* दधिबदराक्षत, कात्या., २७०	,, यमः, २०३
दधि शाकं तथा भक्ष्यं, ब्रह्मपु., ५४	,, याज्ञ., १९९
* दध्ना मांसेन, वि. स्म., २५९	,, वि. स्म., २०७
दन्तकाष्ठं च विसृजेद्, वारा.पु., १०४	दातुः पापं समग्रं तन्, देव., १०८
दन्तिनां हि सहस्रेण, वायुपु., १५८	दातुश्च विद्यते हस्तो, यमः, ९६
दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या, ब्रह्मपु., २२०	दातुश्च पततो बाहू, ,, १८८
* दर्भान् द्विगुण, आश्व.गृ., १४७	दातृन् प्रतिगृहीतृश्च, मनुः, ५७
दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे, मनुः, १२७	दानं हि जीवितस्याहुः, वायुपु., १५८
दर्भास्तिला गजच्छाया, देव., १२८	दानमेतेषु सर्वेषु, मत्स्यपु., ३८
* दर्भास्तीर्णायां भूमौ, उशना, २०६	दानशक्तिमथार्यम्णे, ब्रह्मपु., २९
दर्भैरद्भिस्तिलैर्दत्तं, हारी., १२९	दामवर्गस्य तत्पिण्डे, मनुः, वि. स्म., २२९
दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हस्त्रा, ब्रह्मपु., १३१	दिनलोपे व्यतीपाते, ब्रह्मपु., १७
दर्शनादपि चैतानि, मत्स्यपु., ३७	दिने त्रयोदशे प्राप्ते, वारा. पु., २४८
दश पिण्डांस्ततो दत्त्वा, ब्रह्मपु., २७९	दिवसस्याष्टमे भागे, शाता., १३०
,, मासांस्तु कृष्यन्ति, यमः, ४१	दिव्यं च लभते चक्षुः, वायुपु., १५७
,, माहिषमांसेन, देव., ४३	दिव्याप्मरोऽभः सपूर्णं, वायुपु., १५६
* दश माहिषेण, कात्या., ४३	दिव्यैः पुष्पैः प्रमिश्रन्ति, वायुपु., १५७
* ,, ,, वि.स्म., ४४	दीपगन्धैर्मात्स्यधूपैः, बृह., २०४
* दशमीमन्त्र, हारी., २६	दीर्घा नदाश्च नद्यश्च, शाता., २१९
* दशमे व्यवहारे, आप., २५	दुरात्मना च यदभुक्तं यमः, १९१
* दश मेषेण, उशना, ४४	दुर्गन्धि फेनिलं चैव, मार्क. पु., ५४
दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी, ब्रह्मपु., २७	,, वायुपु., ५३
* दशम्यां सर्वं, पैठी., २६	* दुर्बालादीन्, गौत., ५६
दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो, शङ्ख., १५५	दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या, यमः, १८१
दाण्डिको बन्धकीभर्ता, यमः, ८३	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
दुष्टश्च दारकाचार्यो, यमः, ८३	दैवे वा यदि वा पित्र्ये, हारी., १०८,
दुष्प्रापणान्तु देहस्य, हारी., ७५	१३९
दुहितुश्चैव ये पुत्राः, उशना, १३०	दौहित्रं स्वहृगभृङ्गं च, शाता., १३०
दूरादेव परीक्षेत, मनुः, शाता., ५५	,, विट्पतिं बन्धुम्, मनुः, ७१
,, यमः, ५६, ६५	दौहित्रः कुतपः कालः, ब्रह्मपु., १३०
दृष्ट्वैतानि पितृश्चाचार्य, बृह., ३२	* दौहित्रश्चेति, वि. स्मृ., ६९
देवकार्याद्विजातीनां, मनुः, १४१	दौहित्रैर्वा नरभ्रेष्ठ, वि. पु., २६५
देवकोशोपजीवी च, देव., ९९	दौहित्रो ह्यविलं रिक्थम्, मनुः, २४३
देवतानां च पितरो, यमः, २७६	शावापृथिव्योश्च तथा, वायुपु., १९८
,, पितृणां च ब्रह्मपु., १०८	* द्यूतविजयं, वि. स्मृ., २६
देवतानामृषीणां च, वायुपु., १३९	* द्यौर्दर्विरक्षितेति, वि. स्मृ., २०६
देवताभ्यः पितृभ्यश्च, ब्रह्मपु., १४४	द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण, यमः, २०३
देवतायतने कृत्वा, वसि., १२५	* द्यौसमं तस्य, बौधा., १६६, १८५
* देवलकान्, वि. स्मृ., ८९	द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिः, याज्ञ., ९
देवर्षीणां जनेतृश्च, वायुपु., १९८	द्रव्येण चाग्निभक्तेन, मरी., २६३
* देवांश्च पितृश्चा, पैठी., १६७	द्रक्षामलकमूलानि, ब्रह्मपु., २६९
देवांश्चाग्निमुखान् सर्वान्, वारा. पु., २४९	द्रोणी वाटनदी धारा., मत्स्यपु., ३६
देवानावाहयिष्येऽहं, ब्रह्मपु., १५१	द्वात्रिंशत्पर्वणामेवं, लक्ष्मी., २
देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्ध, भवि.पु., ७,	द्वादश प्रतिमास्यनि, छ. का., २५१
२०४	द्वादशाब्दं तथा तृप्तिं, वि. पु., १३
देवा भाग यथा सर्वे, वैज., २५५	* द्वादशे पशु, आप., २५
देवभ्यश्च जगत्सर्वं, मनुः, १११	* द्वादशमासान्, पैठी., ४४
देशकालधनश्रद्धा, ब्रह्मपु., २७७	* द्वादशीं श्रीकामः, हारी., २६
देशकालधनाभावाद्, ब्रह्मपु., १२१	* द्वादशोभयदः, हारी., ६७
देशस्यैशङ्कवो नाम, वायुपु., ४०	* द्वादश्यां, कात्या., २४
देशे त्वनिष्ठशब्दं च, यमः, ११५	* द्वादश्यां क्षेत्र, पैठी., २६
दैत्यदानवयश्नाणां, मनुः, ११०	द्वादश्यां जयलाभाय, ब्रह्मपु., २७
दैव वा यदि वा पित्र्यं, महाभा., १०८	,, जातरूपं च, मनुः, २४
,, हि पितृकार्यस्य, मनुः, १४१	द्वारका कृष्णनीथं च, मत्स्यपु., ३६
* दैवपूर्वं हि, कात्या., १४३	द्वारोपान्ते गृहे वाथ, ब्रह्मपु., २७९
दैवाद्यन्तं तर्दाहृत, मनुः, १४२	द्विगुणास्तु कुगान् कृत्वा, याज्ञ., १४५
दैवे कर्मणि पित्र्ये च, मनुः, १३६	* द्विगुणास्तु दभः, कात्या., १४३
,, युग्मान् यथाशक्ति, याज्ञ., १००	द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु, ब्रह्मपु., १८४
	द्विजातिप्रवरां विद्वान्, मनुः, ८६

पृष्ठसंख्या.	ध	पृष्ठसंख्या.
द्वितीयं च जपेन्मन्त्रं, ब्रह्मपु., १५१	धनं विद्यां भिषक्सिद्धि, याज्ञ., २८	
द्वितीयं च तृतीयं च, छ. का., २७४	* धनं शौके, वि. स्म., २८	
„ तु पितुस्तस्या, मनु., २४३	धनमन्नं सुतानायुः, यमः, २३२	
* द्वितीयमनुदिशति, बौधा., १६६,	* धनमार्यम्णे, वि. स्म., २८	
१८५	धनवन्तं प्रजावन्तं, मनु., २२४	
द्वितीयस्य पितुर्योऽन्नं, देव., १०१	धनुःशराणां कर्ता च, वायुपु., ८५	
* द्वितीयायां, कात्या., २४	धनुःकर्ता शूनवृत्तिः, यमः, ८२	
द्वितीये पितरं तस्याः, बौधा., याज्ञ., २५८	घराणि काश्यपि, वारा. पु., २४८	
* द्वितीये पुत्रः, हारी., २४२	* धर्मशास्त्रम्या, वि. स्म., ६९	
* „ स्तेनाः, आप., २५	धर्माधर्मविभागज्ञो, देव., १०१	
द्वितीयेऽहनि सर्वेषां, ब्रह्मपु., २२७	धर्मेण वित्तमादाय, श. लि., ४५	
द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्वद्, मत्स्यपु., २४४	धर्मेणोपनियुक्तायां, मनुः, ९८	
* „ शुक्र, वि. स्म., १२०	धानाश्च मधुमंयुक्ताः, यमः, १७५	
* द्विर्नमशुक्र, कात्या., ७६	धुरिश्च रोचनश्चैव, बृह., १४२	
दिन्ये कृत्वा तु नैवेद्यं, शङ्ख., १२५	धूतपापं तथा तार्थं, मत्स्यपु., ३६	
द्विश्चतुर्वा यथा श्राद्धं, देव., २२	* धूपगन्धमाल्यै, श. लि., १६२	
द्विषता हि हविर्भुक्तं, मनु., ७४	धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात्, शङ्ख., १५५	
द्विःस्विन्नं परिदग्धं च, ब्रह्मपु., ५४	घूपो दीपो बलिर्गन्धः, ब्रह्मपु., २७९	
* द्वे वा पृथगुद्दिश्य, प्रवराध्यायः, २४१	धनुः श्राद्धेषु यो दद्याद्, वायुपु., १५८	
* द्वे श्राद्धे कुर्यादेकं, प्रवराध्यायः, २४१	„ स लभते दिव्यां, वायुपु., १५७	
द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ, शाता., १२०	ध्यानशीलो यतिर्विद्वान्, शङ्ख., ६६	
„ दैवे पितृकृत्ये त्रीन्, मनुः, बौधा., १२०	ध्यानितं ये च निन्दन्ति, वायुपु., ९२	
शाता., १२०	ध्रियमाणे तु पितरि, मनुः, २३६	
द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये, याज्ञ., १२०	ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत, छ. का., २५१	
* द्वौ द्वौ पिण्डौ, हारी., २४१	न	
द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्याद्, यज्ञ.परि., २३८	न कदाचित्सगोत्राय, ब्रह्मपु., २६५	
* द्वौ मासौ मत्स्य, वि. स्म., ४४	न क्रोध कस्यचित्कुर्यात्, यमः, १७७	
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन, मनुः, ४१	* नक्षत्रजीवनः, वि. स्म., ८९	
अङ्गुलातीतकर्णस्य, यमः, ७८	नक्षत्रतिथिपुण्याह, यमः, ६२	
	नक्षत्राणि प्रशस्तानि, देव., १८	
	नक्षत्राणां ग्रहाणां च, वायुपु., १९८	
	न क्षीयते श्रद्धयापि, छाग., १३४	

पृष्ठसंख्या.

पृष्ठसंख्या.

न स्वरैरुपजातस्य, यमः,	७८	नदीतटेषु तीर्थेषु, देव.,	३२
नम्रादयो न पश्येयुः, वायुपु.,	१३९	नदीतीरेषु तीर्थेषु, यमः,	११५
* नम्रान्, वि. स्मृ.,	८९	नदी धेनुमती पुण्या, मत्स्यपु.,	३४
* न ग्रामकुक्कुटम्, वि. स्मृ.,	१३८	„ मणिमती नाम, मत्स्यपु.,	३६
न च छन्दांस्यधीयीत, यमः,	१०६	नदीषु बहुतोयासु, वि. स्मृ.,	३१
„ द्विजातयो ब्रूयुः, मनुः,	१८७	न देवाः पितरस्तस्य, वारा. पु.,	२४७
* न च नक्तं, आप.,	२३	„ निर्दिशन्ति ये विप्राः, यमः,	६२
न च नाम्ना तदाख्यातं, यमः,	२२१	„ नियुक्तः शिखावर्जः, शाता.,	१९१
„ भ्रयोऽधिगच्छन्ति, हारी.,	२३३	नन्दाथ ललिता तद्वन्, मत्स्यपु.,	३४
न चाकामेन दातव्यं, महाभा.,	४६	न पङ्कथां विषमं दद्याद्, यमः,	१८१
* न चातद्गुणायोच्छिष्टं, आप.,	१९२	„ „ „ हारी.,	१८१
* न चात्र दैवं, आश्र. प.,	२५३	* न पतिता, वि. स्मृ.,	१३८
न चात्र श्येनकाकादीन्, देव.,	१७७	* न पदा स्पृशेन्, वि. स्मृ.,	१७७
न चाभ्रसु जपेस्वत्र, छ. का.,	२७३	न पादेन स्पृशेदन्नं, मनुः,	१७६
न चाभ्य पितरोऽभ्रन्ति, यमः,	१८८	„ पितृणां तथैवान्ये, मार्क. पु.,	२२६
* न जीवत्पितुरस्ति, शाङ्खा.,	२४	* न पीठोपहित, वि. स्मृ.,	१८९
न जीवन्तमतिक्रम्य, छ. का.,	२३९	न पैतृयज्ञिको होमो, मनुः,	२२
न जीवन्तमतिदद्याद्, यज्ञ. परि.,	२३८	* न प्रतिगृह्णीयान्, श. लि.,	१९१
* न जीवन्तमतीति, कात्या.,	२४०	न प्रदद्यात्तु हस्तेन, शाता.,	१८०
* न जीवान्तर्हिनाय, शाङ्खा.,	२४१	„ प्रशंसन्ति वै हस्ते, हारी.,	५३
* न हन्ति कायाम्, वि. स्मृ.,	३०	„ ब्राह्मणं परीक्षेत्, मनुः,	५६
न तत्फलमवाप्नोति, छाग.,	१३४	„ भोक्तव्यं पितृणां तद् ब्रह्मपु.,	२२७
न तत्र वीरा जायन्ते, हारी.,	२३३	* न भोजयेत् स्तेन, गौत.,	७६
न त्वेवं बणिजं तात, महाभा.,	७३	नमस्कारेण मन्त्रेण, मत्स्यपु.,	३५
न तदभ्रन्ति पितरो, प्रभास.,	१८९	नमम्यामि मदा तेषां, वायुपु.,	१९८
न तद्देवगमं भवति, बौधा.,	१९०	नमः स्वधायै स्वाहायै, ब्रह्मपु.,	१४४
न तर्पयति तान् भक्त्या, ब्रह्मपु.,	१५	* न महारोगिणः, वि. स्मृ.,	१३८
न तस्य देवास्तुष्यन्ति, शाता.,	२७१	नमो नमो मेदिनि, वारा. पु.,	२४८
न दग्धव्यो न दग्धव्यो, महाभा.,	२६७	* नमो वः पितर, हारी.,	१९५
न दर्शेन विना श्राद्धम्, मनुः,	२२	नमो वः पितरः सौम्याः, वायुपु.,	२१७
न दशामन्थिकेनैव, छ. का.,	२७५	* नमो विश्वेभ्यो, वि. स्मृ.,	४, १८३
नदीकूले निवामे वा, वारा. पु.,	२४७	नमोऽस्तु ते सर्व, वारा. पु.,	२४८
नदी गोदावरी माम्, मत्स्यपु.,	३७	* न यज्ञकर्मणि, पैठी.,	९१

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
न योषिद्वयः पृथग्दद्यात्, शाता., ५	* नाप्राप्तनस्थः, श. लि., १९१
नरकस्थाश्च तृप्यन्ति, बृह., २२२	नात्रापसव्यकरणं, छ. का., २७३
* न रजस्वलां, वि. स्म., १३८	नानाजन्तुवधे सक्ताः, हारी., ७५
नर्मदाबाहुदातीरे, शङ्खः, ३२	नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे, शाता., २७२
* नव गवयेन, वि. स्म., ४४	* नानृतं ब्रूयुः, श. लि., १८८
* नवम एकगुराः, आप., २५	* नाभ्रमासनम्, वि. स्म., १७७
* नव मासान्, पैठी., ४४	नान्यत्तु करणं दाने, वायुपु., ७१
* नवमास्यमित्येके, पैठी., २५२	नान्यद्वयं पश्यति, यमः, १२६
* नवमी सेना, हारी., २६	* नान्यभावः, हारी., ३
* नव मेषमासेन, कात्या., ४३	नान्दीमुखं पितृगणं, वि. पु., २६८
* नवम्यां ब्रह्म, पैठी., २६	* नान्दीमुखान् पितृन्, कात्या., २७०
नवयज्ञे च यज्ञे च, छ. का., २७९	नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या, ब्रह्मपु., २६९
* नव रुग्णा, उशना, ४४	* नान्दीमुखाः पितरः, कात्या., २७०
* न वा प्राङ्निर्देशान्, हारी., १२३	नान्दीमुखास्तु पितरः, शाता., २७१
* नवावरान् भोजयेत्, गौत., १२१	नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यम्, ब्रह्मपु., २६९
* न विड्वराहम्, वि. स्म., १३८	* नापरपक्षम्, कात्या., १४
न विभ्रमेन च कुभ्येत्, देव., १७७	नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चित्, वायुपु., १४१
न वेदविक्रयकृतः, यमः, ६१	* नाबीजं क्षेत्रं, हारी., २४१
* न वेष्टितशिरसः, वि. स्म., १८९	नाभिमात्रं ततस्तोयं, ब्रह्मपु., २७८
नवोदके नवाभ्रे च, शाता., १९	* नाभ्यधिकं दद्यात्, श. लि., १९१
* न व्यवेते, कात्या., २४०	नामकर्मणि बालानां, वि. पु., २६८
* न शूद्राः, वि. स्म., १३८	नाम गोत्रमुदाहृत्य, वारा. पु., २४७
न श्राद्धं युज्यते कर्तुं, छ. वा., २७५	* नामान्यविद्वांसः, आश्व. श्रौ., २४०
,, श्राद्धमाचरेत्प्राज्ञो, शङ्खः, ४०	नाम्ना कनकनन्देति, वायुपु., ३३
,, श्राद्धे भोजयेन्मित्र, मनुः, ७४	नारिं न मित्रं यं विद्यात्, मनुः, ७४
* न श्वानम्, वि. स्म., १३८	नार्हतस्तावपि श्राद्धं, वायुपु., ९३
न स विद्यामवाप्नोति, वसि., २२९	नार्हत्यसावपि श्राद्धं, वायुपु., ९३
* न सोपानत्काः, वि. स्म., १८९	* नावक्षुतं कुर्यात्, वि. स्म., १७७
न सोष्यन्तीजातकर्म, छ. का., २७५	नाभन्ति पितरश्चेति, ब्रह्मपु., १५
,, हि हस्तावस्तुग्दिग्धौ, मनुः, ५५	,, पिशुने देवाः, यमः, ७८
* न हीनाधिकाङ्गाश्च, वि. स्म., १३८	नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं, छ. का., २७५
नागरं चात्र वै देयं, वायुपु., ४७	
नामौकरणमन्त्रश्च, आश्व. गृ. प., २४५	

पृष्ठसंख्या.
 नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः, जाबा., २५७
 * नास्तिकङ्कषि, हारी., ८८
 नासिको वा विकर्मा वा, वायुपु., ७१
 नास्मात्परतरः कालः, ब्रह्मपु., २१
 नास्त्रमापातयेज्जानु, मनु., १७६
 * निकुञ्जेषु, वि. स्मृ., ३१
 निकृष्टोत्कृष्टमध्येषु, देव., ९९
 निक्षिपेत्प्रथतो भूत्वा, ब्रह्मपु., २२७
 नित्यं गुरुकुलस्थस्य, ब्रह्मपु., २६५
 ,, जयति संग्रामे, वायुपु., १५८
 ,, नैमित्तिकं काम्यं, विश्वा., ६
 ,, यागपरो विद्वान्, शङ्खः, ६६
 नित्यक्रियां पितृणां च, मार्क.पु., २२६
 नित्यश्राद्धमदैवं स्याद्, शाता., १४१
 नित्येन तुल्यं शेषं स्यात्, भवि.पु., ६
 नित्येषोपविष्टस्तु, बृह., १३८
 निपातो न हि सव्यस्य, छ.का., २७३
 निमन्त्रयेन इयवरान्, मनु., १०४
 निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः, मार्क. पु., १०४
 ,, ,, याज्ञ., १०६
 निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे, शङ्खः, ११०
 निमन्त्रितस्य नि यमाः, लक्ष्मी., १
 निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये, यमः, १०६
 * निमन्त्रितो नान्यदन्नं, कात्या., १०७
 नित्युक्तश्चैव यः श्राद्धे, उशना, १९२
 नित्युक्तस्तु यतिः श्राद्धे, वसि., १९२
 निरङ्गुष्ठं तु यच्छ्राद्धं, बौधा., १६७,
 १८५
 ,, ,, ,, यमः, १८३
 ,, ,, ,, हारी., १८६
 निरग्निरथवा भूमिं, ब्रह्मपु., २७८
 निरन्वये सपिण्डे तु, ब्रह्मपु., २६६
 निराकर्तामरादीनां, छ. का., १०१
 निरामिषं सकृदमुक्त्वा, देव., १०३

पृष्ठसंख्या.
 निराशास्तस्य गच्छन्ति, शाता., ५९
 निरुप्य चतुरः पिण्डान्, शाता., २५३
 ,, हविरन्यस्माद्, छ.का., १७१
 निरुष्मणश्च तत्तोयं, ब्रह्मपु., २७९
 निरोद्कारेण यद्भुक्तं, यमः, १९१
 निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च, वायुपु., ९२
 निर्वापे नोपतिष्ठेत्, महाभा., १३७
 निर्घृत्य प्रातिपत्त्यर्थं, मत्स्यपु., २२६
 निवापदेशं संगृह्य, वारा.पु., २४७
 निवासा येषु कीटानां, वायुपु., १७०
 निवृत्ते पितृमघे तु, देव., २२५
 निवेदयेत्पितृभ्यश्च, ब्रह्मपु., २७७
 निषेककाले सोमे च, भवि. पु., ७
 निष्णातः सर्वविद्यासु, यमः, ६४
 निहत्य नमुचिं शक्रः, मत्स्यपु., ३८
 निहन्मि सर्वं यद्रमेध्यं, वायुपु., २१६
 नीपो विभीतकश्चैत्र, वायुपु., १७०
 नीलकाषायवसनं, देव., १३७
 नीलकुण्डमिति रुयातं, मत्स्यपु., ३४
 * नीलपर्वते, वि. स्मृ., ३०
 नीवीं विस्रस्य च जपेत्, ब्रह्मपु., २१५
 नृणां तु त्यक्तेर्दहानां, ब्रह्मपु., २५१
 नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं, छ. का., २६०
 नैमित्तिके कालकामौ, बृह., १४२
 * नैयमिकं तु श्राद्धं, आप., १७६
 नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं, आश्व. गृ., १४८
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः, मनु., ११०
 न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु, मनु., २०८
 न्यूनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गः, यमः, १३७
 न्यूनाः संवत्सराश्चैव, छ. का., २५१

प
 पक्षाग्नेन बलिं तेभ्यः, देव., २१०
 पक्षत्यादिषु निर्दिष्टान्, मनु., २५

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
पक्षयोः शुक्लपक्षादि, देव., १८	* पक्षौ वा मध्यमं, श. लि., २२५
पक्षादेष्व कुर्वति, छ. का., ११	पक्षीपतिपितृणां तु, शाता., वृ.शाता., २८८
पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो, यमः, १५	पक्षीमादाय पुत्रांश्च, वायुपु., १६८
पक्षिणां पोषको यश्च, मनुः, ८६	पत्न्यै प्रजायं दद्याद्ध, वायुपु., २२५
पक्षिमीनमृगानां ये, हारी., ७५	पत्न्यै प्रयच्छन्ति च तं, ब्रह्मपु., २१९
पक्ष्मिनां पावना वज्याः, लक्ष्मी., १	* पत्रपुटेषु, कात्या., १४७
पक्ष्म्यां चैवापविष्टेभ्यः, हारी., १८१	पत्रोर्णं पटसूत्रं च, वायुपु., २१८
,, विषमदातुश्च, यमः, १८२	पद्मविल्वकघत्तूर, मत्स्यपु., ५४
पचनः पाचानस्त्रेता, हारी., ६७	* पयसा गव्येन, उशना, ४२
पचमानाः पतन्त्येते, छाग., १३४	पयोमूलफलैः शकैः, ब्रह्मपु., १५
* पञ्चदशे पुष्टिः, आप., २५	पयोऽङ्गीदक्षिणे तीरे, मत्स्यपु., ३६
* पञ्चमी पुत्र, हारी., २६	परं तथा पापहरं, मत्स्यपु., ३५
* पञ्चमीप्रभृति, गौत., १५	परकीयगृहे यस्तु, ब्रह्मपु., ११६
* पञ्चमे पुमानो, आप., २५	परत्र परमां तुष्टिं, देव., २३२
पञ्चम्यां घनठमाय, ब्रह्मपु., २७	परदाराभिगो मोहात्, देव., ९७
* पञ्चम्यां पुत्रनामो, पैठी., २६	परपूर्वापनिस्तेन, याज्ञ., ७८
* पञ्च रौरवेण, कात्या., ४३	परार्धिनः प्रवासी वा, ब्रह्मपु., १५
* पञ्च शाकुन्तेन, वि. स्मृ., ४४	परिक्रम्य तु तत्पात्रं, देव., २१३
* पञ्चाभिः, ,, ६९	* परिवारिका, कात्या., २४
पञ्चाभिरप्यधीयानो, यमः, ६४	परिविन्तिः परिवेत्ता, यमः, ८३
पञ्चाभिर्वा सतुर्वेदा, यमः, ५७	परिवेषणमन्त्रस्य, लक्ष्मी., १
पञ्चाग्न्यादिगुणैर्युक्तः, हारी., ६८	परिवेषयेच्च प्रयतो, मनुः, १७४
पञ्चाशता कुशैर्वाह्यो, ब्रह्मपु., २७८	परिश्रिने शुचौ देशे, याज्ञ., १२०
पञ्चैनान् विस्तरो हन्ति, मनुः, १२०	परिश्रितेषु दद्याच्च, बृह., १३८
बौधा., शाता., १२०	* परिवेचनः, हारी., २०४
पठन् पवित्रं मन्त्रं तु, ब्रह्मपु., २६९	परीक्षणाच्च रम्भोरु, स्कन्दपु., १०२
पठेच्छकुन्तिसूक्तं तु, ,, २६९	परीक्ष्य बहुधा विप्रान्, देव., ६३
पठेन्मधुमतीः पुण्याः, ,, २१४	परीक्ष्य भ्रातृं दातव्यम्, स्कन्दपु., ८९
पठ्यमानमिदं श्रुत्वा, ,, १४४	* पर्वकारान्, वि. स्मृ., ८९
पतन्ति निरये घोरे, वारा. पु., २४७	पर्वणो यश्चतुर्थोऽशः, बौधा., १३
पतन्ति पितरस्तेषां, शाता., २२९	* पर्वतेषु, वि. स्मृ., ३१
* पतितसंसर्गान्, वि. स्मृ., ८९	पलाशसौभाग्यनकौ, महाभा., ५२
पतितैर्मालिनैश्च, वायुपु., १४०	पलाशफल्गुन्यमोष, वायुपु., १६९
पतिव्रता धर्मपत्नी, मनुः, २२४	

पृष्ठसंख्या.	
पलाशः समिदर्थं च, ब्रह्मपु., १६७	
पली तु मध्यमं पिण्डम्, मत्स्यपु., २२४	
* पवित्रं धर्मशास्त्रम्, श. लि., १९६	
पवित्रं परमं ह्येतत्, वायुपु., १९८	
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं, मनुः, १२७	
पवित्रपाणिराचान्तः, शाता., २७१	
पवित्रपाणिराचान्तान्, याज्ञ., ११९	
* पवित्रपाणिर्दद्यात्, कात्या., १४३	
* पवित्रास्त्रलिपाणिः, श. लि., १९६	
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्, छ. का., २७४	
पवित्रे परते ह्येते, शङ्खः, १८०	
* पशुभ्रादेषु, वि. स्मृ., १६४	
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्धा तु. मनुः, २४	
* पशून् वन्याम्, वि. स्मृ., २६	
* पशून् सुखं धनं धान्यं, यमः, २३२	
पश्चाच्चेत्पीतवान् सोमं, महाभा., ७३	
पश्चात् स्वयं च पत्नीभिः देव., २२५	
पश्चात्तु वैश्वदेवत्यान्, देव., २१३	
पश्चादुपानहौ दद्यात्, वारा.पु., २४७	
पाणिग्रहणिका मन्त्राः, बृह., २५९	
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा, याज्ञ., १४४	
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य, मनुः, १७३	
पाण्डुरोगी गण्डमाली, यमः, ८२	
पातयेदितरं जानु, छ. का., १४३	
पात्रं भवति कामानां, वायुपु., १५८	
पात्रं वा ब्राह्मणं प्राप्य, हारी., १९	
पात्रं वै तैजसं दद्याद्, वायुपु., १५८	
पात्र औदुम्बरे तत्र, वारा.पु., २४२	
पात्र औदुम्बरे दत्त्वा, ब्रह्मपु., १५४	
पात्राणां पूरणादीनि, छ. का., २७३	
पात्रे तु मृन्मये यस्तु, वृ. शाता., १८१	
पात्रैरीदुम्बरेर्दद्याद्, देव., ११७	

पृष्ठसंख्या.	
पादप्रक्षालनं कुर्यात्, मत्स्यपु., ११८	
पादयोश्चैव विप्राणां, देव., कूर्मपु., ११९	
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि, मनुः, १७७	
पादौ प्रक्षाल्य तैलेन, वारा.पु., २४६	
पाद्यमाचमनीयं च, देव., ११७	
* पाद्याध्याचमनीयो, श. लि., ११८	
पापं कुतिसितमेवाहुः, मत्स्यपु., १३१	
पापरोगी सहस्रस्य, मनुः, ९६	
पापरोग्यभिश्चस्तश्च, मनुः, ८५	
पापापहं पावनीयं, ब्रह्मपु., १४४	
* पापिष्ठनमाश्चेति, देव., ७९	
पापिष्ठमपि शुद्धेन, छ. का., २६०	
पापी भवत्यकुर्वन् हि, जाडा., २५७	
पाप्मानमुत्सृज्याशु, वायुपु., ३३	
पायसं मधुसर्पिभ्यां, मनुः, १९	
* पायसेन षण्मासान्, पैठी., ४४	
पारक्यं भूमिभागे तु, यमः, ११५	
पार्वणे चेति विज्ञेयं, विश्वा., ६	
पार्वणे दक्षिणामेव, शाता., २७२	
पार्वणेन विधानेन, भवि. पु., ६	
,, ,, मत्स्यपु., २६२	
* पालङ्कयानाटिका, हारी., ५१	
पालयिष्यति वार्धक्ये, बृह., ३२	
पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी, ब्रह्मपु., १५३	
पावनं सर्वविप्राणां, वायुपु., १५७	
पापाणचूर्गमंकीर्णं, ब्रह्मपु., १६०	
* पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरयः, प्रवराध्यायः, २४१	
पिण्डनिर्वपणं केचिन्, मनुः, २२३	
पिण्डनिर्वापणार्थाय, ब्रह्मपु., २१४	
पिण्डनिर्वापणे वापि, ब्रह्मपु., १४४	
पिण्डपात्रेण तेनैव, देव., २१०	
* पिण्डपितृयज्ञ, कात्या., १४३	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्, वायुपु., २२५	पितरः क्षिप्रमायान्ति, वै. गृ., १४४
पिण्डश्राद्धविधानं च, मरी., २४२	पितरस्तस्य तं मासं, यमः, उशना, १०९
पिण्डास्तथार्धपात्रेषु, ब्रह्मपु., २१५	पितरस्तस्य तुष्यन्ति, वायुपु., ७१, १५९
पिण्डांस्तान्निः परिक्रामद्, देव., २१०	पितरः पर्वकालेषु, वायुपु., १७
पिण्डांस्तु गोऽजविभ्रयो, बृह., २२४	पितरस्त्वाहयन्त्यन्नम्, शाता., १९
” ” मत्स्यपु., २२४	* पितरोऽर्घं तथैव, हारी., ३
” ” याज्ञ., २२५	पिता पितामहश्चैव, ब्रह्मपु., २६८
* पिण्डानवधार्य. उशना, २०६	पितामहेन पितरं, छ.का., २६०
पिण्डानोद्वाहनात्तेषां, छ. का., २७६	पितामहः पितुः पश्चात्, छ.का., २६०
* पिण्डान् यथाव, शाङ्खा., २४१	पितामहपितृभ्यां च, बृह., २५९
पिण्डान् परीक्षयेत्सम्यग्, वायुपु., २१७	पिता पितामहश्चैव, वसि., १९
* पिण्डान् पश्चिमेन, शाङ्खा., २०५	” ” वि.पु., १९७
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्ध, छ.का., ११	” ” शालि., यमः, २०
” ” मनु., १०	पितामहाय त्वपरम्, यमः, २०३
पिण्डारकं च विख्यातं, मत्स्यपु., ३९	पितामही च स्वेनैव, बृह., २५१
पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां, मनु., २०८	पितामहे च जीवे वै, हारी., २३७
* पिण्डैर्व्याख्यातम्, आश्व.गृ., १००	पितामहे ध्रियमाणे, छ. का., २३९
पिण्डौ निष्पृणयात्पूर्वां, यज्ञ. परि., २३८	पितामहो वा तच्छ्राद्धं, मनु., २३६
पिण्याकं मथितं चैव, ब्रह्मपु., ५४	पितामह्या सहैवास्याः, वृ.शाता., २५८
* पितरि पितामहे, वि. स्मृ., २७०	पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्, मनुः, २३६
पितरं तत्र संस्क्रुयाद्, छ. का., २६०	पितुः पितामहः साक्षा, बृह., ५६
पितरस्तेन तुष्यन्ति, आश्व. प., २५४	.. पितुः पितुश्चैव, छ.का., २३९
* पितरि जीवति यः, वि. स्मृ., २३६	.. पितृभ्यो वा दद्यात्, छ. का., २३९
* पितरि पितामहे च, वि. स्मृ., २३६	पितुरेकस्य दातव्यम्, यज्ञ. परि., २३८
* पितरि पितामहे प्र, वि. स्मृ., २३६	पितुर्दत्त्वा च पिण्डं तु, ब्रह्मपु., २५६
पितरं भोजयित्वा च, यज्ञ. परि., २३८	पितुः स नाम संकीर्त्य, छ.का., २३९
पितरस्तस्य नाश्रन्ति, वारा.पु., १८९	” ” ” मनुः, २३६
पितरो मे प्रसीदन्तु, देव., २०९	पितुः सपिण्डतां कृत्वा, छ.का., २६०
पितरस्तस्य तं मासं, उशना, १९२	पितुस्तस्य च वृद्धस्य, ” २३९
पितरः पुण्ययशसः, ब्रह्मपु., १५२	पितृभ्यो गया ज्ञेया, यमः, ४२
* पितरेतत्ते अभ्यै, ब्रह्मपु., १४९	पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो, वायुपु., १९८

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
पितृतीर्थेन तत्तोयं, ब्रह्मपु., १४९, १५२	पित्रदानाय मूले स्युः, वायुपु., १७
पितृतीर्थेन देयाश्च, ११४	* पित्रा चाकामेन, गौत., ७७
पितृपात्रं तदुत्तानं, याज्ञ., २००	पित्रादीनां स्वरूपं च, लक्ष्मी., २
,, निधायाथ, मत्स्यपु., १४६	पित्राणन्तं त्वीहमानः, मनुः, १४२
पितृपूर्वं च नामानि, देव., २०९	पित्रा विवदमानश्च, मनुः, ८५
पितृभ्य इति दत्तेषु, छ. का., २७३	* पित्रा विवदमानान्, वि. स्मृ., ८९
पितृभ्यश्च ततो दद्याद्, ब्रह्मपु., १८४	* पित्रे पितामहाय, वि. स्मृ., ४, १६५,
पितृभ्यः स्थानमसीति, याज्ञ., १४५	१८३
* पितृभ्यः स्वधा, बौधा., १६६	पित्र्यमानिधनात्कार्यं, मनुः, १४३
पितृभ्यां विधिवदत्तं, मनुः, ४१	पित्र्यर्थं मे प्रयच्छस्व, मार्क.पु., ५४
पितृमातामहादीनां, बृह., २०४	पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते, मनुः, ५६
पितृमातामहानां च, वि. पु., १२१	,, तूदङ्मुखान् श्रींश्च, शाता., १२०
* पितृमातृगुर्वग्नि, वि. स्मृ., ८९	,, यः पङ्क्तिमूर्धन्यः, छ. का.,
पितृमातृपराश्चैव, याज्ञ., ६०	१७२
पितृमातृसपिण्डैस्तु, वि. पु., २६५	पित्र्ये स्वादितमित्येव, मनुः, २१२
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य, जाबा., २६१	पिप्पलीं मरिचं चैव, वायुपु., ५२
,, ,, मनुः, १०	पिप्पली मरिचं चैव, वायुपु., ४७
पितृणां तस्य रुप्तिः स्यात्, मनुः, ५७	* पिप्पलीस्तृमुक, वि. स्मृ., ५१
,, रुप्रये सृष्टाः, ब्रह्मपु., १३१	पिबन्ति सर्वनाशं च, ब्रह्मपु., १५
,, ब्राह्मणानां च, देव., २१३	पिशुनः कूटसाक्षी च, यमः, ८२
,, मासिकं ब्राह्मं, मनुः, १०	पुण्यं रामेश्वर तद्वद्, मत्स्यपु., ३७
,, रूपमास्थाय, शाता., २७१	पुण्याहवाचनं देवे, महाभा., २००
,, स्थानमाकाशं, वायुपु., २२५	पुत्रं श्रेष्ठ्यं ससौभाग्यं, याज्ञ., २८
पितृणां मक्षयायान्त्य, हारी., १२९	पुत्रकामां सपुत्रां तां, यमः, २२२
,, -णामतिरेकोऽयं, हारी., १८	,, मुग्यं पश्येन, ब्रह्मपु., १५३
,, -णामप्यतिथयः, यमः, २७६	* पुत्रदौहित्रयोर्न, पैठी., २४३
,, -नावाहायित्वा तु, यमः, १७७	पुत्रः पौत्रः प्रपोत्रो वा, वि. पु., २६४
,, -नावाहयित्वेऽहं, ब्रह्मपु., १५१	पुत्रभृत्यादिमहितो, बृह., २२७
,, -नेवाशयेत्तत्र, शाता., २५३	पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय, ब्रह्मपु., २६६
,, -जान्दीमुत्वाज्जाम, ब्रह्मपु., २६९	* पुत्रान् ब्रह्म, वि. स्मृ., २६
,, -न् पितामहान् यक्ष्ये, ब्रह्मपु., १५२	* पुत्राः पञ्चम्याम्, कात्या., २४
,, -न् संतर्प्य विधिवद्, आदित्यपु., २२६	* पुत्राभावे सपिण्डाः, गौत., २६४
	पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च, महाभा., ९४
	* पुत्रिका पुत्रवदिति, पैठी., २४१

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
पुत्रो वाप्यथवा पौत्रो, वायुपु., ७१	पूजयेत् पितृपूर्वं तु, ब्रह्मपु., १५३
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो, पैठी., २०	पूजयेद्विषयकठ्याभ्यां, मनुः, ६१
* पुनन्तु मा पितरः, हारी., १९५	पूजिताः समिदर्थे तु, वायुपु., १६९
पुनः पक्वाभ्रकं चैव, वारा. पु., २४८	* पूरयित्वा जपेदतद्, वि. स्म., २६०
पुनर्भोजनमध्वानं, मत्स्यपु., २२९	,, तु पात्राणि, वायुपु., १५८
पुनर्ध्वास्तु पतियो वै, यमः, ९७	पूरेयत्कर्षुकांश्चात्र, ब्रह्मपु., २७८
* पुनस्तदेव च, आश्व. प., २५३	पूरेयत्पात्रयुग्मं तु, मत्स्यपु., १४४
पुनस्तेनैव मन्त्रेण, ब्रह्मपु., १८४	पूर्वं निमन्त्रितोऽनेन, देव., १०९
पुनाति वेदविद्विप्रो, हारी., ६८	,, निवेदयेत्पिण्डान्, ब्रह्मपु., २२१
पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि, देव., १०२	पूर्वापिण्डं प्रयच्छेत्तु, यमः, २०३
पुरस्तादुपविश्यैषां, देव., २०८	पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान्, देव., २१३
* पुरस्तादेक, शाङ्खा., २०५	पूर्वमेव परीक्षेत, यमः, ५६
पुराणवेत्ता धर्मज्ञः, मत्स्यपु., ६२	पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च, वि. पु., २६४
* पुराणेतिहास, वि. स्म., ६९	,, क्रियास्तु कर्तव्याः, वि. पु., २६५
पुरीष भुञ्जते सर्व, यमः, ९६	पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति, छ. का., ११, १३
* पुरुषकपूर्वत्रयं, वि. स्म., २५९	पूर्वाह्ने दैविकं कार्यं, शाता., २७१
पुरूरवा मार्द्रवश्च, बृह., १४०	,, पित्र्य, कात्या., २७०
पुलस्त्यस्याज्यपा नाम, मनुः, १११	पूर्वेण विप्रः सौम्येन, ब्रह्मपु., २७८
* पुलिनेषु, वि. स्म., ३१	पूर्वेशुरपरेद्युर्वा, मनुः, १०४
* पुष्करे स्नातमात्रः, वि. स्म., ३०	* पूर्वेषुर्निवेदनम्, आप., १०५
* पुष्टिं पुष्ट्ये, वि. स्म., २८	* पूर्वेषुर्ब्राह्मणान्, वसि., ६०
पुष्टिकमणि चाध्वर्यु, मनुः, शाता., ५९	पूर्वेषुर्मेन्त्रितान् विप्रान्, हारी., १०६
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयम्, भवि. पु., ७	* पूर्वेषुर्वा, कात्या., ६१
पुष्पगन्धादिधूपानाम्, वायुपु., २१८	पृथक् तयोः केचिदाहुः, वि. पु., १२१
पुष्पाणां च फलानां च, वायुपु., १६९	,, -पाकेन नेत्यन्ये, मार्क.पु., २२६
पुष्पाणि वर्जनायानि, ब्रह्म.पु., १५६	,, -पिण्डप्रदाने तु, शाता., २६१
,, ,, शङ्खः, १५५	,, पृथक् चासनेषु, ब्रह्मपु., ११८
,, विकिरेत्तत्र, देव., २०९	पृथक्मातामहानां च, वायुपु., २१७
पूजनं चैव विप्राणां, ब्रह्मपु., २२१	पृच्छेत्तृप्तास्ततस्ते तु, बृह., २०३
पूजनीयाः प्रयत्नेन, छ. का., २७२	* पृथिवी ते पात्रं, बौधा., १६६,
पूजयित्वा तु पिण्डस्थान्, ब्रह्मपु., २१६	१८५
,, यथान्यायम्, वि. स्म., २०७	,, पात्रमित्यङ्गं, ब्रह्मपु., १८४
पूजयिष्यामि भोगेन, वारा.पु., २४६	,, पितृभिर्दुग्धा, ब्रह्मपु., १५३
पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि, छाग., १३३	* पृथिवीसमं, बौधा., १६६, १८४

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
पृष्ठा स्वदितामित्येवं, मनुः, २१२	,, प्रत्तः, आश्व. गृ., १४७
पेषयित्वाञ्जनं सम्यक्, वायुपु., २१८	* प्रत्यक्षलवणं, वि. स्मृ., १७९
पैतृकं भजते गोत्रम्, शाता., वृ.	प्रत्यक्षमितरे कुर्युः, जाबा. २६१
शाता., २५८	* प्रत्यभ्यनुज्ञा, आश्व. गृ., १६१
पैतृकान्नमुपाश्रीयाद्, देव., १८७	* प्रत्याचान्तेषु, हारी., २०४
गोत्रेणैकादशाहादि, छ. का., २६०	* प्रथमं पात्रं त्रिषु, आश्व. प., २५३
पौनर्भवश्च काणश्च, मनुः, ८५	* प्रथमपात्रे, कात्या., १४७
* प्रकर्षेद्रुणसंस्कार, गौत., १७५	* प्रथमेऽहनि, आप., २५
* प्रकीर्यान्नमुष, आश्व. गृ., २०२	प्रदक्षिणं तु सव्येन, शाता., २७१
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो, यमः, १३२	प्रदक्षिणमनुष्य, याज्ञ., २२८
प्रक्षाल्य च जलेनाथ, ब्रह्मपु., २१५	प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत्, ब्रह्मपु., २७९
,, पाणी शिरसा, वारा.पु., २४७	प्रदद्यात्पार्वणे श्राद्धे, शाता., २४३
,, हस्तावाचम्य, मनुः, २२६	प्रदद्यात्प्राङ्मुख्यः पिण्डान्. शाता., २७१
प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भेन, ब्रह्मपु., २७९	प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां. बृह., २४६
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु, याज्ञ., २२५	,, यज्ञे, बृह., २४६
* प्रजाः निःश्रेयसार्थं, आप., ४	प्रदद्याद्दश यज्ञांस्तु, ब्रह्मपु., २७९
प्रजापतये कश्यपाय, वायुपु., १९८	प्रदानं यत्र यत्रैषां, शाता., २६१
प्रणम्य शिरसा देवि, वारा.पु., २४८	प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्, छ. का., २७५
प्रणष्टाश्रमधर्माश्च, वायुपु., ४०	प्रपितामहा दक्षिणतः, बौध्वा., १२१
प्रतिगृह्णाशिषस्तेषां, शाता., २१९	प्रपितामहान् सर्वांश्च, ब्रह्मपु., १५२
प्रतिपद्यर्थलाभाय, ब्रह्मपु., २७	प्रपितामहाय च ततः, यमः, २०३
प्रतिपाद्य पितॄणां तु, यमः, १७२	प्रपितामहसंज्ञेभ्यो, ब्रह्मपु., २६९
* प्रतिपितृनेकैकं, निगमः, १५०	प्रपितामहांस्तथादित्यन्, मनुः, २३०
प्रतिप्रयोगं नैव स्युः, छ. का., २७५	प्रपितामहास्तथादित्याः, देव., २३०
प्रतिप्रयोगमन्येषाम्, छ. का., २७५	,, शाता., २७१
प्रतिमासु च शुद्धासु, छ. का., २७२	प्रपितामहिपूर्वस्तु, ब्रह्मपु., २५७
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव, मनुः, ८४	* प्रभंवपु, वि. स्मृ., ३१
प्रतिसंवत्सरं कार्यम्, मार्क. पु., २६७	प्रभातायां तु सर्वर्याम्, वारा.पु., २४६
,, चैव, याज्ञ., वृ. शाता., २५०	* प्रभासे, वि. स्मृ., ३०
,, चैवम्, याज्ञ., २६२	प्रमानामहसंज्ञेभ्यो, ब्रह्मपु., २६९
,, राजन्, वि. पु. २६५	प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा, हारी., १०८
प्रतीकस्य भयाङ्किज्ञा, मत्स्यपु., ३८	५ मीतस्य पिण्डं पुत्रैः, बृह., २६४
* प्रज्जमाङ्किः पृक्तः, कात्या., १४६	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं, याज्ञ., २३२	प्राचीना नीतिना सम्यग्, मनुः, १४३
प्रयच्छन्त्यपरेभ्यश्च, देव., ९८	प्राजापत्यां द्वितीयायां, ब्रह्मपु., १८
* प्रयतः प्रसन्नमनाः, आप., १७९	प्राजापत्या द्वितीया स्यात्, वायुपु., १७
* प्रयताय शुचये, पैठी., ६२	प्राजापत्येन विधिना, हारी., २२२
* प्रयतोऽपराह, श. लि., ११८	प्राजापत्ये प्रजां पुष्टिं, ब्रह्मपु., २९
* प्रयज्ञाच्छास्त्रम्, वि. स्मृ., १३८	प्राणविक्रयवृत्तिश्च, महाभा., ९४
प्रयागे नैमिषारण्ये, शङ्खः, ३१	प्राणिहिंसानिवृत्ताश्च, यमः, ६५
प्रलापशीलः क्रुद्धो वा, मनुः, शाता., १८९	प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्, छ. का., २७२
प्रवृत्तचक्रतां चैव, याज्ञ., २८	प्राप्तेऽपि कारणे श्राद्धे, देव., १७७
प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च, यमः, ८२	प्राप्तुयात् स्पर्शयुक्तानि, वायुपु., १५७
प्रशस्तान् शाद्वलान् दर्भान्, ब्रह्मपु., २६९	प्राप्नोति श्रद्धानस्तु, वायुपु., १५९
प्रशान्तचित्तः सलिलं, मत्स्यपु., २३४	प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं, शङ्खः, २०
* प्रभेषु पङ्क्तिः, कात्या., १४३	प्रायानशनशस्त्राग्नि, ब्रह्मपु., २७
* प्रसव्येन, आश्व. गृ., १४७	प्रायेण मूर्खः श्रुतः, यमः, १२६
प्रमातिका प्रियङ्गुश्च, वायुपु., ४७	प्रार्थनासु प्रतिप्राक्ते, छ. का., २७४
प्रमादयेन्वासनं, वारा.पु., २४७	प्रार्थयन् दर्घमायुश्च, वायुपु., २२५
* प्रमुष्टास्वनु, आश्व. गृ., १४८	प्रावृट्कालेऽग्निने पञ्चे, वि. स्मृ., २०
* प्रस्रवणेषु, वि. स्मृ., ३१	प्रावृड्भूतौ यमः प्रेतान्, ब्रह्मपु., २१
प्रहसन् वापि यो भुङ्क्ते, मनुः, शाता., १८९	प्राशयेत्पञ्चगव्यं च, वायुपु., २४९
प्राक् संस्कारात्प्रमीतानां, वमि., २२२	प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा, वायुपु., १५७
प्रागग्नेषु च दर्भेषु, छ. का., २७३	प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु, वमि., १२५
.. .. शाता., २७२	प्राह वेदान् वेदभूतो, वायुपु., ९३
* प्रागेव दैवे, आश्व. प., २५३	प्रियङ्गवः कोविदाराः, मार्कपु., ४८
प्राग्दक्षिणदिशे गत्वा, मत्स्यपु., ४०	प्रियानन्दी महाकालः, मत्स्यपु., ३५
प्राग्दक्षिणाप्राग्नियतो वायुपु., २१७	प्रीणयान्ति मनुष्याणां, याज्ञ., २३१
प्राङ्मुख्यांस्त्वथ दर्भास्तु, ब्रह्मपु., २६९	प्रीता भवन्तु ते तं च, ब्रह्मपु., २७०
प्राङ्मुख्यान् भोज्योद्विप्रान्, वि.पु., १२१	प्रीयन्ते पितरश्चास्य, मनुः, २५
प्राङ्मुख्यान्वासनान्येषां, देव., कूर्मपु., ११९	प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः, शाता., २६१
प्राङ्मुख्येनैव देवेभ्यो, छ. का., १७१	प्रेतनिर्यातकश्चैव, मनुः, ८६
	प्रेतभागं विसृज्याथ, ब्रह्मपु., २१४
	प्रेतभागेन दत्तेन, वारा. पु., २४९
	प्रेतविप्रस्य हस्ते तु, ब्रह्मपु., २५६
	प्रेतानामिह सर्वेषां, शाता., २६१

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
प्रेतानुद्दिश्य यत्कर्म, देव., २३०	वित्त्वामलकमूर्द्धिकाः, वायुपु., ४७	
प्रेते पितृत्वमापन्ने, वि. पु., २६४	बीजिने तु ततः पश्चात्, मरी., २४२	
* प्रेतेभ्यो ददाति, कात्या., २४०	बीजिने दधुरादौ तु, मरी., २४२	
प्रेत्यो ग्रामस्य राज्ञश्च, मनुः, ८४	बीभत्समशुचिं नम्रं, देव., १३७	
प्रौष्ठपद्यामतीतायां, शङ्खः, २०	बृहत्पत्रक्षुद्रपशु, छ. का., २७५	
	बृहद्रथन्तरे तद्वत्, मत्स्यपु., १९६	
फ	* वैडालप्रतिकांश्च, वि. स्मृ., ८९	
फलं यत्कर्मणस्तस्य, वायुपु., १६९	बौद्धश्रावणनिर्ग्रन्थाः, वायुपु., १३९	
* फल्गुतीर्थे, वि. स्मृ., ३०	ब्रह्मप्राश्च सुरापाश्च, यमः, ८१	
ब	ब्रह्मचर्यासु निरताः, यमः, ६५	
बकुलः कोविदारश्च, वायुपु., १७०	ब्रह्मचारिसहस्रेण, वायुपु., ७१	
बन्धुवर्गेण सहितः मत्स्यपु., २२०	ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु, छाग., १३३	
बहवः स्युर्यदा पुत्राः मरी., २६३	ब्रह्मचारी तपस्वी च, छाग., १३३	
बाहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्, मत्स्यपु., २२०	ब्रह्मचारी भवेत्तां तु. याज्ञ., २२८	
बाहिर्जानु च यदभुक्तं, यमः, १८३	” यतिश्चैव, छाग., १३४	
बहुनात्र किमुक्तेन, ब्रह्मपु., ७१	” शुचिर्भूत्वा, देव., १०९	
बहुपिण्डाष्टकासु स्यान्, देव., २२	* ब्रह्मण्यता देव. हारी., ६७	
* बहुयाजिनः, वि. स्मृ., ८९	ब्रह्मदेयानुसन्तानः वि. स्मृ., ६९	
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः, यमः, १९१	ब्रह्मदेयानुसन्तानो, मनुः, ६३	
बहूनां विदुषां संपन्नं, भवि. पु., ७	” ” शङ्खः, ६६	
बहून् वर्षगणांस्तप्त्वा, वायुपु., ३३	ब्रह्मदेयापतिर्यश्च, शङ्खः, ६६	
* बर्हिष्मत्स्वासनेषु, पैठी., १२३	ब्रह्मदेयासुतश्चैव, यमः, ६४	
बलिं दद्याच्च विधिवत्, ब्रह्मपु., २१५	ब्रह्मद्विदं परिव्रित्तिश्च, मनुः, ८४	
बलिकर्मणि दर्शे च, छ. का., २७५	ब्रह्मभावाभिरस्ताश्च, देव., ८०	
बर्हिर्गाश्चोत्तरायां च, ब्रह्मपु., २९	* ब्रह्मवर्चसं सौम्ये, वि. स्मृ., २८	
बह्वचश्च त्रिसौपर्णः, यमः, ६४	ब्रह्मविक्रयिणो ह्येते, देव., ९८	
बह्वचो वा त्रिसौपर्णः, यमः, ५७	ब्रह्मविष्ण्वर्कुरुद्राणां मत्स्य., १९६	
बाह्रस्पत्यं नीतिशास्त्रं, ब्रह्मपु., ७१	ब्रह्महत्यामबाप्नोति, यमः, १०७	
बाहुदा च नदी पुण्या, मत्स्यपु., ३८	ब्रह्मरण्यं धर्मपृष्ठं, बृह., ३२	
* बिन्दुके, वि. स्मृ., ३०	ब्रह्मवर्तं कुशावर्तं, मत्स्यपु., ३९	
* बिल्बके, वि. स्मृ., ३०	ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्, मनुः, बृह., १७४	
वित्त्वपात्रे धनं बुद्धिं, ब्रह्मपु., १५४	” कथाः कुर्युः, मत्स्यपु., ११८	
	ब्राह्मणं च स्वयं कृत्वा, यमः, १०७	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
,, भिक्षुकं चापि, मनुः, १३४	भद्रेश्वरं विष्णुपदं, मत्स्यपु., ३५
ब्राह्मणश्च यथा शुद्धः, १७८	भरतस्याश्रमे पुण्ये, वायुपु., ३३
ब्राह्मणः सर्वविधोऽपि, महाभा., ९४	मर्तुगोत्रेण दातव्यं, बृह., २५९
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां ब्रह्मपु., २६६	,, नारीणां, बृह., २५९
ब्राह्मणस्य कदे न्यस्ताः, शाता., २१९	भर्त्रा संयुज्यते पत्नी, बृह., २५९
* ब्राह्मणांश्च, वि.स्मृ., २५४	भवतीर्थं च विख्यातं, मत्स्यपु., ३७
* ब्राह्मणा अन्न, श.लि., १८८	भवन्ति पितरस्तस्य, उशना, १०९
* ब्राह्मणानलङ्कृत्य, पैठी., १७३	,, ,, यमः, उशना, ,,
* ब्राह्मणानां त्वा, बौधा., १८४	,, ,, उशना, ११०
ब्राह्मणानं ददच्छूत्रः, यमः, शाता., १७९	,, ,, वसि., बृ.शाता., २२८
ब्राह्मणा भोजयित्वा तु, शाता., २१९	भवन्तो रमतामत्र, यमः, २०३
* ,, वेदविदो, शङ्खा.गृ., १८०	भवितव्यं भवद्भिश्च, मत्स्यपु., १०५
* ,, श्रुतशील, आश्व.गृ., १२२	भवेत्कारणसंज्ञश्च, देव., १०१
ब्राह्मणापसदा ह्येते, वि.स्मृ., ८९	भवेत्तद्यस्तु निगिरेत्, ब्रह्मपु., ९७
ब्राह्मणा ये विकर्मस्थाः, शङ्खः, ८७	भवेत् सर्वातिथिः पश्चात्, महाभा., ७३
* ब्राह्मणेभ्यः शेषं, शाङ्खा., २०५	भवेदधश्चाधराणाम्, छ. का., २७४
ब्राह्मणेष्वाप्यपाङ्क्त्यान्, देव., ६३	भवेन्मघायां संस्थे च, ब्रह्मपु., ९
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः, मनुः, १३४	भव्यपारावताक्षोट, वायुपु., ४७
ब्राह्मणैश्च सहाभन्ति, यमः, १०५	भस्मनीव हुतं हव्यं, मनुः, ९५
ब्राह्मणो योगविच्छान्तो, मत्स्यपु., ६२	भागधेयं मनुः प्राह, वसि., २२२
,, ह्यनधीयानः, मनुः, यमः, ७४	भागस्तस्य प्रदातव्यो, वारा.पु., २४८
ब्राह्मैर्योनैश्च सबन्धैः, मनुः, ८५	भागिनेयसुतानां च, ब्रह्मपु., २६६
ब्रूयान्नादे च सावित्री, वायुपु., १८२	भजनं वा समालभ्य, वसि., १९०
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते, याज्ञ., १९९	भायोजितस्य नाभन्ति, यमः, ७८
	भार्याविरहितोऽप्येतत्, मत्स्यपु., २३५
	भिक्षामात्रेण यः प्राणान्, ब्रह्मपु., २१
	भिक्षार्थमागतान् चापि, मार्क.पु., १०४
	भिक्षुको ब्रह्मचारी च, यमः, १३२
	भीमेश्वरं कृष्णवेणी, मत्स्यपु., ३७
	मुक्तस्तु ततस्तेषु, मत्स्यपु., २३४
	* मुक्तवत्सु पिण्डान्, शाङ्खा., २०५

भ

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं, मनुः, १७४
,, भोज्यं तथा पेयं, ब्रह्मपु., २२७
भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा, बृह., १७८
भक्ष्याण्येभ्यः करम्भं च, वायुपु., ८४
भक्ष्यानपूपानिक्षुश्च, देव., २१०
भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः, ब्रह्मपु., २२८

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
भक्तवन्तु ब्राह्मणेषु, वि.स्म., २०६,	भोजयेद्यवाप्येकं, शङ्खः, १२५
२५०	* भोजयेदूर्ध्वं, गौत., ७२
भुक्ताहारेण वा भुक्ते, देव., १०९	भोजयेद्व्यकव्येषु, शाता., ५९
भुक्त्वा त्वशुचितां याति, यमः, १७९	* भोजयेद्ब्राह्मणान्, आप., ७२
भुज्यमानस्य विप्रेण, वारा.पु. २४८	भोजयेद्यस्त्वथर्वाणां, शाता., ५९
भुञ्जते यत्र तत्रापि, छाग., १३३	भोजयेद्विधिवत्पश्चाद्, शङ्खः, १७५
* भुञ्जत्सु जपेत्, निगमः, १९४	भ्रष्टशौचाः पनन्त्येते, देव, ९९
* भुवं पुनर्वसौ, वि.स्म., २८	भ्राजते च विमानामे, वायुपु., १५९
भूतानां च बलिं दद्यात्, वारा.पु., २४९	भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा, वृ. शाता., २५७
भूमौ दत्तेन तिर्यक् स्थाः, शाता., २२२	भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे, ब्रह्मपु., २६६.
” रुप्यन्तु, बृह., २०४	२६७
” ” ” ब्रह्मपु., २१४	भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां, मनुः, ९७
* भूयांसमते, आप., ४५	भ्रामरी गण्डमाली च, मनुः, ८६
भूषणानि च मुख्यानि, रामायण., २४९	
भूस्त्रुणं सुरसं शिमु, शङ्खः, ५२	
* भृगुतुङ्गे, वि.स्म., ३०	
भृतकाभ्यापकः छविः, याज्ञ., ७८	
* भृतकाभ्यापकान्, वि.स्म., ८९	
भृतकाभ्यापको यश्च, मनुः, ८५	
” ” यमः, ९८	
* भृतकाभ्यापितान्, वि.स्म., ८९	
भैरवं भृगुतुङ्गं च, मत्स्यपु., ३५	
भोक्ता विष्ठासमं भुक्ते, वृ. शाता., १८०	
भोक्तुं श्राद्धेषु नार्हन्ते. ब्रह्मपु., ९५	
भोजनं चानेकविधं, बृह., २४६	
भोजनेऽवतिष्ठमाने, शाता., २१९	
भोजनैः सतिलैः कोहैः, देव., १७४	
भोजयित्वा यथा भक्त्या, शङ्खः, २११	
भोजयेद्यापि दौहित्रं, मत्स्यपु., ६२	
भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः, मार्क. पु., १०४	
भोजयेत्सुसम्बद्धोऽपि, मनुः, बोधा., १२०	
	म
	* मघासु चाधिकं, आप., १७
	मङ्गलाचारयुक्ताश्च, यमः, ६५
	मण्डलं चतुरश्रं वा, देव., २०९
	मण्डलब्राह्मणं तद्वत्, मत्स्यपु., १९७
	मण्डलानि च कार्याणि, ब्रह्मपु., १६०
	* मतङ्गवाप्याम्, वि.स्म., ३१
	मतङ्गस्य पदं तत्र, वायुपु., ३३
	* मत्स्यैश्चतुरो. पैठी., ४४
	मद्यपश्च कर्द्व्यश्च, यमः, ८३
	मद्यपाय न दानव्यं, यमः, ९६
	मधुक्षीरस्त्रया घेतुः, वायुपु., १५७
	* मधुघृतसहितं, वि.स्म., १५५
	* मधुमतीभिः, आश्व. प., २५३
	मधु मांश्चति यस्तत्र, छ.का., २७३
	मधुमांसेन स्वढगेन, श. लि., यमः, २०
	मधुमांसैश्च शालैश्च, बमि., २०
	* मधुयाता ऋतायते, हारी., १९५
	मधुसापस्तिर्लैर्युक्तान्, वायुपु., २१७

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
मधु साध्यञ्जनं चार्घं, ब्रह्मपु., २१५	महाहरे च कौशिक्यां, वायुपु., ३३
मधूकं रामठं चैव, आदित्यपु., ४८	महिषीत्युच्यते नारी, यमः, ९८
मधूकटेन यः श्राद्धं, वि.स्मृ., २०	महेन्द्रं च महापुण्यं, मत्स्यपु., ३६
मध्यमं तु ततः पिण्डम्, बृह., २२४	मांसं शाकं दधि क्षीरं, वायुपु., ४७
„ „ „ मनुः, २२४	माश्विकं फाणितं शाकं, यमः, १७९
मध्वाश्रयतिलसंयुक्तं, ब्रह्मपु., २१५	माघासिते पञ्चदशी, वि.पु., १४
मध्वाश्रयतिलमिश्रण, ब्रह्मपु., २१	मातरः प्रथमं पूज्याः, मत्स्यपु., २६८
मध्वचोऽथ पवित्राणि, बौधा., १९५	मातर्यथ मृतायां तु, ब्रह्मपु., २५७
मनसा भावशुद्धेन, ब्रह्मपु., १५	मानापित्रोर्गुरुस्त्यागी, याज्ञ., ७८
„ वायुभूतेन, वारा.पु., २४६	मातामहं मातुलं च, मनुः, ७१
„ मनोऽक्षपु, वि.स्मृ., ३१	मातामहप्रभृतींस्तु, छ.का., २७४
मनोर्हिरण्यगर्भस्य, मनुः, ११०	मातामहस्तृप्तिमुपेतु तस्य, वि.पु., १७९
मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्माद्, ब्रह्मपु., १४४	मातामहानां दौहित्रा, ब्रह्मपु., २६६
* मन्त्रपूतं, वि.स्मृ., ६९	मातामहानामप्येवं, याज्ञ., १२०,
मन्त्रब्रह्मणाविज्ञैव, यमः, ६४	१९९
मन्त्रवत्परिविष्यन्ते, यमः, १९२	„ „ वि.स्मृ., २३७
* मन्त्रवज्रं हि, वि.स्मृ., २४५	मातामहिषितामहाः, ब्रह्मपु., २६९
मन्त्रसंपूजनार्थं तु, मनुः, ५९	मातामहेभ्यश्च तथा, ब्रह्मपु., २६९
मन्त्री वा तदशौचं तु, ब्रह्मपु., २६६	मातुः श्राद्धं तु पूर्वं स्यात्, शाता., २७१
मन्त्रेणाभ्युक्षयेत्सर्वं, वारा.पु., २४९	मातुः सपिण्डीकरणं, छ.का., २५८
मन्त्रैः पूर्वं तदा तोय. वारा.पु. २४९	„ „ बृ.शाता., २५८
मन्त्रोद्देष्टुं यथान्यायं, वि.स्मृ., २३७	मातृपक्षस्य पिण्डेन, वि.पु., २६४
मन्दाकिनी तथाच्छादा, मत्स्यपु., ३४	* मातृपितृपुत्र, देव., ७८
मन्वादानां जनेतृश्च, वायुपु., १९८	मातृभ्रातृ तु युग्मैः स्याद्, शाता., १४१
मम तृप्तिं प्रयान्त्वथ, वि.पु., १९७	मानकृतास्तुलाकृताः, यमः, ८१
मल्लन्दरा नदी पुण्या, मत्स्यपु., ३८	मानवः श्राद्धकल्पोऽयं, देव., २२
* ममूरमापकोत्रवा, पैठी., १८१	मानसे सरसि स्नात्वा, वायुपु., १३
* मसूरगणनिष्पाव, मत्स्यपु., ५४	मार्द्रवश्च दृशेते तु, बृह., १४२
* महागङ्गायाम्, वि.स्मृ., ३०	* मासद्वयं, कात्या., ४३
महापातकिनो ये च, वायुपु., १३९	माससंवत्सरेभ्यश्च, ब्रह्मपु., २१६
महाबोधिः पाटला च, मत्स्यपु., ३५	* मासिकभादे, आप., १७६
महायवा ब्रीहियवाः, वायुपु., ४७	
महारुद्रं महालिङ्गं, मत्स्यपु., ३५	
* महालये, वि.स्मृ., ३०	

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
* मासि मासि, आप.,	४	मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि, मनुः, ९५
„ चा, कात्या.,	१४	मोघास्तस्य भवन्त्याशाः, वायुपु., १७
माहिषं चामरं चैव, वायुपु.,	५३	मौञ्जं च शाद्वलं चैव, ब्रह्मपु., ११४
„ दश मासांस्तु, यमः,	४२	म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ, शङ्खः, ४०
मित्रधुक चेति सर्वेषां, देव.,	७९	
„ पिशुनः सोम, याज्ञ.,	७८	य
मित्रधुग्युतवृत्तिश्च, मनुः,	८६	यं पिण्डं प्लावयेदप्सु, यमः, २२३
मित्राणां तदपत्यानां, ब्रह्मपु.,	२६६	य एने तु गणा मुख्याः, मनुः, १११
* मित्राणि मैत्रे, वि.स्मृ.,	२८	„ एतैर्लक्ष्णैर्युक्ताः, यमः, ७८
„ लभते लोके, वायुपु.,	१५८	* „ एवं विद्वान्, पैठी., २३१
मिश्रीकृत्य तु चत्वारि, ब्रह्मपु.,	२६९	„ „ वेत्ति मतिमान्, बृह., २३३
मुक्तं क्षुभाभ्यां हस्ताभ्यां, मनुः, १७३		यश्चाश्च रक्षांसि, ब्रह्मपु., २१४
मुक्तावैदूर्यत्रासांसि, वायुपु.,	१५७	यक्ष्मी च पशुपालश्च, मनुः, ८४
मुख्यं तु पितरं कृत्वा, ब्रह्मपु.,	२५७	यश्च दत्तमनङ्गुष्ठं, बौध., १९०
मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं, वायुपु.,	३३	„ पाणितले दत्तं, आश्व.प., २५४
मुण्डान् जटिलकाषायान्, वायुपु.,	९३	यश्च सर्वार्थमुत्सृष्टं, मार्क.पु., ५४
मुन्यज्जानि पयः सोमो, मनुः, ४६		यश्चोक्तं दृश्यमानेऽग्नि, छ.का., ११
मुहूर्तं तत्र विश्रम्य, बारा.पु.,	२४९	यजमानं च तां रात्रिं, हारी., १०६
मूलतापी पयोष्णी च, मत्स्यपु.,	३५	यजुषां पारगो यश्च, शङ्खः, ६६
मूलमध्याग्रदेशेषु, छ. का.,	२७४	यजेत दधिकर्कन्धु, याज्ञ., २७१
मूलेन लोकान् जयति, यमः, ११३		„ वाश्वमेधेन, वि.स्मृ., ३१
मृतस्य नामतादृश्य, बारा. पु.,	२४९	* यज्ञपूतः, वि.स्मृ., ६९
* „ मासि, पैठी.,	२५२	यज्ञेश्वरो हव्य, वि.पु., १९७
मृताहनि तु कर्तव्याः, वि.पु.,	२६५	यज्ञेषु दक्षिणाः पुण्याः, ब्रह्मपु., २२०
„ यथान्यायं, मार्क., पु.,	२६७	यज्ञोपवीतं यो दद्याद्, वायुपु., १५७
मृताहे पार्वणं कुर्वन्, मत्स्यपु.,	२६२	* यज्ञोपवीत्यग्नौ, बैज. गृ., १६२
मृते पितरि पुत्रेण, मरीचिः,	२६३	यनये वीतरागाय, छाग., १३४
„ „ यस्याथ, ब्रह्मपु.,	२५७	यतिस्तु सर्वविप्राणां, वायुपु., ७०
„ वै पुत्रः, हारी.,	२५२	यातिस्त्रिदण्डी करुणा, ब्रह्मपु., १३०
„ राक्षि सपिण्डे तु, ब्रह्मपु.,	२६६	* यतीन् गृहस्थान्, कात्या., ६१
मृतेऽहनि तु कर्तव्यं, याज्ञ., वृ.शाता.,		यतेः किञ्चन कर्तव्यं, ब्रह्मपु., २६६
„ „ „ याज्ञ.,	२६२	यत्किञ्चित्पृथ्यते गेहे, शङ्खः, २११
मृत्संयुक्ताभिरङ्गिस्तु, वायुपु.,	१४०	यत्किञ्चित्पितृद्वैवत्यम्, यमः, ६५
मेघेण धृताक्तेन, ब्रह्मपु.,	१६८	यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं, मत्स्यपु., ४९

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं मनुः, १९		* यदि द्विपिता, आप., २४२
„ युक्तं, यमः, ४२		* „ पाणिष्वाचा. आश्व. गृ., १६९
यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते, यमः, १९१		„ लभ्येत पित्रर्थे, बृह., ५८
„ वाणिजके दत्तं, मनुः, ९५		यदुक्तं यदहस्त्वेव, छ.का., ११
यज्ञेन भोजयेच्छ्राद्धे, मनुः, शाता., ५७		यदेवं बहुभिः पापैः, हारी., ७५
„ „ „ यमः, १२८		यदेवमपरं पिण्डं, यमः, २२३
* यत्र कवन नर्म, वि.स्म., ३०		यद्वाति गयास्थश्च, याज्ञ., २०
* „ कचच सर, वि. स्म., ३०		„ „ शङ्खः, ३१
„ तु क्रियते कर्म, देव., १४२		यद्विश्चिरकालाय, मनुः, ४१
यत्र यत्र प्रदातव्यं, मत्स्यपु., २६२		यदुक्तं पितृयज्ञेषु, तिगमः, १११
„ भवेच्छ्राद्धं, छ.का., २७५		* यद्यत्पूतं मन्येत, हारी., १९५
„ शार्ङ्गधरो विष्णुः, मत्स्यपु., ३६		यद्यद्वाति विधिवत्, मनुः, १७८
„ साश्रुत्तु पितरो, ब्रह्मपु., २१		यद्यद्वाचेत विप्रैः, मनुः, बृह., १७४
यत्रास्ते नारासिहस्तु, मत्स्यपु., ३४		यद्यन्नविदितं किञ्चित्, ब्रह्मपु., २१३
„ भगवान् भीमः, मत्स्यपु., ३७		* यद्यपि स्यादुभा, प्रवराध्यायः, २४१
* यन् सोमाय पितृमते, हारी., १६३		* यद्यमायाङ्गिरसे, हारी., १६३
यथा चैवापरः पशुः, मनुः, १४		यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे, बृह., ५८, १२५
„ धेनुसहस्रेषु, यमः, १७८		„ „ वसि., १२४
* „ प्रथममेव, आप., १०५		यद्येकजाता बहवः, श.लि., २६३
„ ब्रूयुस्तथा कुर्याद्, मनुः, २१२		यद्येष्टितशिरा भुङ्क्ते, मनुः, शाता., १८९
„ „ „ यमः, २०२		यः पुण्यात्मा धिनोति, लक्ष्मी., १
यथायहेतोः पतितान्, उशना, ७६		यमाय धर्मराजाय, ब्रह्मपु., २७८
यथालाभोपपन्नेषु, याज्ञ., १६१		* यमायाङ्गिरसे, बौध., १६५
यथावद्वैश्वदेवत्यान्, देव., २१३		„ „ वि. स्म., २५०
यथाशक्त्या प्रदद्याच्च, बृह., २४६		„ „ श.लि., १६२
यथेरिणे बीजमुप्तं, मनुः, ७४		यमायाङ्गिरसे वाथ, ब्रह्मपु., २७७
यथेह पुरुषं तं च, ब्रह्मपु., २१५		* यमुनातीरे, वि.स्म., ३०
यथैवोपचरेदेवान्, शाता., २७१		यमुनादेविका काली, मत्स्यपु., ३४
यथोक्तैव कालेन, छ.का., २५८		यवघ्नीहिसगोधूम, मार्क. पु., ४८
* यदग्निं कथ्य, हारी., १६३		* यवाग्रूप, पैठी., ४४
यदन्नं विशदं नाम, यमः, २२१		यवार्थास्तु तिलैः कार्याः, याज्ञ., १४५
„ समुपाभन्ति, यमः, १०७		यवैरन्ववकीर्याच्च, याज्ञ., १५५
यदा चतुर्दशीयामं, छ.का., ११		* यवैस्तिलार्थः, कात्या., २७०
* यदि गच्छेत्पक्ष्ण्यं, पैठी., १२६		

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
यवोऽसीति जपेन्मन्त्रं, ब्रह्मपु., २१९	* यस्ये मे वर्त्मनी, हारी., ३
* यशश्चतुर्थ्याम्, वि.स्मृ., २६	यः स्वाध्यायाभिर्मांस्तस्माद्, छ. का., १०१
यः शूद्रान् पतितांश्चापि, देव., ९८	यागकालः स विज्ञेयः, बौधा., १३
यश्च दुष्टतपश्चर्यः, यमः, ९८	याचको दापकश्चैतौ, हारी., १८१
„ निन्धात्परं जीवन्, यमः, ९९	याचते यदि दातारं, वारा.पु., १८९
„ प्रभ्रजिताज्जातः, यमः, ८३	या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्, वायुपु., १७
„ फूत्कारवद्भुक्के, प्रभास., १८८	याचिता दापिता दाता, यमः, १८१
„ संगतानि कुरुते, मनुः, ७४	याजयन्ति च ये पूगान्, मनुः, ८४
„ सगोत्रां समारूढो, देव., १००	याजितो वा पुनस्ताभ्यां, देव., ९८
„ सपिण्डीकृतं प्रेतं, शाता., २६१	यातुधानाः पिशाचाश्च, बौधा., १९०
यस्ततो जायते गर्भो, वसि., २२९	„ प्रलुम्पन्ति, यमः, १७७
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य, छ.का., २७६	यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं, भवि. पु., ७
यस्तयोरन्नमभाति, देव., ९७	यात्रास्वेकादश प्रोक्त, विश्वा., ६
* यस्तिष्ठेद्वायुभक्षस्तु, वायुपु., ९२	या दिठ्या इति मन्त्रेण, याज्ञ., १४५
यस्तु तं न्यायतो रक्षेन्, हारी., १००	„ दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य, मत्स्यपु., ४६
यस्तु पाणितले भुङ्क्ते, यमः, १८८	यानानि दासदामीश्च, रामायणं, २४९
„ व्याकुरुते वाचं, मत्स्यपु., ७०	यान्ति ते निरयान् घोरान्, देव., ७९
यस्त्वन्यं भोजयच्छास्त्रे, शाता., ५९	या पर्जा पुत्रकामा स्यान्, हारी., २२२
यस्त्वेकपङ्क्त्यां कुरुते, हारी., १८२	यामांस्त्रीनाधिष्ठान्वापि, छ. का., ११
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां, मनुः, ११०	याम्योन्मुखेषु दर्भेषु, ब्रह्मपु., २७९
यस्माद्वाङ्मयाद्बहुल्याद्, ब्रह्मपु., १२१	यावच्च कन्यातुलयाः, ब्रह्मपु., १६
यस्मिन् संस्रवाः पूर्वं, याज्ञ., २००	यावज्जीवं तथा कुर्यात्, वि.स्मृ., २५८
यस्मिन् गुणादितं विप्रं, देव., १८	यावतः संपृगेदङ्गैः, मनुः, ९६
„ देशं पठ्यते, वायुपु., २१७	यावतो व्रसते पिण्डीन्, मनुः, यमः, ७५
यस्मिन्नब्दं द्वादशैक, छ.का., ११	* यावत्त्रिपुररुषम्, पैठो., २६३
यस्मिन् पाण्डुविशालेति, वायुपु., ३३	यावदूष्म भवत्यन्नं, मनुः, हारी., १८७
* यस्य च दश, वसि., ६८	वि.स्मृ., यमः, शाता., वशना, १८७
„ ते प्रतिगच्छेयुः, वायुपु., १७	यावद्विष्यं भवति, यमः, १७९
* „ पिता पितामह, वि.स्मृ., २३७	* यावद्भूमौ, क्ष.लि., १८८
„ पिता प्रेतः, वि.स्मृ., २३६	
* यस्य पितामहः, वि. स्मृ., २३७	
यस्य मित्रप्रधानानि, मनुः, ७४	
„ वेदश्च वेदी च, यमः, ७५	
„ वै यजमानस्य, यमः, १३२	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
यावन्तश्चैव यैश्चाग्नेः, मनुः, ५५	येषां वापि पिता दद्यान्, हारी., २३७
यावन्ति पशुरोमाणि, बसि., १९२	ये सपिण्डीकृताः प्रेताः, शाता., २५५
युष्म कुर्वन् दिनर्क्षेषु, मनुः, २७	" " " ६१२
" " " यमः, २७	* ये समाना इति, वैज., २५५
युगाद्येषु युगान्तेषु, ब्रह्मपु., १७	ये समाना इति द्वाभ्यां, ब्रह्मपु., २५६,
यग्मास्तु प्राङ्मुखान् विप्रान्, वि.पु., २५७	" " भवि. पु., ६
युग्मास्तु भोजयेद्दृष्टौ, शाता., २७१	" " याज्ञ., २५७
* युग्मानाशयेदत्र, कात्या., २७१	" " शाता., २५३
युग्मानेव स्वस्ति वाच्य, छ.का., २७४	" सोमपा विरजसो, यमः, ६४
युता लिङ्गसदृशेण, मत्स्यपु., ३८	" स्तेनाः पतिताः स्त्रीबाः, मनुः, ८४
* युवभ्यो दानं, गौत., ६०	येऽस्मत्कुलेजा पितरो, ब्रह्मपु., २१४
* युवानस्तमिन्, कात्या., २४	ये हतास्तत्र संप्रामे, निगम., १११
येऽकृतचूडा ये बालाः, यमः, २२१	योगिनं समनिक्रम्य, छाग., १३४
ये च त्वामिति मन्त्रस्तु, ब्रह्मपु., २१५	योगेश्वरेभ्यश्च सदा, वायुपु., १९८
" यैरुपचर्याः स्युः, मनुः, ११०	योगो मघात्रयोदशयोः, ब्रह्मपु., ९
ये चाक्ष पित्र्ये देवातां, देव., कूर्मपु., ११९	योजयेद्देवपूर्वाणि, शाता., १४१
" चाप्यकृतचूडास्तु, ब्रह्मपु., २१४	यो दद्याद्भागममोहान्, ब्रह्मा.पु., १९३
* येऽत्र पितरः प्रेताः, वि.स्मृ., २०६	योनिदोषेण यो दुष्टाः, देव., ७९
ये त्वैतैरशुभैर्दोषैः, यमः, ७८	योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते, मनुः, शाता., १८९
येऽधर्माननुवर्तन्ते, वायुपु., १३९	* यो वा जीवति, निगम., २३८
ये प्रतिग्रहनिःक्षेपाः, यमः, ६५	यो वा संवर्धयेद्देहं, ब्रह्मपु., २१
येभ्यः पिण्डान् पिता दद्यान्, यज्ञ., परि., २३८	" वेष्टितशिरा भुङ्क्ते, मनुः, शाता., १८९
येभ्यो दत्तं न देवानां, यमः, २३८	" " " यमः, १८९
* " वा पिता, शाङ्खा, २४	यो वै बिद्धास च, यमः, १२६
ये मामकाः पितरः, वि.स्मृ., १६४	" ह्यग्निः स द्विजो विप्रैः, मनुः, शाता., १७१
येयं दीपान्विता राजन्, भवि.पु., १७	
ये यजन्ति पितृन् देवान्, यमः, २३२	
ये यत्र योजिताः श्राद्धे, बृह., १४१	
" " ब्रह्मपु., १५१	
ये व्यपेता स्वकर्मभ्यः, यमः, ९५	
येषां दाहो न क्रियते, ब्रह्मपु., २१४	

२

रक्षन्ति दर्मा असुरान्, यमः, १२९
 " भोजियाः पञ्क्ति, हारी., १२९
 रक्षांसि यक्षाः, वायुपु., २१६

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति, मनुः, १४२	रुदितं चावधूतं च, यमः, १९१
रक्षोन्नमन्त्रपठनं, वि.पु., १९७	रुक्षं कृमिवृतं क्षिप्तं, यमः, १९५
रसोन्नानि च सामानि, बौधा., १९५	रोगी हीनातिरिक्ताङ्गाः, याज्ञ., ७७
रक्षोर्नाजुहुयादभौ, ब्रह्मपु., २६९	* रोचत इति, वसि., २१२
रक्षोमे काश्मरीपात्रे, ब्रह्मपु., १५४	रौप्यमात्रेण पाद्यादि, ब्रह्मपु., १५४
रजतस्य कथा वापि, वायुपु., १६०	
रजस्वला च चाण्डालाः, बृह., १३८	ल
„ या नारी, महाभा., १३७	लक्ष्मीघरेण कृतिना, लक्ष्मी., २
„ षण्दश्च, मनुः, १३६	लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु, शाता., २१९
„ पुंश्चली वा, हारी., १३९	लक्ष्मीर्वस्ते सदा गोष्ठे, शाता., २१९
रजस्वलाभिर्यद्दृष्टं, यमः, १९१	लभते यत्र गौस्त्विति, वायुपु., ५३
रत्निप्रमाणाः शस्ता वै, वायुपु., ११४	* लवणं वासवे, वि. स्म., २८
रसास्तमुपतिष्ठन्ति, वायुपु., १५८	लवणेन सुवर्णानि, वायुपु., १५८
राश्वसानां वधार्थाय, यमः, १८३	लाजान् मधुयुतान्, शङ्खः, ४५
राजतं काञ्चनं चैव, वायुपु., १५८	लाजोदकाभ्यां पूर्णं तु, ब्रह्मपु., २७९
„ रजताक्तं वा, वायुपु., १५९	लोकस्याप्यायने युक्तान्, मनुः, १७१
राजतैर्भाजैरेषाम्, मनुः, १८०	लोके भेष्टतमं सर्वम्, वायुपु., १५६
* राजनि च प्रेते, वसि., २४९	लोभाद्यः प्रचिनोत्यर्थान्, देव., ९९
राजप्रेष्यकरो नित्यं, देव., १०१	लोहदण्डं तथा तीर्थं, मत्स्यपु., ३९
राजभिः पूज्यते वापि, वायुपु., १५९	* लोहानां सोस, पैठी., १८१
राजमृत्यान्वधरि, नमः, ८१	लोहितान् वृक्षनिर्यासान्, शङ्खः, ५२
राजमाषानणूंश्चैव, वारा. पु., ५३	व
राजमाषान् मसूरांश्च, शङ्खः, ५२	वंशोद्भूतं हरोद्भूतं, मत्स्यपु., ३५
* राजमाषासुरी, वि. स्म., ५१	वंशो नो वर्धतां भूयो, देव., २१०
* राजसेवकान्, वि. स्म., ८९	वक्तव्ये कारणे संज्ञां, देव., १८८
राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च, यमः, ८३	* वटे, वि. स्म., ३०
* राग्यं शाके, वि. स्म., २८	* वडवायाम्, वि. स्म., ३१
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत, मनुः, २३	वणिजो मधुहन्तारो, यमः, ८२
„ छाता., २३	वधवन्धोपजीवी च, हारी., ७५
रामाघिशस्तत्रापि, मत्स्यपु., ३७	वनं पुष्पफलोपेतं, वायु., १५९
राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः, यमः, ८१	* वनेषु, वि. स्म., ३१
राहुदर्शनदत्तं हि, यमः, २२	वपां पशूंश्चैव, हरी., २५६
„ वि. स्म., २३	वन्दिमागपसुताश्च, ब्रह्मपु., २२८
रक्ष्मं दर्भास्तिला गावो, मत्स्यपु., २३१	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
* वयसां पिण्डान्, बौधा., १६६	* वाजिनो दशम्याम्, वि. स्मृ., २६
* वयसां हि पितरः, बौधा., १६५	वाजे वाजे इति ततो, वि. स्मृ., २०७
वयोभिः स्वादयन्त्येतान्, मनुः, २२३	,, पठन्, मत्स्यपु., २२०
* वराहपर्वते, वि. स्मृ., ३०	,, प्रीतः, याज्ञ., १९९
वर्जनीयं सदा साङ्गः, मार्क. पु., ५४	* वाजे वाज इत्याभि, हारी., २०४
वर्जनीयानि वक्ष्यामि, वायुपु., ५३	वाजे वाजे इति प्राक्त्वा, बृह., २०४
वर्जयेच्च तथा चान्यान्, ब्रह्मपु., ५४	* वाणिज्यमष्टम्याम्, वि. स्मृ., २६
,, दशां प्राज्ञो, वायुपु., २१८	* वाणिज्यमिद्धि, वि. स्मृ., २८
वर्जयेत्त्वर्णं सर्वं, महाभा., ५२	वातजो नाम पण्डः स्यान्, देव., १०२
वर्णकौशेयपत्रेणै, वायुपु., १५९	वायुभूता न हृदयन्ते, यमः, १०५
वर्तुलांस्तु ततस्तांस्त्रीन्, ब्रह्मपु., २५७	वारुगेन कृपेर्दृष्टि, ब्रह्मपु., २९
वर्धमानतिलं श्राद्धम्, महाभा., ४६	,, त्वमावास्या, वि. पु., १४
वर्धमानाममावास्यां, छ. का., ११	* वार्ध्निमस्य, आप., ४५
वशे तिष्ठन्ति भूतानि, वायुपु., १५९	* वार्ध्निमं तु तं प्राहुः, निगमः, ४२
वर्षाभ्यश्च शरत्मेघ, ब्रह्मपु., २१६	वार्ध्निमसस्य मासेन, कात्या., ४३
वर्षासु मेध्यशक्रेस्तु, ब्रह्मपु., १८	,, ,, मनुः, ४१
* वसवः पितरो, पैठी., २३१	वार्यपि श्रद्धया दत्तम्, मनुः, १८०
वसवः पितरो ज्ञेयाः, देव., २३०	वासरस्य तृतीयांशे, छ. का., ११
,, ज्ञाता, २७१	वासवाजैकपादक्षे, वि. पु., १४
* वसामज्जाद्यं, वि. स्मृ., १५५	वामश्चाप्यहतं युग्म, ब्रह्मपु., २६९
वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो, छ. का., २७२	वाममा चावधूतानि, ब्रह्मपु., ५४
वसुहृद्वादिनिसुताः, याज्ञ., २३०	वासो हि सर्वदैवत्यं, वायुपु., १५९
वसून् वदन्ति तु पितृन्, मनुः, २३०	वाहनानि च मुख्यानि, वायुपु., १५७
वसेयुर्नियमादाराः, यमः, १०६	* विकर्मस्थांश्च, वि. स्मृ., ८९
वस्त्रशौचादि कर्तव्यं, वारा. पु., १०४	विकिरेत्तेषु च तिलान्, ब्रह्मपु., १५२
वस्त्राणि लोहयण्डान्, ब्रह्मपु., २७८	विकिरोत्पत्तृभृतेभ्यो, ब्रह्मपु., १८४
वस्त्रालंकारशय्याद्यं, बृह., २४६	विट्पतिं मानुलं बन्धुम्, मत्स्यपु., ६२
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति, वायुपु., १५९	* विट्पुराहमार्जार, उशना, १३८
वस्त्रोत्तरं चानुपूर्व, मत्स्यपु., १४६	वितण्डया परीवादो, ब्रह्मपु., १२१
वाग्भावदुष्टाश्च तथा, ब्रह्मपु., ५४	* वितस्नायाम्, वि. स्मृ., ३१
* वाक्यतामित्यनुज्ञातः, कात्या., २००	विदार्याश्च भरुण्डांश्च, शङ्खः, ४५
,, याज्ञ., १९९	विद्यातपोऽधिकानां वै, सुमन्तुः, १२५
,, कात्या., २७०	विद्या नार्यः सुरुपाश्च, वायुपु., १५९

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.
* विद्यामभीष्टां, वि.स्म.,	२८	विविक्तेषु च देशेषु, यमः, ११५
विद्वद्भोज्यान्याविद्वांसो, वसि.,	७५	* विशाखानि, गोभि., ११३
विद्वद्भयो दक्षिणा दत्ता, मनुः,	५७	विशाखयां शुभान् पुत्रान्, ब्रह्मपु., २९
विद्वांसः सुव्रताः शान्ताः, यमः,	६५	
विधानं चैतदेव स्यात्, देव.,	२१०	* विशेषतो, वि.स्म., १७९
विधिप्रस्तेन भवति, शाता.,	२६१	विशेषमाभ्यां ब्रुवते, छ.का., ११
विधिना त्वानुपूर्व्येण, हारी.,	१२९	* विशेषेण च, वि.स्म., ६९
,, सन्नियुक्तस्य, हारी.,	२५६	* विशेषेण, वि.स्म., १०
विधिहीनममुष्ट्राजं, यमः,	१९२	विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैः, मत्स्यपु., १४४
विधीनां परिभाषा च, लक्ष्मी.,	१	
विन्दते पितृलोकं च, हारी.,	२५६	विश्वे च देवाः परमां, वि. पु., १९७
विन्ययोगश्च गङ्गायाः, मत्स्यपु.,	३९	* विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्, कात्या., २०१
विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं, मनुः,	१७३	
विषणेन च जीवन्तो, मनुः,	८४	विश्वे देवाश्च प्रीयन्तां. याज्ञ., १९९
* विपाशायाम्, वि.स्म.,	३१	विश्वे देवाश्च प्रीयन्ताम्, ब्रह्मपु., २७०
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन, वि.स्म.,	६९	विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यः, ब्रह्मपु., २७८
विप्रब्रह्मापि तं श्राद्धे, मनुः,	२३६	विश्वेभ्यः श्राद्धदेवेभ्यः, ब्रह्मपु., १८४
विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु, ब्रह्मपु.,	१५१	विषच्छग्नहन्तं मांसं, हारी., ५३
विप्राणां क्षालयेत्पादान्, मत्स्यपु.,	११८	विषाणवर्ज्या ये खड्गाः, वि. स्म., ४४
विप्राणामात्मनश्चैव, मत्स्यपु.,	१९७	* विपुत्र, वि. स्म., १०
विप्रानुद्धरते पापान्, छाग.,	१३३	विष्टरांस्त्रीन् वपेत्तत्र, यमः, २०३
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्, मनुः,	१७३	* विष्णुपदे, वि. स्म., ३१
		विसर्जयति मानुष्ये, ब्रह्मपु., २१
विप्रान्ते वापि विकिरेद्, मत्स्यपु.,	२२४	विसर्जयेन् स्मरन् विष्णुं, ब्रह्मपु., २७८
विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य, बृह.,	२०४	विस्तृत्य ब्राह्मणां स्नांस्तु, मनुः, ११२
विमुक्तः सप्ततो घोरो, यमः,	६४	वीक्ष्यान्धो नवतः काणः, मनुः, ९६
विराट्सुताः सोमसदः, मनुः,	११०	वीणावंशध्वनी वाद्य, ब्रह्मपु., १९७
विशेषनार्थं दद्यात्, ब्रह्मपु.,	१५३	वीरणाश्चालपश्चैव, वायुपु., ११४
विवाहादावेकमेवात्र, छ.का.,	२७५	* वीरान्नः पितरो, वि. स्म., २०६
विवाहादिः कर्मगणो, छ.का.,	२७५	वृत्रं महेन्द्रश्च ततः, ब्रह्मपु., ११६
विविक्तेषु च तुष्यन्ति, देव.,	३२	वृथाजटी वृथामुण्डी, वायुपु., १३९
,, च दत्तेन, मनुः,	११५	वृथाजाता विरक्ताश्च, ब्रह्मपु., ९५

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
वृथा तेनामपाकेन, शाता., १३५	वैष्णवीषु च ये सक्ताः, यमः, ८२
वृथा दारांश्च यो गच्छेत्, वायुपु., ९३	* वैष्णव्यर्चा यजुषा, कात्या., १८६
वृथामुण्डाश्च जटिलाः, वायुपु., ९२	व्रतिनो नियमस्थाश्च, यमः, ६४
* वृथालिङ्गिनः वि. स्मृ., ८९	व्रती यः क्षियमभ्येति, यमः, ९७
वृद्धिकामस्तथाष्टम्यां, ब्रह्मपु., २७	* ब्रात्यान्, वि. स्मृ., ८९
वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं, भवि. पु., ६	* व्यजनं तालवृन्तं च, वायुपु., १५७
वृषलीपातिश्च दानेन, यमः, १३७	* व्यतीपातः, वि. स्मृ., १०
„ वृषलः, यमः, १३६	* व्यतीपातो गजच्छाया, याज्ञ., ९
वृषलीभिः प्रपीताश्च, यमः, ८१	* व्यामिश्रत्वाद्, हारी., ३
* वेत्रवत्याम्, वि. स्मृ., ३१	
वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः, यमः, ६४	श
* वेदपारगः, वि. स्मृ., ६९	शकुनीनां निवासाश्च, वायुपु., १७०
वेदविक्रयिणो ह्येते, उशना, ७६	शतं वै पाण्डुरोगी च, यमः, ९६
वेदविद्याप्रनस्नाताः, यमः, ६१, ६५	* शतद्रुतीरे, वि. स्मृ., ३१
वेदविद्याव्रतस्नातान्, मनुः, ६९	शतरुद्रा शताह्वा च, मत्स्यपु., ३५
वेदविद्वद्वति त्वन्नं, यमः, १२९	शतायुश्चैव विज्ञेया, मनुः, ६३
* वेदाङ्गस्याप्येकस्य, वि. स्मृ., ६९	शन्नो देव्या अपः क्षिप्त्वा, याज्ञ., १४५
वेदार्थविज्येष्टमामा, याज्ञ., ६०	शयनासनयानानि, वायुपु., १५८
वेदार्थवित्प्रवक्ता च, मनुः, ६३	शरणं रत्नसंपूर्णं, वायुपु., १५७
* वेदो वेदाङ्गानि, हारी., ६६	शरीरप्रभवैर्देवैः, यमः, ५६
वैकङ्कतं नालिकरं, वायुपु., ४७	शरीरोपचये श्राद्धम्, भवि. पु., ७
वैकुण्ठतीर्थं च परं, मत्स्यपु., ३९	शर्कराकीटपाषाणैः, ब्रह्मपु., ५४
वेदर्भा चाथ वेगा च, मत्स्यपु., ३८	शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः, वायुपु., ४८
वैवस्वताय कालाय, ब्रह्मपु., २७८	शर्कराफलमूलं च, यमः, १७४
वैश्यस्य चैव वक्तव्यं, महाभा., २२०	शल्यकश्चतुरा मासान्, यमः, ४२
वैश्यानामाव्यपा नाम, मनुः, ११०	शशकूर्मयोस्तु मांसेन, मनुः, ४१
वैश्यापतिः कृष्णपृष्ठः, देव., १००	शशः प्राणाति षण्मासान्, यमः, ४२
वैश्वदेव ततः कुर्यात्, आदित्यपु., २२६	शशी प्राणयते देवान्, यमः, २२३
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत, मत्स्यपु., २२६	शशैः षाण्मासिकी तृप्तिः, देव., ४३
वैश्वदेवविहीनं तद्, भवि. पु., ६	शशं कालायसं सीसं, देव., १३७
वैश्वदेवविहीने तु, मार्क. पु., २७२	* शस्त्रहतानां, वि. स्मृ., २६
वैश्वदेव्यां तृतीयायाम्, ब्रह्मपु., १८	* शकंभर्याम्, वि. स्मृ., ३०
वैष्णवी काश्यपी चैव, वायुपु., २१८	* शकुनेन सप्त, पैठी., ४४

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
शकुनैश्चतुरो मासान्, देव., ४३	शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं, भवि. पु., ७
शकैः कार्या तृतीया स्याद्, वायुपु., १७	शुन्धन्तां लोकां, ब्रह्मपु., १५३
शाखान्तगं वाप्यध्वयु, मनुः, शाता., ५७	शुभांस्तु सूपशाकाद्यान्, मत्स्यपु., २३४
शाश्वतान् प्राप्यते लोकान्, यमः, २२३	शुश्रूषामभिपन्नानां, वारा. पु., २४८
शास्यन्नं दाधि मध्वक्तं, ब्रह्मपु., २६९	शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा, हारी., ७५
शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः, वायुपु., ९३	शूद्रजीवोपजीवी च, देव., ९९
शिवभक्तः पितृपरः, मत्स्यपु., ६२	* शूद्रयाजिनः, वि.स्मृ., ८९
शिवमस्त्विति शेषाणां, बैज., २५५	शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव, मनुः, ८५
शिवां च बुद्धिं, ब्रह्मपु., २१४	शूद्राचार्यः सुताचार्यः, यमः, ८३
,, हि बुद्धि, वायुपु., २१७	* शूद्रान्नपुष्टान्, वि.स्मृ., ८९
शिवा आपः सन्तिवात च, छ.का., २७४	शूद्रान्नरमपुष्टाङ्गाः, शङ्खः, ८७
शिशुरप्यग्निहोत्री च, यमः, ६४	शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ताः, हारी., १००
शिष्टेभ्यो दीयतां चैतद्, ब्रह्मपु., २१३	शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्याद्, मत्स्यपु., २३५
* शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च, गौत., ७२, ७७	* शृतमिति दैवे, हारी., २०४
* शिष्यानिपि गुणवतो, वसि., ७२	शेषमन्नमनुज्जातं, शाता., २२७
शीघ्रामाह्वानयेद्भूमिं, वारा. पु. २४७	शेषान् वित्तानुमारेण, ब्रह्मपु., १२१
शीतलमन्नं शौद्र, यमः, १७९	शैलेशं श्रीकरं तीर्थं, मत्स्यपु., ३६
शुक्रतीर्थं च विख्यातं, मत्स्यपु., ३५	शोणपातश्च विख्यातो, मत्स्यपु., ३८
शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः, ब्रह्मपु., १५६	* शोणस्य, वि. स्मृ., ३१
शुचयो निर्मलाः पुण्याः, देव., २३०	शोभनं लभते यान्, वायुपु., १५७
शुचिं देशं परीक्ष्याथ, यमः, ११५	शौचाचारपरिभ्रंशाद्, देव., ९९
,, ,, विविक्तं च, मनुः, बृह., ११५	श्मश्रुकर्म कारयित्वा, वारा.पु., २४६
शुचिर्भूत्वा तु विधिवत्, वारा.पु., २४८	श्मश्रुकर्मशिरःस्नान, देव., ११७
* शुचीनुपसृष्टा, हारी., १२३	श्यामाका हस्तिनामानो, वायुपु., ४७
* शुचीन् मन्त्रवतः, आप., ६२	श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव, वायुपु., ४६
शुचौ देशे विविक्ते च, यमः, २०३	श्यामाकैस्तु विशेषेण, ब्रह्मपु., १६
	श्यावदन्तः पूतिनासः, ब्रह्मपु., ९५
	श्यावदन्ताः कुतस्मिनः, यमः, ८२
	श्रद्धया दीयते यस्माद्, बृह., १७६
	,, परया युक्तो, ब्रह्मपु., १५२
	,, प्रायते धर्मः, बौधा., १७८
	,, शोध्यते बुद्धिः, बौधा., १७८

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्, कात्या., २००	श्रद्धकृत्सु समाप्नोति, देव., २३२
„ „ „ बृह., २०४	श्रद्धदः पञ्चदश्यां तु, मनु., २५
„ „ „ मनु., २१२	श्रद्धनाशो मौननाशः, ब्रह्मपु., १२१
„ „ „ यमः, २०३	श्रद्धभुग्वृषलीतरुं, बृह., मनु., देव., २२५
„ „ „ याज्ञ., १९९	श्रद्धभोजी समुच्छिष्ट, देव., १९२
„ „ „ वि.स्म., २०७	श्रद्धमग्निमतः कार्यं, छ. का., २५१
* श्रद्धान्वितः श्रद्धं, कात्या., १७८	श्रद्धमेतेषु दत्तं च, मत्स्यपु., ३८
श्रद्धापवर्गे विप्रस्य, महाभा., २२०	„ यद्दत्तं, मत्स्यपु., ३६
* श्रद्धायुतं, कात्या., १४	„ „ वि. स्म., १०
श्रपयन्नापरे वह्नौ, ब्रह्मपु., २७८	„ सर्वेषु, मत्स्यपु., ३७
श्रवणेन गतिं पुण्यां, ब्रह्मपु., २९	श्रद्धमेतेष्वकुर्वाणो, वि. स्म., १०
श्रद्धं कृत्वा प्रयत्नेन, शङ्खः, १७५	श्रद्धमंपद् आतिथ्यम्, लक्ष्मी., १
„ कृत्वा परश्रद्धं, शाना., २२९	श्रद्धस्य पूजितः कालः, देव., १८
श्रद्धं जीवत एवात्र, लक्ष्मी., २	„ पूजितो देशो, देव., ३२
„ तु कृत्वा प्रथमं, ब्रह्मपु., २६६	श्रद्धस्वरूप तद्देशो, लक्ष्मी., १
„ तु पौर्णमास्यां च, ब्रह्मपु., २७	श्रद्धाप्रिकार्यं दानं च, मत्स्यपु., ३८
„ तेनापि कर्तव्यं, ब्रह्मपु., २१	श्रद्धादि मातापितृभिः, ब्रह्मपु., २६५
„ दत्त्वा च भुक्त्वा च, वसि., २२८	श्रद्धाधिकारिणोऽप्यत्र, लक्ष्मी., २
„ शङ्खः, ११०	श्रद्धेषु तानि यो दद्यात्, वायुपु., ४९
श्रद्धं परां तृप्तिमुपेत्य, वि. पु., १४	श्रद्धे दत्त्वा पितृभ्यस्तु, वायुपु., १५७
„ पुनाति वै यस्मान्, पैठी., १३०	„ निमन्त्रितो विप्रो, देव., १०८
„ प्रति रुचिश्चैव, याज्ञ., ९	„ नियुक्तो भुञ्जानो, यमः, १८८
„ प्रति रुचौ चैव, जावा., २६१	„ „ भोक्ता च, वि.पु., २२९
„ भुक्त्वा यदुच्छिष्टं, मनु., १९२	* श्रद्धे नैतान्, पैठी., ९१
„ विपुषतोः कुर्यात्, ब्रह्मपु., १७	श्रद्धे नोद्वासनीयानि, वसि., २२६
„ साधारणं नाम, मत्स्यपु., २३५	„ पितृगणस्तृप्तिं, वि. पु., १३
श्रद्धकर्माणि शस्तानि, आदित्यपु., ४८	„ प्रशस्तास्तिथयो, मनु., १४
श्रद्धकाले प्रशंसन्ति, हारी., ४६	„ वर्ज्याः प्रयत्नेन, ब्रह्मपु., ११४
श्रद्धकालेषु यद्भुङ्क्ते, हारी., १८९	श्रद्धेपूषानहौ दद्याद्, वायुपु., १५७
श्रद्धकाले समाहूतान्, देव., ११७	श्रद्धे ह्येतानि यो दद्याद्, वायुपु., १५८, १५९
श्रद्धकृद्भ्रातृभुक् चैव, मत्स्यपु., २२९	* भावण्याग्रहायि, वसि., १६
	* भियं सार्षे, वि. स्म., २८

पृष्ठसंख्या.	
श्रीपर्णी च नदी पुण्या, मत्स्यपु., ३७	
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं, मत्स्यपु., ३९	
श्रुतशीलोपसंपन्नं, वसि., १२४	
श्रुतव्रतविहीनैश्च, शाता., १३५	
श्रीनाथध्यानसिन्धु, लक्ष्मी., १	
* श्रीपर्वते, वि.स्म., ३१	
श्रेष्ठं छत्रं च यो दद्यात्, वायुपु., १५७	
श्रेष्ठमाहुस्त्रैककुटुम्ब, वायुपु., २२८	
* श्रेष्ठयमभिजिति, वि.स्म., २८	
* श्रोत्रियाननवद्यान्, कात्या., ६१	
श्रोत्रियान्वयजश्चैव, मनु., ६२	
* श्रोत्रियान् वामूप, गौत., ६०	
श्रोत्रिया भोजनीयास्तु, बृह., २४६	
श्रोत्रियायैव देयानि, मनु., ५७	
श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा, यम., १३२	
श्लेष्मातको नक्तमालः, वायुपु., १७०	
श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा, वारा. पु., २४६	
श्वः कर्तास्मीति निश्चित्य, देव., १०३	
श्वक्रीडी श्वेनजीवी च, मनु., ८६	
श्वपाकषण्डपिशुनाः, बृह., १३८	
* श्वः श्राद्धं करीष्यामीति, पैठी., १२३	
* श्व. श्वो नापिता, निगमः, १५०	
श्वश्वदीनां तथा पत्नी, हारी., २०५	
श्वो चैव हान्त श्राद्धानि, वायुपु., १४०	
श्वोविट्मूकरसंमृष्टं, वायुपु., १४०	
श्वो तु दृष्टिनिपातेन, मनु., १३६	
„ यमः, १३७	
* श्वित्रिः शिपिविष्टः, आप., ९०	
श्वेतचन्दनकर्पूर, ब्रह्मपु., १५३	
श्वेतार्कमन्दारमये, ब्रह्मपु., १५४	

पृष्ठसंख्या.	
* श्वोपोति वा भाद्र, श. लि., १०३	
* श्वोभूत एकानुदिष्टं, हारी., २५१	

ष

* षट् छागेन, कात्या., ४३	
„ वि. स्म., ४४	
षडङ्गविज्ञानयोगी, ब्रह्मपु., ७०	
षडृतूश्च नमस्कुर्यात्, मनु., २०८	
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु, छ. का., २७२	
षण्डको वातजः षण्डः, देव., १०१	
षण्डो मूकश्च कुतम्बी, ब्रह्मपु., ९५	
षण्मासांश्छागमांसेन, मनु., ४१	
षष्टिं काणः शतं षण्डः, यमः, ९६	
* षष्ठीं धन, हारी., २६	
* षष्ठेऽश्वशीलो, आप., २५	
षष्ठ्यां तु बालरश्मयं, ब्रह्मपु., २७	
„ द्यूतं कृषिं चापि, मनु., २४	
* षष्ठ्यां द्यूत, कात्या., २४	
„ पशु, पैठी., २६	
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्याद्, छ. का., २७४	

स

संगच्छध्वं संवदध्वं, बैज., २५५	
संगमे यत्र निष्ठन्ति, मत्स्यपु., ३४	
संगृह्य पाणिना पाणिं, वारा. पु., २४९	
संघातान्तर्गतैश्चैव, वि. पु., २६५	
संघातान्तर्गतैर्वापि, वि. पु., २६४	
संतप्तबालुकां भूमिम्, वारा. पु., २४७	
संतारयति दुर्गाणि, वारा. पु., २४७	
संतिष्ठमानेष्वर्हत्सु, हारी., १०५	
संध्ययोरुभयोश्चैव, मनु., २३	
„ शाता., २३	
संख्याराज्योर्न कर्तव्यं, वि. स्म., २३	

पृष्ठसंख्या.	
* संध्योपासन, वि. स्मृ.,	८९
* संपन्नं पृष्ठा, आश्व. गृ.,	२०१
* संपन्नमिति, कात्या.,	२७०
संपन्नमिति तृप्ताः स्थ, छ. का.,	२७३
संपन्नमित्यभ्युदये, मनुः,	२१२
* संपन्नमित्याभ्यु, वसि.,	२१२
संपूजयेद्यतिं श्राद्धे, छाग.,	१३३
संपृक्तेष्वकुलीभावः, मत्स्यपु.,	२६२
संभेदश्चण्डवेगायाः, मत्स्यपु.,	३५
संभोजनी साभिहिता, मनुः,	७४
संमिश्रा या चतुर्दश्या, छ. का.,	११
संयोज्याक्षतकर्कन्धु, छ. का.,	२७४
* संवत्सरं गव्येन, आप.,	४५
„ कात्या.,	४३
„ वि. स्मृ.,	४४
संवत्सरं तु गव्येन, मनुः,	४१
* संवत्सरः, हारी.,	३
संवत्सरकृतं पुण्यं, यमः,	१०७
* संवत्सरमेकं, बैज,	२५५
* संवत्सरमेवं, शाङ्खा.,	२४४
* संवत्सरान्ते, पैठी.,	२५२
संवत्सरान्ते प्रेताय, वि. स्मृ.,	२५४
* „ विसर्जन, पैठी.,	२५५
* संवत्सराभ्यन्तरे, वि. स्मृ.,	२५४
संवत्सरे तु विज्ञेयं, शाता.,	२५३
संवाह्य चरणौ तस्य, वारा. पु.,	२४९
* संवृते न श्राद्धं, वि. स्मृ.,	१३८
संसारमोचनं तीर्थं, मत्स्यपु.,	३९
संस्मृतु त्वा पृथिवी, ब्रह्मपु.,	२५६
* „ वि. स्मृ.,	२५४
संस्कृतं व्यञ्जनायं च, वृह.,	१७६
„ स्थानमायाति, हारी.,	१८६
संस्थितायां तु भार्यायां, शाता.,	
वृ. शाता.,	२५८

पृष्ठसंख्या.	
स एव विद्याद्वौ पिण्डौ, मनुः,	२४३
स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो, देव.,	९७
स कालः कुतपो नाम, शाता.,	१३०
स कालक इति प्रोक्तो, देव.,	१०२
सकृदेव भवेच्छ्राद्धम्, छ. का.,	२७५
सकृदेवाहरं दर्भान्, वायुपु.,	२१७
सक्तून् लाजांस्तथापूपान्, वायुपु.,	४९
सगोत्राद्वान्यगोत्राद्वा, मरी.,	२४२
स चाप्यगारदाही स्याद्, देव.,	१०१
सचैलक्षणं कृत्वा, वारा. पु.,	२४७
सततं नैमिषारण्ये, वि. स्मृ.,	३१
„ योगयुक्तानां छाग.,	१३३
* सततमादित्य, वि. स्मृ.,	२८
स तस्मिन् दिवसे श्राद्धे, ब्रह्मपु.,	२९
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो, ब्रह्मपु.,	२६६
„ तानाह पुनः शेषं, ब्रह्मपु.,	२१३
„ तु वेदविदां तस्य, यमः,	१३२
सात्क्रियां देशकालौ च, मनुः, बौधा.,	१२०
शाता.,	१२८
* सत्यं क्रोधं च शौचं, पैठी.,	१२८
* सत्यपूतः, वि. स्मृ.,	६९
सत्यवन्तश्च धीराश्च, यमः,	६५
सत्रिणो नियमस्थाश्च, यमः,	६५
सदक्षिणाश्च सतिलाः, ब्रह्मपु.,	२७७
सदा परिचरं कृत्वा, छ. का.,	२७३
सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं, शाता.,	१४१
„ पितृणां स स्यात्, मत्स्यपु.,	२६२
सद्भिश्च निन्दिताचारः, यमः,	८३
सन्ति वेदविरोधेन, वायुपु.,	९३
सपवित्रान् कुशान् भूमौ, ब्रह्मपु.,	२१९
सपिण्डसन्ततिर्वापि, वि. पु.,	२६४

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
सपिण्डीकरणं चेति, छ.का., २५१	समिदर्थे प्रशस्ताः स्युः, वायुपु., १६९
.. तासां, मार्क. पु., २६७	समिद्धिः षट्फलोत्थाभिः, वायुपु., १६९
.. आढं, शाता., २५३	समुत्सृजेद्भुक्तवताम्, मत्स्यपु., ९३४
.. स्त्रीणां, वि.स्मृ., २५८	 मनुः, वि.स्मृ., २११
* सपिण्डीकरणमकृत्वा, आश्व.गृ.प., २४५	* समुदेतांश्च, आप., १७६
सपिण्डीकरणश्राद्धं, लक्ष्मी., २	* समुद्रयान, वि.स्मृ., २८
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं, जाबा., २६१	समुद्रयायी वन्दी च, मनुः, ८५
.. .. शाता., २५८	.. वान्ताशी, यमः, ८३
सपिण्डीकरणान्ता च, शाता., २५३	स मूढो नरकं याति, मनुः, १९२
सपितुः पिण्डकृत्येषु, छ.का., २३९	.. मूढोऽतिष्कृतिः प्राहुः, देव., १९२
सपुष्पाञ्जलिमादाय, ब्रह्मपु., २१५	समूलस्तु भेषद्वयः, यमः, ११३
* सप्त कौर्मेण, कात्या., ४३	समूलांस्तान कुशान वह्नी, ब्रह्मपु., २१९
सप्तगोदावरीतीर्थं, मत्स्यपु., ३९	सम्यक् संवत्सरे पूर्णे, देवलः, २५२
सप्तभ्यो यममंज्ञेभ्यो, ब्रह्मपु., २७८	स योषिद्वयः पृथग्दद्याद्, छ.का., २६०
* सप्तमीं पशु, हारा., २६	* सरिद्रासु, वि.स्मृ., ३१
* सप्तमे कर्षे, आप., २५	* सरयूतीर्णे, वि.स्मृ., ३१
* सप्तम्यां वृद्धि, पैठी, २६	सरलो द्रवदारुश्च, वायुपु., १६९
* सप्त रौरवेण, वि.स्मृ., ४४	सर्पिर्मांसमिति, आप., १७६
सप्तर्षीणां पितृणां च, वायुपु., १९८	सर्पिःसिद्धानि सर्वाण, वायुपु., ४९
सप्तर्षे वृष्णिर्कूपे च, शङ्खः, ३२	सर्वं च ते यथावत्स्युः, यमः, ५८
सप्तार्षिषं प्रवक्ष्यामि, वायुपु., १९८	.. पितृणां दानव्यं, वायुपु., १५६
* सप्तार्षे, वि.स्मृ., ३१	.. प्रदाक्षणं कार्यं, भवि. पु., ६
समतीति दशाहं तु, रामायण, २४९	.. यज्ञोपवीतेन, ब्रह्मपु., २६९
समभ्यर्च्योत्पात्रं च, बृह., २०४	सर्वकामैश्च बध्नाति, हारी., २५६
समयानां च भेत्तारः, यमः, ८२	.. स यजत, महाभा., ४६
* समरविजयं, वि.स्मृ., २८	* सर्वकामोऽमा, पैठी., २६
समर्थं पण्यमाह्वय, यमः, ९९	सर्वज्ञो वेदवित्सत्री, मत्स्यपु., ६२
समानमस्तु वो मनो, वैज., २५५	सर्वतः पितरः पूज्याः, देव., २३०
* समानीव आकृतिः, आश्व.प., २५३	* सर्वतः समबधाय, आप., २२८
.. .. वैज., २५५	
समाप्रे तु पशुश्राद्धं, हारी., २५६	
समाहितमनास्तत्र, देव., १०३	

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
सर्वमूतान्तरात्मानं, यमः, २३२	स सर्वकामसंयुक्तो, हारी., २३२
सर्वमन्त्रमुपादाय, याज्ञ., १९९	„ स्वर्गाच्छयवते लोकात्, मनुः, ७४
* सर्वलोहेन छागेन, पैठी., ४४	सहपिण्डक्रियां कृत्वा, ब्रह्मपु., २५७
सर्वव्याधिहरं पुण्यं, मत्स्यपु., ३५	सहस्रं तु सहस्राणां, यमः, १३२
सर्वस्मात्प्रकृतादन्नात्, बृह., २०४	„ हि सहस्राणां, मनुः, ५५
सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य, छ.का., २७४	सहस्रसमितं प्राहुः, हारी., ६८
* सर्वस्मिन् वा, गौत., १५	सहस्राक्षं हिरण्याक्षं, मत्स्यपु., ३७
* सर्वहुतं सर्वं, आश्व., श्री., २४०	सा गौरी तत्सुतो गौरः, मत्स्यपु., ७०
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः, यमः, ११६	सामेर्निरप्रेक्षापद्ये, मत्स्यपु., २३५
* सर्वान् कामान्, वि.स्मृ., २६, २८	सा चामेदिधिपूर्वेया, लौगा., ९८
* सर्वान्नप्रकारम्, श.लि., २०२	साधुभिः सन्नमन्त्रयेत्, यमः, १०५
* सर्वान् श्रवणे, वि.स्मृ., २८	सानुचराणां यजेत, वायुपु., २१७
सर्वारम्भनिवृत्तानां, छाग., १३३	सामस्वरविधिज्ञश्च, मत्स्यपु., ७०
सर्वे गृहस्थमायान्ति, वायुपु., १७	सामान्यमिति शेषाणां, देव., २१०
„ ते मनुना प्रोक्ताः, यमः, १००	सायं प्रातः प्रदीयन्ते, हारी., ६७
„ ते मैत्रेणा प्रोक्ताः, हारी., १००	सार्ववर्णिकमन्त्रायं, मनुः, वि.स्मृ., २११
„ पुनरभोग्याः स्युः, देव., ८०	सार्ववर्णिकमन्त्रायम्, मत्स्यपु., २३४
„ बार्धीणसं प्रोक्तम्, निगमः, ४२	सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तः, महाभा., ७३
सर्वेषां तु मतं कृत्वा, मरी., २६३	सिक्ते मधुघृताभ्यां च, ब्रह्मपु., १५४
सर्वेषामेव भूतानां, वायुपु., १३९	* सितानि च सुगन्धीनि, वि.स्मृ., १५५
सर्वेष्वंशहरा माता, वृ. शाता., २५८	सिद्धाः कृताश्च भक्ष्याश्च, ब्रह्मपु., ५४
* सर्वेष्वपि सगमेपु, वि.स्मृ., ३१	सिद्धार्थकैः कृष्णातिष्ठैः, वायुपु., १४०
* सर्वेष्वेवापरपक्ष, आप., २५	* सिन्धोस्तीरे, वि.स्मृ., ३१
स वसन् वै विमानामे, वायुपु., १५७	सीमन्तोन्नयने चैव, वि.पु., २६८
स वै दुर्वाद्याणो नाम, यमः, ७५	* सुगन्धायाम्, वि.स्मृ., ३०
„ बार्धुषिको नाम, यमः, ९९	सुगन्धि मत्स्यमांसं च, वायुपु., ४७
सव्यादंसात् परिभ्रष्टं, शाता., १९१	सुपर्णकिन्नराणां च, मनुः, ११०
सव्याहृतिं सप्रणवां, ब्रह्मपु., २१४	सुमहश्श्वहनप्रक्ष्यं, वायुपु., १५७
सव्याहृतिकां गायत्रीं, याज्ञ., १८७	सुरभीणि तु ज्ञानानि, वायुपु., १५८
सव्येवराभ्यां पाणिभ्यां, वायुपु., २१७	* सुरूपवतः, वि.स्मृ., २८
सव्येन चोपवीतेन, शाता., २७१	* सुरूपान्, वि.स्मृ., २६
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां, वायुपु., २१६	

पृष्ठसंख्या.

पृष्ठसंख्या.

सुवर्णरूप्यदणैस्तु, ब्रह्मपु.,	२५६
सुसंपन्नं च ते ब्रूयुः, ब्रह्मपु.,	२६९
सुसंपन्नमिति प्रोक्ते, छ.का.,	२७३
* सुसंपन्नमितीतरे, कात्या.,	२७०
सुखनैस्ते विबोध्यन्ते, वायुपु.,	१५७
* सूचकान्, वि.स्म.,	८९
सूचकाः पोषकाश्चैव, यमः,	८२
सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु, छ.का.,	२७५
* सृष्टं दत्तमा, आश्व.गृ.,	१६१
सृष्टिर्मृष्टिर्दिजाश्चाद्याः, मनुः,	१२७
सेन्द्रफेना नदी पुण्या, मत्स्यपु.,	३८
सैन्धवं लवणं यक्ष, सङ्क्षः,	१८०
सोदकं विकिरेदन्नं, बृह.,	२०४
सोपानत्कञ्च यद्भुक्त मनुः,	
शाता., यमः,	१८९
" "	
सोमपा नाम विप्राणां, मनुः,	११०
सोमपाश्च कवेः पुत्राः, मनुः,	१११
सोमवन्तो बर्हिषदः, ब्रह्मपु.,	१५२
सोमविक्रयिणे विप्रा, मनुः,	९५
सोमाय त्वा पितृमते, ब्रह्मपु.,	२७७
* सोमाय पितृमते, वि.स्म.,	२५०
" " शलि.,	१६२
सोमायेति च वक्तव्यं, वायुपु.,	२१८
सोमोपहृताः प्राक् सोमः, हारी.,	१११
सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव, हारी.,	१११
सौभाग्यं चाथ माघुके, ब्रह्मपु.,	१५४
* " चान्द्रे, वि.स्म.,	२८
* " त्रयो, वि.स्म.,	२६
* " भाग्ये, वि.स्म.,	२८
* सौभाग्यकाम, हारी.,	४९
सौमनस्यमस्त्विति च, छ.का.,	२७४
सौम्यां धेनुं ततो दद्याद्, ब्रह्मपु.,	२७७

* सौवर्णराजतौ, कात्या.,	१४७
स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य, बृह.,	१२५
स्तोतव्यानि च मन्त्राणि, वारा.पु.,	२४८
स्तोतव्या चेह पृथिवी, वायुपु.,	२१८
* स्त्रियः प्रतिपदि, कात्या.,	२४
स्त्रियो रक्ताम्बरा येषां, वायुपु.,	९३
* स्त्रीकपूर्त्रयं, वि.स्म.,	२६०
स्त्री च पुभावमास्थाय, देव.,	१०२
स्त्रीणामप्येवमेवैतद्, मार्क. पु.,	२६७
स्त्रीशूद्रायानुपेताय, ब्रह्मपु.,	१९३
स्थविरांस्तपस्विनो दान्तान्, यमः,	६५
* स्थानत्रये च, वि.स्म.,	२५०
स्थानोपलेपनं भूमिं, वारा.पु.,	१०४
* स्थितिरविच्छिन्न, हारी.,	६६
स्थित्वैवं निभृतः कर्ता, देव.,	१७४
स्नपनाभ्यञ्जनं दद्याद्, वारा.पु.,	२४७
* स्नातकानेके, कात्या.,	६१
स्नातको जप्यनिरतः, यमः,	६४
स्नात्वा ऋणत्रयं तत्र, वायुपु.,	३३
स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा, वारा. पु.,	२४६
स्निग्धमुष्णं च यो दद्याद्, वायुपु.,	४८
* स्नेहवति त्वेषाम्, आप.,	४५
स्मरणादपि पापानि, मत्स्यपु.,	३७
स्नस्तभाण्डानि वज्र्यानि, ब्रह्मपु.,	१५३
स्नतं नस्त्रैश्चतुर्भिश्च, यमः,	१७९
स्नातसां भेदकश्चैव, मनुः,	८६
स्यान्नवम्यामेकसुरं, मनुः,	२४
स्युश्च संवत्सरं प्रीताः, वायुपु.,	४९
स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा, यमः,	१००
" हारी.,	१००
सगृह्णोक्तेन विधिना, मत्स्यपु.,	१७०

पृष्ठसंख्या.	पृष्ठसंख्या.
स्वदितं विकिरे ब्रूयाद्, मत्स्यपु., २४५	स्वाध्यायज्ञाननिष्ठाश्च, मनुः, ५९
* स्वदितमिति, बसि., २१२	स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ, छ. का., १७१
„ शाङ्खा., २४४	स्वाहा कुर्यान्न चात्रान्ते, छ. का., १७१
स्वधर्मेनिरताः क्षान्ताः, यमः, ६१	स्वास्तीर्णशयनं दत्त्वा, वायुपु., १५९
* स्वधां वाचयित्वा, श. लि., २०२	स्वेन भर्ता समं श्राद्धं, बृह., २५९
स्वधाकारनमस्कार, ब्रह्मपु., २७८	स्वेन स्वेनैव गोत्रेण, शाता., २५८
स्वधाकारः परा ह्याशीः, मनुः, २१२	वृ. शाता., २५८
स्वधामन्त्रं च तत्तमात्, ब्रह्मपु., १५४	
* स्वधा वाच्यतामिति, आश्व. गृ., २४५	ह
स्वधास्त्वित्येव ते ब्रूयुः, मनुः, २१२	हतमश्रोत्रियं श्राद्धं, बृह., २४६
स्वधेति चेति वक्तव्यं, यमः, २०३	हरन्ति राक्षसास्तस्य, वारा. पु., १८८
„ युक्तवाहाय, ब्रह्मपु., २७९	हरिताश्च सपिञ्जलाः, ब्रह्मपु., ११४
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्, छ. का., २७६	दर्शयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो, मनुः, १७८
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः, छ. का., २६०	ह्लादियोगादिषु च, छ. का., २७५
„ शाता., ५	* हविरित्येवं, श. लि., १८६
स्वमाता कुरुते तेषां, ब्रह्मपु., २६६	हविर्गुणा न वक्तव्याः, मनुः, हारी., १८७
स्वयम्भुवे नमश्चैव, वायुपु., १५८	वि. स्मृ., यमः, शाता., वशना,
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च, याज्ञ., २८	१८७
* स्वर्गं कृत्तिकां, वि. स्मृ., २८	हविर्भिः कन्यमन्त्रेण, देव., २१०
* स्वर्गमार्गपदे, वि. स्मृ., ३१	हविःशेषं ततो मुष्टिम्, देव., २१०
स्वल्पे रूक्षे स्फुल्लिङ्गे वा, ब्रह्मपु., १६८	हविषा संस्कृतानां तु, वायुपु., १४०
स्वसंज्ञालक्षणास्ते स्युः, देव., ७९	हविष्याणि विवर्ज्यानि, लक्ष्मी., १
स्वास्तवाचनिकं कुर्यात्, मत्स्यपु., २२०	हविष्येण विशिष्टेन, भवि. पु., ७, २०४
स्वस्ति वाच्यं च विप्राय, वारा. पु., २४९	* हविषु चैवम्, गौत., ५६
„ „ प्रसन्नात्मा, शङ्खः, २११	हवीषि चाभ्राति, यमः, १२६
स्वस्यस्तु विसृजेद्देवं, आश्व. गृ. प., २४५	हव्यानि तु यथाश्राद्धम्, मनुः, ५९
स्वस्त्युदकमथाक्षयं, ब्रह्मपु., २७८	हस्त प्रश्नास्य यश्चापः, शाता., १९१
स्वाध्यायं कलहं चैव, मत्स्यपु., २२९	हस्तदत्ता च या भिक्षा, यमः, १७९
स्वाध्यायं भावयेत्पिण्डे, मनुः, १९६	हस्तदत्तानि भुक्त्वा च, यमः, १७९
	हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाः, शाता., बसि., १८०
	वृ. शाता., १८०
	हस्तमात्रावाहभूमेः, ब्रह्मपु., २१४
	हस्तः शतभिषक् स्वातिः, देव., १८

पृष्ठसंख्या.		पृष्ठसंख्या.	
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रमको, मनुः,	८६	* हुतक्षेपं दत्त्वा, कात्या.,	१८६
हस्तेन घृतं शौद्रं, यमः,	१७९	हुतक्षेपं प्रदद्यात्, याज्ञ.,	१६१
* हस्तेन घृत, वि. स्म.,	१७९	* हुतोच्छिष्टं, हारी.,	१६३
हस्त्यश्वरथयानानि, ब्रह्मपु.,	२२०	हुत्वा प्राधानिकस्थाने, ब्रह्मपु.,	२७८
हिंस्रो वृषलपुत्रश्च, मनुः,	८६	हुत्वा नीतिविधानेन, हारी.,	२५६
हिङ्गु द्रव्येषु सर्वेषु, महाभा.,	५२	हुत्वैवमग्निपिण्डानां, देव.,	२१०
हिरण्यरत्नभोगानाम्, देव.,	२१२	हृद्यानि चैव मांसानि, मनुः,	१७४
* हिरण्यवर्णा, आश्व. गृ.,	१४८	हेमन्तग्रीष्मवर्षासु, मनुः,	२९
„ कात्या.,	१४७	हेमन्ताद्य नमस्तुभ्यं, ब्रह्मपु.,	२१६
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी, देव.,	१३७	होमान्तः पितृयज्ञः स्यात्, यज्ञ.	
हीनाङ्गाश्चाधिकाङ्गाश्च, सङ्गः,	८७	परि.,	२३८
* हीनाधिकाङ्गान्, वि. स्म.,	८९	होमे प्रदाने भोग्ये च, मनुः,	१३६

इति

कृत्यकल्पतरो

श्राद्धकाण्डे श्लोकार्धानुक्रमणिका

समाप्ता

